

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА
КАФЕДРА ЕТНОЛОГІЇ, АНТИЧНОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ

ПИТАННЯ СТАРОДАВНЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ Й ЕТНОЛОГІЇ

(Збірник наукових праць)

Том 2 (26)

Чернівці
Видавництво “Прут”
2008

Редакційна колегія:

- д. і. н., проф. Баженов Л.В.
д. і. н., проф. Брицький П.П.
д. і. н., проф. Кожолянко Г.К. (науковий редактор)
д. і. н., проф. Козак Д.Н.
д. і. н., проф. Макар Ю.І.
д. і. н., проф. Михайлина П.В.
д. і. н., проф. Моця О.П.
член-кор. НАН України Наулко В.І.
д. і. н., доц. Пивоваров С.В. (заступник наукового редактора)
д. і. н., проф. Фісанов В.П.
д. і. н., проф. Франко О.О.
д. і. н., проф. Юрій М.Ф.

Рецензенти: д. і. н., проф. Борисенко В.К.

д. і. н., проф. Федорчак П.С.

Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці: Видавництво “Прут”, 2008. – Том 2 (26). – 391 с.

ISBN.

У публікаціях збірника досліджується актуальна проблематика всесвітньої історії, історії релігії, етнології, археології. Вперше вводяться в науковий обіг маловідомі джерела, зокрема експедиційні матеріали науковців кафедри. За географією авторів збірник є загальноукраїнським виданням.

Розраховано на науковців, викладачів історії, етнології та краєзнавства, студентів, усіх, хто цікавиться історичним минулим.

Збірник входить до переліку видань ВАК України

Друкується згідно з ухвалою вченої ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (протокол №1 від 25 лютого 1999 р.)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

ISBN.

© Кафедра етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ, 2008
© Автори, 2008

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ

Сергій ПИВОВАРОВ

ІВАН БОРКОВСЬКИЙ – ПЕРШОВІДКРИВАЧ
ПРАЗЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ 9

Іван САНДУЛЯК

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТУРИЗМУ: ПОДОРОЖІ
ТА ВІДПОЧИНОК В АНТИЧНОМУ СВІТІ (ІІ. РИМ) 27

Михайло САЙКО

АРГЕНТАРІЇ, МЕНСАРІЇ, НУММУЛАРІЇ...
(БАНКІРИ АНТИЧНОГО РИМУ І ЇХНІ ОСНОВНІ ОПЕРАЦІЇ) 47

Юрій ШЕСТАКОВ, Ярослав ЯНОВСЬКИЙ

РОЛЬ ГУНСЬКОГО ЧИННИКА В КОНТЕКСТІ ВАРВАРСЬКИХ
НАШЕСТЬ ДОБИ ОСТАТОЧНОГО ЗАНЕПАДУ
ГРЕКО-РИМСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (ІІ) 59

Богдан БОДНАРЮК

СТРУКТУРНІ І ТИПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СВЯТОСТІ ВАСКЕТИЧНИЙ
ТРАДИЦІЇ ХРИСТІЯНСЬКОГО ЧЕРНЕЧОГО ПОДВИЖНИЦТВА
(НА ПРИКЛАДІ РАННЬОЇ АНГЛОСАКСОНСЬКОЇ АГІОГРАФІЇ) 81

Вадим ОРЕХОВСЬКИЙ

ЦЕРКВА ТА ДЕРЖАВА В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ У СЕРЕДНІ ВІКИ:
ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПАПСЬКОЇ ТЕОКРАТІЇ 103

Богдан БОДНАРЮК, Ірина ВОЛОЩУК

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РЕМІСНИЦТВА У ВІЗАНТІЙСЬКІЙ ДЕРЖАВІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ІХ – Х ст. 110

Віктор ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ

ЩЕ РАЗ ПРО ГЕОГРАФІЮ РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ У
“СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ” 128

Олександр МАСАН

ДАНИЛО РОМАНОВИЧ І РИЦАРСЬКО-ЧЕРНЕЧІ ОРДЕНИ:
ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВІДНОСИН 137

Сергій ГАНУС

ПЕРЕДРОМАНТИЗМ І СТАНОВЛЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ МЕДІЄВІСТИКИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ. 149

ЕТНОЛОГІЯ

Георгій КОЖОЛЯНКО

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ У СИСТЕМІ
НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ 185

Гор ЧЕХОВСЬКИЙ, Богдан РІДУШ	
УРОЧИЩЕ МОНАСТІР У ВАСИЛЕВІ: ЩО ХОВАЄТЬСЯ ЗА ТОПОНІМОМ-ЛЕГЕНДОЮ?	194
Петро КОСТЮЧОК	
ВІД ГУЦУЛЬСЬКОЇ НАРОДНОЇ РАДИ – ДО ГУЦУЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (ЛИСТОПАД 1918 – ЧЕРВЕНЬ 1919 РР.)	196
Сергій МІЩУК	
ДОСЛІДЖЕННЯ КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК ВОЛИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	204
Вікторія ГРЯБАН, Михайло ЧУЧКО	
ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ ЩОРІЧНИХ ЯРМАРКІВ У ЧЕРНІВЦЯХ	210
Антоній МОЙСЕЙ	
РІЗДВЯНІ ТА НОВОРІЧНІ ТРАДИЦІЇ У РУМУНІВ БУКОВИНИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ С.Ф.МАРІАНА	221
Олена КОЖОЛЯНКО	
ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ НА БУКОВИНІ	230
СТОРІНКА МОЛОДОГО ДОСЛІДНИКА	
Микола ІЛЬКІВ	
БРОНЗОВА АНТРОПОМОРФНА СТАТУЕТКА З ЛУЖАН	244
Олег ШМАНЬКО	
ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ТА ТВОРЧОГО ШЛЯХУ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГА Б.О. ТИМОЩУКА	260
Роман МИСЬКА	
ДОСЛІДЖЕННЯ А. КІРКОРА ТА В. ДЕМИТРИКЕВИЧА В ОКОЛИЦЯХ ТЕРЕБОВЛІ	270
Андрій КОЗАК	
ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА КАРФАГЕНСЬКОГО ВІЙСЬКА У ПЕРІОД ДРУГОЇ ПУНІЧНОЇ ВІЙНИ	280
Євген НЕСТЕРЕНКО	
ІУДЕЙСЬКА ВІЙНА 66 – 73 РР: ПРИЧИНИ, ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ПЕРЕБІГУ ПОДІЙ	291
Віктор МУДЕРЕВИЧ	
“ХОДЖЕННЯ ІГУМЕНА ДАНИЇЛА В СВЯТУ ЗЕМЛЮ” (1106 – 1108 РР.): ПРОБЛЕМА МОТИВАЦІЙНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ	308
Ірина ГУТКОВСЬКА	
ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ЕТНІЧНОСТІ	320

Людмила ЩЕРИЛЯ ДОМОТКАНИЙ ПОЯС БУКОВИНЦІВ ЯК ЕЛЕМЕНТ ТРАДИЦІЙНОГО НАРОДНОГО КОСТЮМА ТА ОБРЯДОВИЙ АТРИБУТ	333
---	-----

Інна ПОБЕРЕЖНИК ТРАДИЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ АЛКОГОЛЮ У ВЕСІЛЬНІЙ ОБРЯДОВСТІ НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ ТА ХОТИНЩИНИ (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)	341
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ

Георгій КОЖОЛЯНКО УКРАЇНСЬКОМУ РОДОВОДУ ТИСЯЧІ РОКІВ: НАУКОВИЙ АНАЛІЗ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ	353
---	-----

Антоній МОЙСЕЙ РИТУАЛЬНА ЇЖА: ЗВ'ЯЗОК МІЖ ПРОФАННИМ І САКРАЛЬНИМ	360
--	-----

Петро КОСТЮЧОК НАРОДНИЙ КАЛЕНДАР РУМУНІВ І МОЛДАВАН БУКОВИНИ – ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ВІЩУВАННЯ ТА МАГІЇ.....	364
--	-----

Олександр МАСАН ЧИ СЛІД ШУКАТИ ПОЧАТКИ МОСКОВІЇ В ПІЗНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ?	366
---	-----

Олександр МАСАН, Юлія МИСЬКО, Андрій ФЕДУРАК СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ НОВГОРОД У СУЧАСНІЙ І ЦІКАВІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ	371
--	-----

Олександр МАСАН, Сергій ПИВОВАРОВ ВАГОМА ПРАЦЯ З ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПОДІЛЛЯ	375
--	-----

Сергій ПИВОВАРОВ, Олександр ОГУЙ ПЕРЕРВАНИЙ ПОЛІТ (до роковини з дня передчасної смерті І.Г.Чеховського)	382
---	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	390
----------------------------	-----

CONTENTS

ARCHAEOLOGY, HISTORY

<i>Sergiy PYVOVAROV</i> IVAN BORKOVSKYI – THE DISCOVERER OF PRAGUE ARCHEOLOGICAL CULTURE	9
<i>Ivan SANDULIAK</i> FROM HISTORY OF TOURISM DEVELOPMENT: RECREATION AND TRAVELLING IN ANTIQUE WORLD (II. ROME)	27
<i>Mykhaylo SAYKO</i> ARGENTARII, MENSARII, NUMMULARII... (BANKERS OF ANCIENT ROME AND THEIR BASIC OPERATIONS)	47
<i>Yuriy SHESTAKOV, Yaroslav YANOVSKIY</i> THE ROLE OF YOUNG FACTOR IN THE CONTEXT OF THE BARBARIAN INVASIONS OF THE TOTAL DECLINE TIMES OF GREEK-ROMAN CIVILIZATION (II)	59
<i>Bohdan BODNARIUK</i> STRUCTURAL AND TYPOLOGICAL ASPECTS OF SANCTITY IN ASCETIC TRADITION OF THE CHRISTIAN MONASTIC ASCETICISM (ON THE BASIS OF EARLY ANGLO-SAXON AGIOGRAPHY)	81
<i>Vadym OREXOVSKIY</i> CHURCH AND STATE IN WESTERN EUROPE IN MIDDLE AGES: ORIGIN AND DEVELOPMENT OF PAPAL THEOCRACY	103
<i>Bogdan BODNARJUK, Iryna VOLOSCHUK</i> FEATURES OF WORKMANSHIP DEVELOPMENT IN BYZANTINE EMPIRE AT THE SECOND PART OF IX – XX	110
<i>Viktor ZVAHELSKIY</i> THE ISSUE OF “RUSKA ZEMLIA” GEOGRAPHY IN “SLOVO O POLKU IGOREVIM” (ESSAY ON IHORS DETACHMENT)	128
<i>Oleksandr MASAN</i> DANYLO ROMANOVYCH AND KNIGHT’S ORDERS: THE PROBLEMS OF THE RELATIONS	137
<i>Serhii HANUS</i> PREROMANTICISM AND THE ESTABLISHMENT OF GERMAN MEDIÆVAL HISTORY IN THE LATE 18TH CENTURY	149
ETNOLOGY	
<i>George KOJOLIANKO</i> UKRAINIAN NATIONAL IDEA IN THE SYSTEM OF YOUTH PATRIOTIC EDUCATION	185

Ihor CHECHOVS'KYI , Bohdan RIDUSH MONASTERY IN VASYLIV: WHAT IS MEANT BY TOPONIM-LEGEND	194
Petro KOSTYUCHOK FROM HUTSUL FOLK RADA TO HUTSUL REPUBLIC: THE LOCAL ASPEKT OF THE UKRAINIAN STATE-FORMING IN TRANS-CARPATHIAN HUTSULSHCHYNA IN NOVEMBER 1918 – JUNE 1919	196
Strgii MISHCHUK DEVELOPMENT OF BOOK SIGHTS OF VOLHYN IN THE SECOND HALF OF XIX ITEM	204
Viktoriya HRYABAN, Mykhailo CHUCHKO HISTORY AND CONTEMPORANEITY OF ANNUAL FAIR IN CHERNIVCI	210
Antonii MOISEI CAROL TYPE ROUNDS AT CHRISTMAS AND NEW YEAR AMONG THE ROMANIANS OF BUKOVINA IN S.F. MARIAN'S STUDIES	221
Olena KOZHOLIANKO RESEARCH OF BUKOVYNIAN WEDDING RITES.....	230

YOUNG INVESTIGATOR PAGES

Mykola IL'KIV BRONZE ANTHROPOMORPHIC FIGURINE FROM LUJANY	244
Oleg SHMANKO HISTORY OF THE RESEARCH OF SCIENTIFIC HERITAGE AND VITAL WAY OF B.O.TYMOSHCHUK	260
Roman Mys'ka FTHE RESEARCH WORK OF A. KIRKOR AND V. DEMYTREKEVYCH AT THE LOCALITIES OF TEREBOVLIA (THE ATTEMPT TO ANALYZE AND INTERPRET THE MATERIALS)	270
Andrij KOZAK FORGANIZATIOAL STRUCTURE OF A CARTHAGO ARMY IN THE SECOND PUNIC WAR (WAYS OF A COMPLETE SET AND NUMBER)	280
Yevhen NESTERENKO JUDAIC WAR OF 66-73: REASONS, PRECONDITIONS AND MAJOR STAGES OF EVENTS	291
Wiktor MUDEREWYTSCH DIE MISSION DES IGUMENS DANYJIL IN DAS "HEILIGE LAND": DAS PROBLEM DER MOTIVINTERPRETATION.....	308
Iryna HUTKOVSKA PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING ETHNICITY	320

<i>Lyudmyla SHCHERYLYA</i>	
WOVEN BELT OF THE BUKOVYNIANS AS THE ELEMENT OF TRADITIONAL POPULAR CLOTHES AND RITUAL'S ATTRIBUTE	333
<i>Inna POBEREJNYK</i>	
LA TRADITION DE L'UTILISATION DE L'ALCOOL AUX RITES NUPTIAUX DE LA POPULATION DE LA BOUKOVINE ET DE LA KHOTYNCHTCHYNA (la fin du XIX siècle et le commencement du XX siècle)	341

REVIES

<i>Georgiy KOZHOLIANKO</i>	
UKRAINIAN NATION IS THOUSANDS YEARS OLD: SCIENTIFIC ANALYSIS OF ARCHEOLOGICAL DATA	353
<i>Antony MOISEY</i>	
RITUAL FOOD: CONNECTION BETWEEN SACRED AND FALSE	360
<i>Petro KOSTIUCHOK</i>	
FOLK CALENDAR OF ROMANIANS AND MOLDAVIANS OF BUKOVYNA THROUGH THE PRISM OF FORTUNE-TELLING AND MAGIC	364
<i>Oleksandr MASAN</i>	
SHALL WE LOOK FOR ROOTS OF MOSKOVIA IN THE LATE PALEOLITHIC	366
<i>Oleksandr MASAN, Julya MYSKO, Andrij FEDORUK</i>	
NOVGOROD OF MIDDLE AGES IN MODERN AND RELEVANT INTERPRETATION	371
<i>Oleksandr MASAN, Sergiy PYVOVAROV</i>	
SIGNIFICANT SCIENTIFIC WORK IN HISTORY OF THE MEDIAEVAL PODILLIA	375
<i>Sergiy PYVOVAROV, Oleksandr OGUI</i>	
INTERRUPTED FLIGHT (DEDICATED TO UNTIMELY DEATH OF I. CHECHOVS'KYI)	382
ABOUT THE AUTORS.....	390

АРХЕОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ

УДК 902(437)(092)

Сергій ПИВОВАРОВ

ІВАН БОРКОВСЬКИЙ – ПЕРШОВІДКРИВАЧ ПРАЗЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Вивчення питань етногенезу слов'ян посідає важливе місце в дослідженнях вітчизняних вчених. Комплексний аналіз даних писемної традиції, матеріалів, мовознавства, топонімії, антропології, етнографічних й археологічних матеріалів дозволяє отримати важливу інформацію про час формування слов'янського етносу, ранні етапи його історії, розселення племен на теренах Європи тощо. Особливо важливе значення для реконструкції минулого слов'янського населення мають археологічні матеріали, які є надійним джерелом вивчення різних сторін життєдіяльності даного етносу. Більше того, археологічні матеріали, завдяки щорічним розкопкам, постійно нагромаджуються, тобто зростає їхня джерелознавча база, що дає змогу отримувати нову інформацію та значно уточнювати дані з історії слов'ян попереднього часу.

Вирішальне значення для розуміння складних і суперечливих процесів слов'янського етногенезу мало відкриття старожитностей *празької археологічної культури*, пам'ятки якої широко відомі й активно досліджуються на різних європейських територіях. Сьогодні більшість науковців із вивченням пам'яток цієї культури пов'язують вирішення цілого ряду проблем, які в тій чи іншій мірі стосуються походження слов'ян.

Разом із тим, в останні роки переважно в публіцистичних творах, які носять явно провокаційний характер, почали лунаги вислови, що заперечують значення археологічних матеріалів, у тому числі й старожитностей празької культури для реконструкції давньослов'янської історії. Так, у роботі скандально відомого журналіста О.Бузини „Таємна історія України-Русі” зустрічаємо твердження: „На час відкриття Хвойкою трипільської культури місце проживання ранніх слов'ян визначали по ареалу так званого „празького” горщика, знайденого, природно, під Прагою”. Далі автор робить „висновок”: „давні слов'яни навіть горщика свого не винайшли, а тільки по-мавп'ячому „слямзили” його римський провінційний варіант, який розтиражували у величезній кількості копій від Одера до Дніпра” [6, с. 16]. У наведених цитатах, які демонструють невігластво і профанацію автора, переплутані як хронологічна послідовність відкриття культур, так і характеристики слов'янської кераміки та її походження. І якщо про дослідника, котрий відкрив трипільську культуру, чеха за походженням, В.Хвойка він знає, то про першовідкривача празької культури, українця із Галичини, навіть не здогадується. Так що ж це за празька культура і хто її відкрив?

Кожному, хто займається вивченням історії слов'янства, із спеціальної чи довідкової літератури добре відоме ім'я чехословацького археолога

Івана Борковського (1897-1976 рр.). У більшості наукових праць, де мова йде про ранньослов'янську історію, він згадується як першовідкривач старожитностей празької археологічної культури. Його ім'я добре знане радянськими (українськими, російськими, білоруськими) археологами, більше того, сам дослідник часто виступав на археологічних конференціях, симпозіумах і з'їздах в Чехословаччині, Польщі, НДР та інших країнах тодішнього соцтабору і в багатьох наукових виданнях друкував свої численні статті та розвідки. Але скрізь про нього знали і згадували лише як про „чеського”, „чехословацького” або „празького” археолога [1, с. 135; 2, с.59; 10, с. 123; 18, с. 2-4; 19, с. 7-9; 20, с. 7,29; 24, с. 8; 26, с. 101; 30, с. 202].

Причиною замовчування українського походження археолога зі світовим ім'ям було минуле науковця, яке підпадало під комуністичне тавро „українського буржуазного націоналіста”. Такі українці переслідувалися скрізь, і соціалістична Чехословаччина не була виключенням із цього правила. Багато вихідців із України, котрі опинилися в країні після Першої світової війни й активно працювали в міжвоєнний період, зазнали переслідувань і були ув'язнені. Не уникнув цього й І.Борковський, який вимушений був не „афішувати” своє походження та звияжну молодість і майже не контактував з українським середовищем. Про його українське коріння не було відомо широкому загалу. У тогочасних бібліографічних нарисах вказувалося його місце народження, але не уточнювалася територія й регіон. Лише після смерті науковця у 1976 р., коли директор Інституту археології ЧСАН академік Ян Філіп присвятив йому декілька меморіальних статей, в яких високо оцінив творчу спадщину вченого, було локалізовано місце народження всесвітньо визнаного археолога – село Чортовець біля Городенки на Україні.

Про походження і діяльність науковця добре знали українські дослідники в еміграції, зокрема Я Пастернак, В.Щербаківський, В.Кубійович [8, с.161; 14, с. 27; 15, с. 63-75], але їхні праці тривалий час були недоступні читачам з України. Власне, про І.Борковського як „празького археолога українського походження” заговорили у нас лише в 1991 р., з виходом у світ колективної монографії Барана В.Д., Козака Д.Н., Терпиловського Р.В. „Походження слов'ян”, яка була надрукована в 1991 р. [4, с. 62]. Згодом з'явилися невеликі розвідки львівських археологів Л.І.Крушельницької та В.М.Петигирича про його життя та дослідження [9, с. 640-642; 16, 86-87]. певним етапом у вивченні біографії вченого і пробудженні жвавого інтересу до його археологічних студій стала збірка нарисів В.Шендеровського, присвячена видатним науковцям українського походження [34, с. 36-40]. Висвітлення окремих сторін діяльності та наукових досягнень І.Борковського знайшло висвітлення в роботах Т.Романюка, в яких публікуються цінні матеріали з Львівських архівів й узагальнена інформація про його життя міжвоєнного періоду та стосунки з Я.Пастернаком [21, с. 318-328; 22, с. 448-453].

Новий рівень вивчення життя та наукової спадщини І.Борковського в Україні розпочинається з листопада 2006 р. завдяки ініціативі Городенківської

районної державної адміністрації (голова В.Ємчук), яка ініціювала розпорядження „Про відзначення в районі 110-х роковин від Дня народження д.і.н., вченого археолога із світовим ім'ям Івана Борковського” й організувала в червні 2007 р. поїздку до м. Праги науковців, краєзнавців, представників громадськості для збору матеріалів про вченого-археолога. Завдяки цьому була отримана цінна інформація про І. Борковського, особливо плідними виявилися зустрічі зі співробітниками Інституту археології Чеської АН Я.Маріковою та Я.Фроліком. Він підготував презентацію фотодокументи, світлини, зображення сторінок рукописів про науковця [48].

Величезну роль у пошуку не відомих раніше матеріалів про науковця та підготовці і проведенні заходів з ушанування його пам'яті відіграв Я.Левкун – прес-секретар голови райдержадміністрації. Зібрані ним архівні матеріали, фото- і відеодокументи дали змогу отримати якісно нову інформацію про І.Борковського. Згодом виявлені ним невідомі сторінки біографії вченого та розповідь про їхні пошуки лягли в основу монографії „Археолог Іван Борковський: повернення у славі в Україну” [11], яка є першою монографічною роботою про чехословацького археолога українського походження у вітчизняній історіографії.

Із нагоди відзначення в Україні 110-ї річниці від дня народження І.Борковського 20-23 вересня 2007 р. в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича було проведено міжнародну наукову конференцію, в якій взяли участь науковці з вузів України, Чехії та США та його племінниця З.Гаюк. Виголошені на конференції доповіді та повідомлення дозволили висвітлити маловідомі сторінки життя і наукової творчості вченого.

Насьогодні вже зібрано достатньо матеріалів для того, щоби познайомитися з основними штрихами біографії І.Борковського та його нелегким шляхом до висот європейської археологічної науки. Правда, не всі сторони його життя, за браком даних, можна висвітлити в однаковій мірі.

Аналізуючи життєвий шлях видатного археолога, варто виділити кілька періодів, в основі яких лежать доленосні події, що так чи інакше вплинули на його біографію. Доцільно, з нашої точки зору, виділити такі етапи в його біографії:

1) 8 вересня 1897 р. – серпень 1920 р. Дитячі та юнацькі роки майбутнього дослідника, участь у визвольних змаганнях і вимушена еміграція;

2) серпень 1920 р. – травень 1945 р. Навчання у Карловому університеті, захист дисертації, початок плідних археологічних досліджень, відкриття пражської археологічної культури, співпраця з Українським вільним університетом у Празі;

3) травень 1945 р. – 17 березня 1976 р. Проведення масштабних розкопок Празького граду, дослідження околиць чеської столиці, захист докторської дисертації, отримання звання академіка, публікація численних наукових статей і монографій.

І.Борковський в австрійській армії 1916 - 1917 рр.

І.Борковський під час навчання в Карловому університеті у м. Прага.

І.Борковський - дослідник старожитностей Празького Граду (60-70 рр. XX ст.).

DR. IVAN BORKOVSKÝ

STAROSLOVANSKÁ
KERAMIKA
VE STŘEDNÍ EVROPĚ

STUDIE K POČÁTKŮM SLOVANSKÉ KULTURY

Praha 1940, 113 stran, 5 tabulek a 22 obrázků v textu

Subskripční cena do konce března 1940 jen 47 K

Přihlášky přijímá

ČESKÁ MATICE

Praha II, Národní museum (Václavské náměstí)

Титульна сторінка книги І.Борковського “Старослов’янська кераміка в середній Європі”.

Перший етап біографії І.Борковського нерозривно пов'язаний із рідною Україною, де він провів дитячі та юнацькі роки. Народився І.Борковський 8 вересня 1897 р. в с.Чортівець на Городенківщині в багатодітній сім'ї (9 дітей) залізничного службовця Івана Борковського та Марії (Василик) Борковської. Сім'я Борковських належала до давнього козацького старшинського роду, який започаткував чернігівський полковник і генеральний обозний Василь Борковський, відомий діяч доби гетьманування Івана Мазепи [22, с. 448]. Згодом родина Борковських переселилася на територію Галичини і розділилася на ряд гілок; одні її представники спольщилися, інші – розчинилися у місцевому селянстві. Вважається, що прапрадідом археолога був Карл Дунін-Борковський, а дідом Ігнацій Борковський, заможний господар з с.Вікторів під Галичем [22, с. 448].

Очевидно, що в с.Чортовець І.Борковський закінчив початкову школу. Пізніше його батьки з родиною переїхали до с.Ямниця, де батько працював залізничним урядником. Подальше навчання він продовжив у державній гімназії м. Станіслава з польською мовою навчання, яку змушений був залишити через свою активну громадську діяльність. Далі І.Борковський здобував освіту в учительській семінарії [22, с.448], яку не встиг закінчити через початок I світової війни.

У роки війни він проходив службу у складі 58-піхотного полку, воював на Італійському фронті, пізніше його частина потрапила на Східний фронт. За участь у боях, як свідчать зображення на світлинах, був нагороджений військовими відзнаками: великою срібною медаллю „За хоробрість” (за іншими даними, медалями „Signum Laudis” [22,с. 448]) та „Карловим військовим хрестом” [48]. Судячи з армійських відзнак на петлицях він дослужився до чину прапорщика чи поручника.

Після закінчення війни вступив до частин Української Галицької армії (створена у листопаді 1918 р.), пройшов з нею складний бойовий шлях перемог і поразок. Деякий час І.Борковський перебував на посаді коменданта міської варті в Станіславі, пізніше воював на сіхivському відтинку українсько-польського фронту, обороняючи м. Львів [22, с. 448]. Разом з іншими українськими формуваннями під нагіском польської армії генерала Й.Галлера частина, в якій воював І.Борковський, змушена була перейти за р. Збруч. Визвольні змагання для нього продовжилися у III корпусі Української галицької армії під командуванням генерала А.Кравса [33, с. 275], де він служив стрільцем [11, с.95-98, 103-104]. Під час боїв з військами більшовиків та армією генерала А.Денікіна, очевидно, як парламентар І.Борковський приїздив до штабу „батька” Махна, що зафіксовано на тогочасній світлинці [48].

Із припиненням існування УГА восени 1919 р. перед ним, як і перед тисячами вояків українців-галичан, постало питання про подальшу долю. Чи воювати на боці більшовиків у складі Червоної Української Галицької армії, чи обирати нелегкий шлях поневірянь і вимушеної еміграції? Іван Борковський вибрав другий і опинився у Чехословаччині. Як він дістався до цієї слов'янської країни, достеменно не відомо. На думку Т.Романюка,

І.Борковський потрапив у польський полон, був інтернований і перебував у таборі Тухоля, а в кінці 1920 р. разом із частиною старшин йому вдалося перейти кордон до сусідньої Німеччини і проникнути у м. Прагу [22, с. 448]. Але більш вірогідно, що І.Борковський здійснив перехід до Чехословаччини разом зі своїми однополчанами із 5-ї Херсонської дивізії (таку назву згодом отримала бригада А.Кравса). Це сталося у наприкінці серпня 1920 р., коли вояки-галичани незадоволені союзом УНР із Польською республікою, залишили ряди дієвої Армії і від м.Городенки рушили до м. Косова, а далі через Верховину та Чорногору перейшли на Закарпаття, де здали зброю військам Чехословацької республіки [5, с. 419-420]. Якщо І.Борковський і йшов цим маршрутом, то проходив поблизу свого рідного села Чортівець.

З цього часу розпочинається новий період у житті молодого Івана Борковського. Разом із товаришами він був інтернований в Український військовий табір у Йозефові, який знаходився в старій австрійській фортеці. У таких таборах для інтернованих українців, які з політичних мотивів мали назву „Українські робітничі табори”, поступово налагоджувалося мирне життя. Адміністрація табору складалася з української старшини і підпорядковувалася екзильному уряду Євгена Петрушевича у Відні, дипломатичній місії ЗУНР у Празі та міністерству народної оборони ЧСР [11, с. 32-33, 105; 21, с. 318].

Уряд Чехословаччини прихильно поставився до українців, котрі за різних обставин опинилися на її території. Це була щира подяка за допомогу у створенні армії, яку надав уряд Української Народної Республіки. Саме на Україні з військовополонених чехів та словаків були створені чеські легіони, які змогли завоювати державну незалежність країни. Президент країни Томаш Масарик та уряд завжди пам'ятали цю послугу. Не забували про це і прості жителі, котрі прихильно та зі щирим співчуттям ставилися до українців, змушених емігрувати із своєї батьківщини. У таборах для інтернованих українців виходили газети, діяли театри, оркестри, хори, функціонували курси для неграмотних, а також гімназичної та вищої освіти, іноземних мов, ремісничі гуртки тощо. На державні кошти було також створено ряд середніх і вищих навчальних закладів, які готували фахівців для майбутньої незалежної України. Вихідцям з України за їхнім бажанням дозволялося навчатися у вищих навчальних закладах Чехословаччини [9, с. 638-642; 16, с. 86-87; 22, с. 449].

В нових умовах табірної життя І.Борковський був слухачем різних курсів, зокрема гімназійних студій, а пізніше відвідував заняття Вищої педагогічної школи (1920 р.), де викладали такі відомі українські науковці, як Л.Білецький, І.Горбачевський, С.Рудницький, В.Сімович, В.Щербаківський. Очевидно, лекції останнього, присвячені археологічним старожитностям України, вплинули на вибір І.Борковського зайнятися вивченням минулого на основі археологічних джерел [22, с. 449]. Після отримання права на вільне пересування і змоги покинути табір для інтернованих у 1922 р. він прибуває до м. Праги і записується на філософський факультет Карлового

університету, де головним предметом занять обирає доісторичну археологію у проф. Любора Нідерле (1865-1935 рр.) [46, с. 429; 47, с. 553; 48; 55, с. 219-220], а також відвідує лекції фахівця щодо вивчення та збереження археологічних старожитностей проф. Альбіна Стоцького (1876-1934 рр.) та науковців Ем.Шімка (1883-1963 рр.) та Й.Шраніла (1893-1940 рр.), котрі читали лекції з питань еволюції людності Європи від доби бронзи до пізнього середньовіччя [47, с. 553]. Його однокурсниками з опанування археологічних знань були, відомі згодом дослідники Л.Янсова (1904-1986 рр.) та Я.Филип (1900-1981 рр.).

Паралельно І.Борковський навчався на філософському факультеті Українського вільного університету в Празі у 1922-1924 рр. Тут він за даними записів на лекційні й семінарські курси „Родословня” (із зазначенням автобіографічних даних) відвідав заняття багатьох визначних українських істориків, мовознавців та археологів. Зокрема, слухав виклади С.Смаль-Стоцького, О.Колеси, І.Мірного, Д.Дорошенка, В.Біднова, В.Щербаківського та багатьох інших вчених [11, с. 95-98].

Ще під час навчання в Карловому університеті, очевидно, з 1923 р., І.Борковський залучається як волонтер до археологічних досліджень у Празькому граді [22, с. 450]. Перші кроки молодого науковця в археології його сучасник і старший колега, також українець і стрілець УГА, Я.Пастернак оцінював не високо, але згодом І. Борковський зумів стати одним із видатних археологів Чехословаччини [21, с. 322; 22, с. 450].

Темою своїх наукових досліджень І. Борковський, за порадою університетського проф. А.Стоцького, обрав одну з археологічних культур ранньобронзового періоду, а саме культуру шнурової кераміки (XX-XV ст. до н.е.). У 1928-1929 рр. підготував і захистив дисертацію на філософському факультеті Карлового університету на тему „Про походження культури шнурової кераміки” [9, с. 638-642; 16, с. 87; 14, с.199; 17, с. 89-92; 22, с. 450;47, с. 553-554]. В ті ж роки написав кілька десятків праць, що стосувалися цієї культурної спільноти на території Європи та України. Серед них – „Шнурова кераміка на Україні”, „Знахідки в Майкопі та їх інтерпретація”, „Проблеми культури шнурової кераміки в Середній Європі”, „До питання шнурової культури на Одері” [35, с. 3-14; 36, с. 20-27; 53, с. 538] тощо.

У період, коли захистив свою дисертацію І.Борковський, обрана ним археологічна проблематика була досить дискусійною в європейській історичній науці. Справа в тому, що вже тривалий час серед археологів точилися гострі суперечки над походженням племен, котрі залишили пам'ятки шнурової кераміки. Носії культури шнурової кераміки (її ще називають культура бойових сокир) населяли великі простори Східної і Центральної Європи (відомі локальні варіанти культури: городоцько-здовбицька, стжижовська, підкарпатська, фат'янфійська, човнуватих сокир, саксо-тюрінгська, чесько-моравська, злоська та інші). Археологи тодішньої нацистської Німеччини, такі як Г.Коссіна, М.Еберт, К.Шухардт, Е.Шпрокгоф і інші вважали, що батьківщиною племен із шнуровою керамікою була

Центральна Європа, власне Саксонія і Тюрінгія, звідки її носії розселялися на схід, аж до земель України. Разом із тим це населення оголошувалося найранішніми індогерманцями (прагерманцями), які індогерманізували всі інші племена Європи, тому саме германські народи мають „споконвічні” права на слов’янські землі, в тому числі й українські [14, с. 199-201].

У своєму дисертаційному дослідженні І.Борковський, використовуючи численні археологічні матеріали з території України, беззаперечно довів: найдавніші пам’ятки культури шнурової кераміки з’являються на Сході, тобто на теренах Середнього Подніпров’я, Волині і Прикарпаття, а вже звідти поширюються на Захід. Таким чином, не може бути жодної мови про якісь „науково” обґрунтовані територіальні претензії. Докази науковця виявилися досить вагомими. й значна група європейських археологів (Г.Розенберг, Е.Вале, Й.Форссандер, В.Шмідт, Я.Айзнер, Г.Кюн та інші) підтримала точку зору І.Борковського [14, с. 200-201]. Тож молодий дослідник долучився до спростування першого міфу тогочасної німецької історіографії.

У наступні роки І. Борковський продовжував плідно працювати на розкопках Празького Граду. В основному, він вивчав і реставрував виявлену при розкопках кераміку X - XVII ст. у спеціальній лабораторії Державного Інституту археології. Там він співпрацював із К.Гутхом як його асистент, а від 1930 р., після смерті Я.Юри, очолював консерваційні й реставраційні роботи лабораторії. Він також брав активну участь в наукових конференціях, з’їздах і симпозіумах, які проводилися різними інституціями (українськими та чехословацькими) у Празі [21, с. 322; 22, с. 450]. Наприклад, в 1931 р. він виступив із доповіддю про „Результати археологічних дослідів на Празькому граді за роки 1928-1930” на засіданні Українського історично-філологічного товариства в Празі [11, с. 81-82; 22, с. 451-452]. А в 1932 р. прочитав дві доповіді „Погляди на походження Білопотоцької культури” та „Гіпотези про розвиток та поширення шнурової кераміки у Європі” на II Українському науковому з’їзді у Празі. До речі, разом із ним на з’їзді виступив ще один відомий український археолог О.Кандиба (Ольжич) [11, с.64-65].

І.Борковський у міжвоєнні роки уважно слідкував за розвитком археологічних досліджень на території радянської України та Галичини й опублікував ряд рецензій на статті та монографії, які там виходили. Серед них на особливу увагу заслуговують відгуки на роботи М.Рудинського, Ф.Себілова, А.Потапова, Б.Жукова, Л.Козловського, Я.Пастернака та інших. Разом із тим він відгукнувся на смерть знаних археологів Б.Януша та О.А.Спіцина і висловив щирі співчуття у некрологах [53, с.539-540]. І.Борковський також жваво цікавився археологічними знахідками на Україні. Так, він взяв участь в науковій дискусії стосовно поширення пам’яток культури шнурової кераміки в Східній Галичині, виступив з критичними зауваженнями щодо праці В.Щербаківського „Формація українського народу” та публікував у львівських українських часописах „Життя та Знання”, „Діло”, „Мета”, „Львів” замітки з давньої історії Європи й українських земель [22, с. 452-453].

На початку 20-х років археологічну експедицію, яка проводила дослідження в колишньому королівському районі старої Праги „Градчанах”, очолював Я.Пастернак (1925-1928 рр.) [15, с. 63-65]. У той час це були найбільші розкопки на території Чехословаччини. Про масштабність свідчить той факт, що для їх проведення уряд виділяв щорічно майже півмільйона корон, а на розкопках щоденно працювало близько сотні робітників [15, с. 64-70; 21, с. 318-321]. Проте в 1928 р. Я.Пастернак від’їжджає до Львова, а його місце керівника експедиції займає І.Борковський [15, с. 64-66; 46, с.429-430].

З цього часу із незначними перервами науковець очолює окремі розкопки в різних частинах „Градчан”, а згодом стає керівником всіх досліджень у Празі та на її околицях. У довоєнний період науковець проводив розкопки на території королівської резиденції (Чернінський, Розенбергський палаци, вивчав поховання воїна княжих часів на території граду), Лотеранського передміста, Бартолемеївської вулиці та інших місцинах Праги [46, с. 429-430; 47, с. 553-554; 48; 55, с.219-220].

І. Борковський значно розширив розкопки свого попередника на більшу площу м. Праги, віднайшов найдавніші будівлі і, як справедливо відзначив Я. Пастернак, який прискіпливо слідкував за успіхами свого наступника, „Після того (від’їзду Я.Пастернака до Львова – П.С., С.О.) І.Борковський продовжував мою працю... в досліджуванні центральної частини Градчанського замку. Він поширив її на цілу замкову гору і зміг подати врешті повну реконструкцію її забудовань під кінець Х ст.” [15, с. 68].

Наукові успіхи дослідника принесли йому визнання серед західноукраїнських археологів, і у 1933 р. на пропозицію Я.Пастернака І. Борковський був обраний дійсним членом історико-філософської секції НТШ у Львові [22, с. 452].

Розчленування Чехословаччини в результаті Мюнхенської угоди 1938 р., створення в 1939 р. маріонеткової держави „Протекторату Богемія та Моравія” із німецьким урядом на чолі, а також початок Другої світової війни значно уповільнили розвиток археологічних досліджень у Празі.

У роки німецької окупації проф. Борковський залишився у чеській столиці. У цей час він зосереджує свою діяльність на вивченні керамічних матеріалів доби середньовіччя в археологічній лабораторії Археологічного інституту та міських музеїв. Одночасно викладає в Українському вільному університеті, де працював спочатку приватним доцентом (1933 р.), а згодом професором неординатором (1936 р.) та професором ординатором (1939 р.) зі спеціальностей передісторія та історії етнології. У 1939-1940 рр. і в 1941-1943 рр. обіймав посаду ректора УВУ [12, с.205-215; 9, с. 640-642; 16, с. 87; 22, с. 452]. Працюючи в університеті, читав курси лекцій та семінарів „Культура бронзового часу в Європі з окремим дослідженням земель України”, „Кінець Гальштату та латенської культури в Європі”, „Германські культури в перед - та ранньоісторичній Європі”, „Германська культура в доісторичній Європі” [11, с. 66-72, 88, 109-110, 112-113] та інші. Серед архівних матеріалів, які зберігаються на Україні, виявлено чимало документів щодо цього періоду

діяльності І.Борковського. Серед них офіційні запрошення, розпорядження, циркуляри та оголошення. Цікаво відзначити, що з-поміж них є цілий ряд листів і поштів до В.М.Щербаківського, з яким він підтримував ширі приятельські стосунки, не зважаючи на певну вікову різницю [11, с.64-82].

У військовий час, коли археологічні дослідження призупинилися, І.Борковський продовжив вивчення середньовічної кераміки з „Градчан” та випадкових знахідок у Празі на околицях міста. Зокрема, він звернув увагу на значну групу ліпних горщиків, які слугували поховальними урнами і були виявлені в курганных та безкурганних могильниках на території чеської столиці й поблизу неї. Щодо датування та їх приналежності до певної етнічної групи давнього населення у науковців не було єдиної думки. Одні вчені відносили їх до епохи бронзового віку, інші просто фіксували їхні знахідки, не встановлюючи хронології. Шовіністично налаштовані німецькі дослідники, з огляду на те, що такі урни трапляються і на території Німеччини, вважали їх германськими. Відповідно, стверджувалося про пізню появу слов'ян, у першу чергу чехів і словаків, на європейських землях [18, с. 1-2; 19, с.6-7; 38, с.3-5; 48; 46, с. 430-431; 23; 24; 27, с. 34-39].

Не було єдності в судженнях про цей посуд і в археологів, котрі вивчали історію слов'ян. Якщо на сторінках писемних джерел чітко фіксувалося перебування слов'янських племен у Європі, то виділити синхронну і достовірну матеріальну культуру (кераміка, знаряддя праці, рештки будівель, поховальні комплекси) науковці не могли. Це було пов'язано з тим, що в похованнях з ліпними урнами не було чітко датованих предметів (прикраси, зброя, монети тощо). На це звернув увагу відомий дослідник слов'янських старожитностей Л.Нідерле, відзначивши: „Якщо ми поставимо питання, якою була культура слов'янських чехів у VI-VII ст., ми отримуємо від наших археологів зняковіння та невиразні відповіді” [19, с. 6; 51, с. 13-15].

Здавалося, у тогочасних науковців не існує методики для виділення слов'янських пам'яток, і, таким чином, нібито підтверджувалися націоналістичні заяви та претензії німецьких дослідників.

Науковцем, який зумів чітко виділити слов'янські старожитності другої половини I тис. н.е., охарактеризувати керамічні комплекси та продатувати їх, став І.Борковський. Працюючи над керамічними колекціями з Празького граду, він встановив їхнє чітке стратиграфічне членування (пошарове залягання на різній глибині) та простежив розвиток форм посуду від найпізніших (XVII ст.) до найдавніших (V - VII ст.). Тобто, визначив безпосередній еволюційний зв'язок між ранньослов'янською та середньовічною (чітко датованою) кераміками. Отже, І.Борковський довів, що ліпні глиняні урни мають безпосередній зв'язок із слов'янськими старожитностями [37, с. 97-108; 41, с. 138-139; 52, с. 35-38].

Результати своїх спостережень він спочатку опублікував невеликою статтею у збірнику праць „Пам'ятки археології” за 1936-1938 рр. А в 1940 р. вийшла його фундаментальна праця „Старослов'янська кераміка у Середній Європі (дослідження до початків слов'янських культур)” [37, с. 97-108;

38]. У цій епохальній для археології слов'ян роботі були наступні розділи: 1. Найдавніша слов'янська кераміка із середньовічної Чехії; 2. Празький тип слов'янської кераміки в світлі середньовічних знахідок; 3. Опис празького типу слов'янської кераміки; 4. Зв'язок давньослов'янської кераміки з культурами доби Римської імперії та епохи переселення народів; 5. Датування празького типу давньослов'янської кераміки. В кінці роботи наводилися ілюстративні матеріали, що засвідчували еволюційний розвиток слов'янської кераміки від ліпних посудин раннього середньовіччя до гончарних виробів Чеської князівської держави.

Виділену групу найдавнішої слов'янської кераміки І.Борковський запропонував називати „празьким типом”. Дослідник звернув увагу науковців на ту обставину, що подібний посуд відомий і на інших теренах Європи, зокрема, в Польщі, Словаччині, Угорщині та Німеччині. Ці спостереження доводили факт проживання слов'ян не тільки на тій території, де вони проживають і в новітній час, а й на землях, на яких їхня присутність категорично заперечувалася. У післявоєнний час спостереження вченого знайшли надійні підтвердження в археологічних дослідженнях, коли такого типу глиняний посуд був виявлений на сотнях поселень і поховань не тільки Чехії й Словаччини, а й на теренах Центральної та Східної Європи. Завдяки І.Борковському фактично була відкрита найдавніша достовірно слов'янська археологічна культура, яку ми сьогодні називаємо **празькою** (для теренів України **празько-корчакською**) [1, с. 119-121; 2, с. 59-60; 10, с. 111-124; 23, с. 5-10; 32, с. 8-9;].

Вихід даної роботи науковця повністю спростовував пануючу в той період шовіністичну точку зору німецьких вчених про належність даної кераміки германцям і пізню появу слов'ян у Європі [44, с. 76-80; 49, с. 52-53; 50, С. 380-385]. Так, І.Борковський спростував другий міф німецької історіографії.

Зрозуміло, що в умовах німецької окупації оприлюднення таких думок суворо переслідувалося. Не уникнув їх й І.Борковський. Перш за все, в періодиці та наукових виданнях з'явилися негативні рецензії на його книгу. Наприклад, у Лейпцігу в тому ж 1940 р. під авторством німецьких „науковців” Л.Цотца та Б.Ріхтгофена було видано досить об'ємну брошуру під недвозначною назвою „Є Богемія і Моравія батьківщиною чехів?”. В ній знову ж заперечувалося будь-яке перебування слов'ян, тим більше чехів, на даних землях до періоду пізнього середньовіччя. А далі й сама книга І.Борковського була вилучена з продажу німецькими окупантами й знищена, збереглися лише її поодинокі екземпляри [19, с.7-9; 18, с. 2-4; 42, с. 127-129]. Згодом і сам автор потрапив у гестапо. Від смерті І.Борковського врятувало заступництво провідних австрійський і німецьких археологів та істориків, які, не дивлячись на розбіжність у поглядах, високо цінували професіоналізм і наукову порядність вченого.

Припинення досліджень Празького граду змусили І.Борковського акцентувати увагу на інших археологічних пам'ятках Чехії. Так, він звернув увагу на старожитності I тис. дон.е., а саме на пам'ятках, залишених кельтським

населенням на даній території. Обстеження багатьох поселень і городищ, збір підйомного матеріалу та ознайомлення із матеріалами досліджень попередніх років дозволили йому виділити декілька перспективних для вивчення об'єктів. Як завжди, інтуїція не підвела науковця, і на пам'ятці Мшеченські Жехровіці (округ Нові Страшеці) ним було виявлено розбиту на 4 частини кам'яну скульптуру. Остання представляла собою зображення голови людини із схематично вирізаними волоссям, очима з віями, носом, вусами і ротом. Її висота становила 25 см. Це була перша знахідка кельтської скульптури та території середньої Чехії. На думку науковців, ця скульптура зображувала голову одного з кельтських героїв, а час її виготовлення датується II ст. до н.е. Дана знахідка виявилася унікальною для всієї території поширення кельтських археологічних пам'яток [43, с. 118, рис. XX; 48; 54, С. 354]. Сьогодні без фоторепродукції не обходиться жодне з видань, в яких розглядаються ті чи інші проблеми розвитку суспільства давніх кельтів.

І знову ця знахідка кельтської кам'яної скульптурної пластики, яка виявилася самою східною на землях, де проживали давні кельти, спричинилася до „уточнень” в пануючій європейській, головним чином німецькій, історіографії. Вона спростовувала висновки про обмеженість і тимчасовість перебування кельтів на цих теренах та швидку їх асиміляцію германцями. Отже, І.Борковським було спростовано ще одну (третю) „аксіому” нацистської історичної науки.

Закінчення війни й звільнення Європи від „фашистської чуми” принесло надії на краще майбутнє. Проте доля І.Борковського певний час була під питанням. Він не міг уникнути тавра „українського буржуазного націоналіста” з усіма послідуочими наслідками. Але на його патріотизм зважили при виданні книги зі слов'янської проблематики, знищеної нацистами, та позитивні рекомендації керівництва Чехословацької соціалістичної республіки про його розкопки Празького граду. Проте довелося „забути” своє українське походження та зв'язки з усіма науковцями, які опинилися у вимушеній еміграції.

У післявоєнний час І.Борковський продовжує археологічні дослідження. В цей час він зосереджує основну увагу на вивченні археологічних пам'яток м. Праги та її околиць. Науковець здійснює широкомасштабні археологічні роботи. Зокрема, проводить розкопки в костелі Святої Марії, Лівому Градці, на площі та в соборі Святого Їржека, костелі Філіпа і Якуба на Бетлемській площі, костелі Яна Прадла на Малостранській площі, костелі Святого Ваврінца, в підземеллях костелу Святої Анни та інших місцинах [45, с.147; 46, с. 430-432; 47, с. 554-555; 48; 55, с. 219-220].

Успіхи в дослідженні старожитностей Праги були високо оцінені міським керівництвом столиці, і в грудні 1954 р. І.Борковському присуджена головну премію м. Праги [46, с. 431-432].

У подальшому дослідник робить досить багато для вивчення центрів князів Пржемисловичів у Празі. Важливим етапом у житті І.Борковського став захист у 1961 р. докторської дисертації на тему „Празький град” у

світлі нових досліджень”. На матеріалах своїх розкопок І.Борковський визначає історичну топографію Праги. І доводить, що головними центрами у формуванні майбутньої столиці Чеського князівства були Лівий Гравець та Празький град. Вчений визначив, що Лівий Гравець виник у першій половині-середині IX ст., а Празький град – у другій половині IX ст. Йому також вдалося з’ясувати, що церковним центром Праги був саме „Лівий градець” - містечко на р.Влтава, північніше Праги. Тут він розкопав двоапсидний храм великоморавського типу, збудований при князях Боривої та його дружини Людмили [11, с. 175-183; 39; 53, с. 535-538; 45, с.147; 46, с. 430-432; 47, с. 554-555; 48].

І.Борковський став основоположником справжньої школи середньовічних археологів у Празі. Його вихованці й молодші колеги тепло згадували про свого вчителя, який завжди давав їм поради, допомагав розібратися у складнощах стратиграфії, вступав із ними у тривалі дискусії і примушував відстоювати власну думку, залучаючи історичні факти та виявлені археологічні матеріали. Поміж себе вони називали його „паном доктором” і з нетерпінням чекали на розкопі.

До кінця життя Іван Борковський плідно працював. Він є автором близько десятка монографій та понад 150 наукових статей, розвідок, рефератів і рецензій, які збагатили археологічну науку Чехословаччини, дозволивши підняти її на якісно новий рівень. Окрім того, він був членом багатьох археологічних та історичних європейських товариств і тісно з ними співпрацював.

На жаль, мало відомо, наскільки цікавився І.Борковський українською археологією у післявоєнний час. Проте деякі матеріали з цього приводу все ж таки є. Зокрема, серед рецензій вченого вдалося знайти відгуки чеською мовою на праці відомого українського науковця М.Ю.Брайчевського „Коли і як виник Київ” (К., 1963) та „Біля джерел слов’янської державності” (К., 1964 р.) з короткою анотацією про ці цікаві й неординарні на той час роботи [55, с. 540].

Викликає інтерес ще один факт, який може мати дотичний стосунок до спогадів І.Борковського про свою рідну сторону. Мова йде про археологічні розкопки, які проводилися на території с.Незвиська, неподалік с.Чортовець на Городенківщині. Там з 1954 по 1957 рр. працювала Середньодністрянська експедиція Держермітажу із Ленінграда під керівництвом Г.І.Смірної. Під час її робіт було виявлено дві напівземлянки з матеріалами празької культури VI-VII ст. Варто відзначити, що інформація про ці дослідження була опублікована автором розкопок не тільки у вітчизняних виданнях, а й на сторінках основного видання Інституту археології ЧССР „Пам’ятки археологічні” за 1960 р. [31, с. 221-238]. У цьому ж номері знаходилася стаття І.Борковського „До питання про найдавніші церкви Празького замку” [53, с. 536 (26)]. Тобто, він мав можливість ознайомитися зі слов’янськими старожитностями с.Незвиська, що належать до тієї культури, яку відкрив.

У 1967 р., перебуваючи на археологічному з'їзді в Празі, молодий науковець із Львова, а нині член-кореспондент АН України, В.Д.Баран, познайомився з усіма шанованим і оточеним повагою 70 літнім археологом І.Борковським. І чи не вперше за повоєнний час заговорив з ним українською мовою. Зі спогадів В.Д.Барана, це було досить несподівано і разом з тим проявом уваги до починаючого українського вченого. І.Борковський не помилився у науковцеві, котрий став одним з визначних археологів України і присвятив низку своїх досліджень саме празькій культурі.

Закінчив І.Борковський свій нелегкий і справді подвижницький життєвий шлях 17 березня 1976 р., похований на Ольшанському цвинтарі у м. Празі. В пам'ять про славетного археолога одну з вулиць містечка Розтоки, неподалік Праги, поблизу місця де він проводив розкопки, Лівого Градцю, нарекли його іменем.

Проте розповідь про І.Борковського буде неповною, якщо не сказати про його „повернення” на Україну і святкування 110 річниці з дня народження. Завдяки численним заходам (19-23 вересня 2007 р.), організованим Івано-Франківською обласною державною адміністрацією, Івано-Франківською обласною радою, Городенківською районною державною адміністрацією, Городенківською районною радою, Чернівецьким національним університетом ім.Ю.Федьковича, Прикарпатським національним університетом ім.В.Стефаніка, громадою с.Чортовець було увічнено пам'ять про видатного українського археолога І.Борковського. З нагоди ювілею в ЧНУ ім. Ю.Федьковича проведено Міжнародну наукову конференцію а на батьківщині археолога, в с. Чортовець, відкрито пам'ятник і кімнату-музей у місцевій школі.

На даний час в Україні все більше уваги приділяється вивченню наукового доробку вченого, першовідкривача празької археологічної культури. Причому вивченням його наукової творчості займаються не тільки дослідники різних рангів, а й студентська та учнівська молодь.

Джерела та література: 1. Археология Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.3. – 575 с.; 2. Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наукова думка, 1990. – 189 с.; 3. Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с.Рашков). – К.: Наукова думка, 1988. – 160 с.; 4. Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. – К.: Наукова думка, 1991. – 125 с.; 5. Брицький П., Добржанський О., Юрійчук Є. Буковинці у боротьбі за українську державність. – Чернівці: Золоті литаври, 2008. – 483 с.; 6. Бузина О. Тайная история Украины – Руси. – К.: Довіра, 2008. – 335 с.; 7. Давня історія України. Слов'яно-руська доба. – К.: ІА НАН України, 2000. – Т.3. – 695 с.; 8. Енциклопедія Українознавства. – К.: Глобус, 1993. – Т. 1. – 300 с.; 9. Крушельницька Л.І. Праця українських археологів в еміграції (В.Щербаківський, Л.Чикаленко, І.Борковський) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці археологічної комісії. – Львів, 1998.

– Т. ССXXXV. – С. 638 – 642; **10.** Кухаренко Ю.В. Памятники пражского типа на территории Приднепровья // *Slavia antica*. – 1959. – S. 111-124; **11.** Левкун Я. Археолог Иван Борковський: повернення у славі в Україну. – Снятин: Прут Принт, 2007. – 230 с.; **12.** Неврлий М. УВУ – база незалежної української науки у вільному світі (1921-1945) // Від наукового товариства ім.Шевченка до Українського вільного університету. Міжнародна наукова конференція. Пряшів-Свідник, 12-15 червня 1991. – Київ – Львів – Пряшів, 1992. – С. 205-215; **13.** Нидерле Л. Славянские древности. – М.: Иностранная литература, 1956. – 450 с.; **14.** Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – 789 с.; **15.** Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною // Український історик. – 1978. – Ч. 1-3 (57-58). – Р. XV. – С. 63-75; **16.** Петигирич В. Іван-Борковський – видатний археолог з Прикарпаття // Постагі української археології. Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1997.- Вип.. 7. – С. 86-87; **17.** Пивоваров С., Семенюк О. Дослідник старожитностей Чехословаччини – український археолог І.Борковський // Буковина: історичні та етнокультурні студії. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції „Кайдлівські читання”, 16-17 травня 2007р. – Чернівці: Прут, 2007. – Ч.2. – С.89-92; **18.** Поулик И. Пражский тип в Чехословакии // Фонды БЦАД. Архив И.П.Русановой. Отдельный оттиск. – М., 1957. – 22 с.; **19.** Поулик И. Древнейшие славяне в Чехословакии // Фонды БЦАД. Архив И.П.Русановой. Отдельный оттиск. – М., 1957. – 15 с.; **20.** Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н.е.). – К.: Наукова думка, 1975. – 154 с.; **21.** Романюк Т. Навчання та дослідницька праця Ярослава Пастернака у період еміграції (1920-1928) // МДАПВ. – 2006. – Вип. 10. – С. 318-328; **22.** Романюк Т. Наукова діяльність Івана Борковського в Чехословаччині // МДАПВ. – 2008. – Вип. 12. – С. 448-453; **23.** Русанова И.П. Славянские древности VI-IX вв. между Днпром и Западным Бугом. – М.: Наука, 1973. – 100 с.; **24.** Русанова И.П. Славянские древности VI-VII вв. (культура пражского типа). – М.: Наука, 1976. – 216 с.; **25.** Русанова Т.П., Тимошук Б.А. Кодын – славянские поселения V-VIII вв. на р.Прут. – М.: Наука, 1984. – 87 с.; **26.** Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. – М.: Наука, 1979. – 157 с.; **27.** Седов В.В. Славяне. Историко-археологическое исследование. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 622 с.; **28.** Семенюк О. Чехословацький археолог українського походження // Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи: Збірник матеріалів міжнародної студентської конференції. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2008. – С.15-17; **29.** Семенюк О. І. Борковський – чехословацький археолог українського походження // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. – Чернігів: Сіверянська думка, 2008. – С. 177-178; **30.** Славяне юго-восточной Европы в предгосударственный период. – К.: Наукова думка, 1990. – 485 с.; **31.** Смирнова Г.И. Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре // *Ramatky archeologicne*. – 1960. – R. 51. – S.221-238; **32.** Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. – К.: Наукова думка, 1976. – 178 с.; **33.** Шанковський Л. Українська галицька армія. – Львів: НТШ, 1999. – 396 с.;

34. Шендеровський В. Нехай не згасне світ науки. – К.: Рада, 2006. – Кн. 2. – 327 с.; 35. Borkovsky I. Problemy stredoevropske snurove kulture // Památky archeologicne. - 1933. – R.39. – S. 3-14; 36. Borkovsky I. Nove prispevky k snurove kulture // Památky archeologicne. – 1934-1935. – R.40. – S. 20-27; 37. Borkovsky I. Neistarsi slovanska keramika ze srednich Cech // Památky archeologicne. - 1936-1938. – R.41. – S. 97-108; 38. Borkovsky I. Staroslovanska keramika ve sredni Evrope. Studie k pocatku slovanske kulture. - Praha, 1940. – 113 s.; 39. Borkovsky I. Pocatky Prazskeho hradu // Prazsky hrad ve stredoveku. - Praha, 1946- S.7-11; 40. Borkovsky I. Levy Hradec. Nejstarsi sidlo Premyslovcu. - Praha, 1965. – 91 s.; 41. Eisner I. Rukovet slovanske archeologie. - Praha, 1966. – 530 s.; 42. Filip J. Praha praveka. - Praha, 1949. - 169 s.; 43. Filip J. Keltcka civilisace a jeji dedictvi. - Praha, 1959. - 182 s.; 44. Filip J. Evropsky pravek. - Praha, 1962. – 161 s.; 45. Filip J. Enzyklopadisches Hanbuch zur Ur – und Fruhgeschichte Europas. – Prag, 1966. – T.I. – 542 s.; 46. Filip J. Ivan Borkovsky // Archeologicke rozhledy. – 1967. – R.19. – C. 1. – S.429-432; 47. Filip J. Ivan Borkovsky // Archeologicke rozhledy. - 1976. - R.28. – C.5. – S.553-555; 48. Frolik J. Hradni archeolog–Ivan Borkovsky 8.9.1897–17.3. 1976 (prezentacia); 49. Klanika Z. Pocatky slovanskeho osiedlenin nasich zemi. – Praha, 1986. – 348 s.; 50. Neustupny I. Pravek Ceskoslovenska. - Praha, 1960. – 490 s.; 51. Niederle L. Rukovet slovanskych starozytosti. - Praha, 1953. – 513 s.; 52. Poulik J. Stari moravane budue svui stsat. – Hraga, 1960. - 301 s. 53. Ratai J. Seznam praci Dr. Ivana Borkovskeho // Archeologicke rozhledy. – 1967. – R.19. – C. 1. – S.535-541; 54. Simek E. Posledni keltove na Morave. - Brno, 1958. – 556 s.; 55. Smetanka Z. Ivan Borkovsky // Památky archeologicne. – 1977. – R. 68. – C.1. - S. 219-220; 56. Zeman I. Zu den frage der interpretation der altestes slawischen Denkmaler in Bohmen // Archeologicke rozhledy. – 1968. –T. 20. - C.5. – S.667-673;

Serhiy PYVOVAROV

IVAN BORKOVSKYI – THE DISCOVERER OF PRAGUE ARCHEOLOGICAL CULTURE

The body of the article goes on to discuss the biography and scientific works of the outstanding Czechoslovakian archeologist Ivan Borkovskyyi, born in Ukraine. The author studies the stages of his scientific researches. A considerable attention is paid to his discoveries of the Prague archeological culture monuments.

УДК 94(100)“.../05”:338.48

Іван САНДУЛЯК

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТУРИЗМУ: ПОДОРОЖІ ТА ВІДПОЧИНОК В АНТИЧНОМУ СВІТІ (II. РИМ)

Продовжуючи розгляд аспектів, пов’язаних з особливостями становлення та розвитку традицій здійснення подорожей та мандрів у античному світі, які певною мірою можна вважати своєрідними витоками або праобразом майбутнього

феномену європейського туризму, необхідно констатувати наступне. Стрімке піднесення Римської імперії, розширення її кордонів у результаті декількох успішних війн та підкорення більшості країн басейну Середземного моря, досить потужне зростання економічних показників, політичне зміцнення, збільшення матеріального статку населення, культурне піднесення і, зрештою, розширення торгівельних зв'язків з іншими країнами світу об'єктивно зумовили появу відповідних тенденцій, які згодом призвели до почастішання здійснення римлянами практики тривалих мандрів за межі власної держави.

Виділена проблематика в європейській історіографії другої половини XIX – XX ст. висвітлена доволі фрагментарно і знайшла часткове відображення у працях таких відомих дослідників-антикознавців як Т. Моммзен [71], М. Ростовцев [74], Л. Фрідлендер [79], М. Карєєв [68], Г. Буассьє [61], Р. Віппер [63], К. Ніч [73], С. Утченко [77], О. Неміровський [72] та ін. [66,69,70]. Дещо ґрунтовніше питання подорожей, які здійснювали стародавні римляни, розглянули у своїх книгах Л. Вінничук [62], Г. Кнабе [67], П. Гіро [64], А. Дітмар [65] та М. Серґєєнко [75,76]. Однак, на сьогоднішній день, відсутні узагальнюючі наукові роботи, де б всебічно аналізувався феномен мандрів доби античності. Таким чином, окреслена дослідницька тема продовжує залишатися актуальною і потребує подальшого комплексного висвітлення в усіх її соціальних проявах та історичних реаліях.

Джерел, де описуються різного роду мандри і подорожі римлян, є багато. Майже кожний другий античний автор у своїх описах згадує епізоди, пов'язані з відвідуванням тих чи інших міст, різних країн, гостюванням у володарів та правителів середземноморських держав, перебуванням в святих місцях, відпочинком тощо. Зокрема, цікаві факти про мандрівки наводять Горацій (65 – 8 рр. до н.е.) [9,10], Апулей (бл. 125 – 180 рр.) [4,5], Катул (бл. 86 – 53 рр. до н.е.) [12,13], Плавт (бл. 250 – 184 рр. до н.е.) [34-36], Марк Аврелій (162 – 180 рр.) [2], Альбій Тибул (54 – 19 рр. до н.е.) [49], Проперцій (бл. 49 – 13 рр. до н.е.) [43], Ювенал (бл. 60 р. – після 127 р.) [59], Теренцій (бл. 185 – 159 рр. до н.е.) [48]. Не менш оригінальні повідомлення стосовно практики вояжів залишили Вергілій (70 – 19 рр. до н.е.) [6-8], Лукіан (бл. 120 – 190 рр.) [19], Марциал (40 – 120 рр.) [23] та Овідій (43 р. до н.е. – 18 р. н.е.) [25-28]. На окрему увагу заслуговують листи Плінія Молодшого (61/62 – бл. 113 рр.) [33] і Цицерона (106 – 43 рр. до н.е.) [30-32, 51-53], “Біографії знаменитих полководців” Корнелія Непота (94 – 24 рр. до н.е.) [24], а також великий твір Аврелія Августина “Про град Божий” [1] та “Сатирикон” Петронія (бл. 27 – бл. 66 рр.) [29], у котрих містяться численні описи подорожей різних осіб Імперією.

Мандри римськими провінціями зафіксовані в історичних працях Плутарха (бл. 45 – бл. 127 рр.) [37-39], Полібія (бл. 200 – 120 рр. до н.е.) [40-42], Тита Лівія (59 р. до н.е. – 17 р. н.е.) [16-18], Светонія (бл. 75 – 160 рр.) [44], численних роботах того ж Цицерона [54-57, 58], “Географії” Страбона (64/63 рр. до н.е. – 23/24 рр. н.е.) [47], філософській поемі Лукреція (99/95 – 55 р. до н.е.) “Про природу речей” [20,21], “Записках” Гая Юлія Цезаря

(60 – 44 рр. до н.е.) [50]. Своєрідний соціальний аналіз звички римлян багато подорожувати подає в “Моральних листах до Луцилія” Сенека (бл. 55 р. до н.е. – 40 р. н.е.) [45]. Своє ставлення до традицій мандрування він висловлює і в ряді своїх драматургічних творів [46]. Зрештою, необхідно відзначити, що відповідні законодавчі акти, які стосуються правил здійснення подорожей в межах Імперії зафіксовані у “Дигестах” Юстиніана (527 – 565) [11]; так само в багатій літературній спадщині античних авторів [14,15] міститься значна кількість епізодів, де яскраво зображені вояжі представників різних верств римського населення: від патриціїв і вершників – до купців, ремісників, вояків, поетів та комедіантів.

Дані, які містяться у різних давньоримських джерелах дозволяють стверджувати, що чітких відомостей або описів здійснення латинянами перших далеких мандрівок немає. Отже, у текстах, з одного боку, відсутні конкретні повідомлення про маршрути, котрими любили подорожувати римські громадяни, так само це стосується й об’єктів, до яких вони вирушали, не кажучи вже про виділення відповідних обставин (об’єктивної чи суб’єктивної мотивації) здійснення мандрівок і згадок відносно транспортних засобів, якими зазвичай користувалися шукачі та любителі “нових вражень”, особливо під час тривалих вояжів; з іншого боку – переважна більшість писемних джерел римської епохи страждає певною “описовою схематичністю”, – коли автори не приділяли належної уваги опису тих чи інших особливостей, деталей, характерних рис, відмінностей, пов’язаних саме з практикою подорожей римлян територією Імперії або іншими державами античності.

Отже, переходячи до висвітлення виділеної проблематики, доречно зазначити: цілий ряд мандрів, здійснених стародавніми римлянами, описав знаменитий Тит Лівій. Зокрема, з його повідомлень (Тит, як відомо, використав численні свідчення більш ранніх авторів), довідуємось, що наприкінці т.зв. царської епохи (511 або 510 р. до н.е.), сини Тарквінія Гордого (535 – 510 рр. до н.е.) здійснили тривалу подорож, побувавши з прошею у Дельфах, в святилищі Аполлона [16, III, 1-2].

Варто відзначити і такий факт: якщо греки тісно пов’язували своє життя з морем, то римляни на відміну від греків надавали перевагу суходільним шляхам, приділяючи, таким чином, значно більше уваги й їхньому будівництву. Разом з тим, не можна стверджувати, що римська держава повністю ігнорувала судноплавство як таке. Наприклад, доволі значна кількість кораблів за часи правління імператора Октавіана Августа (30 р. до н.е. – 14 р. н.е.) борознила не лише морські, але й океанські простори [74, с. 77]. Латиняни розуміли, що розгалужена мережа якісних шляхів сполучення між містами Імперії необхідна не тільки для швидкої передислокації військ, їх забезпечення необхідним продовольчим постачанням та амуніцією, налагодження торгівельних зв’язків, які б сприяли зростанню економіки держави. З іншого боку, добротні дороги повинні були слугувати Риму і для суто цивільних потреб. Різні верстви населення, як столичний, так і провінційний нобілітет, із задоволенням відвідували курортні місця

Мал. 1. Частина римського шляху між Антіохією та Алеппо (провінція Сирія). II ст. н. е.

(з відповідними шляхами сполучення), де комфортно відпочивали й лікували свої хвороби та недуги, а їхні діти їздили на навчання до Афін та на острови Родос, з метою вивчити класичну грецьку філософію і ораторське мистецтво (риторику), і Кос, для оволодіння мистецтвом лікаря [62, с. 76]. Крім того, зрозуміло, що кількість і якість доріг забезпечували розвиток торгівлі – як внутрішньої, так і зовнішньої.

Доцільно навести ще один цікавий приклад. У 312 р. до н.е. завдяки зусиллям цензора Аппія Клавдія римляни проклали один з перших великих (загальноімперських) трактів – Віа Аппія (її друга назва – Цариця доріг), котрий вів від Капенської брами столиці на південь – через Капую і Тарент, до великого морського порту Брундізії [67, с. 106]. Для латинян було характерним те, що свої дороги вони будували продумано, старанно та доброякісно, з розрахунком на їх довготривале використання (див. мал. 1). Ознакою ґрунтовності збудованих латинянами доріг була наявність по обох боках спеціальних (суто “римських”) тротуарів для пішоходів – “маргінес”, вимощених кам’яними плитами. За традицією свої назви тракти отримували або на честь ініціаторів їх будівництва (крім Віа Аппія можна згадати Віа Фламінія, Віа Емілія), або по кінцевому місцю, куди вони вели (Віа Остієнсис, Віа Тибуртина) [67, с. 107].

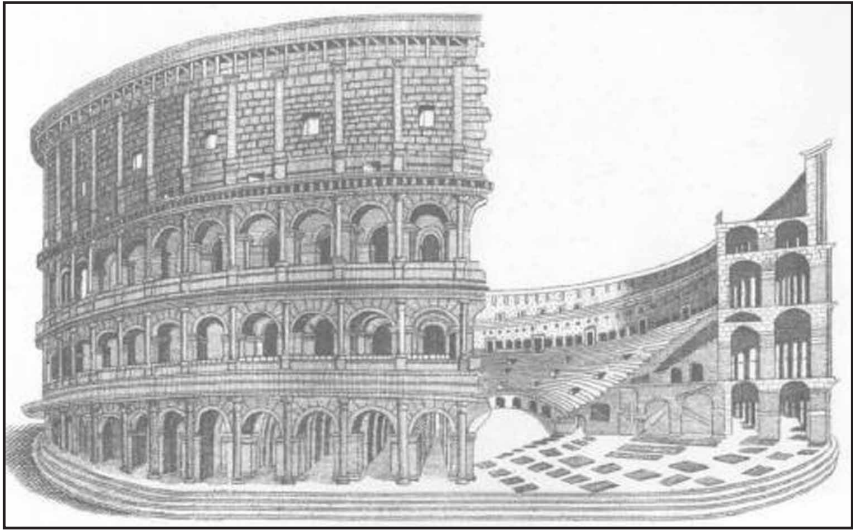
До початку I ст. до н.е. в державі було завершено будівництво семи головних, стратегічних доріг, які ще мали назву “державні дороги”. Вони вели зі столиці до великих міст Імперії та держав європейського і азіатського континенту, й підтримувалися в належному стані виключно за рахунок державної скарбниці. Мости (зазвичай кам’яні), які також зводилися уздовж римських шляхів, для подорожуючих (кінних та піших) по боках спеціально облаштовувалися проходами. Саме наявність цих семи трактів зумовила активізацію в державі подорожей, котрі в сучасному розумінні певною мірою можна характеризувати як туристичні.

Другою після Віа Аппія державною дорогою стала Віа Фламінія, збудована цензором Гаєм Фламінієм. Цей імперський шлях вів до міста Аримін і далі – до Пізи. Третім стратегічним трактом стала Віа Емілія (ініціатор зведення – Марк Емілій Лепід), четвертим – Віа Аврелія (будував Гай Аврелій Котта), який зв’язував столицю з Приморськими Альпами. Останніми трьома загальнодержавними комунікаціями були – Віа Латіна (пролягала через Латій), Віа Саларія (з’єднувала Рим з Адріатикою й вела через Реате в область сабінян) і Віа Доміція. Останній шлях, збудований Гнеєм Доміцієм Агенобарбом, досягав території Галлії, перетинав її через річку Родана (Рона) і досягав східної частини Піренейських гір в Іберії (Іспанії) [79, с. 63].

Важливо також відзначити, що від цих стратегічних магістральних доріг римляни вели й т.зв. провінційні (або регіональні) шляхи. Серед найважливіших з бокових трактів можна згадати Віа Юлія Августа (звів Марк Емілій Скарв), котрий зв’язував Геную з муніципальними містами Норбонської Галлії, Віа Егнація, що перетинав весь Балканський півострів від Дірахаї до Амфіполя й далі до Візантія (Бузантіуму) – узбережжям Егейського моря і до Пропонтиди, Віа Остієнсис (сполучав Рим з Остією) та Віа Тибуртина (з’єднував Рим з Тибуром) [79, с. 63-64]. Для повноти картини доречно згадати, що римляни також прокладали т.зв. сільські дороги (“віа віціналес”), які тягнулися від головних магістралей до невеликих провінційних міст, поселень та сіл. За їх стан та ремонт відповідала місцева влада [79, с. 64].

Останню категорію шляхів сполучення у стародавньому Римі складали “приватні дороги”, котрі з’єднували “віа віціналес” з самими приватними володіннями. Фінансова “відповідальність” за ці, переважно ґрунтові, дороги, зрозуміло, покладалася виключно на власників місцевих маєтків і садиб (вілл), хоча користуватися ними мав право будь-хто [76, с. 54]. Всі перераховані вище дорожні артерії і комунікаційні шляхові розгалуження на середину I ст. до н.е. стали основою (і умовою) для набуття популярності в часи Імперії, а отже виникнення і поширення своєрідної моди на здійснення римлянами близьких та далеких вояжів.

Таким чином, можна констатувати, що з початком епохи принципату популярними, як підкреслює польська дослідниця Лідія Вінничук, стали різноманітні туристичні поїздки, під час яких римляни (переважно мешканці великих провінційних міст і столиці) безтурботно та з відповідними

Мал. 2. Колізей, одне з найулюбленіших місць відвідування римлян та гостей столиці.

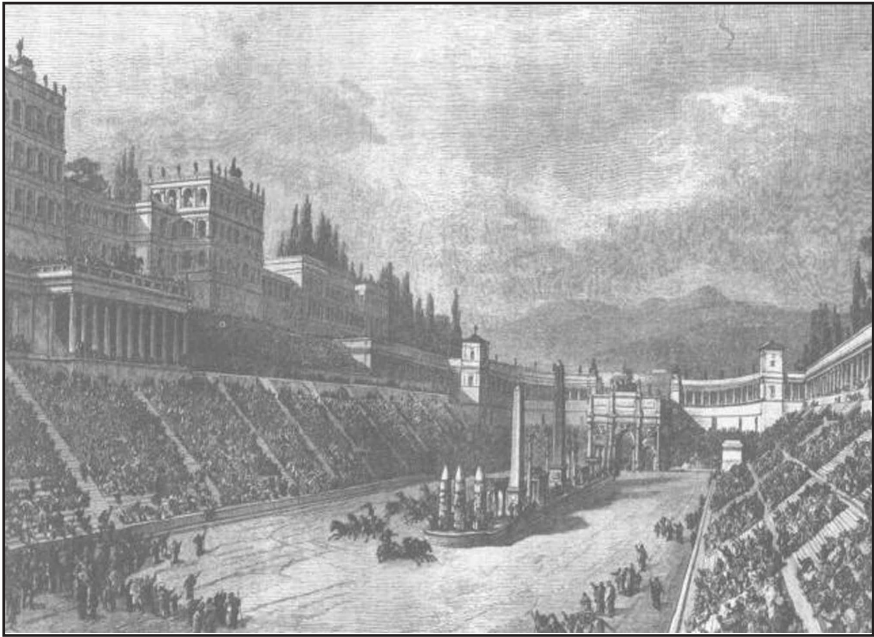
зручностями й комфортом, багато і часто подорожували [62, с. 76]. Далі відносно тогочасних мандрівок дослідниця зазначає: "... у 8 р. н.е., незабаром після смерті Валерія Мессали, його син Котта відправився у дорогу зі своїм другом Овідієм і вони безпечно проводили час... на острові Ельба..." [62, с. 76]. Дещо пізніше про цю присмну подорож та відпочинок Овідій нагадує Котті у своїх "Листах з Понта" до нього: "Нас із тобою удвох бачив острів Еталія – Ільва..." [26, II, 3, 1-2].

Доволі часто багаті римляни не мали бажання ознайомитися з чудовими середземноморськими краєвидами, північноафриканськими або малоазійськими пейзажами та місцевими історичними пам'ятками, не здійснювали закордонні вояжі з метою пізнати чужі місця, не демонстрували захоплення, цікавості чи допитливості відносно культурної спадщини або архітектурних шедеврів різних країн та народів, куди вони потрапляли, мандруючи державами та континентами. Самі античні автори констатують, що у більшості випадків справжня причина їх подорожей полягала у звичайному марнославстві, честолюбстві, пихатості та снобізмі. Для підтвердження такої характеристики варто навести цитату з листів Плінія Молодшого: "Ми маємо звичай відправлятися у подорожі і перепливати моря, бажаючи з чим-небудь ознайомитися, і не звертаємо уваги на те, що знаходиться у нас перед очима. Чи насправді так влаштовано природою, що ми не цікавимося близьким і гонимося за далеким; чи слабшає усіляке бажання, якщо задовольнити (його – *I.C.*) легко; чи відкладаємо ми відвідування того, що можна завжди побачити, враховуючи, що ми можемо це бачити часто, – однак, як би там не було, ми багато чого не знаємо в нашому місті та його околицях не лише за

власним враженням, але й за розповідями. Чи було б це в Ахайї, у Єгипті, в Азії або в якій-небудь іншій країні, багатій дивовижами, і яка б прокричала про них, ми про це слухали б, читали і все би (це – *I.C.*) переглянули” [33, VIII, 20, 3-4].

Разом з тим, не можна стверджувати, що серед римських інтелектуалів і політичної еліти I-III ст. – письменників, істориків, філософів, риторів, ораторів, – не було людей, які б туристичні подорожі не використовували для збагачення власних знань та розширення кругозору. Наприклад Цицерон під час своїх мандрівок завжди прагнув відшукати місця, уславлені іменами знаменитих людей: в Метапонті він відвідав могилу Піфагора (580 – 500 рр. до н.е.), а в Агрігенті на Сіцилії виявив місце поховання Архімеда (бл. 287 – 212 рр. до н.е.) [58, V, 2].

Здійснювали римляни й паломницькі подорожі до віддалених областей держави з метою відвідати святі місця, побачити релігійні достопамятності, шанувати храм того чи іншого бога. Найулюбленішою прощеною для населення Імперії було відвідування знаменитого храму Зевса в Пергамі [60, с. 5]; не меншим шануванням у паломників користувався і храм Венери-Праматері [3, с. 45]. Крім того, туристичні мандрівки латинян були також пов’язані з розважальними видовищами в Колізеї (див. мал. 2) та на інших циркових аренах (див. мал. 3), де відбувалися бої гладіаторів, цькування

Мал. 3. Цирк у Римі. I ст. (реконструкція).

хижаків, перегони на колісницях й т.п.) і науково-пізнавальними (збирання даних по ботаніці, зоології, мінералогії, географії, кліматології, етнографії, історії та агрокультури) цілями [62, с. 77].

Наприклад, Гай Светоній Транквіл у “Житті дванадцяти Цезарів”, на сторінках, присвячених біографії Божественного Августа, описує, яким чином розважалося в столиці Імперії її населення та гості наприкінці I ст. до н.е.: “Для театральних і гладіаторських вистав він (Октавіан Август – *I.C.*) залучав іноді й римських вершників... Парфянських заручників, які вперше прибули до Риму у святковий день, він також залучив на видовища і, провівши їх через арену, посадив у другий ряд над собою. Але навіть і в дні, вільні від видовищ, він виставляв на огляд в різних місцях (столиці – *I.C.*) все, що привозилося в Рим небаченого й дивовижного: наприклад, носорога – в септі, тигра – у театрі, змію в п’ятдесят ліктів довжиною – на коміції” [44, II, 43, 4-5]. В біографії Гая Юлія Цезаря Светоній розповідає про сповнену пригод (піратський полон і т.п.) морську подорож останнього на Родос, до знаменитого учителя красномовства – Аполлонія Молона [44, I, 4, 2].

Повертаючись до аналізу римської “туристичної” специфіки відзначимо, що у більшості випадків добровільні місцеві гіді давали мандрівникам пояснення, котрі далеко не завжди відповідали історичним фактам. В культових центрах Імперії, у сакральних місцях в ролі провідників зазвичай виступали тамтешні жерці, добре обізнані як в історії відповідного святилища, так і в реаліях інших історичних пам’яток, на які були багаті міста Середземномор’я. Зрозуміло, що існували і наймані гіді; за встановлену плату вони, як підкреслює Л. Вінничук, “розповідали приїжджим все що завгодно, мало турбуючись про історичну точність та достовірність і даючи повну волю своїй фантазії, щоб розповідь вийшла яскравішою, привабливішою, і щоби захопити туристів міфами й неймовірними легендами” [62, с. 77].

Про те, що роль гідів у античні часи сучасники оцінювали по-різному, свідчить діалог Лукіана, репрезентований автором у своєму творі “Любитель брехні, або Недовірливий”. В діалозі один із співрозмовників, Тихіад, не приховує свого критичного ставлення до міфів та стародавніх переказів, про котрі, зазвичай, люблять дискутувати поети, але ще більше його обурюють люди, які підтримують і поважають місцеві легенди. Відмінну позицію, яка є дещо прагматичнішою, висловлює у Лукіана інший співрозмовник. “Мій Тихіад! – говорить він. – ... До поетів і до міст можна би було поставитися поблажливо. Дивовижна приналежність вигадки, котру домішують поети у свої твори, необхідна для їхніх слухачів, афіняни ж і фіванці, і жителі інших міст намагаються надати такими розповідями більшої ваги своїй батьківщині. Якби хто-небудь відібрав у Еллади ці схожі на казки оповіді, то тлумачники могли б легко загинути з голоду, оскільки іноземці й задарма не виявили би бажання слухати правду” [19, IV, 3-4].

Необхідно згадати й транспортні засоби, якими користувалися римляни, подорожуючи країною та здійснюючи мандрівки за її межі. Досить широке

розповсюдження (на відміну від Греції) в Римі мали ноші та паланкіни, якими користувалися як жінки, так і чоловіки, пересуваючись, зазвичай, територією міста, або завітаючи в гості чи вирушаючи на відпочинок до вілл, розташованих у передмісті. Паланкіни традиційно виготовлялися з деревини та верболозу, верх накривався спеціальним балдахіном, всередині, для більшого комфорту та зручності, подорожуючому розкладали по боках подушки, а вікна дверцят прикривалися занавісками від поглядів перехожих. Римські ноші були двох видів: лектика (ноші на чотирьох низьких ножках у формі ложа, де мандрівник мав змогу рухатися лежачи) і “селла гестаторія” (свого роду переносне крісло) [62, с. 86].

Зрозуміло, що на міських вулицях імператорського Риму, поруч із простими ношами, завжди можна було побачити й пишно оздоблені бронзою та сріблом важкі паланкіни патриціїв. Такі паланкіни несли сім (“тектафорон”) або вісім (“октофорон”) рабів; останні одягалися у спеціальну одягу, яка вказувала на рід їхнього заняття. Право на користування ношами, згідно тогочасного римського законодавства, мали далеко не всі. До епохи правління Гая Юлія Цезаря вони були засобом пересування виключно для дружин сенаторів та літніх жінок. З приходом до влади Цезар дозволив користуватися ношами також жінкам, які досягли сорокарічного віку. Цей дозвіл спричинив чисельні затори на вулицях столиці Імперії. В I ст. н.е., у зв’язку з даною обставиною, імператори змушені були в “час пік” (від дванадцятої години дня – до п’ятої години вечора) забороняти нижчим верствам міського населення пересуватися за допомогою нош [62, с. 87].

Разом з тим, цікаво відзначити, що користуватися паланкінами без будь-яких обмежень могли весталки і жерці, які час від часу вирушали у мандрівки з релігійними цілями. В епоху Імперії (до початку IV ст.) такими правами користувалися й знатні жінки (матрони), котрі найчастіше належали до імператорської родини. Однак, з іншого боку необхідно підкреслити, що протягом II – III ст. римські правителі, піклуючись про належний порядок на вулицях столиці та інших великих міст держави, й маючи на меті збереження в належному стані бруківки і запобігання процесу руйнації старих будинків, почали вводити обмеження навіть для руху містом колісного транспорту.

Сенека, який закликав Луцилія стоїчно ставитися до життя та його негараздів, сам виправдовувався перед другом через свою “пристрасть” до користування ношами: “Я щойно повернувся з прогулянки в ношах; втім, якщо б я стільки ж пройшов пішки, втома була би не більшою. Коли тебе подовгу носять, це також труд і, вочевидь, ще важчий через свою протиприродність. Природа дала нам ноги, щоб ми самі ходили... Зниженість прирекла нас на безсилля, ми не можемо робити те, чого довго не хотіли робити. Однак мені необхідно було збадьоритися для того, щоб розтрясти застоюну в горлі жовч, або для того, щоби повітря, котре з якоїсь причини застигло в грудях, розрідилося від хитання ношів. І я відчував, що воно мені допомагає, і тому довго і вперто рухався туди, куди вабив мене закрут берега...” [45, IV, 1-2].

Отже, можна зробити висновок, що мандрівки за допомогою нош являли собою доволі важке фізичне випробування не лише для тих, хто їх ніс, а й певною мірою для тих, хто в них сидів.

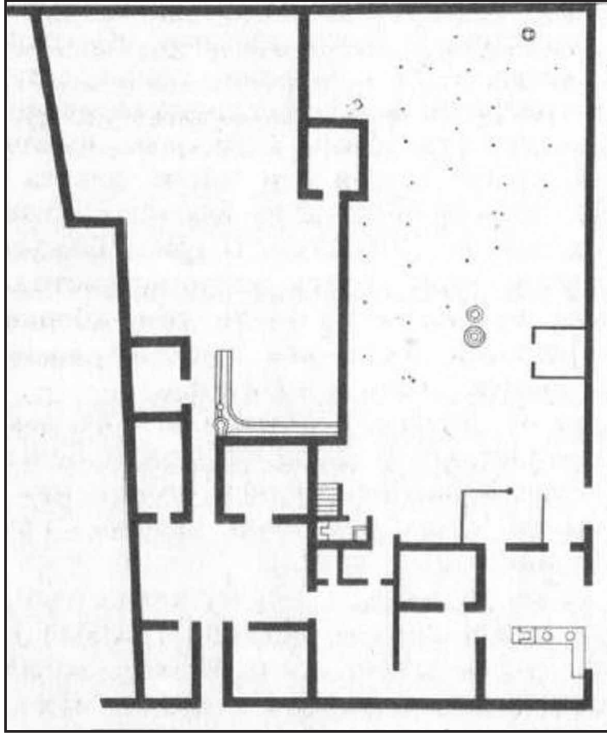
Продовжуючи висвітлювати “туристичну” практику в стародавньому Римі, доречно констатувати наступне: латиняни, як і греки, здійснюючи кількадевні мандрівки, досить часто зупинялися на перепочинок та ночівлю у своїх знайомих. Однак в Римі, на відміну від Греції, не існувало спеціальної угоди, котра б обґрунтовувала “право на гостинність”, як не існувало і спеціальних угод між муніципальними містами стосовно проксенії (взаємного прийому і обов’язкового розташування прибулих до міста гостей в спеціальних “готелях”). Виходячи з цього, римляни, під час будь-якої подорожі в межах Імперії, мали право зупинитися для відпочинку виключно лише у родичів або друзів. Для вояжерів і туристів уздовж шляхів пересування свої послуги пропонували численні двоповерхові “готелі”, постоялі двори і трактири.

Наприклад, Горацій, у своїх “Сатирах”, яскраво описує типову мандрівку від Риму до Брундізія, в якій він, разом з друзями – поетами Вергілієм та Варієм, а також грецьким ритором Геліодором супроводжував Мецената у поїзді останнього в якості дипломатичного представника Октавіана Августа в табір Марка Антонія, для проведення мирних переговорів. Здійснюючи подібну подорож, поважні столичні мандрівники, зрозуміло, мусили зупинитися на ночівлю у своїх знайомих; при необхідності вони користувалися й послугами постоялих дворів, адже їхня мандрівка до південного узбережжя Італії, згідно даних Горація, тривала п’ятнадцять днів [10, с. 215].

З листів Цицерона і Плінія Молодшого можна довідатися про столичну “приватну” гостинність. Зокрема, видатний римський оратор, збираючись приїхати зі своїми знайомими до себе в Тускуланське помістя, попереджає про це дружину Таренцію і вимагає, щоби все було підготовлено до прийому гостей. Ось як Цицерон напучує дружину: “В Тускуланську садибу думаю приїхати або в нони, або на наступний день. Хай там все приготують. Зі мною, можливо, буде декілька чоловік, і ми, гадаю, затримаємося там на більш тривалий термін. Якщо в лазні немає ванни, нехай влаштують. Хай приготують й інше, необхідне для харчування та здоров’я” [57, CCCCXLII, с. 125].

У свою чергу, з листів Плінія Молодшого є можливість дізнатися про рівень прийому гостей в Кампанії, у будинку його друга – Понтія Алліфана. Сам Понтій в момент прибуття Плінія був відсутній, проте він доручив своїй родині зустріти гостя якнайкраще: “Стільки міських і сільських наїдків нанесли мені від твого імені. Хоча це і безсоромно, але я все взяв: і твої мене просили взяти, і сам я побоявся, що, якщо не візьму, ти розсердишся і на мене, і на них. Надалі, однак, якщо у тебе міри не буде, вона буде у мене. Я вже заявив твоїм, що якщо вони знов принесуть стільки ж, то все заберуть назад. Ти скажеш, що мені слід користуватися твоїм добром, як своїм власним, – я і буду берегти його, як своє” [33, VI, 28].

Той же Пліній, звертаючись листом до дідуся своєї дружини Кальпурнії Фабата, повідомляє йому, що сподівається умовити свого друга проконсула

Мал. 4. План постоялого двору і помешкання Евксіна у Помпеях.

Калестрія Тирона завітати, прямуючи у провінцію Бетику (сучас. Андалусія), до маєтку Фабата в Умбрії, з метою здійснити там (як посадова особа) процедуру звільнення декількох рабів. Фабат, ймовірно, виявив сумнів, – чи захоче проконсул відхилитися від свого маршруту. Пліній з даного приводу завіряє дідуся: “Не бійся, що це буде йому обтяжливо: заради мене від погодиться обійти всю землю” [33, VII, 16]; при цьому Пліній посилається на те, що він і Калестрій неодноразово гостювали один у одного: “Я часто їздив до нього на віллу, він часто відновлював сили після хвороби в моєму домі” [33, VII, 16]. Фабат, як гостинний господар був готовий виїхати назустріч почесному гостю навіть в Медіолан, хоча для його віку такий вояж вже складав труднощі. Як далі пише Пліній: “Я наполягаю, щоби ти чекав його вдома, у самому домі і навіть не переступав порогу кімнати. Хоча я люблю його як брата, але він не повинен від людини, котру я шаную як батька, вимагати уваги, якої він не вимагав би від свого батька” [33, VII, 23].

Отже, можна констатувати, що найбільш розгалужена мережа заїжджих дворів існувала саме на території Римської імперії (див. мал. 4). Ці двори розташовувалися уздовж головних доріг у містах і селах, на відстані

приблизно 25 миль (40,225 км) один від одного. Суворя станова структура, що лежала в основі Римської держави на тлі майнової диференціації, вплинула на діяльність підприємств гостинності того часу. Зокрема, мандрівників тут розселяли за виділеними вище ознаками. Ніколи купці, торговці й інші мандрівники з нижчих (“тяглових”) верств населення не могли бути поселені поруч із державними службовцями (представниками нобілітету і вершинства) та урядовими гінцями. Ця обставина, природно, вплинула на якісний стан заїжджих дворів. Ті, у яких зупинялися представники аристократії і державні чиновники, будувалися за правилами архітектурного мистецтва і пропонували широкий на той час спектр послуг [78, с. 19-20]. Пізніше відомий італійський мандрівник Марко Поло (1254 – 1324 рр.) зауважив, що у таких заїжджих дворах і “королно зупинитися не соромно” [22, с. 17].

Таверни і заїжджі двори, призначені для обслуговування людей найнижчих прошарків, пропонували мінімальні умови для ночівлі та відпочинку. Наприклад, ті, які часто подорожували, спали просто на соломі, а щоб не змерзнути в холодну пору року, притискалися до теплого боку свого коня. Про додатковий комфорт не було й мови [78, с. 20].

Стосовно готельного “сервісу”, який пропонувався подорожнім, і про котрий вже згадувалося вище, необхідно зазначити: у великих римських містах готелі розташовувалися неподалік міських воріт або в центрі міста, у портових – неподалік від пристані. На видному місці перед готелем чи постійним двором, або над входом, завжди існувала вивіска, де фіксувалося ім’я власника закладу. Наприклад, в Помпеях, найбільш відомими закладами такого роду були готелі Гая Гугіна Фірма і Ситія [62, с. 96]. Іноді, скоріше як виключення, римські готелі мали й нетрадиційні назви: “У орла”, “Під мечем”, “У сестер”, “Під вітрилом” і т.п. На табличках, які традиційно також прибивалися біля входу, пропонувався перелік послуг, котрі надавав той чи інший готель. Наприклад, на одній з подібних табличок, писалося: “Тут розміщений готель. Трикліній на три ложа з усіма зручностями”; інша готельна табличка вишукано “рекламувала”: “Випивка вартує тут асс. За два асси ти кращого вип’єш, а за чотири вже будеш фалернське пити” [15, с. 147].

Зазвичай, на першому поверсі цих закладів розташовувався трактир, на другому – кімнати для відпочинку. Меблювання готельних кімнат було доволі примітивним і складалося з ліжка (у закладах найнижчого розряду – звичайний топчан), лампи та нічного горшка (як обов’язкового атрибуту). Однак, бували випадки, коли цей необхідний аксесуар виявлявся “в номерах” відсутній. Підтвердженням слугує один з настінних написів, який залишили після себе відвідувачі: “Ми помочилися в ліжку. Винуваті ми, ладно, хазяїн. Але чому ж ти нам не дав нічного горшка?” [15, с. 149]. Крім вульгаризованих послань ображених постояльців, на стінах готелів археологи знайшли написи більш нейтрального змісту: “Валерій Венуст, рядовий I преторіанської когорти Руфа” [62, с. 96]. Окремий тип написів на готельних стінах залишали темпераментні відвідувачі: “Я, Вібій, в кімнаті цій спав один, але весь час мріяв про свою Урбану” [62, с. 96].

Отже, з одного боку, можна стверджувати, що не кожний власник готелю чи постоялого двору в римській державі часів Імперії приділяв достатню увагу підтриманню належного рівня зручностей та гігієни для відвідувачів; з іншого боку, й самі постояльці при проживанні далеко не завжди поводитися належним чином, що, у свою чергу, змушувало хазяїв вивішувати у спальних приміщеннях окремі “правила поведінки”, наприклад: “Ноги хай раб омие і насухо витре, ліжко серветкою вкрий, наші хустки бережи!” [15, с. 150].

Необхідно наголосити й на тому факті, що в Римі власники готелів та постоялих дворів не користувалися доброю славою: їх вважали ловкачами, які намагалися отримати побільше зиску зі своїх постояльців. Про жінок – власниць готелів – подорожуючі були ще гіршої думки, сприймаючи їх як чаклунко. В “Метаморфозах” Апулея прямо говориться, що власниця готелю є чаклункою, котра вміла джерела позбавляти води, мала силу і здатність затопляти гори та гасити зірки [5, I, 8]. З даного опису можна зробити висновок, що власники готелів і постоялих дворів скоріш за все мали неабиякі таланти спритно ошукувати своїх “клієнтів”, а не займалися чаклунством у прямому розумінні цього слова. Проте опис, який наводить у своєму трактаті “Про град Божий” св. Августин Аврелій (354 – 430), демонструє, що певної забобонності не був позбавлений і перший західний Отець Церкви.

Ось що стверджував святитель: “І ми, коли були в Італії, чули таке про таку собі область, де, як говорили, жінки, власниці постоялих дворів, навчені цим пагубним хитрощам (чаклунству – *І.С.*), мали звичку мандрівникам, яким хотіли або могли, давати в сирі щось, від чого ті відразу ж оберталися на в’ючних тварин і перевозили все необхідне” [1, XVIII, 18]. На думку Л. Вінничук наведений пасаж говорить, що “ймовірно, чаклунські чари власниць готелів полягали в тому, що, коли постояльці не могли отримати там добрі харчі чи вино, вони самі повинні були як в’ючні тварини, тягати собі з ринку бажану їжу та напої” [62, с. 97].

Зрозуміло, що в залежності від категорії, статків, рівня комфортності та послуг, які пропонував готель чи постоялий двір, його власник змушений був залучати й відповідну кількість прислуги. З цього приводу та сама Л. Вінничук зазначає: “До них (обслуговуючого персоналу – *І.С.*) відносилися: сторож або двірник, брамничий, трактирний слуга або інша людина, яка прислужувала постояльцям. Чималий штат прислуги приходилося тримати й на кухні: один з рабів розпалював і підтримував вогонь (ці функції могла виконувати і жінка – фокарія); страви готував кухар, в окремих випадках не один; іноді, крім цього, власник тримав також ковбасника – ботулярія і кондитера – крустулярія. Серед усіх цих осіб, які працювали у трактирі або в готелі, ми не бачимо жодного хто б підтримував внутрішній порядок в закладі” [62, с. 97].

Цікаво також зазначити, що в кімнатах, де харчувалися подорожуючі, на стінах (як і в спальних кімнатах) з’являлися написи, у котрих вони зверталися до господаря, висловлюючи своє невдоволення їжею та

оцінюючи рівень “сервісу” у його закладі: “Якби попався ти нам на такі самі омани, трактирник: воду даєш ти, а сам чисте попиваєш вино” [15, с. 148]. Зрозуміло, що така сумнівна настінна “реклама” не сприяла збільшенню прибутків власника закладу. В готелях, а особливо у корчмах, нерідко відбувалися сварки та скандали, джерелом яких слугували азартні ігри (найчастіше гра в кості) і надмірне вживання вина деякими постояльцями або відвідувачами. Надто “гарячих” гравців попереджали спеціальні (теж настінні) написи: “Будь привітним тут і прикрі кинь лайки, якщо ти можеш, а ні, так іди собі геть” [15, с. 150].

Якщо відвідувач довго не заспокоювався, і не звертав уваги на ці попередження, спеціальні слуги виганяли його на вулицю; для такого клієнта існував інший напис: “Вас тут вже немає – скандальте на вулиці!” [62, с. 98]. Таким чином, римляни, для здійснення мандрівниками далеких вояжів, створили доволі багато умов: побудували хороші шляхи сполучення та мости, звели численні готелі, постоялі двори й трактири, поступово підвищуючи в них загальний рівень обслуговування.

Повертаючись до висвітлення типів та видів транспортних засобів, які найбільш часто використовувалися в Римській імперії, в першу чергу слід підкреслити, що під час здійснення близьких та далеких мандрівок і перевезення свого багажу римляни користувалися декількома типами візків; найчастіше для мандрів вони обирали дво- або чотириколісні візки. Поруч з простими візками на римських шляхах з I ст. до н.е. можна було зустріти й розкішні, пишно оздоблені всілякими прикрасами. Отже, і в цій “транспортній” галузі проявлялась характерна (й зрештою традиційна), особливо в епоху Імперії, пристрасть римлян до комфорту, жага похизуватися своїм статком, марнославство і пиха. Вирушаючи в дорогу на невелику відстань і з малими валізами, латиняни вибирали собі “цізіуми” або “біроти” (легкі двоколки); не меншою популярністю у них користувалися “еседи”, які існували у декількох видах. Візцем для еседа послуговував військовий візок галів. Сама еседа мала невеликі розміри, і керувати нею міг власноруч мандрівник; еседа ж великих розмірів обов’язково налічувала візника [62, с. 82].

Для пересування на далекій відстані у Римській імперії застосовувався “карпентум”: це був елегантний двоколісний дорожній (суто латинський) екіпаж, у котрий запрягали двох або чотирьох коней чи мулів. На випадок дощу його конструкція передбачала наявність критого полого. В столиці Імперії цими візками дозволялося користуватися виключно для поїздок на релігійні свята; в усіх інших випадках право пересуватися карпентумом належало тільки найвищим державним посадовцям, а в епоху Імперії (як і у випадку з паланкінами) – також жінкам з родини правлячого імператора. За межами столиці подібних обмежень не існувало, проте в провінціях, у екіпажах такого типу, зазвичай, їздили знатні жінки, представниці місцевої аристократії. Особливо далекі мандрівки римляни здійснювали на “редах” – великих чотириколісних візках; такий візок найчастіше тягнуло четверо коней або мулів і він вмщав до восьми подорожуючих з багажем; реда

також слугувала для перевезення великих вантажів та функціонування державної пошти [62, с. 83].

За часів Республіки вишуканими прикрасами відрізнявся “петоррітум”; в епоху Імперії так стали називати звичайний селянський віз. Дво- або чотирикінний візок італійського походження – “пілентум” – за своєю конструкцією багато в чому був схожий з карпентумом. В I-II ст. пілентумом користувалися виключно жриці та весталки, а з III ст. – й світські матрони. Однак найбільш пишним та розкішним засобом для здійснення туристичних вояжів залишалася чотириколісна “каррука” – відкрита карета з високим кузовом, легка і швидка, зручна і комфортна; в ній під час подорожі можна було добре відпочити та навіть виспатися. Багаті римські “туристи”, які брали з собою в дорогу велику кількість багажу, додатково замовляли й “плавструм” – міцний віз із колесами, виточеними з цільної колоди, без спиць; цей плавструм, зазвичай, тягли воли, мули, або віслюки [62, с. 83].

Для найважчого вантажу у римлян існував спеціальний “серракум”, з низькими, дуже міцними колесами; в легкій, з критим верхом “арцері”, перевозили хворих, поранених та інвалідів, або літніх прочан. Разом з тим, чи не найпоширенішим видом туристичного транспорту до початку IV ст. залишався “куррус” – двоколісний двомісний легкий візок (не плутати з “каррусом”, чотириколісним возом для транспортування військових вантажів). Куррус керувався візником і мав декілька типів. Наприклад, жреці-фламіни й авгури мандрували в особливих дугоподібних куррусах з вигнутим верхом на котрий натягали полог; “тріумфальний куррус” (оздоблений різьбою зі слонової кістки, з четвіркою білих коней), зрозуміло, був призначений для тріумфів (див. мал. 5): полководець або імператор, який

Мал. 5. Тріумф римського полководця. II - I ст. до н. е. (реконструкція).

отримав у війні перемогу, в'їжджав на ньому в Рим, на Капітолій; “цирковий куррус”, на якому здійснювалися перегони, латиняни називали квадригою, а бойові римські візки (з косою – “фальцесом”, прикріпленою до дишло) в джерелах фігурують як “куррус фалькатус” [62, с. 83].

Зрозуміло, що у випадку, коли візок запрягався віслюками або мулами, мандри були тривалими, оскільки ці тварини суттєво програвали коням у швидкості. Про цю їхню особливість добре пам'ятали і самі латиняни. Наприклад, Марциал, запізнившись у гості до друга, в одній з епіграм скаржить на повільність своїх мулів: “Те, що о десятій годині ми дісталися до першого каменю, тобою це ставиться докором нашим ліношам. Однак, говорячи по правді, не я, а ти тут винен: я ж бо прийшов до тебе, Пет, на твоїх же мулах” [23, XI, 79]. Отже, звідси можна зробити висновок, що римляни практикували традицію, коли той, хто запрошує в гості, забезпечує запрошеного й “транспортом”. З іншого боку, зрозуміло: наймати мулів або віслюків було набагато дешевше (а отже і вигідніше з точки зору економії) ніж коней.

Цікаво відзначити і той факт, що в епоху правління імператора Октавіана Августа не тільки в Італії, але й у провінціях (наприклад в Єгипті та Сирії), діяли свого роду приватні транспортні агенції, які надавали мандрівникам у найм запряжених тварин, іноді на тривалий час [62, с. 84]. Як пише з цього приводу Л. Вінничук: “Підприємець мав у своєму розпорядженні багато візків, коней, віслюків та мулів, а також тримав у себе на службі візників, котрі були зобов'язані доглядати за тваринами і підтримувати в хорошому стані дорожні екіпажі. Всю відповідальність за перевезення ніс підприємець: збереглися списки власників таких “агенцій”, проте не осіб, які на них працювали” [62, с. 84].

Далі польська авторка констатує: “В одному з єгипетських папірусів цього часу (I ст. н.е. – I. С.) ми знаходимо скаргу підприємця начальнику місцевої поліції на людину, яка займалася якимись транспортними операціями: підприємець на ім'я Калістрат позичив йому на рік декілька віслюків з усією упряжжю. Людина ця про тварин не турбувалася, одного віслюка загубила й до того ж не всі предмети упряжі повернула їх власнику. У своїй скарзі Калістрат вимагав заарештувати винного, передати його в руки властей, щоби він повернув вартість віслюка і оплатив найм решти віслюків за той період, коли він, попри домовленість, ними не користувався. Підприємець, котрий зазнав збитків, намагався повернути собі також сідло, сумки та інші предмети” [62, с. 84].

Деякі джерела тієї епохи фіксують подібні туристичні “пункти прокату”, які розташовувалися і в самому Римі, біля центральної міської брами. Тут, на площі, в “коллегії” візників, можна було найняти екіпажі та спеціальні візки, щоб розмістити весь супроводжуючий “почт” – слуг, рабів, кухарів, котрих заможні римляни брали із собою в мандри, як вже відзначалося, скоріше з власної пихи та честолюбства, ніж у зв'язку з необхідністю. Ефектні, багатолюдні й помпезні виїзди за місто вважалися у столиці особливо гоноровими та престижними.

Наприклад, знаменитий поет Гораций, котрий, як відомо, не любив зайвої пишноти, зазвичай подорожував один, без модного “супровідного кортежу”. В одній зі своїх популярних сатир він, зокрема, писав: “Я не накинув на себе незвичний тягар... багато слуг і коней утримувати на луках трав’янистих, щоби в колясках своїх роз’їжджати. А нині можу я навіть і у самий Тарент відправлятися на мулі кургузому, котрому спину нагерла валіза моя, а вершник – лопатки. Не дорікнуть вони мене в скнароті: я ж бо не претор, не Тіллій, який скаче Тибурською дорогою, і п’ятеро слідом юних рабів – в одного глечик, у іншого урильник” [10, I, 6, 100-109].

Разом з тим, доволі часто подорожі у супроводі численних слуг мали дійсно об’єктивну мотивацію, оскільки були пов’язані з вимогами безпеки. Римляни, як і греки, зазвичай використовували в ролі охоронців рабів. Прикладом може слугувати лист Плінія Молодшого, де розповідається, що римський вершник на ім’я Робуст прибув зі Скавром, другом Плінія, до міста Окрикула, а далі раптово зник. Адресат цього листа, судячи з тексту, займався пошуками і просив Скавра приїхати і допомогти знайти сліди Робуста. Ось як цю ситуацію характеризує сам Пліній: “Він прибуде, здається, даремно. Я підозрюю, що з Робустом трапилося те саме, що колись з Метилієм Криспом, моїм земляком. Я ... при його від’їзді подарував йому сорок тисяч сестерціїв для придбання усього необхідного, проте потім не отримав від нього ні листа, ні звістки про його смерть. Чи загинув він від руки своїх рабів або разом з ними, невідомо; тільки більше не з’являвся ні він самий, ні будь-хто з його рабів; не з’являвся жоден й з рабів Робуста” [33, VI, 25, 1-4].

Взагалі, судячи з тогочасних джерел, римські суходільні шляхи сполучення були для мандрівників більш небезпечні порівняно з дорогами Еллади. З іншого боку римська пишнота, любов до зручностей та комфорту і гордовита пиха завжди переважали грецький “рівень” естетики й вишуканості: надмірно великий почт рабів, з котрим виступав у будь-яку подорож заможний латинянин, навряд чи був необхідний лише для охорони його життя і майна. Ще ніколи жага розкоші, снобізм та пихатість “у сфері пересування” не мали таких гіпертрофованих форм, яких вони досягли у часи існування Римської імперії, особливо у I-II ст. Про ці “модні” та безглузді звички патриціату з осудом писав у своїх “Моральних листах до Луцилія” відомий філософ Сенека [45, СХХІІІ, 7]. Однак, для об’єктивності необхідно підкреслити, що і сам філософ-мораліст не зовсім був позбавлений остраху перед думкою суспільства; і він теж до кінця життя не спромігся позбутися звички цінувати комфорт й любити розкіш. Мандрі на звичайному селянському возі викликали у нього не лише “стоїчне захоплення”, але й сором перед оточуючими.

Ось як Сенека описує своє пересування возом: “У супроводі небагатьох рабів, які вміщуються в одному возі, без всіляких речей, крім тих, що на нас, ми з Максимом (Цезанній Максим, близький друг Сенеки, який супроводжував останнього у заслання на Корсику – *I.C.*) вже два дні живемо блаженним життям. Тюфяк лежить на землі, я – на тюфяці. Один дорожній плащ заміняє

простирадло, інший – ковдру. Сніданок наш такий, що від нього немає чого відняти, він готується доволі швидко і не обходиться без сухих смокв... Візок, у котрому я їду, є найгрубішим. Мули бредуть й лише тим доводять, що вони живі; візник босий, і не від спеки. Через силу примушую себе погодитися, щоби люди вважали цей візок моїм: ще не викоренена в мені потворна звичка стидатися того, що є вірним. Тільки-но випадає нам зустріти мандрівника із почетом, мимоволі червонію, якщо він (почт – *I.C.*) виглядає пишніше. Ось і доказ тому, що те, що я схвалюю та славлю, ще не укріпилося в мені непохитно. Хто соромиться жалюгідного візка, той буде вихвалитися розкішно. Поки що успіхи мої невеликі: я не насмілююся на очах у всіх задовольнятися малим, і до цих пір мене турбує думка подорожуючих” [45, СХХІІІ, 9].

Переборюючи у собі цю моральну роздвоеність, Сенека далі у своєму листі засуджує всіх, хто “захоплюється зайвим”. Розглядаючи етичний бік моди на розкіш він, зокрема, підкреслює наступне: “Від цього (звички до пишноти – *I.C.*) не стане краще ні господарю, ні мулу. Марк Катон, цензор... їздив на мерині, та ще й в’ючив його мішками з обох боків, щоби возити із собою пожитки. Як би я хотів, щоби він зустрів по дорозі кого-небудь з наших хизунів, котрі, подорожуючи, гонять перед собою швидкоходів, нумідійців і стовп пилу!... До чого ж славетний був вік, коли полководець, який відсвяткував тріумф, колишній цензор, більше того – Катон, задовольнявся однією конячкою, та й ту ділив із в’юками, що звисали по обидва боки. І невже ти не віддав би перевагу замість всіх відгодованих іноходців, усіх рисаків і скакунів, одному цьому коневі, котрому стер спину сам Катон?” [45, LXXVII, 2-10].

Отже, у підсумку, можна стверджувати, що стародавні римляни полюбили мандри і подорожі не менше ніж греки, однак, зі свого боку, вони привнесли й деякі власні “нововведення”, які в першу чергу були спрямовані на покращення комфорту під час подорожей, підвищення рівня обслуговування на постійних дворах і тавернах в тих містах, де зупинялися на відпочинок та розваги імперські “туристи”. Крім того, окремі вимоги латиняни висували до шляхів сполучення (суходільних і морських) та видів транспорту, які ними використовувалися під час мандрівок, особливо тривалих, тим більше, що на відміну від еллінів, римляни, зазвичай, віддавали перевагу подорожам суходолом. Але від чого римські мандрівники майже ніколи не могли відмовитися, так це від пишного, іноді навіть помпезного, поchtу, який засвідчував статус і статок мандруючого. Слід також підкреслити, що порівняно з мешканцями Еллади, латиняни на подорожі витрачали набагато більше коштів, а самі звичаї мандрувати Імперією та відвідувати інші країни античної ойкумени були набагато поширенішими і приваблювали не лише патриціїв і вершників, а й жителів міст з порівняно невисоким майновим цензом.

Джерела та література: 1. Августин Аврелій. О граде Божьем: В 4-х ч. – М., 1994. – Ч. IV; 2. Антонин Аврелій Марк. Размышления / Изд.

подг. А.И. Доватур, А.К. Гаврилов, Ян Унт. – Л., 1985; **3.** Аппиан. Римская история (первые книги) / Пер. с греч. А.И. Немировского. – СПб., 2004; **4.** Апулей Луций. Золотой осёл / Пер. с лат. Н.М. Соколова. – М., 2004; **5.** Апулей. Апология. Метаморфозы. Флориды / Пер. М.А. Кузьмина и С.П. Маркиша. – М., 1956; **6.** Вергилий Марон Публий. Буколики. Георгики. Энеида / Пер. с лат. С. Шервинского и С. Ошерова. – М., 1979; **7.** Вергилий. Сельские поэмы. Буколики. Георгики / Пер. С.В. Шервинского. – М., 2006; **8.** Вергилий. Энеида / Пер. В. Брюсова и С. Соловьева. – М.-Л., 1933; **9.** Гораций Флакк Квинт. Полное собрание сочинений / Пер. под ред. Ф.А. Петровского. – М.-Л., 1936; **10.** Гораций Флакк Квинт. Оды. Эподы. Сатиры. Послания / Пер. под ред. М.Л. Гаспарова. – М., 1970; **11.** Дигесты Юстиниана / В пер. и с примеч. И.С. Перетерского и др.: В 8-ми т. – СПб., 2004. – Т. II; **12.** Катулл Гай Валерий. Лирика / Пер. с лат., под ред. С. Апта. – М., 1957; **13.** Катулл, Тибулл, Проперций. Избранная лирика / Пер. с лат., под ред. Ф. А. Петровского. – М., 1963; **14.** Квинт Мекий. Молитва виноделов Вакху / Пер. Л.В. Блуменау // Греческая эпиграмма. – М., 1960; **15.** Латинские эпиграфические стихотворения / Под ред. Б.И. Ярхо. – М., 2001; **16.** Ливий Тит. История Рима от основания Города / Сост. и коммент. Н.Е. Боданская, Г.П. Чистяков: В 3-х т. – М., 2005. – Т. 1; **17.** Ливий Тит. История Рима от основания Города / Сост. и коммент. В.М. Смирин, Г.П. Чистяков, Ф.А. Михайловский: В 3-х т. – М., 2005. – Т. 2; **18.** Ливий Тит. История Рима от основания Города / Сост. и коммент. Ф.А. Михайловский, В.М. Смирин: В 3-х т. – М., 2005. – Т. 3; **19.** Лукиан. Любитель лжи, или Недоверчивый // Лукиан. Избранное / Пер. с греч., под ред. А.П. Каждана. – М., 1962; **20.** Лукреций Карр Тит. О природе вещей / Ред. лат. текста, перев. и коммент. Ф.А. Петровского. – М.-Л., 1945. – Т. I; **21.** Лукреций Карр Тит. О природе вещей / Ред. лат. текста, перев. и коммент. Ф.А. Петровского. – М.-Л., 1947. – Т. II; **22.** Марко Поло. Книга странствий или Книга чудес. – М., 2008; **23.** Марциал Марк Валерий. Эпиграммы / Пер. Ф.А. Петровского. – М., 1968; **24.** Непот Корнелий. Биографии знаменитых полководцев / Пер. И.Е. Тимошенко. – М., 1988; **25.** Овидий Назон Публий. Метаморфозы / Пер. С.В. Шервинского. – М., 1977; **26.** Овидий Назон Публий. Скорбные элегии. Письма с Понта / Изд. подг. М.Л. Гаспаров и С.А. Ошеров. – М., 1978; **27.** Овидий. Скорби (Tristia) / Пер. А.А. Фета. – М., 1893; **28.** Овидий. Элегии и малые поэмы / Пер. с лат. М.Л. Гаспарова. – М., 1973; **29.** Петроний Гай Арбитр. Сатирикон / Пер. под ред. Б.И. Ярхо. – М., 1998; **30.** Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, Максиму Бруту / Пер. В.О. Горенштейна. – М., 1949. – Т. I; **31.** Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, Максиму Бруту / Пер. В.О. Горенштейна. – М., 1950. – Т. II; **32.** Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, Максиму Бруту / Пер. В.О. Горенштейна. – М., 1951. – Т. III; **33.** Письма Плиния Младшего / Изд. подг. М.Е. Сергеевко и А.И. Доватур. – М., 1982; **34.** Плавт Тит Макций. Избранные комедии / Пер. А.В. Артющкова. – М.-Л., 1933. – Т. I; **35.** Плавт Тит Макций. Избранные комедии / Пер. А.В. Артющкова. – М.-Л., 1935. –

Т. II; **36.** Плавт Тит Макций. Избранные комедии / Пер. А.В. Артюшкова. – М.-Л., 1937. – Т. III; **37.** Плутарх. Сравнительные жизнеописания / Изд. подг. С.П. Маркиш, С.И. Соболевский и М.Е. Грабарь-Пассек. – М., 1961. – Т. I; **38.** Плутарх. Сравнительные жизнеописания / Изд. подг. С.П. Маркиш, С.И. Соболевский и М.Е. Грабарь-Пассек. – М., 1963. – Т. II; **39.** Плутарх. Сравнительные жизнеописания / Изд. подг. С.П. Маркиш, С.И. Соболевский и М.Е. Грабарь-Пассек. – М., 1964. – Т. III; **40.** Полибий. Всеобщая история в сорока книгах / Пер. с греч. Ф.Г. Мищенко. – СПб., 2003. – Т. I; **41.** Полибий. Всеобщая история в сорока книгах / Пер. с греч. Ф.Г. Мищенко. – СПб., 2003. – Т. II; **42.** Полибий. Всеобщая история в сорока книгах / Пер. с греч. Ф.Г. Мищенко. – СПб., 2003. – Т. III; **43.** Проперций Секст. Элегии / Пер. А.А. Фета. – М., 2001; **44.** Светоний Транквилл Гай. Жизнь двенадцати цезарей / Пер. М.Л. Гаспарова. – М.-Л., 1964; **45.** Сенека Луций Аней. Нравственные письма к Луцилию / Изд. подг. С.А. Ошеров. – М., 1977; **46.** Сенека Луций Аней. Трагедии / Изд. подг. С.А. Ошеров и Е.Г. Рабинович. – М., 1983; **47.** Страбон. География в семнадцати книгах / Пер. с греч. Г.А. Стратановского. – Л., 1964; **48.** Теренций. Комедии / Пер. А.В. Артюшкова. – М.-Л., 1934; **49.** Тибулл Альбий. Элегии // Валерий Катулл. Альбий Тибулл. Секст Проперций / Пер. под ред. Ф.А. Петровского. – М., 1963; **50.** Цезарь Гай Юлий. Записки / Пер. с лат. М.М. Покровского. – М.-Л., 1948; **51.** Цицерон Марк Туллий. Речи / Изд. подг. В.О. Горенштейн и М.Е. Грабарь-Пассек. – М., 1962. – Т. I; **52.** Цицерон Марк Туллий. Речи / Изд. подг. В.О. Горенштейн и М.Е. Грабарь-Пассек. – М., 1962. – Т. II; **53.** Цицерон Марк Туллий. Диалоги. О государстве. О законах / Изд. подг. И.Н. Веселовский и др. – М., 1966; **54.** Цицерон Марк Туллий. О старости. О дружбе. Об обязанностях / Изд. подг. В.О. Горенштейн, М.Е. Грабарь-Пассек, С.Л. Утченко. – М., 1974; **55.** Цицерон Марк Туллий. Письма / Пер. с лат. В.О. Горенштейна. – М.-Л., 1949. – Т. I; **56.** Цицерон Марк Туллий. Письма / Пер. с лат. В.О. Горенштейна. – М.-Л., 1950. – Т. II; **57.** Цицерон Марк Туллий. Письма / Пер. с лат. В.О. Горенштейна. – М.-Л., 1951. – Т. III; **58.** Цицерон. О пределах добра и зла // Цицерон Марк Туллий. Полное собрание речей в русском переводе / Под ред. Ф.Ф. Зелинского. – СПб., 1901. – Т. I; **59.** Ювенал Децим Юний. Сатиры / Пер. Д.С. Недовича и Ф.А. Петровского. – М.-Л., 1937; **60.** Белов Г.Д. Алтарь Зевса в Пергаме. – Л., 1969; **61.** Буассье Г. Картины древнеримской жизни. Очерки общественного настроения времен цезарей. – СПб., 1896; **62.** Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Пер. с польск. В.К. Ронина. – М., 1988; **63.** Виппер Р.Ю. Очерки истории Римской империи. – М., 2003; **64.** Гиро П. Частная и общественная жизнь древних римлян / Пер. с франц., под ред. С.П. Моравского. – Р.-на-Д., 2002; **65.** Дитмар А.Б. География в античное время. – М., 1980; **66.** Златковская Т.Д. Мезия в I и II вв. н.э. – М., 1951; **67.** Кнабе Г.С. Древний Рим. История. Быт. Культура. – М., 1987; **68.** Кареев Н.И. Государство-город античного мира. – СПб., 1910; **69.** Ковалев С.И., Штаерман Е.М. Очерки истории Древнего Рима. – М., 1956; **70.** Мальська М.П., Худо В.В., Цибух В.И. Основы туристического бизнеса. – К., 2004; **71.**

Моммзен Т. История Рима / Пер. с нем., под ред. Ф.В. Кипарисова и Н.А. Машкина. – СПб., 2005. – Т. V; 72. Немировский А.И. История раннего Рима и Италии. – Воронеж, 1962; 73. Нич К.В. История Римской республики. – М., 1908; 74. Ростовцев М.И. Рождение Римской империи. – Пг., 1918; 75. Сергеенко М.Е. Простые люди Древней Италии. – М.-Л., 1964; 76. Сергеенко М.Е. Жизнь Древнего Рима. Очерки быта. – М.-Л., 1964; 77. Утченко С.Л. Древний Рим: события, люди, идеи. – М., 1969; 78. Федоренко В.К., Дворова Т.А. Історія туризму в Україні. – К., 2002; 79. Фридлендер Л. Картины из бытовой истории Рима в эпоху от Августа до конца династии Антонинов / Пер. с нем., под ред. Ф.Ф. Зелинского и С.В. Меликовой. – СПб., 1914. – Ч. 1.

Ivan SANDULIAK

FROM HISTORY OF TOURISM DEVELOPMENT: RECREATION AND TRAVELLING IN ANTIQUE WORLD (II. ROME)

The article highlights the stages of development of traveling traditions in Antique Latin society which could be considered as the beginnings of tourism formation in Rome Empire. Besides the author pays much attention peculiarities of functioning of hotels and coaching inns, describes means of transportation and Rome roads according to their classification and purposes.

УДК 931/939

Михайло САЙКО

АРГЕНТАРИЇ, МЕНСАРИЇ, НУММУЛАРИЇ... (БАНКІРИ АНТИЧНОГО РИМУ І ЇХНІ ОСНОВНІ ОПЕРАЦІЇ)

Рівень розвитку банківської справи є однією з найважливіших характеристик соціально-економічного розвитку суспільства. Тому дослідники історії античного Риму почали вивчення цього важливого суспільного феномену ще у XVII – XIX століттях. Серед найбільш значимих досліджень цього часу варто відзначити працю Вільгельма Краута, що вийшла з друку ще у 1826 р. [34]. В ній був визначений основний круг джерел, необхідних для розкриття теми: твори давньоримських істориків, письменників і поетів, юридичні документи. Отриманий матеріал використали автори численних узагальнюючих робіт, які присвятили означеній темі окремі розділи своїх досліджень. Серед останніх назвемо глави «Кредитної справи» в ґрунтовній роботі Йоганна Мадвіга [36], «Ціни, позичковий відсоток і грошова справа» в праці Карла Йоахіма Марквардта «Римське державне управління» [37], «Торгівля і грошова справа» – в книзі Г. Блумнера «Римські приватні старожитності» [24], «Грошова і кредитна справа в Римі» – у капітальному дослідженні Л. Гольдшмідта [31] тощо.

У кінці XIX – XX ст. було опубліковано декілька збірників документів з історії Стародавнього Риму, серед яких можна було знайти й такі, що безпосередньо стосувалися нашої теми. Це, насамперед, двотомник «Острака»,

опублікований Ульріхом Вількеном [47], публікації О.М. Штаерман [20] та О.В. Федорової [18], які помістили латинсько-російські білінгви багатьох важливих документів, а також збірник документів А. Рановича [16].

Автори подальших публікацій загалом використовували означене коло джерел і лише по-своєму інтерпретували отримані факти. З робіт останнього періоду можна згадати монографію В. та О. Кравець «Західноєвропейський банківський бізнес...» [6], одна з глав якої присвячена банківській діяльності у Стародавньому Римі. Однак ця робота написана не за джерелами, а переважно на основі більш ранніх публікацій, тому деякі аспекти поставленої проблеми не були в ній відображені. Судячи зі змісту, значний інтерес представляє робота Ж. Андре [23]. Однак це останнє дослідження у повному обсязі, на жаль, для нас було недоступним.

У нашій публікації поставлено завдання шляхом ґрунтовного аналізу визначених попередніми дослідниками літературних, юридичних і епіграфічних джерел спробувати дати цілісну розповідь про банківську справу в Стародавньому Римі.

Першими спеціалізованими закладами, які проводили деякі банківські операції, були міняльні контори. Їхніми власниками на ранньому етапі історії давнього Риму були переважно греки, і тому їх називали грецьким терміном трапезити (*trapesitae*). Згадки про трапезитів знаходимо в комедії Плавта «Епідік» [42, 143] та інших комедіях. В епоху ранньої республіки зустрічаємо і латинську назву міняйл - аргентарії («*argentarii*» - від лат. «срібло»), або «*argenti distractores*» – власне, «той, хто міняє срібло» [34, с. 4]. Першу згадку про аргентаріїв приводить Лівій. Він повідомив, що після перемоги над самнітами у 308 р. до н.е. захоплені у цих останніх щити із золотим карбуванням «передали аргентаріям для прикрашення форуму» («*aurata scuta dominis argentariarum ad forum ornandum diuiderentur*») [35, IX, 40, 16]. З III ст. до н.е. і аж до кінця існування римської держави термін «аргентарії» зустрічається в юридичних документах [29, V, III, 18 рг.; XVI, III, 8], літературних творах [41, 679], а також у роботах давньоримських істориків. Зокрема, Светоній у життєписі імператора Августа наводить чутки про те, що дід імператора Августа був аргентарієм («*avum argentarium*») [45, 2].

У республіканську епоху аргентарії зосереджувалися на римському форумі, який представляв собою центральну площу, ринок і місце ділових зустрічей римлян. Міняльні контори розташовувалися в південній частині форуму у будках, які в архаїчні часи займали м'ясники. Ці будки носили назву «таверни» («*tabernae argentariae*»), бо їх споруджували з дощок (*tabulae*) і колод. Вони стали предметом відомого історичного анекдоту часів II Пунічної війни. Розказували, що коли Ганнібал після ряду гучних перемог над римлянами в Італії у 211 р. до н. е. стояв табором під стінами Риму, жителі міста провели земельний аукціон, на якому було куплено те саме поле, де розташовувалася в той момент карфагенська армія. Причому, поле було придбано без жодної знижки (очевидно, для того, щоб показати Ганнібалу, що в Римі його не бояться). Дізнавшись про це, розлючений Ганнібал

виставив на аукціон таверни аргентаріїв, що розташовувалися на форумі [7, с. 237]. Як відомо, Ганнібал не наважився штурмувати Рим, і ці будки благополучно залишилися у власності римського народу. Таверни належали місту, стояли на державній землі і здавалися в оренду приватним особам, а вони, як зазначав Ульпіан, могли продати лише своє право на користування приміщенням, але ніяк не землю чи саму будівлю таверни [3, с. 443]. Після пожежі Риму у 210 р. до н.е. таверни аргентаріїв перенесли на північний бік форуму [7, с. 255]. Ці останні отримали назву «нові» (*tabernae novae*). Однак були відновлені також і таверни на південній стороні форуму, які називали «старими тавернами» (*tabernae veteres*).

На рубежі ер будки міняйл знаходимо не лише на старому форумі, тим більше, що з ростом Риму будувалися нові форуми: Цезаря, Августа, Траяна тощо і виникали нові ринки: «ринок худоби» («*forum Boarium*»), «рибний» («*forum Piscatorium*»), «овочевий» («*forum Holitorium*»), «ринок ласощів» («*forum Cuppedinis*» – фрукти, мед, квіти) тощо. На всіх цих площах і ринках можна було зустріти аргентаріїв. Приміром, збереглися написи на надгробних плитах, в яких згадуються аргентарії «великого ринку» («*argentario macelli magni*»), «винного ринку» («*argentari de foro vinario*»), «есквілінського ринку» («*argentarius de foro Esquilino*») [20, с. 215]. Аргентарії діяли, зрозуміло, не лише у Римі, а й у інших містах республіки. Так, в Помпеях був знайдений цілий архів фінансових документів аргентарія Луція Луцілія Юкунда [18, с. 263], а також залишки таверн. Такі ж залишки знайдені в м. Вейях.

Головною деталлю таверни аргентаріїв був стіл («*mensa*»), на якому міняйло рахував монети [46, 9], тому й самі ці будки часто називали «*mensa argentaria*» [32, II, 3, 148; 43, 65]. Самих же аргентаріїв часто називали «столовщиками» – «менсаріями» («*mensarii*») [45, 4], «менсуларіями» («*mensularii*») [29, II, XIV, 47, § 1; XLII, V, 24, § 2] або навіть «*argentariae mensae exercitores*» [34, с. 4]. Власне, термін «менсарії» був калькою зі згаданого вже грецького терміну «трапезити» («столовники» – від гр. «трапеза» – стіл).

Основним заняттям аргентаріїв чи менсаріїв спочатку був розмін монети. Насамперед вони розмінювали іноземну срібну монету (переважно з Великої Греції) на римські мідні зливки, а з 269 р. до н.е., після того, як в Римі розпочалося карбування власної срібної монети, обмінювали іноземну монету на римську і, навпаки [8, с. 358], розмінювали місцеву монету (срібло – на мідь і навпаки). За розмін міняйли отримували агіо, який в епоху імперії складав 1 ас з денарія. Аргентарії перевіряли монети, визначаючи пробу і вагу металу і відділяючи справжні монети від фальшивих [13, с. 296].

Аргентарії і менсарії займалися не лише розміном, а й зберіганням грошей. Це було тим більш необхідним, тому що зберігати гроші самому було небезпечно внаслідок частих крадіжок. Правовою основою для такої діяльності аргентаріїв був договір збереження (*depositum*) [3, с. 410]. Договір депозиту вважався дружньою послугою і був безоплатним, лише депонент (тобто надавач депозиту) був зобов'язаний відшкодувати депозитарію (тобто

приймачу депозиту) необхідні витрати на збереження речі. При цьому малося на увазі, що повернуті повинні бути «та ж сама річ або ті ж самі гроші» [3, с. 415]. Гроші на зберігання могли бути віддані аргентарію, який отримував від депонента плату за зберігання грошей як компенсацію за власні витрати з їх збереження. У цьому випадку гроші, як правило, поміщалися в окремий мішок, який опечатувався печатками депонента, і депозитарія й надалі зберігалася у цьому мішку, а депозитарій не мав права використовувати ці гроші для власних операцій [3, с. 411]. Договір збереження міг бути укладений на певний термін або бути безстроковим. У цьому випадку депонент міг забрати поміщені гроші у будь який момент (в розписці банкіра, яка приводиться в «Дигестах», ця умова має такий вигляд: «я негайно ж поверну тобі гроші, коли ти захочеш, і там, де ти захочеш») [3, с. 415]. В епоху імперії договір збереження золота і срібла у банкіра регламентувався едиктом Діоклетіана 286 р. [30, IV, 33, 3].

Особливим видом депозиту був договір «*depositum irregulare*» (незвичайний, ненормальний депозит) – договір збереження незапечатаних грошей. Депозитарій мав повернути не ті ж самі монети, а таку ж суму грошей [3, с. 472]. У цьому випадку депоновані гроші тимчасово переходили у власність депозитарія з обов'язком надалі повернути цю суму. Цей договір розглядали як поклажу особливого роду в інтересах депонента, бо, у відповідності з простроченим часом, враховувалися плоди від зданої на збереження речі і сплачувалися проценти з депозиту [22, с. 178]. Тобто, депозитарій за дозвіл користування грошми сплачував депоненту відсотки. Юридичною підставою для стягування процентів було, за висловом Павла, те, що такий договір розглядався не як договір збереження, а як договір позики [22, с. 178]. Виплата процентів здійснювалася лише у випадку укладення, крім договору депозиту, ще й особливого договору про сплату відсотків [3, с. 415].

Про депозити у банкірів довідуємося з комедій Плавта «Куркулліон» [12, с. 492], «Полоняники» [12, с. 282], з договорів, що збереглися [20, с. 200] тощо. В епоху імперії умови такого договору регламентувалися едиктом Каракалли 205 р. [30, IV, 32, 5].

Аргентарії надавали гроші під відсоток, використовуючи як власні, так і залучені кошти [11, с. 165]. Рівень процентної ставки був визначений рішенням сенату у середині I ст. до н.е. З цього часу і аж до епохи пізньої імперії законним вважався відсоток в 12% річних, який отримав назву «сота» (*centesima* – центезима) - тобто 1% з капіталу щомісяця [11, с. 86].

Незважаючи на положення закону, розмір відсотку міг значно перевищувати 12%. Зустрічалися випадки стягнення подвійної центезими (*binæ centesimæ*) - 24% річних. Ювенал згадує про такого собі Полліона, котрий пропонував гроші під 36% річних, тобто потрійну центезиму (*ternæ centesimæ*). Правда, Ювенал відзначав, що позичальники не дуже хотіли брати позики на таких умовах (Полліон, за виразом Ювенала, «не знаходив дурнів») [33, IX, 6-8]. Випадки стягнення четвєрної центезими

(*quaternae centesimae*) – 48% річних – також широко відомі. Зокрема, з переписки Цицерона довідуємося про позики під 48% річних, які надавали Гней Помпей царю Каппадокії Аріобарзану [3, с. 89], банкір Тит Пінній – жителям міста Нікея [10, с. 197], Марк Юній Брут – жителям міста Саламін на Криті [11, с. 86]. Гораций в одній із сатир згадує лихваря Фуфідія який «не соромиться брати з боржників по п'ять відсотків на місяць» [5, с. 249], тобто 60% річних або п'ятикратну центезиму (*quinae centesimae*). І, нарешті, найбільший відсоток, який зустрівся нам у джерелах, це – два відсотки на день («по дві драхми з мина») [12, с. 515]. Проте, в останньому випадку мова йде про грецьке місто Фіви, де концентрація грошових капіталів була значно меншою і, відповідно, рівень відсотка був значно більшим, ніж у Римі. Крім того, процитоване джерело не є юридичною нормою чи офіційною угодою, а комедією Плавта «Епідік». Тож не слід нехтувати тим, що тут її автор міг дещо перебільшити, але показовий сам факт згадування про такий високий відсоток.

Багато в чому рівень процентної ставки визначався кон'юнктурою ринку. В епоху пізньої республіки в Рим стікалися величезні кошти у вигляді податків з провінцій, контрибуції та військової здобичі, і там легко можна було дістати гроші під 4% - максимум 6% річних. Лише під час виборів попит на гроші зростає і процентна ставка піднімалася. Так, під час виборів 54 р. до н.е. процентна ставка виросла з 4 до 8 відсотків річних («плата за позику в квінтільські іди збільшилася з однієї до двох третин» – «*faenus ex triente Idibus Quintilibus factum erat bessibus*») [25, IV, 15]. Гроші необхідні були кандидатам для підкупу виборців: організації масових видовищ (гладіаторських боїв, театральних вистав тощо) та безкоштовного роздавання виборцям продуктів харчування. Загальним правилом було таке: у провінціях рівень відсоткової ставки був набагато вищим, ніж у самому Римі.

Історичні джерела доносять до нас і приклади дисконтної позика. Так, Йосиф Флавій у «Старожитностях» розповів, що майбутній цар Іудеї Агриппа для подорожі в Італію взяв позику в 17,5 тис. аттичних драхм, а розписку змушений був видати на 20000 драхм [4, с. 226].

Терміном надання позики і платежу встановлювалися календи - перше число кожного місяця (звідси вираз «до грецьких календ» тобто «ніколи»), або іди – середина місяця, яка визначалася приблизно в повний місяць. У березні, травні, липні і жовтні іди випадали на 15-те число, а в інші місяці – на 13-те. Про календи згадують Марк Валерій Марціал [8, с. 174], Гораций в одній із сатир [5, с. 255]. Про іди веде мову Цицерон у промові проти Катіліни [19, с. 296] і знову Гораций [5, с. 266] та інші автори.

Крім збереження і надання грошей під відсоток, аргентарії проводили операції з поточними рахунками та здійснювали виплати за дорученням клієнта. Історичні джерела свідчать, що в Римі достатньо розповсюдженим був традиційний шлях розрахунків, коли люди тримали гроші вдома і розраховувалися готівкою. Про такі розрахунки є згадки в «Дигестах» [3, с. 351], комедії Плавта [12, с. 502] тощо. Але, крім означеної, існувала й інша

форма розрахунків: клієнти вносили гроші на депозит у контору свого банкіра і розраховувалися через доручення останньому. В «Дигестах» регламентувався порядок виплат через контору менсуларія (*mensularium*) [29, II, XIV, 47, § 1]. Згадки про такі розрахунки можна знайти в комедіях Плавта «Осли» [12, с. 103] та «Куркулліон» («я розплатився через свого трапезита» – «*ego quidem pro istac rem solvi ab trapezita meo*») [41, 618], роботах тогочасних істориків. Так, Полібій, розповідаючи про Публія Корнелія Сципіона Молодшого, згадав, що цей останній переказав через банківську контору по 50 талантів своїм тіткам [15, XXXII, 13].

Повідомлення клієнта банкіру про необхідність виплати здійснювалося або через усний наказ [12, с. 507], або через письмове доручення. Останнє, як правило, було дійсним при пред'явленні символу (*symbolum*) – частини зламаної монетки, інша частина якої знаходилася у банкіра чи якогось іншого взаємообумовленого знака, або ж, у більшості випадків, - перстня з печаткою чи листа, запечатаного цією печаткою. Такий перстень мав при собі кожний вільнонароджений римлянин; у вершників і сенаторів ці перстні були золотими, а у всіх інших – залізними. У Плавта в комедії «Куркулліон» мова йде про доручення клієнта банкіру купити дівчину-рабину за 30 мин, які були на рахунку клієнта у трапезита. Власне, сюжет комедії побудовано на тому, що Куркулліон, вигравши в кості в означеного клієнта його перстень («*signum*»), зумів підробити платіжне доручення («лист» - «*tabella*»), яке пред'явив трапезиту і таким способом придбав рабину для свого патрона Федрома, закоханого в цю рабину [12, с. 102].

Правовою підставою для такого роду операцій була так звана делегація (*delegatio*). В Римі було відомо два типи делегації: активна делегація – боржник за вказівкою кредитора обіцяв виконання третій особі, а також пасивна делегація, або «експроміссія» (*expromissio*) – кредитор за бажанням боржника погоджувався прийняти виконання від третьої особи. В активній делегації старий кредитор (делегант) давав вказівку (*delegatio*) своєму боржнику видати певну суму (чи обіцяти таку видачу шляхом стипуляції) новому кредитору (делегатарію), тобто фактично здійснювався переказ грошей третій особі.

Специфічним видом активної делегації, яку здійснювали аргентарії, був договір *receptum argentarii*, у відповідності з яким банкір (який у цій оборудці виступав у ролі боржника) брав зобов'язання перед своїм клієнтом виплатити (з депозиту клієнта чи за допомогою спеціального внеску) певну суму грошей третій особі. За допомогою означеного договору аргентарії могли здійснювати як безготівкові розрахунки між клієнтами, так і грошові виплати за дорученням клієнта. Слід зауважити, що гроші могли бути виплачені не лише у місці проживання клієнта банківської контори, а й у будь-якому іншому місці. Це давало можливість здійснювати переказ грошей, трасуючи потрібні суми на будь-яке місто країни.

Клієнт міг здійснити переказ грошей за допомогою операції «*permutatio resupinae*» («обмін грошей») і отримати в іншому місті гроші особисто чи

через довірену особу, або ж, кінець-кінцем, перевести гроші на будь-яку особу за своїм бажанням. Технічно це здійснювалося таким чином. Клієнт вносив певну суму аргентарію за місцем свого проживання і отримував цю суму в іншому місті за векселем, який випишував на ім'я свого контрагента означений аргентарій. Цей вексель мав вигляд наказу трасанта (аргентарія) трасагу (контрагенту означеного аргентарія) виплатити ремітенту (клієнту банкіра чи обраній цим останнім довірєній особі) визначеної суми грошей, тобто був нічим іншим, як траттою чи переказним векселем, який нині відіграє надзвичайно важливу роль у взаєморозрахунках.

З листів М.Т.Цицерона відомо, що він, проводжаючи свого сина Марка на навчання в Афінах, консультувався щодо того, що краще зробити: везти сину з собою гроші чи отримати необхідні суми за векселем в Афінах («обміняти в Афінах» – «*Athenis permutarine*») [10, стр. 113]. Рішення було прийнято на користь векселя, і в наступному листі Цицерон просив банкіра Аттика допомогти сину отримати гроші за векселем в Афінах [10, с. 115]. Вексель використовувався й державними органами. Зокрема, той же Цицерон, перебуваючи на посаді намісника Кілікії, в листі Аппію Клавдію Пульхру від 27 липня 51 р. повідомляв, що збирається отримати за офіційним векселем (*publica permutatione*) гроші, виділені урядом на потреби провінції й утримання персоналу [26, III, 5, 4]. З листів Цицерона можна довідатись і про інші випадки переказу грошей. У листі від 6 серпня 47 р. Цицерон писав, що мав отримати вексель на 12 тис. сестерцій (*HS XII permutarem*), а отримав лише на 10 тисяч [26, XI, 24, 3]. В листі банкіру Аттику у січні 48 р. він просив останнього здійснити переказ (*rescipiae permutatione*) у Рим 2,2 млн сестерцій, що знаходились у нього у провінції Азія [10, с. 328]. Про застосування векселя згадав Гораций [5, с. 288], про вексель мова йде в напису з Помпей [20, с. 199]. Однак вексельного обігу у сучасному розумінні цього терміну в Давньому Римі не склалося, бо не були винайдені операції акцепту і протесту векселів, а також передаточний запис - індосамент.

Іншим видом діяльності аргентаріїв була аукціонна справа. Банкіри ставали посередниками при продажу майна померлих, щоб поділити отримані суми між спадкоємцями, а також при продажу іпотечної застави неспроможних боржників. У Римі ці аукціони проводилися на так званому «Ринку прянощів», для чого там була побудована велика крита галерея. Відомо, що аукціонною справою займався дід імператора Веспасіана. З листів Цицерона знаємо, що він, ставши спадкоємцем лихваря Клувія, вирішив доручити продаж його майна банкіру з Путолу Весторію [10, с. 197].

Римські юристи регламентували порядок проведення аукціонів. Так, Гай наголошував, що виплата грошей за річ, придбану на аукціоні, може відбуватися лише після фактичної передачі речі, а у випадку, якщо банкір, котрий проводить аукціон, захоче цей порядок змінити, він повинен оголосити про зміни перед початком аукціону [1, IV, 126а]. Протоколи аукціонів носили назву *tabulae actionarie*, або *tabulae argentariorum* [27, II, 8, 18]. При проведенні

аукціонів аргентаріям, як правило, допомагали дрібні службовці (*coactores*). За проведення аукціонів аргентарії стягували 1% з ціни продажу.

Давньому Риму був не відомий інститут страхування внесків, і у випадку банкрутства аргентаріїв, їхні клієнти могли втратити свої гроші. Про банкрутства аргентаріїв згадує Плавт у комедіях «Перс» [13, с. 296], «Епідік» [12, с. 520] та «Куркулліон» [12, с. 472]. Ульпіан запропонував черговість відшкодування клієнтів аргентарія після банкрутства останнього. В першу чергу повинні задовольнятися ті клієнти, котрі довірили гроші на збереження, тобто уклали з банкіром договір депозиту, і в останню чергу ті, котрі передали гроші банкіру для здійснення операцій кредитування, для чого уклали договір «*depositum irregulare*» та додатковий договір про отримання процентів. Останні, на думку відомого юриста, усвідомлювали можливий ризик втрати грошей [3, стр. 413], і тому їхні претензії мали задовольнятися в останню чергу.

Важливим і дуже необхідним інструментом роботи аргентаріїв були розрахункові книги, серед яких найперше слід відзначити «щоденник», або журнал (*adversaria* або *ephemerida*). В нього записувалися щоденні прибутки і видатки. Про книгу «*adversaria*» згадував Овідій у «Любовних елегіях» [39, I, 12, 25-26]. Сенека в «Листах» вживав термін «ефемеріда» (*ephemerida*) [44, CXXIII]. Корнелій Непот, характеризуючи ведення господарства банкіром Аттиком, веде мову про його розрахункову книгу, також називаючи її «ефемеріда» [38, XIII, 6].

Раз на місяць відомості з журналу переносилися в іншу книгу під назвою «книга прибутків та видатків» («*codex accepti et expensi*», або «*tabulae accepti et expensi*») [44, LXXXVII, 5; 28, II, 76, 186]. В юридичних документах зустрічаються й інші назви цієї книги. Зокрема, Гай називає її «*codex rationes*» [29, II, XIII, 10, 2], Африкан вживає термін «*rationes reddere*» [29, XXXV, I, 32]. Ця книга, судячи з назви, могла мати вигляд сувою з пергаменту чи якогось схожого на нього матеріалу («*codex*»), але частіше складалася з окремих дощечок-таблиць («*tabulae*»), вкритих воском і зв'язаних між собою. Таблички виготовлялися з дерева твердих порід (бука, дуба, кипариса), іноді з рогу чи слоновової кістки. Одна сторона була, як правило, гладкою, а зворотна мала рівне невелике заглиблення, в яке наливався тонкий шар воску, зазвичай, чорного кольору. По ньому писали стилем (металічним стержнем із загостреним кінцем). Другий кінець стиля мав форму лопаточки, за допомогою якої загладжували написаний текст. Один край таблички просвердлювали в двох-чотирьох місцях, а в отвори продидали шнурки чи ремінці, за допомогою яких з'єднувалися дві (диптих), три (триптих) або декілька (поліптих) табличок. У верхній частині кожної таблиці вказувалося ім'я вкладника, а нижче вона була поділена на дві частини: над однією надписувалося «*accepti*», над іншою був напис «*expensi*» («прибутки» і «видатки»).

За допомогою такої книги давньоримські банкіри, власне, і вели свої кредитні операції. При наданні позики банкір заносив позичену суму на

ім'я позичальника в графу «видатки» й одночасно позичальник зазначав отримання обумовленої суми в своїй книзі в графі «прибутки». При виплаті боргу проводилася зворотна операція. Записи звірялися й уточнялися, набуваючи форми обовільної угоди [1, III, 137-138]. Ці записи, власне, і являли собою письмовий (літеральний) контракт (*contractus litteralis*), який був основним доказом під час розгляду даної справи в суді [1, III, 128]. Користуючись означеною книгою, аргентарії могли, у випадку необхідності, здійснювати жиророзрахунки. Тобто, за дорученням клієнта переказувати гроші з його особистого рахунку на рахунок іншої особи шляхом переписування суми з таблиці одного клієнта на таблицю іншого. Такі угоди носили назви «перезапис з однієї особи на іншу» («*transscriptio a persona in personam*») [1, III, 130].

Аргентарії вели ще й особливу книгу обліку позиченого і наданого в позику капіталу, і в якій вказувалися строки й обсяги виплат та отримання відсотків. Вона носила назву «календар» («*kalendarium*») – від слова «календи» (час повернення позики). Про календар в одному з листів згадує Сенека, котрий характеризує поганого господаря, який цілими днями «отримує рахунки, товчеться на форумі, гортаючи календар» (*rationes accipit, forum conterit, kalendarium versat*), і внаслідок цього кидає напризволяще власний маєток, перетворюючись з господаря в управляючого (*procurator*) [44, XIV, 18]. Сенека згадав про календар і в трактаті «Про благодіяння», зауваживши: «ніхто не записує благодіянь в календар» [17, с. 123]. Згадки про календар можна знайти в юридичних документах [29, XL, VII, 40, § 4], епіграмі Марціала [8, с. 233] та інших джерелах.

Для укладення кредитних угод використовувалися також і розписки «сінграфи» (*syngrahae*) і «хірографи» (*cheirotaphon*) [1, III, 134]. Сінграф викладалася в третій особі (такий-то взяв у такого-то таку-то суму) і складалася в присутності свідків, які підписували документ після кредитора та боржника і скріпляли його своїми печатками. Документ складався з двох частин, написаних на одному листі папірусу з невеликим вільним інтервалом між ними. Перша частина («*scriptura interior*») зверталася, перев'язувалася і запечатувалася печатками сторін і свідків. Друга («*scriptura exterior*») залишалася відкритою і завжди доступною. У випадку необхідності (наприклад, при запереченні автентичності нижнього тексту), розкривали запечатану частину і перевіряли текст по *scriptura interior*. Часто, але не завжди, документ передавався на збереження, звичайно, одному зі свідків. Хірографи викладалися в першій особі і підписувалися боржником [3, с. 351]. Немало таких розписок знайдено при розкопках Помпей. Вони представляли собою покриті воском дерев'яні дощечки, на кожній з яких надряпано розписки в отриманні грошових сум від уже згадуваного італійського банкіра і лихваря Луція Юкунда [18, с. 263].

Банкірські операції здійснювали не лише окремі аргентарії. В давньому Римі були відомі також і товариства аргентаріїв (*argentariis sociis*) [29, II, XIV, 27]. Вони належали до типу *societas unius rei* – компанії для здійснення однієї

угоди [1, III, 148] і створювалися для надання однієї-єдиної позики на певний термін. Збереглися угоди таких товариств. Так, одна з них була укладена між двома кредиторами на кілька місяців (від січневих календ – до квітневих ід) для надання позики, яка складалася з внесків кожного з членів товариства. Обумовлювалося, що прибутки, отримані від позики, повинні ділитися порівну, а також визначені штрафні санкції за обман у двадцятикратному розмірі [20, с. 200]. З біографії Катона Старшого дізнаємося про функціонування компаній з надання морських позик. Кожна з них створювалася для здійснення однієї-єдиної операції – надання позики власнику судна з товаром. Як повідомив Плутарх, Катон мав долю в кількох десятках таких товариств, і це дозволяло запобігти ризику втрати всього капіталу у разі втрати вантажу чи морської катастрофи з одним із суден [14, с. 447].

Важливу роль у кредитній справі відігравали й нуммуларії (лат. «nummularius» від «nummus» - «монета») – це, власне, міняйли (чи банкіри), котрі перебували на державній службі. Вони займалися перевіркою (на відповідність стандарту) нових монет (probatio nummorum), приймали старі й іноземні монети. Для цього слід було, в першу чергу, визначити пробу металу, з якого викарбувано монету, визначити, чи не фальшива ця монета, тобто, як писав Петроній у «Сатириконі», «нуммуларій скрізь срібло мідь бачить» (nummularius, qui per argentum aes videt) [9, с. 65].

Згадки про нуммуларіїв зустрічаються в надгробних написах. Зокрема, О. М. Штаерман привела написи про пам'ятник нуммуларіям «біля шести олтарів» (nummularius ab sex aedis), «біля тверезого Меркурія», «з базиліки Юлія» (мова йде про робоче місце людини за життя) [20, с. 215].

У відповідності з законом грошові виплати здійснювалися в присутності нуммуларіїв. Це робилося, головним чином, для того, аби не допустити обдурювання при визначенні якості і цінності монет, зразкам яких не було числа, і серед яких було багато фальшивих або лише позолочених, а також для того, щоб гарантувати сторонам, що домовилися, законність угоди. Покупець і продавець, як правило, заходили в лавку до нуммуларія, а якщо це зробити було з тих чи інших причин неможливо, покупець передавав продавцю мішечок із грошми, запечатаний власною печаткою. Потім продавець відносив гроші для перевірки до нуммуларія (чи викликав його до себе). Цю процедуру описав Апулей у «Метаморфозах» [9, с. 313]. Нуммуларії так само, як і аргентарії, брали гроші на депозити, давали гроші під відсоток [29, XVI, III, 7, § 2], здійснювали виплати за дорученням клієнта [29, XIV, III, 20], займалися вексельною справою.

Поступово різниця між аргентаріями і нуммуларіями стиралася і їх уже не розрізняли. Так, Светоній в біографії Августа, переказуючи чутки про те, що дід імператора був лихварем, називає діда в одному місці аргентарієм (argentarium) [45, 2], а в іншому – і менсарієм (mensarius), і нуммуларієм (nummulair) [45, 4].

Усі ці категорії – аргентарії, нуммуларії і трапезити – перебували під наглядом державних органів. У часи республіки це входило в обов'язки

міського квестора, а в епоху імперії такий нагляд у Римі здійснював префект міста (praefectus urbi) [3, с. 177]. В провінціях нагляд здійснювали намісники провінцій. Так, Светоній, описуючи діяльність майбутнього імператора Гальба на посту проконсула Тарраконської Іспанії, вказував, що Гальба за обман при розміні грошей звелів відрубати руки міняйлові і прибити його цвяхами до столу. В імператорську епоху в провінціях нагляд за діяльністю аргентаріїв і нуммуляріїв здійснювали прокуратори фінансового відомства, яке носило назву «щодо рахунків» («a rationibus»). Особлива увага приділялася контролю за правильністю ведення рахункових книг, бо саме записи в рахункових книгах вважалися одним з найвагоміших доказів у судовій справі. Гай зазначав: «діяльність банкірів носить публічний характер і тому вони зобов'язані ретельно вести записи своїх операцій» [29, II, XIII, 10, § 1].

На закінчення слід відзначити найхарактерніші риси банківської справи у Стародавньому Римі. Перше, що кидається у вічі, – це досить високий рівень її розвитку. Діяльність римських аргентаріїв, нуммуляріїв і трапезитів навряд чи можна назвати лихварством; аргентарій значно ближчий за характером своєї діяльності до банкіра, аніж до класичного лихваря, добре відомого нам з літератури. Давньоримські банкіри здійснювали велику кількість тих самих пасивних, активних і комісійних операцій, які здійснюють і сучасні банки: обмін грошей і їх зберігання за плату; залучення коштів у вигляді строкових внесків і депозитів до запитання; надання строкових та онкольних позик, причому з використанням у кредитних операціях залучених коштів; жиророзрахунки та інші операції з поточними рахунками, переказ грошей; створення кредитних документів (векселів); проведення аукціонів тощо. Функції міняльних контор чітко регламентувалися законодавством і суттєві надуживання переслідувалися у відповідності із законом.

Проте давньоримська економіка, за влучним висловом одного з дослідників, лише нагадувала сучасне грошове господарство, проте субстанційно суттєво від нього відрізнялася. Діяльність давньоримських банків забезпечувала лише споживання чи, у кращому випадку, просте відтворення економіки, тоді як сучасні банки є інвестиційними центрами, власне, тими інструментами, які забезпечують розширене відтворення і являють собою один з найважливіших чинників економічного зростання. Тому діяльність римських банків не лишила глибокого сліду в історії, і більшість із винаходів римських банкірів через сотні років після падіння Римської імперії довелося “винаходити” знову.

Джерела та література: 1. Гай. Інституції / Пер. с латинського Ф. Дыдынского / Под. ред. В. А. Савельева, Л. Л. Кофанова. – М.: Юристъ, 1997. – 368 с. // <http://ancientrome.ru/ius/source/gaius/intro.htm>. 2. Гай Светоний Транквилл. Життя дванадцяти цезарей. – М.: Правда, 1988. – 509 с. 3. Дигести Юстиніана http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/digest/index.php. 4. Йосиф Флавій. Іудейские древности. Пер. с греч. Г. Генкеля. – М.: Крон-

Пресс, 1996 – 864 с. **5.** Квинт Гораций Флакк. Оды. Эподы, Сатиры. Послания / Перевод с латинского. – М., 1969. – 478 с. **6.** Кравець В. М., Кравець О. В. Західноєвропейський банківський бізнес: становлення і сучасність/ За ред. В. І. Міщенко.- К.: Знання-Прес, 2003.- 470 с. **7.** Ливий Тит. История Рима от основания города. - Т. II. – Кн. XXI-XXX. – М.: Наука, 1991. – 526 с. **8.** Марк Валерий Марциал. Эпиграммы. – М.: Художественная литература, 1968. – 487 с. **9.** Петроний Арбитр. Сатирикон. Апулей. Метаморфозы. – М.: Правда, 1991. – 998 с. **10.** Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту. - Т. II: Годы – 51-46. - М.: изд.-во АН СССР, 1950. – 501 с. **11.** Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту. III: Годы 46-43. – М.: изд.-во АН СССР, 1951. – 826 с. **12.** Плавт. Комедии. В 2-х томах. – Т. I. – М.: Искусство, 1987. – 670 с. **13.** Плавт. Комедии. В 2-х томах. – Т. II. – М.: Искусство, 1987. – 798 с. **14.** Плутарх. Сравнительные жизнеописания. – В трех томах. – Том I. - М.: изд.-во АН СССР, 1961. – 500 с. **15.** Полибий. Всеобщая история. – М.: Олма-Пресс Инвест, 2004. – http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Polib/index.php. **16.** Ранович А. Первоисточники по истории раннего христианства //Библиотека Гумер http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/History_Antique.php. **17.** Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Аврелий. – М.: Республика, 1995. **18.** Федорова Е.В. Латинская эпиграфика. – М.: изд.-во Московского университета, 1969. – 372 с. **19.** Цицерон Марк Туллий. Речи. В двух томах. Том I. – Годы 81-63 до н. э. – М.: Изд.-во АН СССР, 1962. – 441 с. **20.** Шгаерман Е. М. Избранные латинские надписи // ВДИ – 1956. - № 2 – С. 199-215. **21.** Ювенал Децим Юний. Сатиры. <http://ancientrome.ru/antlittr/juvenal/index.htm>. **22.** Юлий Павел. Пять книг сентенций к сыну // ВДИ. – 1971. - № 1. - С. 169 – 200. **23.** Andreau Jean. Banking and Business in the Roman World. - Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1999 // <http://eh.net/bookreviews/library/0321>. **24.** Blumner H. Die Romischen Privataltertumer. – Munchen, 1911. – S. 649 – 656. **25.** Ciceronis M. Tullii. Epistulae ad Atticum // <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/epis.shtml>. **26.** Ciceronis M. Tullii. Epistulae ad Familiares // <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/fam.shtml>. **27.** Ciceronis M. Tullii. In L. Catilinam oratio // <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/cat.shtml>. **28.** Ciceronis M. Tullii. In C. Verrem oratio // <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/ver.shtml>. **29.** Digestae Justiniani Augusti // <http://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest.shtml>. **30.** Domini nostri sacratissimi Justiniani codex // <http://www.thelatinlibrary.com/justinian/codex.shtml>. **31.** Goldschmidt L. Universalgeschichte des Handelsrechts. – Stuttgart, 1891. - S. 62 -69. **32.** Horatius Q. Flaccus. Sermones // <http://www.thelatinlibrary.com/hor.html>. **33.** Juvenalis Decimus Junius. Satyrae // <http://www.thelatinlibrary.com/juvenal.html>. **34.** Kraut Wilhelm Theodor. De argentariis et nummulariis commentatio. – Gottingae, 1826. – 136 s. **35.** Livius Titus. Ab Urbe condita / <http://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.shtml>. **36.** Madvig J.H. Die Verfassung und Verwaltung der romischen Staates. Bd. 2. – Leipzig, 1882. – S. 189-197. **37.** Marquardt K. J. Romische Staatsverwaltung. Bd. II. — Leipzig, 1876. — S. 51-68. **38.** Nepos Cornelius. Atticus. // <http://www.thelatinlibrary.com>.

com/nepos/ nepos.att.shtml. **39.** Ovidius P. Nasonis. Amores // <http://www.thelatinlibrary.com/ovid/ovid.amor.shtml>. **40.** Plautus T. Maccius. Asinaria // <http://www.thelatinlibrary.com/plautus/asinaria.shtml>. **41.** Plautus T. Maccius. Curculio // <http://www.thelatinlibrary.com/plautus/curculio.shtml>. **42.** Plautus T. Maccius. Epidicus // <http://www.thelatinlibrary.com/plautus/epidicus.shtml>. **43.** Plautus T. Maccius. Truculentus // <http://www.thelatinlibrary.com/plautus/truculentus.shtml>. **44.** Senecae L. Annaei. Epistularium Moraliu ad Lucilium // <http://www.thelatinlibrary.com/sen/seneca.ep.shtml>. **45.** Suetonii Tranquilli. Vita Divi Augusti // <http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.aug.html>. **46.** Suetonii Tranquilli. Vita Galbae // <http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.galba.html>. **47.** Wilcken U. Griechischen Ostraka aus Aegypten und Nubien. – Bd. I. – Leipzig, 1899. – 860 s. – Bd. II. – Leipzig, 1899. – 495 s.

Увага. В джерелах, помічених на сайті «Латинська бібліотека» <http://www.thelatinlibrary.com/> відсутня нумерація сторінок, тому в нашій статті посилання на означені джерела здійснюється традиційно: № у списку, книга, розділ, глава, параграф - [27, II, 8, 18], для віршованих форм: № у списку, строка - [42, 143].

Mykhaylo SAYKO

ARGENTARII, MENSARII, NUMMULARII...

(BANKERS OF ANCIENT ROME AND THEIR BASIC OPERATIONS)

The features of the banking are analysed in the present paper. The activities of the major subjects that dealt with the banking operations are described, and the main attention is paid to the activities of the ancient Roman bankers: «argentarii», «mensarii» and «nummularii». The basic banking operations are analysed: money changing and saving for paymant; money attraction in the form of deposit paymant and deposit on demand; providing the deposited and call loans; giro and other operations with the current accounts; money transferring; making the documents on credit granting (notes); auctioning.

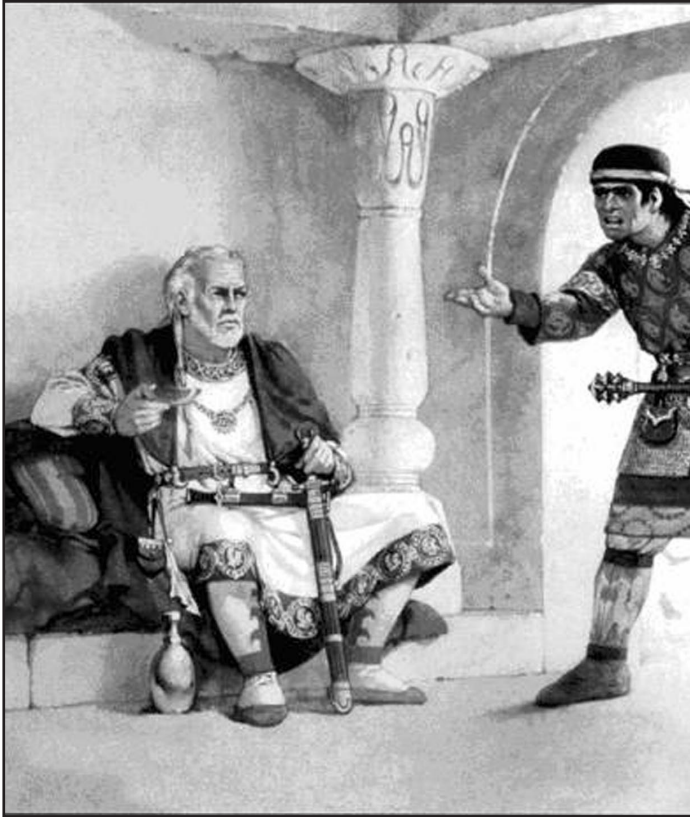
УДК 94 (369.1). “03/04”

Юрій ШЕСТАКОВ, Ярослав ЯНОВСЬКИЙ

РОЛЬ ГУНСЬКОГО ЧИННИКА В КОНТЕКСТІ ВАРВАРСЬКИХ НАШЕСТЬ ДОБИ ОСТАТОЧНОГО ЗАНЕПАДУ ГРЕКО-РИМСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (II)

Продовжуючи висвітлення проблематики, розпочатої у публікації, вміщеної в попередньому збірнику наукових праць*, слід зазначити наступне. Події в Галлії, що відбулися після 406 р., штовхнули Равенський двір на союз із вестготами, які допомогли йому роз'єднати сили тарраконських та

* Продовження. Початок публікації див.: Шестаков Ю., Яновський Я. Роль гунського чинника в контексті варварських нашесть доби остаточного занепаду греко-римської цивілізації (I) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології. – Чернівці, 2008. – Т. 1 (25). – С. 60-83.

Мал. 1. Знатний “білий” гун V-VI ст.

арморіканських багаудів. В 416-418 рр. вестготи змусили аланів, вандалів і свевів стати союзниками Імперії. Однак посилення Вестготського королівства в Південно-Західній Галлії та спроби їхнього короля Теодоріха I (419-451) розширити свої володіння за рахунок латинян, викликали невдоволення сенату і патриціату. Почалися пошуки союзників проти вестготів [108, с. 153]. Протягом 421-423 рр. при Равенському дворі посилилась партія, яка вважала за необхідне використати гунів для зміцнення своєї влади в Галлії. Ця партія привела на імператорський трон нотарія Іоанна (423-425), котрий негайно направив до гунів за допоміжними військами майбутнього відомого полководця, вже згадуваного Аеція, вручивши йому “золото для підкупу їхніх вождів” [5, II, 8]. Вибір на користь Аеція мотивувався тим, що він двадцять років прожив серед гунів як заручник і зберіг зв’язки з командувачами та керівниками (див. мал. 1). На цей час (в момент візиту римського легата) положення гунів у Паннонії, як відомо, погіршилося [108, с. 153].

Мал. 2. Рядовий гунський кавалерист кінця IV – середини V ст. Реконструкція А.В. Сільнова.

Суспільний підйом у Візантії, котрий зірвав спробу готської знаті захопити політичну владу в країні у 399-400 рр., призвів до значних змін. Грабіжницькі походи гунів південніше Дунаю (Данувію) стали неможливими. Під час одного з них Ульдїс ледь врятувався втечею, а його загін був частково полонений, частково перебитий [82, с. 55]. Коли ж гунї відновили свої набіги, Візантія здійснила цілий ряд заходів, спрямованих на зміцнення прикордонних фортець і Дунайської флотилії. Набіги на Візантію стали для гунів небезпечними, і саме тому, коли в 425 р. Аецій прибув до гунів на перемовини, у них з'явилась надія на значні “подачки” Равенського двору і можливість розбагатіти за рахунок непокірних йому провінцій. Гунські керманічі негайно спорядили для Аеція допоміжне військо чисельністю в 60 тис. вояків [108, с. 154].

Поки Аецій виконував доручення сенату, Візантія направила в Равенну військову експедицію. Іоанна стратили, а імператором був проголошений прибулий з візантійцями малолітній син Плацидії – Валентиніан III (425-455). Лише через три дні після страти Іоанна Аецій привів йому на допомогу допоміжні війська [38, Col. 498-499]. З огляду на силу та можливості гунського військового корпусу, уряд Плацидії вибачив Аецію його зв'язок з Іоанном і призначив комітом римської армії. Однак заміна імператорів не могла спричинити докорінні зміни в політиці двору. Плацидії також були потрібні надійні війська для придушення руху багаудів у Галлії й Тарраконії та “приборкання” деяких варварських племен – вестготів, франків, бургундів. Найбільш надійними для виконання цих завдань були саме гунські найманці

(див. мал. 2,3) та допоміжні війська. Призначення Аеція комітом і його подальше просування “службовими сходами” значною мірою пояснюється тим, що лише він міг забезпечити уряд цими військами [143, с. 204].

В 427 р. за їх допомогою Аецій витіснив вестготів з Нарбонської провінції та Арля, 425 р. захопленого вестготами [24, § 102, IV]. У 428 р.

Аецій вигнав франків з тієї частини Галлії, що примикає до Рейну [37, § 1298]. Франки, якими командував “король” Хлодіан (Хлодіо; 429-448), наступник Фарамона (420-429), зазнали поразки біля Гелени [20, с. 213-215], й були змушені відновити союзний договір з Равенським двором, розірваний ними 420 р. Ці перемоги сприяли швидкому піднесенню Аеція. Фелікс, головнокомандуючий римською армією, в 429 р. був зведений у патриції, а влада над армією перейшла до Аеція [37, § 1300].

Аецій використав свою посаду насамперед для того, щоб усунути зі свого шляху Фелікса, котрий ще зберігав зв'язки з військами та військовими арсеналами. В 430 р. він вбив Фелікса, його дружину Падусію і їх диякона-духівника Грунніта, обвинувативши всіх у змові проти себе [37, § 1303]. Поки Аецій був зайнятий зміцненням свого положення, в 430 р. гунські війська під керівництвом Оптара виступили проти бургундів. Тритисячне ополчення бургундів успішно відбило напад десятитисячного кінного загону гунів; серед

Мал. 3. Знатний гунський воїн середини V ст. Реконструкція А.В. Сільнова.

численних вбитих виявився й сам Оптар. В. Сиротинко, аналізуючи дану подію, робить висновок, що “перемога бургундів пояснюється підтримкою, котру надало їм місцеве населення” [108, с. 155]; це твердження російського дослідника ґрунтується на розповідях Євхерія Лугдунського [29, с. 172-173] та Сократа Схоластика [17, с. 145].

Разом з тим, гунська небезпека зблизила бургундів і гало-римлян. Показником цього, як і досить відчутних успіхів у суспільно-економічному та духовному розвитку бургундів, стало прийняття ними християнства в 430 р. [17, с. 145-146]; але саме це робило бургундів небезпечними для Равенського двору. Подібно вестготам у Південно-Західній Галлії, вони мали можливість здійснити спробу розширити свої володіння і, заручившись підтримкою місцевої знаті, стати самостійними в її Південно-Східній частині. В даній ситуації Равенський двір повинен був виступити проти бургундів, однак в 430 р. Аецій не міг повести війська проти них: йому довелося спішно вирушити проти вестготів, які знов намагалися захопити Арль. Після знищення частини вестготського війська [30, § 92] римський полководець спрямував свої легіони на придушення повстання ютунгів і норів [30, § 93]. Нові перемоги над племенами варварів забезпечили йому безперешкодне обрання на посаду консула [25, § 109]. В 432 р. Аецій виступив проти франків, котрі відновили свій наступ і змусив їх укласти мирний договір [30, § 98, VIII]. Посилення влади і політичного впливу Аеція викликали побоювання Равенського двору і, поки він вів війну з франками, звання магістра римських військ було передано імператором Боніфацію, який прибув з Африки, де щойно зазнав нищівної поразки від вандалів [105, с. 81].

Коли Аецій повернувся з походу, суперники влаштували поєдинок. У двобої переміг Боніфацій, хоча й був поранений пікою [33, § 3]. Аецій після поразки втік до гунів. Через два місяці Боніфацій помер (внаслідок поранення), і посада магістра військ перейшла його зятеві Себастьяну [30, § 99], однак ще через два місяці Аецій підійшов з гунськими військами до Равенни, домігся повернення звання головнокомандуючого [37, § 1310] і у подальшому залишався на цій посаді до кінця свого життя (його, як вже підкреслювалося, було страчено за наказом сенату 454 р.) [142, с. 377].

435 р. в Арморіці знову спалахнуло повстання багаудів. У Галльській хроніці зафіксовано, що “Галлія Заальпійська відійшла від римського суспільства і пішла за вождем повстання Тібаттоном, з ініціативи якого майже всі низи Галлії склали змову разом з багаудами” [34, § 117, XII]. Причина поновлення руху багаудів, здебільшого, полягала у подальшому погіршенні умов життя і побуту населення провінції та її муніципальних міст. Воліючи одержати тут те, чого неможливо було “вилучити” в інших провінціях Імперії, Равенський двір переклав на жителів Арморіки весь “вантаж” податкового тягара. До цієї епохи і до тієї частини Галлії, що перебувала у прямій залежності від Равенського двору (Арморіка та Південно-Східна Галлія), належить опис становища населення Галлії, який залишив Сальвіан. Він розповідає про зловживання римських збирачів податків і суддів, котрі

використовували свої посади для власного збагачення. Селяни і ремісники, втративши волю, захищали життя [39, с. 110]. Навіть вороги здавалися їм менш жахливими, ніж ті, хто розоряв їх поборами [39, с. 111]. Деякі, рятуючись від чиновників та суддів, віддавали себе під заступництво багатих і потрапляли до них у рабську залежність [39, с. 116]; інші переходили на територію, зайняту варварами [39, с. 108], або ж просто ховалися в лісах [39, с. 109]. Решту населення склали загопи багаудів; “зі зброєю в руках вони виступали проти гвалтівників” [39, с. 109-110]. Сальвіан вказує також на широкий територіальний розмах руху. За його словами, до повсталих примкнули жителі “більшої частини Іспанії й чималої частини Галлії, і, зрештою, всі ті, хто був ображений римською несправедливістю і припинив себе називати римлянином” [39, с. 109].

В тому ж 435 р. бургунди перейшли Рейн і вторглися в землі, що розкинулись у верхів'ях Рони [37, § 1322]. Для Рима виникла реальна небезпека союзу між бургундами та багаудами. Аецій, в свою чергу, виступив разом з гунами проти бургундів і, домігшись перемир'я, напав на багаудів. Згідно з Галльською хронікою в 437 р. він, “захопивши Тібаттона і взявши у полон інших вождів повстання, вбивши частину з них, знищив рух багаудів” [34, § 119, XIV]. Проте запис хроніста потребує уточнення. Факт придушення Аецієм повстання стосується лише тієї місцевості, де жив сам хроніст (імовірно Південно-Східна Галлія) [108, с. 157]. Наявні джерела свідчать, що рух багаудів тривав до 448-449 рр. [135, с. 290]. Оскільки ж основні причини, які спровокували повстання, збереглися, перемога Аеція виявилась тимчасовою.

Після розправи з багаудами Аецій знов повів гунські війська проти бургундів і атакував їх біля Вербетомага (сучасний Вормс). Близько 20 тис. бургундів пали в цьому бою [30, § 110]. Галльська хроніка повідомляє, що було знищено майже все плем'я [34, § 119, XV]. Проспер Тірон також констатує, що гуни знищили бургундів, яких очолював Гундікер [37, § 1322]. Скоріш за все, обидва хроністи мали на увазі лише частину бургундів, оскільки наприкінці IV ст. Єроним Стридонський визначав їхню загальну чисельність у 80 тис. чоловік [31, § 2389]. Якщо врахувати, що через часті напади гунів плем'я бургундів за демографічним показником зростало повільно, то втрата 20 тис. чоловік, зрозуміло, була відчутною. Також необхідно підкреслити, що це був жахливий розгром, спогади про який зберегла “Піснь про Нібелунгів” [10, Ав. XXIX, строфи 2324-2379]. Ї хоча епопея дійшла до нас у докорінно зміненій формі і несе сліди впливу на неї лицарського епосу X-XIII ст., вона згадує про “бургундського короля Гундіхаре (Гунтаре)”, котрий мав резиденцію у Вормсі, та імена гунських керманів Аттілі й Бледи, названих у пісні Етцелем і Бледеліном [10, Ав. XXIX, строфи 4, 6, 1143, 1346, 1351, 1373, 1389, 1398]. Можливо, як відзначають дослідники, в імені Етцель злилися в одне імена Аттілі й Аеція [108, с. 157]; імовірно також, що Аттіла і Бледа очолювали гунські війська, які перебували під загальним командуванням Аеція [108, с. 157].

Розгром бургундів знайшов своє відображення і в героїчних піснях “Старшої Едди” – про Сігурда й Брюнхільду, про дружину Сігурда Гудрину, про другого чоловіка Гудрини Атлі та його сестру Оддрун, про братів Гудрини, про Херборгу, володарку гунів. Особливо багато розповідається в епосі про битву в “Гренландській Пісні про Атлі” і “Гренландських Промовах Атлі” [18, с. 113, 114, 137-150].

В 439 р. гунські війська були спрямовані римлянами проти вестготів, котрі взяли в облогу Нарбонну [37, § 1335]. Гуни, як завжди, позначили свій шлях грабунками та пожежами. Аполлінарій Сидоній барвисто описав боротьбу місцевих жителів з гунами [21, с. 246-294]. Вірогідно, керманіч вестготів Теодоріх (або Теодорид I; 419-451) вирішив захопити Нарбонну, скориставшись зайнятістю Аеція у боротьбі з багаудами та бургундами. Мешканці міста організували вестготам відчайдушний опір. Коли стало відомо, що на допомогу нарбонцям йдуть гуни під командуванням Аеція, вестготи відступили [108, с. 158]. В цій ситуації Равенський двір, мабуть, вирішив, що з’явилась можливість, повністю підкоривши собі вестготів, позбавити їх тих елементів самостійності, яких домігся Теодоріх; тому римлянин Литорій, який командував частиною гунських допоміжних військ, вирушив до Тулузи. Туди ж виступив і Аецій, котрий знищив по мірі свого просування (у сутичках та зіткненнях) 8 тис. вестготів [30, § 112]. Однак не слід забувати, що в перемозі Литорія та Аеція не була зацікавлена жодна група (жоден соціальний прошарок) жителів Південно-Західної Галлії.

З часу поселення тут вестготів минуло двадцять років. За цей період змінився характер їхніх відносин з місцевими жителями; багато хто з представників галльського населення на середину 30-х рр. V ст. почали віддавати перевагу владі вестготських королів [39, с. 108]. Самі вестготи, котрі поступово перейшли до осілого життя, так само змінилися. Якщо письменники IV – початку V ст. змальовують готів Фритігерна (370-390), Требігільда (335-381), Гайну (349-400) та Аларіха (395-410) як людей, котрі живуть переважно за рахунок військової здобичі і подачок римського уряду, то письменники V ст. показують готів вже осілими хліборобами [108, с. 158]. Зокрема, Аполлінарій Сидоній пише: “Вони орють поля та обробляють виноградники, пасуть худобу і частіше беруть до рук сільськогосподарські знаряддя, ніж меч. Правда, і тепер вони час від часу беруть участь у військових походах. Проте здійснювались вони (походи – Ю.Ш., Я.Я.) від випадку до випадку й не всіма дорослими чоловіками, а лише частиною їх, після чого знов наставали роки мирної праці” [21, с. 416]. Далі Аполлінарій Сидоній розповідає про одного вестготського воїна, який мріяв взяти участь у поході, але оскільки війн не було, він узявся за плуг [21, с. 417]. Отже, тенденція зміни “мечей на орала”, відзначена також і Павлом Орозієм [13, с. 368], стала на середину V ст. домінуючою.

В сенсі окреслених вище соціально-економічних реалій відновлення в Південно-Західній Галлії влади Равенського двору означало згадуване повернення засилля римських суддів і збирачів податків. Коли гунські

війська під командуванням Литорія підійшли до Тулузи, вестготський король двічі пропонував йому почати мирні переговори; були навіть відправлені католицькі єпископи просити римлян про мир, але й це виявилось марним [135, с. 290]. Литорій, зі свого боку, послухався “пророцтв” віщунів, які постійно супроводжували його в походах, і таки почав штурм міста. Звернення Литорія до віщунів свідчить, що основна маса його воїнів дотримувалась традицій язичництва, тоді як вестготи вже були християнами, хоча й аріанського варіанта віросповідання, що зближувало їх з місцевим населенням, у тому числі і духовенством. Доказом цього є прохання Теодоріха про посередництво, з яким він звернувся до католицьких єпископів.

Під час бою, якого вестготам не вдалося уникнути, гуни були розбиті, а поранений Литорій потрапив у полон і був страчений [30, 116]. Коли на допомогу залишкам військ Литорія прибули загопи гунської кінноти під загальним командуванням Аеція, вестготи знов запропонували мир [37, § 1338]. На думку Йордана, в укладенні мирного договору брав участь і Аттіла, який, скоріш за все, очолював тоді гунську кавалерію [6, § 178]. Активну участь в обговоренні умов мирного договору взяв також гало-римський магнат Авіт; дана обставина поряд з фактом участі в посольстві до Литорія католицьких священиків Тулузи не менш переконливо свідчить про факт зближення вестготів з населенням Галлії.

Таким чином, як бачимо, наприкінці 20-х і протягом 30-х рр. V ст. в боротьбі проти руху багаудів, племен бургундів, вестготів та франків основну роль відігравали саме гунські допоміжні війська, а не римські легіони; і це не випадково. Легіони як бойова одиниця на початок V ст. перестали бути основою римських польових військ [108, с. 159]. Кампанії 402, 408, 423, 428, 429, 435, 436, 437 та 439 років були проведені виключно гунськими допоміжними кавалерійськими загонами, більш рухливими, більш маневреними, більш мобільними і, зрештою, більш надійними через свою неприховану ворожість до місцевого населення. Одночасно поразка під стінами Тулузи показала гунам, що служба Равенському двору вимагає занадто великих зусиль і втраг й приносить мало зиску; тому в наступні (40-ві) роки вони спрямували свої набіги вже на Візантію, скориставшись задіяністю її військ у важкій війні з Персією та вандалами [41, с. 390].

Зупиняючись на третій частині аналізу доби варварських інвазій і ролі гунської “складової” (зовнішньоцивілізаційного чинника) в цих нашествиях, особливо в контексті “ромейського” військово-політичного вектора, доцільно висвітлити її вплив та значення на тлі визначних історичних подій, пов’язаних з процесом становлення Східної Римської держави.

Боротьба придворних угруповань у Візантійській імперії, що загострилась саме на початку 40-х рр. V ст., збройні зіткнення партій цирку, які відображали соціальні протиріччя і зайнятість польових військ у боротьбі проти персів і вандалів, як відзначалось, призводили до ослаблення могутності молодій ромейській державі, а це, в свою чергу, давало гунам надію на безкарність. В 441 р. гуни перейшли Дунай, спустошили багато міст (серед них – Марг,

Сингидун, Сирмій) і проникли вглиб візантійських провінцій Балканського півострова [32, с. 204]. Імператор Феодосій II (408-450) був змушений відкликати свої війська з Африки і частково з Вірменії, незважаючи на небезпеку з боку вандалів та персів, яка продовжувала зберігатись, і кинути всі сили на зміцнення оборони Дунаю. 12 вересня 443 р. василевс ромеїв наказав своєму тамтешньому наміснику Номусу зміцнити кордони уздовж Дунаю і привести в бойову готовність всі прикордонні загопи. Можна припустити, що Номус добре впорався з поставленим завданням, оскільки в 445 р. він був визнаний гідним консульського звання [106, с. 51].

Поки в прискороеному темпі йшли роботи по укріпленню кордону, Візантія приймала послів гунів і продовжувала відкуповуватися золотом. Податковий гніт, викликаний необхідністю проведення всіх цих заходів, черговий раз загострив внутрішні соціально-економічні протиріччя в державі. 445 р. повстало населення столиці. За свідченням Марцелліна Коміта, “багато хто з мешканців вбивали одне одного” [33, с. 202]; “Храм царственного міста був спалений” [33, с. 203]. У 447 р. внаслідок землетрусу було зруйновано багато міст у центральних провінціях Імперії, а також завалилася частина зовнішньої (оборонної) стіни Константинополя, що мала 57 веж. Тисячі людей загинули від землетрусу та хвороб [33, с. 206]. Цим скористався Аттіла, який, як відомо, з 445 р. почав правити гунами одноосібно. Продовольство і золото для його армії постачав Равенський двір, який визнав Аттілу полководцем римської армії з відповідними титулами, правами та обов’язками [34, с. 274].

Влітку 447 р. гуни вторглися на Балканський півострів, захопили Маркіанополь, Філіппополь, Аркадіополь і дійшли до Херсонеса Фракійського. Марцеллін Коміт називає це вторгнення “величезною війною, що вразила провінцію Європу і знищила багато міст, общин, укріплені та неукріплені поселення” і відзначає, що “рекс Аттіла, нечестивець, дійшов до Фермопіл” [33, с. 208]. Наслідки цього вторгнення описав чернець Калінік в “Житті Іпатія”, стверджуючи, що гуни розорили і сплюндрували більше ста міст [39, с. 91]. Галльська хроніка згадує сімдесят міст і відзначає, що з боку Заходу не було допомоги [26, с. 679]. В окремих випадках християнські архієреї рятували свої міста від плундрування. Прикладом може слугувати зустріч Св. Лупа, єпископа Труа, з Аттілою, в результаті чого місто не зазнало пограбування (див. мал. 4). Візантія уклала з гунами договір і обіцяла заплатити їм 6 тис. літрів золотом відразу ж й по 2 тис. – щорічно; крім того, видавати всіх перебіжчиків або сплачувати за кожного з них по 12 золотих монет [34, с. 270]. Одночасно Візантія відрядила в ставку Аттіли чергове посольство, в подробицях описане Пріском Панійським [9, 15, 35].

Необхідно відзначити, що гунські набіги докорінно відрізнялися від вторгнення франків, бургундів, вестготів. Якщо ці племена прагнули за офіційним (дипломатичним) договором або в результаті завоювання оселитися в тій чи іншій римській провінції, то гуни завжди повертались у Паннонію. Гунська військово-племінна знать, котра звикла жити за рахунок війни, у своїй переважній більшості не прагнула до остаточного

Мал. 4. Св. Луп просить Аттілу зглянутися, і не руйнувати місто Труа (Галлія).

або тимчасового завоювання будь-якої імперської провінції для того, щоб оселитися там і організувати ремесло й торгівлю для свого населення; тому, незважаючи на великі масштаби гунських інвазій, вони завершувались лише пограбуванням місцевих жителів, захопленням здобичі, полонених та обкладанням населення даниною. Наприклад, після взяття Сирмія гуни перетворили на невольників усіх його мешканців. Калінік із жахом описує пограбування церков, монастирів, убивство ченців і черниць [39, с. 88]. Гуни не лише не знаходили підтримки у місцевого населення, але й зустрічали майже повсюдно (крім виняткових випадків) завзятий опір. Проте поодинокі випадки “співпраці” все ж траплялись. Так, в 442 р. їх підтримав єпископ міста Марга, винний у пограбуванні гунських гробниць; він боявся не тільки гунів, котрі зажадали його видачі, але й міщан, які вирішили задовольнити цю вимогу, щоб не наражати на небезпеку рідне місто [5, с. 44-46]. Сподіваючись спокутувати гріхи і заслужити прощення, єпископ втік до гунів і допоміг їм захопити місто [34, с. 271].

Під час переговорів гуни завжди вимагали видачі військовополонених, які перебігали до візантійців. Багато хто віддавав перевагу смерті, а не поверненню до гунів [34, с. 272]. Прикладом рішучого опору місцям гунським набігам слугує наступний факт, зафіксований Пріском. Жителі міста Асимунт (Ансамо), не обмежуючись обороною, декілька разів переходили в контрнаступ і переслідували гунів далеко за межами своєї адміністративної території (общинних володінь). Вони влаштовували засідки, і, коли вартові повідомляли про повернення гунів після грабіжницького набігу, нападали на них і відбирали здобич, звільняючи полонених. “Поступаючись ворогам чисельністю, – розповідає Пріск, – асимунтійці перевищували їх мужністю та відвагою. В цій війні вони винищили багато скіфів (так Пріск позначав у своїх фрагментах гунів – *Ю.Ш.*, *Я.Я.*), а багато римлян звільнили; дарували свободу і тим, хто втік від ворога” [34, с. 274]. Навіть тоді, коли за наполегливою вимогою Аттілі візантійський воєначальник запропонував асимунтійцям видати гунам перебіжчиків і звільнених військовополонених, вони залишилися непохитними. Видавши лише двох перебіжчиків, місцани запряглися, що всіх інших вже звільнили й відпустили на батьківщину, хоча насправді перебіжчиків у них залишалось ще багато [34, с. 275].

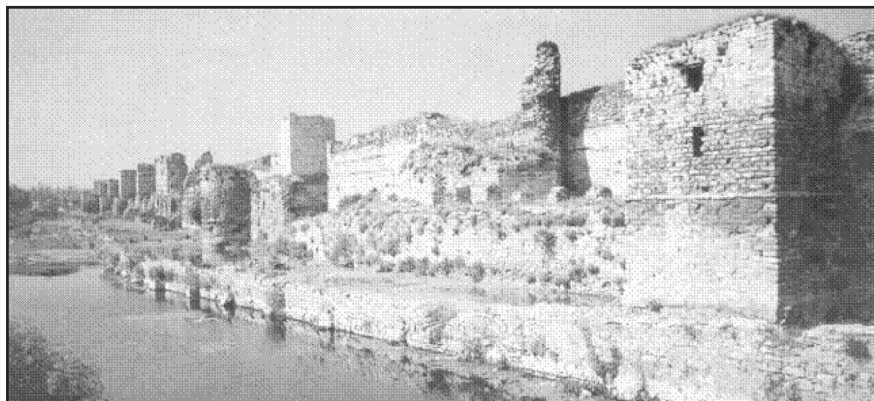
За свідченням Пріска, раби у гунів мали настільки жалюгідне й безправне існування, що господарям навіть дозволялося їх вбивати [34, с. 257], тоді як за законами Римської імперії з часів імператора Клавдія (41-54) той, хто заподіяв смерть своєму рабу, замість того, щоб передати його до суду, звинувачувався у вбивстві [29, с. 172]. Імператор Адріан (117-138), котрий забороняв хазяям вбивати своїх рабів, також повелів у випадку, якщо вони на те заслуговують, віддавати їх у римський суд [29, с. 172]. За розпорядженням Антоніна Пія (138-161) вбивство свого раба без суду прирівнювалося до вбивства чужого раба [29, с. 174]. Раби гунів, доведені до розпачу, нерідко вбивали своїх володарів, за що їх розпинали. Так само чинили гуни з поверненими перебіжчиками [34, с. 258]. Щоправда, в будинку Онігісія, який займав у гунській ієрархії друге місце після Аттіли, Пріск зустрів добре одягнену людину, котра розмовляла грецькою мовою. Це виявився полонений візантійський купець, який відзначився в гунських походах і, віддавши своєму господарю здобич, що дісталась йому, викупився на волю, однак на батьківщину не повернувся. Він завів тут родину і стверджував, що життя серед гунів краще за його колишнє, оскільки “населення візантійських провінцій, особливо прикордонних, страждає від частих гунських набігів, утисків чиновників і тяжких податків” [34, с. 260-261].

Гунські набіги важко відбивались на становищі колонів, яким, якщо вони не потрапляли в рабство, доводилося відновлювати розорене господарство. В умовах постійної гунської небезпеки візантійський уряд збирав підвищені податки, виправдовуючи їх, як констатувалось, необхідністю сплачувати данину гунам або готуватись до війни з ними, хоча в дійсності ці кошти витрачались не лише на оборону, але й на утримання двору та організацію видовищ [34, с. 263]. За даними Пріска, після гунського набігу 447 р.

візантійський імператор Феодосій II “примусив усіх вносити гроші, які слід було відправити гунам. Він обклав податками навіть тих, хто за вироком суду або за цісарською щедрістю одержали тимчасове полегшення... Такого нещастя назвали римляни (ромеї – *Ю.Ш., Я.Я.*) після цієї війни, що багато хто заморив себе голодом або покінчив з життям, накинувши зашморг на шию” [34, с. 263-264].

Відповіддю на тяжкий податковий гніт стали розрізнені повстання в провінціях. Історичні джерела, особливо хроніка Марцелліна Коміта, містять багато згадок стосовно тогочасних народних рухів та заколотів. Ці виступи, з одного боку, і гунські набіги – з іншого, значною мірою зумовлювали руйнацію старих суспільних відносин і змушували патриціат йти на певні (щоправда, незначні) поступки. Гунам була вигідна відсутність єдності між двома імператорськими дворами. Незважаючи на деяке їхнє зближення для сумісної боротьби проти внутрішньої та зовнішньої небезпеки (зокрема, подорож імператора Валентиніана III до Константинополя і його одруження з донькою Феодосія II Євдоксією 437 р.), Захід, як вже підкреслювалось, Візантії не допоміг. На початку 450 р. Аттіла висунув ромеям надто обтяжливі вимоги і отримав відмову. Виник конфлікт, котрий міг стати приводом для походу на Візантію, однак гунни не наважились розпочати справжню велику війну зі Сходом, тим більше, що сама столиця ромеїв була захищена потужною оборонною фортифікацією (див. мал. 5), і вирушили на Захід. Деякі історики, наприклад, В. Буданова [49], Г. Гізо [97], Ф. Кловер [130], Е. Хаттон [118], К. Бабст [46], посилаючись на Пріска Панійського, пов’язують такий поворот подій з історією про заручини сестри Валентиніана III та Аттіли; інші – П. Броун [129], Г. Чесмен [131], С. Пероун [142], Дж. Фулер [133], Е. Томпсон [144] – наголошують на вимогах Аттіли щодо повернення вестготів як його колишніх підданих та на інтригах вандальського короля Гейзеріха, котрий відрадив до гунського керманіча посольство.

Юста Грата Гонорія після скандальної любовної історії з прокуратором Євгенієм в 434 р. була вигнана з Равенського двору й відправлена в Константинополь. Тоді ж вона почала налаштовувати Аттілу (шляхом листування) проти Західної імперії. Незважаючи на це, як вже зазначалось, Аттіла до 439 р. воював проти бургундів та вестготів на боці саме Равенського двору, надалі зайнявся грабіжницькими набігами на Візантію, й лише через шістьнадцять років відгукнувся на заклики Гонорії. Отже, причина – не в них. Американський історик С. Гордон бачить її в тому, що у Візантії після смерті Феодосія II вступив на престол Маркіан (або Марціан; 450-457), котрий почав активно проводити політику, спрямовану на зміцнення державної централізації, і Аттіла незабаром зрозумів, що зовнішній курс нового василевса стосовно гунів буде відтепер більш твердим [133, с. 112]. Ця думка, характеризуючи Гордона як концептуального прихильника сильної влади, аргументовано не пояснює причин такого повороту подій. На переконання В. Сиротенка, шукати їх слід, перш за все, в особливостях внутрішнього становища обох імперій [106, с. 58].

Мал. 5. Стіни Феодосія у Константинополі. Вид з північного заходу на потрійну лінію укріплень від Золотих воріт (справа) до других військових воріт (зліва).

Його аргументація зводиться до наступного. Тимчасові успіхи гунів на Балканах реалізовувались тоді, коли війська Візантії були задіяні в Африці або на Сході. В інший час країна могла дати гунам належну відсіч. Крім того, у Візантії в V ст. ще зберегли своє стратегічне значення міста. Облога кожного з них вимагала значних сил і засобів. Гунська (як і будь-яка інша) кіннота пізньоантичних часів була безсилою перед міськими мурами та вежами, а головне – городяни досить часто чинили варварам опір (як показав приклад асимунтійців). Плем'я скирів і ряд інших племен (квади, маркомани, тюринги), котрі мігрували від гунів на правий берег Дунаю, також пручалися їм. Багато племен Подунав'я, особливо амільзури, ітімари, тоносури, воїски та ін., постійно воювали проти гунів, часто вдаючись до союзу з візантійцями. Чимало керманічів підкорених гунами акацирів відмовилися підтримати Аттілу, а один з них навіть відстояв незалежність своїх володінь. Зрозуміло, що у випадку війни всі вони могли виявитись небезпечними для гунів [106, с. 58].

Патриціат Візантії, зі свого боку, залишився більш консолідованим та одноріднішим (без розгалуженої станової стратифікації), ніж на Заході. Церква з її багатствами підкорялась імператору (практика цезаропапізму). Візантія до того ж поповнила Дунайську флотилію кораблями і моряками; починаючи з 443 р., вона приділяла велику увагу відновленню фортець на Дунаї. Все це враховували гунські військові командири, перебуваючи на службі Равенського двору і знали, що сама Равенна (як і весь латинський Захід) не має ані подібної згуртованості, ані сил, достатніх для оборони [106, с. 59]. Отже, гунська інвазія для Західної Європи стала неминучою.

В межах узагальнення викладеного матеріалу варто охарактеризувати соціо-політичну ситуацію, яка склалась на середину V ст. на терені Західної Європи внаслідок варварських нашеств'я і, зокрема, гунського чинника як одного з домінуючих.

По-перше, процес феодалізації греко-римського соціуму робив зайвим існування єдиної централізованої держави з її складним бюрократичним апаратом. Колись сенат Імперії серед інших прерогатив виконував функцію забезпечення економічних потреб нобілітету робочою силою, і цим частково гарантувалась організація суспільної праці. Коли ж рабська праця перестала бути “рентабельною”, а робоча сила почала поповнюватися за рахунок внутрішніх людських ресурсів – переважно представників вільного римського населення (плебсу), ця функція вже здійснювалась самими власниками великих маєтків. По мірі того, як в окремих частинах Західної Європи виникали та зникали варварські королівства, котрі в багатьох випадках брали на себе функції захисту місцевого населення від зовнішньої небезпеки, їхня племінна верхівка так само втрачала потребу в існуванні потужної бюрократичної держави, утримання якої провінціям обходилося занадто дорого. Однак протягом першої половини V ст. об’єктивна необхідність в адміністративній єдності римських провінцій ще зберігалася.

По-друге, великі землевласники були зацікавлені в поверненні їм рабів і колонів, які здійснювали масові втечі під час гунської навали. Самі нобілі завичай перебували далеко своїх володінь, і тут виникала потреба в допомозі з боку центральної влади. Крім того, їх прагнення до збільшення своїх земельних володінь і нестаток у робочій силі призводили до гострих зіткнень та конфліктів між ними, що також викликало необхідність у центральній владі в ролі арбітра в цих конфліктах. У Тарраконській провінції протягом 40-х – 50-х рр. тривав рух багаудів. Місцевій і варварській знаті було зрозуміло, що для придушення повстанців, які слугували прикладом рабам і колонам, здебільшого повернутих після Каталаунської битви 451 р. у свій колишній соціальний стан, потрібні спільні зусилля, координовані сенатом. Останній традиційно виступав як сила, що охороняє спільні інтереси вільних громадян, оскільки імператорська влада займала “хитку” позицію щодо варварських племен, котрі воювали між собою. Зберігалася й зовнішня безпека з боку гунів (до 469 року) та вандалів (до 475 року).

По-третє, поряд з факторами, що сприяли збереженню Імперії, складалися умови, які прискорювали її руйнування. Постійні набіги варварів, зрештою, призводили до занепаду міст (осередків ремесла і торгівлі), розпаду економічних зв’язків між окремими провінціями, ліквідації шляхів сполучення та натуралізації господарства. Людські потреби поступово зводилися до мінімального рівня. Змінився і характер великої земельної власності; столиця (Рим) швидкими темпами втрачала свій економічний зв’язок із селом і колишній статус преторія. Якщо до кінця IV ст. маєтки (вілли) сільських магнатів були розкидані в усіх частинах Імперії, і вони мали зацікавленість в її існуванні, то у подальшому таких власників ставало дедалі менше, і їхній прошарок почав поповнюватись (особливо з середини V ст.) за рахунок варварської знаті, котра отримувала здешевілу землю разом з римськими титулами й званнями лише в тих провінціях, де осіли “власні” племена. Свої земельні володіння в цій ситуації магнати-латиняни могли

зберегти тільки за умови союзу з уже “місцевою” варварською знаттю, ціною дарування (т.зв. добровільної пожертви) частини маєтків і передачі ключових позицій у політичному житті провінції. Однак, тримаючись цього союзу, вони були змушені брати участь у боротьбі з новими загарбниками. Опинившись у ворожих стосунках зі знаттю інших племен, сільська аристократія проти волі втрачала свою земельну власність у провінціях. Контроль над ситуацією ставав дедалі слабкішим, вілли патриціїв продавалися за безцінь або конфісковувалися місцевими королями; тому земельні власники більше тяжіли до реальної королівської (варварської) влади даної провінції, ніж до номінальної імператорської, необхідної лише у виняткових випадках. У свою чергу, знать варварських племен, опираючись на союзи з місцевою, домагалася певної (зокрема політичної) самостійності своїх королівств і розширення підконтрольних територій.

На середину V ст. в Британії, на південному сході країни, утвердилися сакси, які не визнавали уряди Західної Римської імперії. У Галісії “влаштувалися” свеві, котрі поширили свою владу на Бетику, Картагенську провінцію й дійшли до середнього Ебро; щоправда, більшість місцевих жителів продовжували чинити їм опір. Оскільки свеві не мали достатньої кількості військ для постійної окупації всієї захопленої ними території, після підкорення однієї провінції їм доводилося перекидати свої війська в іншу. З відходом військ завершувалося й панування свевів. Залишену тимчасово провінцію доводилося завойовувати знову. Так, наприклад, було з Картагенською провінцією, котру свеві завоювали 446 р. і втратили, як тільки вивели звідти війська. Не маючи сили знов завоювати її, свеві в 453 р. поступилися Картагеною Західній Римській імперії, хоча остання також уже не мала достатньо військових сил для запровадження там римської адміністрації. Таким чином, в Іспанії за Імперією збереглася лише Тарраконська провінція. Проте населення Тарраconi настільки міцно згуртувалося у боротьбі проти варварських племен, що спромоглося дати відсіч і римським чиновникам, і каральним експедиціям вестготів 441, 443 і 449 років, а з 452 р. відновився рух тарраконських багаудів.

У Галлії різні провінційні угруповання знаті, втрачаючи надію на підтримку Равенського двору, дедалі відчутніше зближувалися з варварськими королями, сподіваючись також ціною земельних поступок і дарувань рабів зберегти ще існуючі соціальні порядки та закони. Це сприяло політичним успіхам франків, бургундів і вестготів. Інакше доля склалася у тієї частини аланів, котрі, залишаючись на півдні Галлії, брали участь у каральній експедиції проти армориканців і одержали (в якості офіційного підтвердження) ще в 441-442 рр. від Аеція землі біля Валенсії, відібравши їх у колишніх власників. Вестготи й місцеві жителі, які межували з аланами, бачили в останніх найманців Равенського двору, готових у будь-який момент кинутись на них за його наказом. Через це в 453 р. населення Третньої Ліонської провінції зруйнувало аланські поселення біля Орлеана, а вестготи завоювали долини Ізери та Дюранси. В 463 р. алани, котрі

залишили згадані місцевості, перейшли на території Італії, де їх невдовзі винищили війська Рецимера.

По-четверте, в означений період в середовищі гунів відбувається майнова диференціація, яка підтверджується археологічними знахідками; паралельно починається й соціальне розшарування, хоча цей процес ще перебуває в зародковій стадії. З іншого боку, поступове посилення антагонізмів у гунському суспільстві стримувалось необхідністю етнічної консолідації під час майже постійних війн, для утримання в покорі завойованих племен і певною мірою пом'якшувалось одержуваною здобиччю та даниною. У гунів часів Аттилі існувало патріархальне рабство; рабами, зазвичай, ставали полонені. Разом з тим, гуни практикували т.зв. тимчасове рабство, коли хазяї примушували полонених брати участь у військових кампаніях і битися заради здобичі, котра слугувала їм викупом. Гунський соціум майже повністю забезпечував себе за рахунок війни, данини, торгівлі полоненими і паразитував на економіці завойованих земель. У господарській діяльності, котра обмежувалася скотарством, раби використовувались мало.

По-п'яте, у військовому мистецтві гуни в 20-х – 50-х рр. V ст. не знали собі рівних на терені Західної Європи. На середину століття Дакия і вся Паннонія знаходилися в їхніх руках; вони форсували Дунай і Рейн, захопили Сирмій, дійшли до Орлеана та Медіолана. Однак гунське суспільство другої чверті V ст. перебувало лише на стадії розкладу родоплемінної організації, тобто в перехідному стані з ознаками потестарності. З іншого боку, політична “надбудова” кочового гунського соціуму еволюціонувала набагато швидше, ніж його соціальна структура, у зв'язку з тією винятковою військовою могутністю, котра була досягнута гунами за Аттилі, коли римські імператори мусили рахуватись з гунським “чинником” у своїх політичних планах та діях.

Джерела та література: 1. Блаж. Августин Аврелий. О Граде Божьем: В 4-х т. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994. – Т. IV. – 405 с.; 2. Аммиан Марцеллин. Римская история / Пер. Ю. Кулаковского, А. Сонни. – СПб.: Алетей, 1994. – 559 с.; 3. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древнее время. – М.-Л.: АН СССР, 1950. – Т. II. – 563 с.; 4. Видсида // Древнеанглийская поэзия / Пер. В.Г. Тихомирова, ред. О.А. Смирницкой. – М.: Наука, 1982. – С. 14-22; 5. Григорий Турский. История франков / Под ред. В.Д. Савукова. – М.: Наука, 1987. – 387 с.; 6. Иордан. О происхождении и деяниях гетов (“Gética”) / Пер. Е.Ч. Скржинской. – СПб.: Алетей, 1997. – 510 с.; 7. Легенды об Аттиле: В 2-х ч. – Б.г., б.м. – С. 29-120; 8. Предания об Аттиле. – СПб.: 1-я Императорская тип-ия, 1853. – С. 1-21; 9. Приск. Римское посольство к Аттиле. – СПб.: Печатано при Императорской Академии Наук, 1848. – XII, 87, V с.; 10. Песнь о Нибелунгах / Пер. Ю. Б. Корнеева, подгот. В.Г. Адмони, В.М. Жирмунский, Ю.Б. Корнеев, Н.А. Сигал. – Л.: Наука, 1972. – 364 с.; 11. Песнь о Хледе // Старшая Эдда. Древнеисландские песни

о богах и героях / Пер. А.И. Корсуна, ред., вступ статья и комм. М.И. Стебли-Каменского. – М.-Л.: Наука, 1963. – С. 165-212; **12.** Прокопий Кесарийский. Тайная история // Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / Пер. А.А. Чекаловой. – М.: Наука, 1993. – С. 478-565; **13.** Павел Орозий. История против язычников в 7-ми книгах. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. – 634 с.; **14.** Сага о Волсунгах / Пер., пред. и прим. Б.И. Ярхо. – М.-Л.: АН СССР, 1934. – 309 с.; **15.** Сказания Приска Панийского Г.С. Дестуниса. – СПб.: В тип-ии Императорской Академии Наук, 1860. – II, 112 с.; **16.** Снорри Стурлуссон. Язык поэзии // Младшая Эдда / Подг. публ. О.А. Смерницкой и М.И. Стеблин-Каменского. – Л.: Наука, 1970. – С. 122-174; **17.** Сократ Схоластик. Церковная история. – М.: Православный паломник, 2004. – 379 с.; **18.** Старшая Эдда. Древнеисландские песни о богах и героях / Пер. А.И. Корсуна, ред., вступ. ст. и коммент. М.И. Стеблин-Каменского. – М.-Л.: Наука, 1963. – 259 с.; **19.** Ambrosii. Epistola 24, 8 // Ambrosius Mediolani. Epistolae / Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. Series Latina. Corpus histories. – Lipsiae, 1854. – Vol. XIX. – Col. 875-1286; **20.** Apollinaris Sidonius C.S. Carmina V. Panegyric Maioriano // Apollinaris Sidonius C.S. Epistolae. Carmina / Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1893. – Vol. VIII. – P. 210-224; **21.** Apollinaris Sidonius C.S. Carmina VII. Panegyric Anthem // Apollinaris Sidonius C.S. Epistolae. Carmina / Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1893. – Vol. VIII. – P. 241-555; **22.** Chronicon Paschale / Ed. by L. Dindorfius. – Bonnae, 1832. – Vol. 1. – 403 p.; **23.** Claudius Claudianus. Carmina // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1894. – Vol. X. – P. 53-66; **24.** Chronica Gallica 452, ann. 427 // Chronica Gallica 452 / Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1893. – Vol. IX. Chronica Minora I. – P. 632-641; **25.** Chronica Gallica 452, ann. 432 // Chronica Gallica 452 / Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1893. – Vol. IX. Chronica Minora I. – P. 659-667; **26.** Chronica Gallica 452, ann. 435 // Chronica Gallica 452 / Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1893. – Vol. IX. Chronica Minora I. – P. 674-680; **27.** Chronica Gallica 452, ann. 436 // Chronica Gallica 452 / Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1893. – Vol. IX. Chronica Minora I. – P. 680-686; **28.** Chronica Gallica 452, ann. 437 // Chronica Gallica 452 / Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1893. – Vol. IX. Chronica Minora I. – P. 687-695; **29.** Eucherius Lugdunensis. Epistola ad Salvium episcopum // Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum. – Romae, 1889. – Vol. XXXI. – P. 167-195; **30.** Hydatius Lemicus. Continuatio chronicorum Hieronimianorum ad ann. 468 // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1893. – Vol. XI. Chronica Minora II. – P. 1-36; **31.** Hieronymus Sophronius Eusebius. Chronicon / Herausgeg. V.R. Helm. – Berlin, 1956. – 516 p.; **32.** Marcellini V.C. Comitis. Chronica, ann. 427, X. I. // Marcellini V.C. Comitis. Chronicon / Monumenta Germaniae Historica.

Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1894. – Vol. XI. Chronica Minora II. – P. 39-104; **33.** Marcellini V.C. Comitis. Chronica, ann. 441, III. II. // Marcellini V.C. Comitis. Chronicon / Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1894. – Vol. XI. Chronica Minora II. – P. 191-222; **34.** Marcellini V.C. Comitis. Chronica, ann. 447, II, VI. // Marcellini V.C. Comitis. Chronicon / Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1894. – Vol. XI. Chronica Minora II. – P. 248-276; **35.** Priscus Panites. Fragmenta // Fragmenta Historicorum Graecorum. – Roma, 1902. – Vol. IV. – P. 69-110; **36.** Pacati Drepanii panegyric. Cap. 33 // Theodoretos. XII panegyrici latini. – Lipsiae, 1911. – P. 116-119; **37.** Prosperi Tironis. Epitoma Chronicon edita primum ann. 433, continuata ad ann. 455 // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Auctores antiquissimi. – Berolini, 1894. – Vol. XI. Chronica Minora I. – P. 341-490; **38.** Philostorgios. Ecclesiastica historia // Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. Series Graeca. Corpus histories. – Lipsiae, 1861. – Vol. LXV. – Col. 459-638; **39.** Salvianus. De gubernatione Dei // Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum. – Romae, 1873. – Vol. VIII. – P. 1-200; **40.** Zosimus, comitis et exadvocatus fisci. Historia nova / Ed. L. Mendelson. – Leipzig, 1887. – XXIII, 302 p.; **41.** Альфан Л. Варвары. – СПб.: Евразия, 2005. – 514 с.; **42.** Артамонов М.И. История хазар / Под ред. и с примеч. Л.Н. Гумилёва. – Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. – 523 с.; **43.** Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н.э. – I тысячелетие н.э. / Под ред. В.С. Титова, И. Эрдели. – М.: Наука, 1986. – 350 с.; **44.** Аттила и орды кочевников // Новый солдат, 2007. – № 125. – 32 с.; **45.** Аттила. Из книги “Очерки из истории и народных сказаний. – М.: Тип-ия С. Орлова, 1863. Публ-ия Ю.Б. Корнеева // Социум, 1995. – № 8 (51). – С. 65-69; **46.** Бабст К.И. Аттила бичь пятого века. – СПб.: Печатано при Императорской Академии Наук, 1812. – 48 с.; **47.** Боталов С.Г. Зауральская Гунния II-IV вв. н.э. // 100 лет гуннской археологии: Номадизм – прошлое, настоящее в глобальном контексте и исторической перспективе: Гуннский феномен. – Улан-Удэ, Чита: ТОО “Олзон”, 1996. – Ч. 1-2. – С. 9-12; **48.** Боталов С.Г. Хунны и гунны // Археология, этнография и антропология Евразии, 2003. – № 1 (13). – С. 106-127; **49.** Буданова В.П., Горский А.А., Ермолова И.Е. Великопереселение народов: Этнополитические и социальные аспекты. – М.: РАН. Ин-ут российской истории, 1999. – 345 с.; **50.** Бернштам А.Н. Кенкольский могильник. – Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 222 с.; **51.** Бойцов М.А. В шкурах или в пурпуре? К облику варварских королей времён “падения” Римской империи // Искусство власти. Сб-к в честь проф. Н.А. Хачатурян. – СПб.; Алетей, 2007. – С. 46-88; **52.** Вайнштейн С.И. Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии // СЭ, 1976. – № 4. – С. 42-62; **53.** Вельтман А.Ф. Исследования о Свевах, Гуннах и Монголах: В 3-х ч. – Ч. II. Аттила и Русь IV и V века. Свод исторических и народных преданий А. Вельтмана. – М.: Университетская типография, 1858. — 6, IX, 219 с.; **54.** Венелин Ю.И. Критическое разложение всех имён Аттилина семейства и прочих, так называемых, гуннских его вельмож, о которых только упоминает Приск, в своих путевых записках. – Б.м., б.г. – IV,

30 с.; **55.** Веселовский Н. Несколько новых соображений по поводу “пересмотра” вопроса о происхождении гуннов // ЖМНП, 1882. – Сентябрь. – С. 100-148; **56.** Власов В.П. Гунны // От киммерийцев до крымчаков (Народы Крыма с древнейших времён до конца XVIII в.). – Симферополь: Таврия, 2004. – С. 81-89; **57.** Гудкова А.В., Фокеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I-IV вв. н.э. – Киев: Наукова думка, 1984. – 119 с.; **58.** Гумилёв Л.Н. Хунну. Срединная Азия в древние времена. – М.:1960. – 365 с.; **59.** Гумилёв Л.Н. Некоторые вопросы истории гуннов // ВДИ, 1960. – № 4. – С. 120-125; **60.** Гумилёв Л.Н. Эфталиты и их соседи в IV в. // ВДИ, 1959. – № 1. – С. 129-140; **61.** Гумилёв Л.Н. Становление хуннов // Сборник Трудов Отдела истории первобытной культуры Государственного Эрмитажа. – Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1960. – С. 24-31; **62.** Гунны. 375-565 // Новый солдат, 2005. – № 157. – 32 с.; **63.** Гуревич А.Я. “Эдда” и сага. – М.: Наука, 1979. – 192 с.; **64.** Данченко Г.П., Нестеров С.П. Два погребения гунно-сарматской эпохи из Аймырлыгской долины // Методические проблемы реконструкции в археологии палеоэкологии. – Новосибирск: Наука, 1989. – С. 94-103; **65.** Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. – М.-Л.: Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, 1948. – Т. 4. (Труды. Новая серия). – 381 с.; **66.** Деревянко Е.И. Племена Приамурья. I тысячелетие нашей эры: Очерки этнической истории и культуры. – Новосибирск: Наука, 1981. – 333 с.; **67.** Дерфер Г. О языке гуннов // Зарубежная тюркология. Вып. 1. Древние тюркские языки и литературы. – М.: Наука, 1986. – С. 94-103; **68.** Джонс Т., Эрейра А. Варвары. – М.: Столица Принт, 2007. – 461 с.; **69.** Ермолова Е.И. Гуннское общество во второй четверти V в. // Античность и общечеловеческие ценности. – Алматы, 1995. – Вып. 3. – С. 30-34; **70.** Златкин И.Я. Концепция истории кочевых народов А. Тойнби и историческая действительность // Современная историография стран зарубежного Востока. Проблемы социально-политического развития / Отв. ред. Л.Р. Полонская. – М.: Наука, 1971. – С. 131-193; **71.** Иловайский Д.И. Пересмотр вопроса о гуннах // Русская старина. – Б.м., б.г. – С. 717-736; **72.** Иностранцев К.Н. Хунну и гунны. Разбор теории о происхождении народа хунну китайских летописей, о происхождении европейских гуннов и о взаимных отношениях этих двух народов. – Л.: ЦИК СССР. Ленинградский институт живых восточных языков, 1926. – II, 152 с. (Труды тюркологического семинария. – Т. 13.); **73.** История Венгрии / Под ред. В.П. Шушарнна, Р.А. Авербуха и др.: В 3-х т. – М.: Наука, 1971. – Т. I. – 644 с.; **74.** Кешибеков А. Кочевое общество. – Алма-Ата, 1984. – 215 с.; **75.** Кляшторный С.Г. Гуннская держава на Востоке (III в. до н.э. – IV в. н.э.). // История древнего мира: В 3-х т. – М.: Наука, 1982. – Т. III. Упадок древних обществ. – С. 166-178; **76.** Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Азии. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с.; **77.** Корсунский А.Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.). – М.: МГУ, 1984. – 250 с.; **78.** Козак Д.Н. Гунны. – Николаев: Возможности Киммерии, 1997. – 24 с.; **79.** Коновалов П.Б. Хунну в Забайкалье.

– Улан-Удэ: Книжное изд-во, 1976. – 247 с.; **80.** Коновалов П.Б. О происхождении и ранней истории хунну // 100 лет гуннской археологии: Номадизм – прошлое, настоящее в глобальном контексте и исторической перспективе: Гуннский феномен. – Улан-Удэ, Чита: ТОО “Олзон”, 1996. – С. 58-63; **81.** Крадин Н.Н. Империя хунну. – Владивосток: Дальнаука, 1996. – 164 с.; **82.** Кычанов Е. Гунны // Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Восточная литература, 1997. – 319 с.; **83.** Лашук Л.П. Кочевничество и общие закономерности истории // СЭ, 1973. – № 2. – С. 83-95; **84.** Левченко М.В., Тиханова М.А. Эрманарих и разгром готов гуннами // История СССР с древнейших времён до образования древнерусского государства. – М.-Л.: АН СССР, 1939. – Ч. III. – IV. – С. 29-33; **85.** Левченко М.В., Тиханова М.А. Гунны // История СССР с древнейших времён до образования древнерусского государства. – М.-Л.: АН СССР, 1939. – Ч. III. – IV. – С. 46-56; **86.** Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – 374 с.; **87.** Мансуэлли Г., Блок Р. Цивилизации древней Европы. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 560 с.; **88.** Марков Г.Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественные организации. – М.: МГУ, 1976. – 318 с.; **89.** Марков Г.Е. Скотоводческое хозяйство и кочевничество. Дефиниции и терминология // СЭ, 1981. – № 4. – С. 83-94; **90.** Мартынов А.И. О начале гуннской эпохи в степной Евразии (к проблеме номадизма) // 100 лет гуннской археологии: Номадизм – прошлое, настоящее в глобальном контексте и исторической перспективе: Гуннский феномен. – Улан-Удэ, Чита: ТОО “Олзон”, 1996. – Ч. 1-2. – С. 33-36; **91.** Митрохина И.Н. Гуннский протекторат. – Тула: ТГУ, 2004. – 22 с.; **92.** Молодин В.И., Черемисин Д.В. Культуры гуннского времени на плоскогорье Укок (Южный Алтай) // 100 лет гуннской археологии: Номадизм – прошлое, настоящее в глобальном контексте и исторической перспективе: Гуннский феномен. – Улан-Удэ, Чита: ТОО “Олзон”, 1996. – Ч. 1-2. – С. 47-49; **93.** Мюссе Л. Варварские нашествия на Европу: германский натиск. – СПб.: Евразия, 2006. – 399, 17 с.; **94.** Мюссе Л. Варварские нашествия на Европу. Вторая волна. – СПб.: Евразия, 2001. – 352 с.; **95.** Мэн Дж. Аттила. Варвар, втоптавший Рим в грязь. – М.: Эксмо, 2007. – 316 с.; **96.** Плетнёва С.А. Кочевники средневековья. Поиск исторических закономерностей. – М.: Наука, 1982. – 188 с.; **97.** Пьер Ф., Гизо Г. История цивилизации во Франции: В 4-х т. – М.: Рубежи XXI, 2006. – Т. 1. – 322 с.; **98.** Пьянков И.В. Предшественники гуннов. К проблеме центральноазиатского эпицентра евразийских кочевых волн // 100 лет гуннской археологии: Номадизм – прошлое, настоящее в глобальном контексте и исторической перспективе: Гуннский феномен. – Улан-Удэ, Чита: ТОО “Олзон”, 1996. – Ч. 1-2. – С. 136-138; **99.** Потёмкина В.А. Аттила. Бич Божий. Два чтения. – М.: Школа, 1915. – 40 с.; **100.** Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первые века новой эры. – М.: Наука, 1975. – 336 с.; **101.** Руденко С.И. Культура хуннов и Ноинулинские курганы / Отв. ред. К.В. Тревер. – М.-Л.: АН СССР, 1962. – 206 с.; **102.** Руденко С.И. К вопросу об историческом синтезе (гунны) //

Доклады по этнографии. – Л.: ЛГУ, 1965. – Вып. I. – С. 59-65; **103.** Серебренников Б.А. Происхождение чуваш по данному языку // О происхождении чувашского народа. – Чебоксары: Чувашгосиздат, 1957. – 132 с.; **104.** Сухбаатар. К вопросу об этнической принадлежности хуннов (сюнну) // Проблемы Дальнего Востока, 1976. – № 1. – С. 123-133; **105.** Сиротенко В.Т. Взаимоотношения гуннов и Римской империи // УЗ Пермского ун-та, 1959. – Т. 12. – Вып. 4. – С. 70-97; **106.** Сиротенко В.Т. Народные движения в поздней Римской империи и образование варварских королевств. – Днепропетровск: ДГУ, 1988. – 78 с.; **107.** Сиротенко В.Т. История международных отношений в Европе во второй половине IV – начале VI в.: В 2-х ч. – Пермь: ПГУ, 1973. – Ч. 1. Источники. – 175 с.; **108.** Сиротенко В.Т. История международных отношений в Европе во второй половине IV – начале VI в.: В 2-х ч. – Пермь: ПГУ, 1975. – Ч. 2. – 281 с.; **109.** Скрипкин А.С. Нижнее Поволжье в первые века нашей эры. – Саратов: СГУ, 1984. – 150 с.; **110.** Сорокин С.С. О датировке и толковании Кенкольского могильника // Краткие сообщения Института истории материальной культуры Академии Наук СССР, 1956. – Вып. 64. – С. 3-14; **111.** Стучевский И.А. Аттила // ВИ, 1968. – № 12. – С. 208-213; **112.** Спаский А.А. Лекции по истории западно-европейского средневековья. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. – 282 с.; **113.** Тревер К.В. Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам IV-VII вв. (К истории народов Средней Азии) // СА, 1954. – Т. XXI. – С. 131-147; **114.** Тур С.С. Гунны в Средней Азии // 100 лет гуннской археологии: Номадизм – прошлое, настоящее в глобальном контексте и исторической перспективе: Гуннский феномен. – Улан-Удэ, чита: ТОО “Олзон”, 1996. – Ч. 1-2. – С. 6-9; **115.** Тьерри А. Сыновья и преемники Аттилы // Иностранная литература. – Б.м., б.г. – С. 22-40; **116.** Фёдоров Г.Б. Население Прутско-Днепровского междуречья в I тыс. н.э. – М.: Наука, 1960. – 370 с. (МИА. – № 9); **117.** Хойслер А. Сказание и песнь о Нибелунгах // Хойслер А. Германский героический эпос и сказание о Нибелунгах / Под ред. В.М. Жирмунского и Н.А. Сигал. – М.: Иностранная литература, 1960. – 385 с.; **118.** Хаттон Э. Аттила предводитель гуннов. – М.: Центрполиграф, 2005. – 239 с.; **119.** Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск: Наука, 1986. – 368 с.; **120.** Цэвэндорж Д. Новые данные по археологии хунну // Древние культуры Монголии. – М.: Наука, 1985. – С. 15-87; **121.** Черниенко Д.А. Элементы духовной культуры европейских гуннов // Материалы XXXII Международной студенческой конференции. – Новосибирск: НГУ, 1994. – С. 42-44; **122.** Черниенко Д.А. Элементы духовной культуры гуннов // Мир духовного: религиозно-культурные параллели. – Ижевск: ИГУ, 1995. – С. 35-41; **123.** Черниенко Д.А. О некоторых особенностях гуннской культуры (военные аспекты) // Культуры евразийских степей второй половины I тыс. н.э.: Материалы международной конференции. – Самара: СГУ, 1996. – С. 31-40; **124.** Чистяков М.Б. Жизнь древних. – СПб.: Изд-во Л.А. Исакова, 1880. – 80, 252 с.; **125.** Шувалов П.В. Немошь Аттилы (Властитель гуннов глазами германцев) // Чужое: опыты

преодоления. Очерки из истории культуры Средиземноморья / Под ред. Р.М. Шукурова. – М.: Алетейя, 1999. – С. 259-276; **126.** Шувалов П.В. У истоков средневековья: двор Аттилы // Двор и придворная культура в историческом аспекте / Под. ред. Г.Е. Лебедева. – М.: Алетейя, 2000. – С. 138-156; **127.** Boynes – Norman H.C. The Decline of the Roman Empire in the West. – Londres, 1949. – VII, 209 p.; **128.** Brady C. The Legends of Ermanaric. – Berkley-Los Angeles, 1943. – 418 p.; **129.** Brown P.I. Religion and Society in the Age of St. Augustine. – Londres, 1972. – 408 p.; **130.** Clover F.M. Geiseric and Attila // Historia, 1973. – Т. 22. – №1. – P. 104- 117.; **131.** Chessman G.L. The Auxilia of the Roman Imperial Army. – Oxf., 1914. – 385p.; **132.** Enoki K. The Origin of the White Huns or Hephtalites // East and West, 1955. – № 3. – P. 231-238; **133.** Fuler J.F.C. A Military History of the Western World. – N.Y., 1954. – 563p.; **134.** Gordon C.D. The age of Attila. – N.Y., 1960. – 304 p.; **135.** Harmatta J. The Dissolution of the Hun Empire. 1. Hun Society in the Age of Attila // Acta Archaeologica Hungaria, 1952. – Vol. 2. – Fol. 4. – P. 277-305; **136.** Harmatta J. The Golden Bow of the Huns // Acta Archaeologica Hungaria, 1951. – Vol. 1. – Fol. 1-2. – P. 107-151; **137.** Laszlo Gy. The significance of the Hun golden bow // AH, 1951. – Т. I. – P. 35-52; **138.** McGovern W.M. The Early Empires of Central Asia: A study of the Scythian and the Huns and the part they played in world History. – L., Chapel Hill: The Univ. of North Carolina Press, 1939. – V, 472 p.; **139.** Maenchen-Helfen O.J. Huns and Hsiung-Nu // Byzantion. American Series III, 1945. – Vol. XVII. – P. 222-243; **140.** Maenchen-Helfen O.J. The World of the Huns. Studies in their History and Culture. – Berkeley-Los Angeles-London: Univ. of California Press, 1973. – 602 p.; **141.** Maenchen-Helfen O.J. The Legend of the Origins of Huns // Byzantion, 1945. – Vol. XVII. – P. 244-252; **142.** Perowne S.A. The end of the Roman world. – L, 1966. – 448 p.; **143.** Tompson E.A. A History of Attila and the Huns. – Oxf.: The Clarendon Press, 1948. – 363 p.; **144.** Tompson E.A. Priscus of Panium, fragment Ib // The Classical Quarterly, 1959. – Vol. 39. – Fol. 3-4. – P. 88-105.

Yuriy SHESTAKOV, Yaroslav YANOVSKIY

THE ROLE OF YOUNS FACTOR IN THE CONTEXT OF THE BARBARIAN INVASIONS OF THE TOTAL DECLINE TIMES OF YREEK-ROMAN CIVILIZATION

The article goes on to discuss the role of Youns factor on the ground of great barbarian invasions which caused the total decline and distruction of West-Roman Empire by the middle of the 15th century. Besides a series of issues dealing with Youns' "fenomenon" characteristics in its civilization sense and military-political component of West-European late ancient times are also highlighted in the article.

**СТРУКТУРНІ І ТИПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СВЯТОСТІ
В АСКЕТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ ХРИСТИЯНСЬКОГО
ЧЕРНЕЧОГО ПОДВИЖНИЦТВА
(НА ПРИКЛАДІ РАННЬОЇ АНГЛОСАКСОНСЬКОЇ АГІОГРАФІЇ)**

Продовжуючи тему попередньої публікації [27], дана стаття має на меті розгляд структурної і типологічної специфіки ранньої англосаксонської агіографії з точки зору сакрального архетипу святості й духовно-світоглядних традицій християнської аскетички. Варто зазначити, що дослідження аспектів апостольського служіння в чернечому середовищі залишається актуальною проблематикою, оскільки цей феномен аскетизованої подвижницької практики надалі став однією з головних складових у процесі цивілізаційного формування нового християнського соціуму на терені Європи в період Раннього Середньовіччя.

Розгляд історіографії дозволяє стверджувати, що висвітлення науковцями протягом майже двох століть питань атрибуції, змісту й текстологічного аналізу англосаксонської агіографії дало відчутний результат: на сьогоднішній день “Життя” англійських та ірландських святих у більшості кодифіковані, класифіковані і охарактеризовані з точки зору їх історичної (як джерело) інформативності. Разом з тим, окреслена тематика потребує подальшого вивчення на рівні сакралізованої аскетичної традиції та її подвижницької рецепції в чернечому середовищі. Одними з перших вчених, котрі у ХІХ ст. почали досліджувати ранньосередньовічну агіографію, були С. Міллер [70], Дж. Вітaker [103], С. Уайт [96], Б. Торпе [95], У. Скеат [92], С. Гудвін [45], Г. Горхем [51], Т. Кокейн [36].

Серед найбільш відомих фахівців ХХ ст., які займалися житійною проблематикою англосаксонського соціуму, слід згадати Дж. Кросса [33, 34, 35], У. Болтона [31], С. Кларка [39], Ф. Ліппа [61, 62], П. Зетгела [106], Дж. Елі [43], Т. Хілла [56-57], Р. Фаррара [44], Б. Уарда [105], К. Лооміса [63, 64, 65], Х. Мейр-Хартінга [71], Ф. Робінсона [80], А. Ольсена [75], С. Освальда [74], М. Річардса [78], Д. Скрагга [85] та ін. [30, 32, 37, 38, 40-42, 46-50, 52-55, 58-60, 66-69, 72, 73, 76, 77, 79]. На окрему увагу заслуговують ґрунтовні праці Дж. Робертса [81], Д. Роллсона [82, 83], Р. Уорнера [104], Д. Уїтлока [100], У. Стевенсона [91], Б. Томпсона [94], Е. Стенлі [86, 87], С. Райдерда [84] та ін. [88-90, 93, 97-99, 101, 102]. Сучасна російська історіографія представлена двома іменами – М. Алексєєвим [26] та М. Омельницьким [28, 29]; монографії останнього визнані й вченими Великої Британії.

Інтелектуальні интенції англосаксонських агіографів широко відображені у британській національній житійній літературі і складають джерельну базу по виділеній темі; цей корпус джерел налічує доволі значну кількість “Житій” [1-3, 6, 13, 22, 24, 25], створених упродовж VI-IX ст., хронік [12, 20], поем [5, 7, 9, 10, 15, 16, 21], листів [11], історій [8, 14, 23] та проповідей (гомійій) святих

[4, 17, 18, 19]. Отже, переходячи до висвітлення структурних і типологічних аспектів святості в англосаксонській аскетичній традиції, в першу чергу необхідно зазначити, що в цілому християнське чернече подвижництво доби Раннього Середньовіччя ґрунтувалося на ідеї продовження реалізації новозавітної апостольської місії, оскільки ще не всі етноси Європи були християнізовані. Не складало виключення й тогочасне (кінець VII – початок VIII ст.) англосаксонське чернецтво зі своїми індивідуалізованими духовно-світоглядними пріоритетами стосовно інституту святості.

З іншого боку, доречно підкреслити, що відображення найбільш загальних тенденцій агіографічного тексту як сакрального (в межах аскетологічного дискурсу) опусу полягало у наступному: його дидактична, повчальна спрямованість, бажання надати спільної віруючих дидактичний приклад в особі святого як взірцевого християнина, сформували своєрідний аксиологічний топос. Потенційна аудиторія для сприйняття середньовічних латинських текстів, проте, була обмеженою. Рівень писемності населення залишався у зародковому стані; у зв'язку з цим процес поширення християнських релігійних та етичних ідей здійснювався шляхом усної передачі. За даних обставин роль посередника між вченою і церковною культурою та неписемним населенням (миряними) належала кліру (переважно чернецтву). Епоха Раннього Середньовіччя, у тому числі це було притаманно англосаксонській Британії, характеризується, за словами М. Омельницького, “надзвичайно брутальним, примітивним рівнем християнізації основної маси населення” [28, с.13].

Свідомість мирян була здатна засвоїти лише окремі положення релігійної доктрини християнства, котрі частково перепліталися з традиційними уявленнями, а частково зливалися з ними. Специфіку цієї духовної ситуації (в її світоглядному вимірі) можна охарактеризувати через визначення т.зв. народного християнства (за А.Я. Гуревичем) як ментальної парадигми, де успадковані від глибокої давнини вірування і християнська релігія являли собою два синхронні аспекти середньовічної суспільної свідомості, утворюючи специфічну єдність [28, с. 13]. В цілому ж агіографічна репрезентація ідеала святості, продукованого в аскетизованій формі – це результат елітарної релігійної свідомості, котра, як вже констатувалося, знаходила лише обмежене відображення у масовому мирському сприйнятті святого й святості.

Для розкриття визначеної в даній статті проблеми – структурних і типологічних особливостей святості в усталеній аскетичній традиції ранньосередньовічного англосаксонського чернецтва, звернемося до аналізу двох відомих (споріднених і типових з точки зору текстуального наповнення) агіографічних пам'ятників тієї епохи – “Guthlac “A” [2, 5, 6, 10, 15, 16, 21] і “Vita Sancti Guthlaci” [7, 9, 14, 25], присвячених біографії одного з найбільш відомих християнських подвижників ранньої Англійської Церкви – святого Гутлака (674-714). Ці опуси відтворюють категорію святості як в історико-декретивному (“Житіє Святого Гутлака” Фелікса Кроуландського [9]), так і

поетичному (англосаксонська поема Гутлак А [7] невідомого автора) аспектах. Перше джерело – поема про Гутлака, написана англосаксонською мовою (старим діалектом), збереглася в рукописному варіанті, котрий вчені датують початком XI ст.; однак твір виник ще у середині VIII ст. й приписується (лише як припущення) Куневульффу [26, с. 52]. Друге джерело – “Житіє” святого, було складене в 30-х – 40-х рр. VIII ст. латиною агіографом Феліксом.

Значимість поеми Гутлак А для наукового аналізу обумовлена тим, що в ній представлена характеристика уявлень про святість і аскезу в ранньому англосаксонському суспільстві. Дана обставина дозволяє реконструювати розуміння, осмислення та сприйняття (як духовної моделі) святості в нецерковній масовій свідомості. Опус майже не зазнав (і в цьому його головна цінність) впливу християнських ідей. Разом з тим, у творі подається лише одностороння світоглядна оцінка феномену святості, хоча, зрозуміло, цей феномен є органічним елементом християнської релігійної культури, а сферою, де на рівні образного сприйняття реалізовувався і архитип святості (його сутнісні уявлення), виступає сфера агіографії, яка розквітла у V-IX ст. на тлі загальних “ідеологічних” парадигм.

Автор “Житія Святого Гутлака” – згадуваний Фелікс Кроуландський, сам себе характеризує у Пролозі “служою церковного братства” (традиційна самохарактеристика середньовічного автора). “Житіє” було створене з ініціативи короля Східної Англії Ейльфальда (713-749) [37, с. 39]. Цей правитель увійшов у історію англосаксонського соціуму в якості благочестивого монарха, котрий був широко відомий своєю діяльністю, спрямованою на покровительство Церкви та заснування монастирів. Зокрема, середньовічна традиція зберегла свідчення стосовно його обіцянки одному з найвідоміших місіонерів епохи Раннього Середньовіччя – Св. Боніфацію: король обіцяв святому закласти і звести сім монастирів на території королівства, котрі у подальшому стали крупними центрами християнства в Британії [59, с. 78].

Фелікс починає Пролог зі слів присвяти своєї праці королю Ейльфальду і вознесіння молитов Господу, однак далі висуває претензію на увагу читацької аудиторії. На це вказує риторичне міркування агіографа про недосконалість стиля й адресовані потенційному читачеві етикетні вибачення: “... є багато інших знаменитих вчених мужів серед нас, що можуть змусити струмені геніальності злитися у потоки води, що чиста й глибока, серед квітів риторики і зелених луговин творення, мужі, чий стиль досконалий і кращий, ніж мій ... читаче, о, хто би не був ти, поглянь прихильно на цілі старань моїх ...” [6, с. 61]. Сам автор “Житія” був насельником одного з тих семи “королівських” монастирів. Інформацію про Гутлака він міг отримати в Кроуланді – місцевості, пов’язаної з життям та діяльністю святого. Фелікс став настільки частим відвідувачем і знавцем цих місць, що отримав прізвисько Кроуландський [45, с. 39].

Необхідно підкреслити, що агіограф являв собою характерний тип середньовічного вченого-ченця, який ґрунтувався у своєму опусі на творах попередників і авторитет Святого Письма. Аналіз життійного тексту дозволяє

стверджувати, що Фелікс добре знав твори Беди Досточтимого (673-735) – найвидатнішого автора англосаксонської епохи [38, с. 604]. В праці Фелікса часто використовуються запозичення та прямі цитати з “Життя Святого Кадберта”, яке належить перу саме Беди й присвячене відомому місіонеру-подвижнику, ченцю-аскету і абату Вермутському, котрий жив у VII ст. [100, с. 70]. Крім Беди, агіограф спирається на твори талановитого церковного письменника кінця VII – початку VIII ст. Альдхельма, учня Теодора (фундатора англосаксонської церковної організації), котрий походив з королівської родини Західних Саксів і був єпископом Шерборну (з 705 р.) [75, с. 419]. Фелікс добре орієнтувався і в численних анонімних життях, створених у VII-VIII ст. Подібно до багатьох середньовічних авторів, він орієнтувався на римську класичну літературну традицію. У своєму агіографічному опусі Фелікс, наприклад, звертається до творів Вергілія. Однак головним джерелом напучувальних сентенцій, метафор і образів для нього, зрозуміло, залишається текст Нового Завіту [28, с. 14].

Авторські звернення до Біблії, тим не менш, не носять характеру примітивного механічного запозичення: як це було характерно для “метода” середньовічної вченої свідомості, агіограф просяноє таким чином істинне значення фігури святого. Образ англосаксонського подвижника вводиться у контекст священної історії, а його сакральна роль виокремлюється через фігуративне співставлення з персонажами Писання [28, с. 14]. Варто додати, що Фелікс Кроуландський по праву вважається одним з кращих авторів своєї епохи, проте стиль його творів є доволі складний; ще за життя автора інші британські агіографи, наприклад Ордерік, жалілися на незрозумілість багатьох пасажів, котрі зустрічаються в текстах письменника [26, с. 83].

Продовжуючи розгляд аспектів святості, спробуємо екстраполювати основні риси тієї моделі святості, яку агіограф намагався втілити в образі свого героя, і котра стала взірцевою для релігійної свідомості англосаксонського суспільства. Конкретною метою подальшого аналізу буде з’ясування тих характеристик, за допомогою котрих ранньосередньовічний письменник описує як особисте благочестя святого, так і своєрідність його подвижницької місії – місії святого й аскета-подвижника. Позиція Фелікса, як автора “Життя”, видається адекватною позиції вченого клірика та благочестивого ченця. Істинний слуга Церкви, агіограф намагається репрезентувати Гутлака в ролі взірцевого християнина, у котрому “відбулося” втілення релігійно-етичних норм та справжньої самопожертви [28, с. 40].

Створюючи образ свого героя, англосаксонський автор реалізує найважливішу агіографічну тенденцію – зображує святого у відповідності з моделлю “наслідування Христу” (“Imitatio Christie”). Однак святий втілює не лише етичне послання християнства: він є також носієм надприродних якостей. Як в латинській агіографії в цілому, у тексті Фелікса божественна природа святості Гутлака знаходить своє відображення в його здатності творити чудеса. Саме визнання харизматичної сили подвижника, нерозривний зв’язок святості й чуда стали своєрідним “містком”, що проклав шлях від

церковного розуміння святості до її “народного”, масового сприйняття. Це було легко пояснюваним в ті часи, оскільки в першу чергу люди вірили в чудо, а вже потім у все інше [28, с. 41].

Всю сукупність діянь і характеристик Гутлака як святого, можна умовно поділити на дві категорії. Перша описує надприродні здібності аскета, друга – етичні характеристики, а саме – приклади його стійкості, цноти, самопожертви в ім'я Христа. В цілому це відповідає ідеалу чернечого радикального аскетизму, який здійснив вирішальний вплив на ранньосередньовічну модель святості. В контексті, котрий розглядається, необхідно подати визначення дефініцій “святість” і “мучеництво” як ключових у сфері християнської аскетичної практики.

Сенс поняття “святість” полягає у причетності людини Богу, в її первородній гріховності та перетворенні (духовному переродженні) під дією благодаті Божої. В людині через віру відновлюється її неспотворена гріхом природа, і вона з'єднується з Богом як “чадо Боже” [43, с. 20]. “Мучеництво” (від лат. *martyr* – мученик) – особливий тип релігійного подвижництва святих, який прославляється Церквою за мученицьку смерть, прийняту ними за віру. Першопочаткове значення слова “мученик” – “свідок”. В даному сенсі воно апелює до апостолів, котрі були свідками життя і воскресіння Христа. З поширенням гонінь на християн (від часів правління імператора Нерона), мучениками почали називати подвижників, які своєю добровільною смертю продемонстрували силу даної їм благодаті [43, с. 21]. У цьому випадку “мучеництво є продовженням апостольського служіння” [19, с.306].

Звернемося до тексту “Житія”. Св. Гутлак прибув у Кроуланд 25 серпня 699 р., приурочивши день свого прибуття до дня Св. Варфоломія [6, с. 279]. Життя Гутлака і до його прибуття в Кроуландські болота і після, надзвичайно тісно було пов'язане з ім'ям цього святого. Св. Варфоломій – один з 12 апостолів, учнів Христа, став для англосаксонського подвижника покровителем і надихував його на нові подвиги в ім'я Господа. Згідно “Житія”, Гутлак захоплювався подвижництвом Варфоломія, котрий закінчив свій життєвий шлях як більшість ранніх християнських проповідників – загинув мученицькою смертю, намагаючись повернути в істинну віру вірмен [52, с. 91].

Текст Фелікса демонструє, що для усвідомлення Гутлаком себе як особи, котра обрала “кар'єру” релігійного подвижника, велике значення мали еталонні для релігійної свідомості взірці ранньохристиянських святих мучеників і апостолів. Разом з тим, у зображенні “Житія” фігура Гутлака є втіленням нової ранньосередньовічної концепції святості. Як святий, аскет і подвижник, він змальовується у відповідності з теологією радикальної аскези, котра мала давню традицію (гіроваги, інклузи і анахорети в пустелях Єгипту з'явилися ще у середині III ст.); отже, Гутлак виступає в ролі своєрідного еквіваленту мучеництва [37, с. 40]. Виразом даної концепції можуть слугувати слова Св. Єроніма: “Це не пролиття крові во славу Господа, що найчастіше вважається подвигом, а

безперервна подвижницька діяльність, котра являє собою щоденний акт мучеництва” [59, с. 106].

Мученицька смерть для Гутлака (в межах агіографічної традиції) – це рішення усамітнитися, відрізати себе від зовнішнього світу, й провести решту життя у повільному фізичному згасанні. Він піде з життя через 15 років після прибуття до Кроуланду, прибувши у цю місцину в 21 рік. І в даному сенсі самітництво Гутлака – це подвиг, рівноцінний мученицькій смерті; саме тому в англосаксонському соціумі він вважався мучеником і саме через це зазнав слави подвижника. Збираючись у пустелю, майбутній святий мав намір боротися з Дияволом вдалині від людей, і його аскетичним орієнтиром стала відома церковна істина про те, що “як вогонь зміцнює золото й срібло, так смирення – серце ченця” [10, с. 17].

У перший же рік життя в Кроуланді Гутлак (точніше душа його) стає ареною боротьби Бога і Диявола. Намагаючись огородити себе від спокус та небезпек, якими зваблював аскета Князь Темряви, Гутлак розробляє для себе т. зв. “Статут Життя”. Основою останнього стає суворе утримання, жорстке обмеження своїх бажань, мінімальне харчування (п’ять днів на тиждень, один раз на добу), нескінченна молитва (до 18 годин на добу) [6, с. 38]. Св. Гутлак, зважившись на таку самопожертву, “бере із собою”, за виразом Фелікса, “щит віри, обладунки надії, шолом цноти, лук спокою, стріли пісньоспівів, ставши сильним у битві” [6, с. 42].

Дана цитата містить дві принципово важливі характеристики структури святості, втіленої в образі Гутлака. Перша – репрезентує його як ідеал чернечої аскези. Друга – спеціально зв’язує поняття радикального аскетизму із самітництвом і, таким чином, виводить в образі героя тип анахорета, який мав популярність у східнохристиянській традиції, але майже невідомий в ранньосередньовічній латинській агіографічній традиції. В цьому сенсі “Житіє” Фелікса може слугувати індикатором своєрідності (регіональної та етнічної неповторності) церковно-релігійного життя англосаксонського суспільства. Самітництво представлено Феліксом як екстремальне (і найбільш повне) втілення істинної віри. Суть самітництва – битва, двобій з Дияволом [6, с. 44]. Етична і релігійна досконалість Гутлака представлені не стільки як особистісна характеристика в сучасному розумінні цього слова, скільки як божественний дар, прояв богообранності; і в цьому сенсі важливою є фраза агіографа, де він розмірковує про божественну природу святості [6, с. 44-45].

Фелікс пише так: “Він (Бог – *Б.Б.*) спрямував Гутлака ... від темних кордонів цього гинучого світу на боротьбу за вічне блаженство, до прямого шляху і до бачення істинного світла. І Він не лише винагородив його славою і вшануванням у нинішньому світі, але Він також подарував йому радість і вічне благословення ...” [6, с. 45]. Цитований момент є симптоматичним, оскільки в цій фразі розкривається певна роздвоєність, дуалізм, притаманний святості. З одного боку, це обраність людини, котра стає святою, з іншого – власні зусилля даної обраної людини. З релігійної точки зору перший елемент

визначає зміст другого, однак не факт, що так само сприймали святого прости англосакси. В цьому контексті характерним є епізод “Життя” про бажання одного благовірного ченця на ім’я Вігфрід визначити істинність святості Гутлака [6, Гл. 46]. Зокрема, Вігфрід заявив, що він “жив деякий час серед ірландців, де були брехливі самітники ...” [6, с. 83].

З подальшого пояснення ченця стає зрозумілим, що під “брехливістю” він розумів релігійну орієнтацію останніх, називаючи це “іншими релігіями” [6, с.84]. Таким чином, очевидно, що святість у свідомості пересічної людини була пов’язана більшою мірою з надприродними якостями самого святого, ніж з суто божественною силою. Англосакс скоріше вірив у цілющу, захисну силу окремої людської особи.

Йдучи далі за текстом “Життя” необхідно відзначити, що перша поява Сатани [6, Гл. 29] стала для святого серйозним іспитом, котрий він витримав з честю. Диявол являється до самітника у страшному вигляді: “найдревніший ворог людської раси, як лев, що мчить через простори безкрайнього неба, як завжди відрізнявся своєю нечистою демонічною силою і насилла усе нові, свіжі задуми ...” [6, с. 85]. Сатана намагається налякати Гутлака, а далі так “вражає” його розум: “І нібито пробуючи всі мерзотні сили свої, зі злובним умислом, він (Сатана – Б.Б.) випустив ... отруєну стрілу відчаю ... так, що засіла вона у свідомості воїна Христа” [6, с. 86], щоби змусити Гутлака забути про свою подвижницьку місію. Самітник довго страждає, проте, згодом, таки згадавши, що його гріхи все одно “не можуть бути змиті з душі його”, позбавляється від напасти [6, с. 88].

Цей мотиваційний момент так само є надзвичайно важливим. Гутлак стає ченцем, а потім самітником не для того, щоби заглядити, спокутувати свої гріхи, а щоби зазнати страждань за скоєне ним раніше. Страждання на землі ніколи не принесе спокути до кінця: лише в Царстві Божому земне мучеництво зможе отримати воздаяння. Отже, Гутлака перш за все турбує саме майбутнє, оскільки як грішник, котрий розкався, він не знає, що очікує його в “другій частині його життя” [6, с. 89]. Таким чином, надія без гарантованого результату, разом зі стражданнями були самоцінними для святого, а цнота й смирення – шляхом жаданого аскетичного подвижництва. Цей подвижницький шлях тісно пов’язаний із самим значенням самітництва (на рівні чернечої практики), принаймні, якого йому надавав сам Гутлак.

Текст агіографічного пам’ятника не дає можливості чітко вирізнити власні погляди Гутлака, однак деякі їх риси можна окреслити, ґрунтуючись на описах Фелікса. Одна з глав “Життя” присвячена історії про те, як святий будував своє житло [6, Гл.28]. Характерно, що самітник не зводить будинок чи хижу, – він риє собі печеру в землі [6, с. 98]. Релігійний подвиг для Гутлака, як вже підкреслювалося, тісно пов’язаний з поняттям “мучеництво”. Проте, беручи за приклад християнських мучеників перших віків він, разом з тим, реалізує іншу модель “страждання у Христі”. Традиційна модель мученицької загибелі від рук язичників заміщується добровільним “самоумерщвленням” аскетизму.

Така “смерть”, зрозуміло, не схожа на звичайну смерть в ім’я віри; її докорінна відмінність від останньої – добровільність. Гутлак добровільно “ховає” себе у відлюдненій болотяній місцині, і копаючи печеру – він рис собі могилу, але могилу, в котрій святий проведе 15 років. Цей житійний епізод – один з найбільш виразних прикладів повного нехтування “миром земним” і відповідно – всеохоплюючого (тотального) уповання на “мир небесний”. Доречно підкреслити, що дана світоглядна специфіка була характерною для ранньосередньовічної концепції чернечої аскези, котра, за висловом Макса Вебера, ґрунтувалася на устремлінні до “радикальної втечі від світу” [6, с. 109].

Ще одним штрихом до портрету святого може слугувати його здатність відрізнити істину від лукавства, що слугує підтвердженням божественної природи його духовних якостей (Virtus). Позбавляючись чергової біди, Гутлак отримує напучення Св. Варфоломія, котрий закликає самітника, щоби “бачив він ворогів своїх” [6, с. 124]. Події життя Гутлака у Кроуланді в цілому повторюють сюжети з життя Ісуса Христа, і в цьому можна вбачати підтвердження суворому неухильному слідуванню Феліксом найважливішому агіографічному топосу “Imitatio Christie”. Гутлак, як і Христос, проходить через багато спокус. Наприклад, в одному з епізодів “Житія” Диявол у нещирій дружбі намагався навчити святого як дотримуватись посту [6, Гл.30]. Апелюючи до знання традицій життя самітників та святих “старих часів”, два посланці Сатани закликають Гутлака діяти за принципом: “чим більше нечесний він, тим ще більше воздаяння чекає на нього у майбутньому” [6, с. 113]. Одночасно вони переконують Св. Гутлака не приділяти цноті й утриманню (суворому посту) такої серйозної уваги [6, с. 113-114].

На думку демонів, найкраще утримання полягає в тому, щоб поститися раз або два на тиждень. Гутлак відкидає такі поради, і як наслідок цього – стає ще більш послідовним у самообмеженні [6, с. 114]. Св. Гутлак проходить через низку спокус, кожна з яких стає для нього черговим етапом – кроком до духовної досконалості. Окрім спокус, Гутлак постійно страждає від прямої ворожнечі й нападів Князя Темряви та його підопічників. Найбільш яскравим прикладом подібних епізодів є події глави “Про спробу вмістити Гутлака у ворота Пекла” [6, Гл. 32]. Даний драматичний епізод є свого роду нагадуванням святому про його минуле, пов’язане з убивствами, грабінництвом, жорстокістю та беззаконням: несподівано “вся убога келья Гутлака наповнилася жажливими полчищами нечистих духів”; вони були “несамовиті при появі, жажливі на вид, з величезними головами, довгими шиями, видовженими обличчями, жовтого кольору з брудними бородами, звіроподібними вухами, жорстокими очима, потворними ротами, з кінськими зубами, які відригували полум’я, зі скрегочущими щелепами, миршавими губами ..., які випускали страшні звуки, кривоногі ...” [6, с. 127].

Біси витягли самітника з келї й потягли через “найбільш дикі частини боліт”, періодично “наказуючи йому залишити пустелю” [6, с. 127]. Гутлак не підкорився і навіть не обурився на них; він забув усі муки, котрі терпляче переніс до того від рук злісних духів, так, ніби він ніколи (цих мук – Б.Б.)

не випробував” [6, с. 130]. Однак перед воротами Пекла біси виголошують наступну промову: “Влада була дана нам піддати тебе цій болі, ми були вибрані, щоби зламати тебе ... нестерпними покараннями, в одній з найбільш страшних глибин Пекла. Дивись! Вогонь, що запалив ти своїм бажанням, вже готовий поглинути тебе. Дивись! Сили Стікса повільно знищать тебе так само, як і затоки Херонової діри своїми жадливими щелепами” [6, с. 133]. Гутлак відповідав їм: “Горе вам, вам, дітям темряви, семені Каїнову, ви лише пил і попіл. Якщо у вашій це владі кинути мене на такі муки, то я готовий ...” [6, с. 133].

Випробування завершується появою Св. Варфоломія, котрий наказує “повернути Гутлака назад у його помешкання”, куди він і був віднесений “з великою обережністю” [6, с. 135]. Опинившись у себе в келії Гутлак чує голос, який промовив: “Святі повинні йти від сили до сили” [6, с. 136]. Наведений епізод також містить важливу інформацію. Поява бісів з потворними обличчями – це, безсумнівно, данина уявленню про усіляких монстрів та чудовиськ. Ці інфернальні тварини могли, згідно уявлень англосаксів, мешкати там, де поховав себе живо Гутлак. Характерно й те, що Фелікс у найдрібніших деталях описує слуг Князя Темряви. Інший подібний опис можна зустріти в сюжеті про напад Диявола і вигляді різних “чудовиськ, що рвуться в дім його (святого – Б.Б.) з усіх боків” [6, с. 139]. Як “скажений лев, у несамовитості погрожував він (Диявол – Б.Б.) розірвати його (Гутлака – Б.Б.) своїми проклятими зубами, далі, як волаючий бик, рив землю копитами, або ведмідь, скрегогучи зубами і вражаючи двома лапами по черзі, лякав його ударами і змії, також, переливаючись своєю лускою, явив небезпеку своєю чорною отрутою – все це, і рохання дикого кабана, і завивання вовка, й іржання коней, і шипіння змії, і мукання бика ... являло вищання і шум, щоби стурбувати істинного воїна Господа” [6, с. 139-140].

Наведена цитата не може бути прокоментована з точки зору традиційних англосаксонських ментальних основ. Згадка про левів, биків та зміїв у широтах, де подібні тварини взагалі не водилися, у дослідників викликає питання: яким чином знання про цих екзотичних звірів стали “надбанням” англосаксів? На думку сучасного російського вченого М. Омельницького, “їх згадування в агіографічному тексті може мати одне безсумнівне пояснення: вони є запозиченням зі Святого Письма” [28, с.47]. В даному сенсі необхідно додати, що і в “Житті”, і в англосаксонській поемі про святого чітко проглядається підвищена цікавість англосаксів тваринним світом, і взагалі світом природи. Разом з тим, варто підкреслити, що ціла низка зооморфних уявлень англосаксів бере свій початок ще в примітивних релігійних поглядах, для котрих і був характерний той підвищений пієтет перед земними тваринами, особливо хижакками [56, с. 183].

Для дослідників Ранняго Середньовіччя вже не є чимось надзвичайним стремління європейських племен до гармонії зі світом природи, з тими силами, котрі були свого роду зовнішнім виразом язичницьких сакралізованих уявлень. Гармонія з природою – умова виживання, і саме вона дозволяє

Гутлаку перебороти небезпеки, які посилалися Дияволом. Доречи, останній елемент не суперечив християнству: уявлення про те, що всі – тварі Божі, знаходило співзвуччя з ціннісними установками культури англосаксів [56, с. 185]. Гутлаку, подібно Св. Франциску Ассізькому, який жив у XIII ст., були властиві гармонійні контакти з тваринами. Прикладів такого роду – багато і в поемі, і в “Житії” Фелікса Кроуландського. Виберемо для прикладу декілька.

Глава 38 “Житія” присвячена тому, як Гутлак “зносив шкоду, яку чинили дикі птахи (галки – *Б.Б.*), і як птахи пустелі, і риби драгв являлись на заклик його” [6, с. 199]. Приклад, наведений в цій главі – єдиний у своєму роді. Автор “Житія” вперше протягом розповіді про святого не створює динамічного сюжету. Дана глава – демонстрація Феліксом однієї з найважливіших якостей подвижника – здатності (вміння) знаходити спільну мову з тваринним світом пустелі. Даним епізодом в опусі відкривається нова низка розповідей про Гутлака. Фелікс дає таку характеристику відносин Гутлака з дикими тваринами: “Його чудова благодійність зходила на всі сотворіння, так, що птахи небаченої дикості й вражаючі риби важкодоступних драгв поспішали, вируючи і пливучи зі швидкістю на заклик його ... і навіть звикли вони брати їжу з рук його, ту, що їм повеліла природа ...” [6, с. 201-202]. Мова йде про безсумнівну та невідчужувану рису святості: відсутність роздільного бар’єру між людиною і твариною. Друга риса пов’язана з надзвичайним терпінням Гутлака, коли дикі звірі й птахи оточували його помешкання у пошуках їжі.

Інший подібний випадок стався з Гутлаком, коли його відвідав Св. Вігфрід: “Дві ластівки несподівано влетіли в його помешкання: в кожній дії своїй демонструючи радість, вони відкрили свої дзьоби й заспівали пісню ... без будь-якої церемонії всілися вони на плечах Божої людини Гутлака, і щечечучи багаточисельні пісеньки, літали вони, сідаючи на руки, коліна та груди його” [6, с. 206]. Примітно, що приклад відсутності природної лякливості тварин перед людьми відбувається у присутності іншого, й не менш шанованого святого – Вігфрида. Останній, будучи присутнім при цій сцені, явно програє Гутлаку в масштабах своєї святості. Особливо це видно, коли Гутлак пояснює Вігфриду те, що відбувається: “Чи не читав ти, що якщо людина прийшла до Господа у єдності духа, то все з’єднується для неї в Ньому? І той, хто відмовиться шукати визнання у людей, знаходить його у диких звірів і у відвідуваннях янголів, і той, хто часто відвідується людьми, не може відвідуватися янголами ...” [6, с. 210].

Фраза надзвичайно важлива, за своєю сутністю навіть програмна для Гутлака; вона відображає сенс самітництва: стати відлюдником і присвятити себе Господу у звичайному світі неможливо, яким би ти не був благочестивим, чесним, добрим та набожним. Світ людей з точки зору чернечого аскетизму являє собою сферу, далеку від можливості буквального наслідування божественним заповідям. Гутлак наважується на подвижництво оскільки вважає, що своїм подвигом він зможе заступитися перед Господом за людей. І саме тому він йде з їхнього марнотного світу, з метою поринути

у світ первозданний, або ж максимально близький до такого. Святий у своїх помислах апелює до часу сотворіння світу, часу до первородного гріха.

Не менш важливою рисою святості Гутлака є його гармонія із самою природою в цілому. Так, Глава 37 розповідає про те, як галка, вихопивши документ у ченця, котрий відвідував Гутлака, скинула папір на середину озера, і вода не розмочила його. В ті часи подібний випадок приписувався безпосередній присутності святого. Як вже підкреслювалось, гармонія з природою була надзвичайно важливим моментом для англосаксів, оскільки остання демонструвала зв'язок Гутлака з вірою в сили природи, котра не перервалася після прийняття ним християнства, й підтверджувала своєрідну данину подвижника язичницьким богам [6, с. 229-230]. “Житіє” наводить багато прикладів такого роду; з іншого боку, тема взаємовідносин і розуміння Гутлаком світу природи характеризує його внутрішні орієнтації та устремління. Отже, згадуваний епізод знов повертає до проблеми стилізації фігури святого у відповідності з топосом “Imitatio Christie”, однак вносить в неї деякі нові інтонації.

Цікавою є й незворушна поведінка самого Гутлака під час перенесення його до воріт Пекла, а спокій та вражаюче вміння просити і не тримати зла на своїх мучителів, зближують аскета зі Спасителем. Цей момент прозоро вказує на виділену паралель: Фелікс, скоріш за все, спеціально акцентував на цьому увагу читача. В даній фразі поєднуються відразу дві ментальні складові. Одна – християнська, основана на морально-духовних принципах цієї релігії, друга пов'язана з героїчною етикою англосаксонського соціуму. У цьому випадку сприйняття святості англосаксами і зміст героїчної етики – значною мірою речі взаємозалежні, що доводить наступне: англосаксонська рецепція святості завжди мала під собою систему глибоко укорінених, нехристиянських за своєю природою, цінностей [50, с. 93]. З означеного моменту всі наступні сюжети життя Св. Гутлака набувають героїчного відтінку, саме тут, у воріт Пекла, герой дійсно стає для пересічного англосакса “воїном Христа”.

В Главі 34 Гутлак піддається нападу британців, “споконвічних недругів саксонської раси” (за виразом Фелікса), що, доречі, надає цьому випадку частково й політичного відтінку. Гутлак без великих зусиль обороняє свою домівку і осоромлені британці відступають [6, с. 178]. Не слід, однак, забувати, що Гутлак в ті часи (коли завойовники ще не встигли змішатися з корінним населенням) не був британським святим, він залишався національним героєм англосаксів. Даний випадок є символічним у тому розумінні, що святість британських самітників завжди піддавалася завойовниками сумніву. Сам факт того, що надзвичайні якості свого святого змушують відступити навіть залятих ворогів, був для англосакса мотивом визначаючого значення [26, с. 54].

Ще одним доповненням до аналізу різних боків та проявів святості можна вважати сюжет про те, як “такий собі клірик прибув, щоби вбити Гутлака” [6, с. 239]. Тут самітник демонструє свій дар яснобачення, даний йому Господом і передбачає дії прибульця. Сам клірик, котрому Гутлак розповідає про його ж власні наміри, вражений цим, просить у аскета пробачення і, зрозуміло, його отримує. Причина появи такого сюжету полягає в наступному: святий повинен

вміти бачити прояви Диявола, котрий може з'явитися навіть в образі ченця, заволідити його душею і зробити подвижника своїм знаряддям [29, с. 86].

Дар яснобачення доповнює пророчий дар, котрий проявився у випадку з двома лісовими птахами, коли Гутлак спромігся передбачити де будуть кинуті, незадовго до того унесені птахами рукавички короля Есельбальда [6, с. 250]. Проте, найважливішою якістю, яка відрізняє на думку англосаксів святого, є здатність творити чудеса. У “Житті” це неодноразово проявлялося в актах зцілення і передбаченнях, котрі обов'язково відбувалися, а також спроможності аскета впливати на природні явища (зазвичай пов'язані з етапами сільськогосподарського циклу) [29, с. 86]. Протягом свого життя Гутлак неодноразово демонструє цей свій дар. Наприклад, одного разу він “відновив здоров'я однієї людини, котру протягом чотирьох років мучив нечистий дух” [6, с. 253].

Цей симптоматичний епізод починається зі згадки про те, що Хветред (а саме так звали зціленого) був благородного походження. Таким чином, знов і знов Фелікс відзначає, що святість і “nobility” (“знатність”) нероздільні. “Житіє” розповідає про багато спроб хворого вилікуватися, але всі вони були безрезультатні. При описі цих спроб агіограф фіксує ще один доленосний момент про те, що “врешті-решт його (Хветреда – Б.Б.) батьки відвезли його до священних місць, так, щоби він міг бути очищений святою водою від рук священників та єпископів” [6, с. 257]. Для Фелікса, таким чином, святість асоціюється з діячами Церкви, що ще раз доводить тезу про те, що Гутлак – явище для того часу екстраординарне, проте, безсумнівно, таке, що відображає рівень релігійності в англосаксонській Британії. Гутлак, зрозуміло, зцілює хворого, ще раз уподібнюючись Христу, Який зцілив прокаженого. І з цього моменту в Кроуланд починають приходити люди по допомогу [6, с. 258].

Достатньо загальним для всієї християнської традиції святості є уявлення англосаксів про надзвичайні властивості одягу святих. В сенсі суто історичних паралелей – це данина схожості Св. Гутлака з Ісусом: все, у що одягався Ісус, стало вважатися священним, даруючим зцілення від хвороб. Подібне сталося з Гутлаком, коли останній зцілив помираючого, давши йому свій черес [6, с. 245]. Гутлака, пише Фелікс, відвідувало багато люду, “ті, хто вражені хворобами тіла, через вселення в них нечистої сили або ж від усвідомлення вчинених гріхів ... вірили, що одержать порятунок від людини доброї святості ...” [6, с. 245-246]. Сприйняття здатності святого творити чудеса було пов'язано для відвідувачів переважно з вірою в його надприродні якості, вірою, котра мала доволі віддалене відношення до власне релігійного уподібнення Гутлака Христу [57, с. 38].

Зцілення приніс Гутлак й одній людині на ім'я Оффа, котрий мав нещастя наступити на шип під час прогулянки [6, с. 274]. Історія ця є примітною, оскільки демонструє, що англосакси найчастіше бачили в святих зцілювачів від звичайних хвороб, тобто знахарів. В традиційних християнських уявленнях про святих навпаки, була присутня їх здатність зцілювати невиліковні хвороби, наприклад, проказу. Лікуванням подряпин і скабок

зазвичай займалися саме знахарі. Отже, Оффа звернувся до Гутлака лише як до знахаря, що не зовсім відповідало християнській традиції [6, с. 265].

Значну частину “Житія Святого Гутлака” займають сюжети, присвячені взаємовідносинам самітника і “людей Церкви” – кліриків. Підвищений інтерес агіографів до цієї теми є природним. Однак, якщо у попередніх до Глави 39 частинах твору Фелікс Кроуландський особливо відзначає єднання християнської общини та відомого самітника, то починаючи з Глави 40 особистість Гутлака явно підноситься над абатами та пресвітерами (в сенсі рівня подвижництва і аскези). Крім того, в останніх главах “Житія” Гутлак часто виступає в ролі викорінювача брехні й облуди серед чернецтва. Таким, наприклад, є випадок, коли Гутлак розкрив злочин двох помічників одного абата; ті на цей момент “перебували дуже далеко” [6, с. 269].

Даний сюжет полягає в тому, що у той час, коли Гутлак і прибувший до нього абат вели бесіду, святий розповів поважному архієрею про те, що “два клірики, котрі були з ним (абатом – *Б.Б.*), попросилися піти по важливій справі і відправилися в дім однієї удови, де почали пити горячні напої за розкішним столом удови ...” [6, с. 269]. Означений випадок, як бачимо, фіксує і наявність проблем у церковному житті англосаксонської Британії. Разом з тим, саме святі з середини VII ст. стають її головною опорою [31, с. 600].

Здатністю до передбачення є й приклади, вказані у Главі 44 (сюжет про двох послушників, які збрехали про відсутність води, приховавши однак фляги з водою), Главі 46 (сюжет про те, як Гутлак повторив слова Св. Вігфрида, котрі той вимовив за його відсутності) [6, с. 278]. Завершення “Житія” – кульмінація відразу двох тенденцій, намічених Феліксом від самого початку розповіді. Одна з них була виділена і пов’язана з тенденцією проведення “меж” між Церквою та святістю; друга – тенденція їх поєднати. Глави 47 і 48 висвітлюють та ілюструють обидві. Перший сюжет присвячений тому, як єпископ Хеадда запропонував Гутлаку посаду священика, котру Гутлак прийняв з радістю [6, с. 293]. Вірогідно, для святого подібний акт визнання з боку Церкви був найбільш бажаний і довгоочікуваний. З іншого боку самітник (і це примітно) ніколи не демонструє ангажованості з церковним середовищем. Коли леді Екгбург запитає його про те, хто буде наступником на посаді пресвітера після його смерті, святий відразу ж відповість, що цим наступником буде нинішній язичник, котрий увірує в Господа [6, с. 298].

Сама смерть святого в “Житії” обумовлена і описана незвично й цікаво: “Але з тих часів, як рід людський щоденно рухається від початку свого існування до його відомого кінця, і час міняється, покоління і королівства так само, як господар і слуга, вчений чи ні, молодий чи старий, всі єдиноподібно удостаються одного кінця. Ми можемо бути різні в наших пустелях, наших покараннях та винагородах, для всіх нас єдиний кінець залишається” [6, с. 308-309]. Фраза, безсумнівно, філософська, але це не фраза християнина. Багато вічних істин звучить тут, однак жодним словом не згадується про майбутнє Царство Боже, жодного слова не написано про воздаяння за праведність; навпаки – звучить проповідь “єдиного кінця”.

Фелікс – правовірний християнин, чернець, християнський вчений і агіограф принципово не говорить (у християнському розумінні) про значення смерті, оскільки для істинно віруючих смерть полегшується надією та сподіванням на спокутування гріхів і життя в раю. Автор робить це тому, що для більшості англосаксів, які ще не до кінця розібралися в християнстві, смерть людини, котра творила чудеса – є кінцем цього чуда, коли все попереднє має тенденцію стати незначним, другорядним [29, с. 107].

Звертаючись до образу святого в “Поємі про Святого Гутлака” [15] і аналізуючи елементи нецерковної концепції святості, доречно зазначити, що феномен святості і культу святих не був явищем суто церковним: його функціонування не було обмежене простором сублимованої релігійної свідомості. В сучасних агіографічних дослідженнях завжди відзначається широка соціально-культурна значимість феномену святості. Зокрема, однією з кардинальних, хоча й важких для розв’язання проблем, є питання про механізм сприйняття образу святого масовою свідомістю. Фахівці вважають, що відповідь на питання про специфіку образу святого, котрий виникає в масовій свідомості, є одним зі шляхів, спрямованих на досягнення соціальної свідомості (на рівні ментального архетипу) в цілому.

Можливість спробувати осмислити сприйняття святості мирською англосаксонською спільнотою надає саме “Поєма про Святого Гутлака”. Зупинимося на аналізі деяких аспектів її тексту. Особливий інтерес в поємі викликає визначення масштабів присутності у зображенні святого елементів традиційної англосаксонської міфології і категорій архаїчної системи цінностей. Цікавим є один з центральних епізодів опусу – епізод т.зв. “боротьби за пагорб”. В даному епізоді розповідається про напад демонів на Гутлака, котрі намагалися змусити його залишити місце свого усамітнення [5, с. 77]. Мотив зеленого пагорбу, як констатує М. Омельницький, зустрічається лише в одному творі – поємі Гутлак А [28, с. 55]. Офіційне “Житіє” (як і поєма Гутлак Б) ні про який зелений пагорб нічого не згадує.

Факт появи “пагорба” – індикатор присутності в поємі язичницької міфології. Вірогідно, це можна пояснити особливою значимістю святих місць в системі традиційного германського язичництва, що було характерно і для англосаксів після їх переселення на Британські острови. З приходом племен англів, саксів та ютів з теренів материкової Європи, назви населених пунктів почали включати такі елементи як “leah” (дерево) і “beorg” (насіп, пагорб) [28, с. 55]. Ще поширенішими на початок VII ст. стали, як підкреслює той же М. Омельницький, такі суфікси як “herah” (святий пагорб) і “weoh” (святилище, місце поклоніння) [28, с. 56].

Співвідношення цих понять з маловідомим сучасній науці пантеоном богів залишається загадкою; проте очевидна світоглядна значимість язичницьких вірувань для англосаксів доби Раннього Середньовіччя [93, с. 245]. З іншого боку, зазначене вище дає можливість зрозуміти мотиви поведінки Св. Гутлака, коли останній боровся з демонами. Одночасно, цей самий стрижневий епізод фіксує наявність суттєвого впливу язичницьких уявлень

в одній з перших християнських поем у ранньосередньовічній Англії [26, с. 301-302]. Слова “beorg” і “hearth”, які часто зустрічаються в епізоді боротьби святого з бісами за “його підвищене місце” (“dwelling place”) – це слова, що заклали англосакса до його язичницьких богів. Що ж тут відбувається? Чому Гутлак, котрий присвятив життя служінню християнському Богу, ні за які блага світу й ні за які погрози не погоджується покинути свій пагорб?

Приносячи себе у жертву в ім’я священного пагорбу, Гутлак невідомим чином пов’язував це зі служінням Господу. Подвижник відбивався від легіонів демонів, виголошуючи промови істинного християнина, котрий зрікся від усього земного і має сподівання на благоді Отця Небесного [21, с. 90]. В тексті поеми можна побачити смисловий дуалізм у зображенні боротьби Гутлака із силами зла. З одного боку, автор дотримується власне християнської інтерпретації, з іншого – у його творі відчувається наслідування традиційним міфологічним мотивам.

Анонім віршованої версії пише про демонів так: “Влаштовувачі злодіянь вважали їх справедливими, говорячи, що окрім Господа, Гутлак сам приніс їм багаточисельні бідування, коли в ім’я власної браводи, у пустелі, захопив пагорби, на котрих їм, відомим недругам, приписано було жити здавна, збираючись тут, зазнавши покарання ... Це завітне місце було перед очима у Господа, відлюднене й покинуте, відсторонене від спадкового володіння, очікувало воно слова кращого мешканця. На це й заволали старі ворожелюбці, мов би вічно потерпаючі від негараздів ...” [21, с. 105]. І тоді поява полчищ бісів також не є християнською рисою, це – данина уявленням про чудовиська та злих духів. Недарма слово, котре використовується автором для позначення злодіїв, перекладається як “дияволи” (“devils”), тоді як християнська віра передбачає лише одного – Князя Темряви, а його сили персоналізуються в бісах та демонах [28, с. 57].

Гутлаку погрозували дияволи й злі духи, лякаючи його тим, чого міг боятися тільки язичник. Ними подвижнику говорилося: “Ти дав обітницю, що відбереш у нас житло – це ти, один з багатьох Божих творінь. На що жити будеш ти, якщо матимеш Його. Ніхто не принесе тобі їжі, голод і спрага стануть постійними супутниками твого життя, якщо підеш ти один як дикий звір, від рідних місць своїх. Зречися від місця цього ...” [21, с. 139]. Відповідь Гутлака також мало схожа на ідеальну відповідь християнського святого: “Так ви погрожуєте мені смертю, але Він захистить мене від усіх шкідливих діянь, від того хто, примушує вас до цього ... Один проти вас я можу без зусиль відстояти це місце. Я не надто потерпаю – я, котрий з’явився до вас, позбавлений усілякого спілкування з людьми, але більша присутність виявляє і вирощує, божественно, думки в душі моїй, що і дає мені підтримку. Тут, один, без зусиль звезду я для себе помешкання – знайду захист” [21, с. 140].

З іншого боку, спокуси Гутлака поза темою “пагорбу” мають більш чіткий християнський смисл: “Там навіщали його Страх, жахаючий та неосяжний, Ненависть колишніх суперників, невичерпна у множині вивертів (хитрощів – Б.Б.). Вони виникали перед ним в усій красі. Біси ... коли вони проносячись

в небесах, являли мов би захоплююче чудо, не співпричасне божественній славі” [21, с. 154]. Пояснення природи спокусу чітко зафіксоване в словах автора англосаксонської поеми.

Цитата, яка подається нижче, дає розуміння витоків і сутності святості Гутлака: “Багато хто намагається славослів’єм уславитися в цій якості (в ролі святого – *Б.Б.*), ані трохи не піклуючись про справи. Для них земне багатство важливіше, ніж вічність існування, найвище з їхніх помислів ... і інші (святі – *Б.Б.*) селяться у відлюднених місцях і страждають і закладають помешкання в темному усамітненні, вони очікують небесного притулку. Часто Він може примусити їх відчувати розчарування, посилаючи їм диявольське чудо, іноді Він наводить на них жах, або ж оточує їх нікчемністю розкішшю, і Сам же переслідує їх. За їх спиною стоять янголи напоготові – із знаряддями духа, втілення неушкодженості (непоборності – *Б.Б.*). Вони беруть життя святого. Вони (ці святі – *Б.Б.*) вірні воїни, котрі служать своєму Владиці, Який ніколи не запізниться з винагородою для того, хто є міцний в любові до Нього” [21, с. 157-158].

Цей епізод демонструє взаємопроникнення в свідомості автора християнського і традиційного профанного язичницького поняття сакрального: пагорб, як традиційний сакральний об’єкт англосаксів стає і християнським сакральним об’єктом, оскільки він виступає місцем боротьби святого з демонами. Доречно відзначити таке саме взаємопроникнення двох морально-етичних християнських і традиційних германських етичних уявлень. Християнська тема істинного служіння Господу та вірності Христу забарвлюється тут інтонаціями усталеної соціальної етики. Поведінка Гутлака носить героїчний характер і є проявом його особистої звитяги й мужності: мотив, чужий традиційному агіографічному опису святого. Мотив служіння та відданості подвижника також має нехристиянські конотації [29, с. 176].

Зокрема, ставлення святого до Бога швидше нагадує традиційну модель “панування вірного служіння”, котра була характерною для військової етики варварського германського суспільства, ніж смиренну покору християнського “слуги Божого” [21, с. 169]. Ці дві стрижневі особливості склали всю основу, все ментальне єство англосаксів, не залишаючи місця ні для чого іншого в їхньому світовідчутті. Крім того, цими двома рисами визначалося коло можливого і неможливого, цим обумовлювалась парадигма дій усіх членів роду [34, с. 272]. Дана світоглядна константа у свою чергу торкнеться й сприйняття англосаксами християнства, оскільки відносини Бога і людини, як відомо, будуються на тій самій основі. Так, в поемі, Князь Темряви – Сатана, вимагаючи відданості від своїх послідовників, тим самим порушує усталений порядок речей – відмовляється від виконання своїх обов’язків по відношенню до Отця Небесного [34, с. 272].

Цим актом найбільший негативний герой для решти християнського світу здійснює в очах англосакса неприпустиму помилку, порушивши відносини “господар – слуга” [28, с. 58]. Тієї ж помилки боїться і Гутлак, зазнаючи спонукань (від дияволів) залишити свій зелений пагорб, оскільки тим самим він не лише відмовляється від своїх обов’язків по відношенню до

Бога, але й втрачає своє місце та призначення у житті, бо втрачає Господаря [28, с. 58]. М. Омельницький зі свого боку згадує ще один приклад цієї “співприналежності”, який міститься в іншому християнському творі VIII ст. – “Dream of the Rood” – складеному у вигляді монологу від “особи” хреста, на котрому був розп’ятий Ісус. Хрест також має свій обов’язок по відношенню до Спасителя, а саме – служити Ісусу для Його ж розп’яття [28, с. 58]. Очевидно, що християнство протягом доби Ранняго Середньовіччя не змішувалося з духовною культурою англосаксів, воно мов би нашаровувалося на неї, привносячи в структурні компоненти германської культурної традиції ще більшу багатоскладність [41, с. 311].

Таким чином, у підсумку можна констатувати наступне. Аналіз “Життя Святого Гутлака” дозволяє виділити в ньому два культурні пласти: один, домінуючий, пов’язаний з системою християнських релігійних уявлень, другий – відображає традиційні світоглядні орієнтири англосаксів. Варто підкреслити, що останні були піддані суттєвому впливу місцевого менталітету з боку племен, хоча й витіснених у гори Шотландії та інші окраїнні місця древньої Британії, але таких, котрі безсумнівно мали з англосаксами культурні контакти. Фелікс Кроуландський, цілком природно, віддає перевагу церковній концепції святості у вибудові образу святого. Проте можна припустити (на підставі його ж власного житійного тексту), що маса населення не була готова до адекватного сприйняття християнської доктрини, яка теологічно обґрунтовувала феномен святості.

Аналіз проблеми святості потребує розрізнення так само двох рівней сприйняття як образу святого, так і самого феномену святості – церковного та “народного”. У другому випадку мається на увазі широка аудиторія мирян, рівень християнізації котрих в епоху Ранняго Середньовіччя залишався вкрай низьким. Християнська концепція святості була укорінена в церковному середовищі перш за все серед вчених кліриків. “Народне” сприйняття святих і подвижників християнської аскези багато в чому ґрунтувалося на язичницьких традиціях; при цьому вони не залишались ізольованими одне від одного. Англосаксонська Британія суттєво відрізнялася від континенту тим, що ступінь її християнізації в ті часи (VII-VIII ст.) був набагато нижчим. Тут можна зафіксувати одну з причин того, що не лише у масових сакральних уявленнях, а й в агіографічних текстах чітко проглядаються елементи традиційних дохристиянських вірувань (практика релігійного синкретизму).

Отже, в світлі визначеного вище, релігійно-етична значимість (духовна вага) самітництва, мучеництва і святості – апелюють до обмеженої (чисельно) групи “вчених людей” (ченців та діячів Церкви), і частково – до аристократичної аудиторії. Решта населення, т. зв. *idiotae* (те, котре не знало латини), демонструвало “хист” переважно до суто харизматичних аспектів святості. Найчастіше воно сприймало і захоплювалося здібністю (харизматичною здатністю) святого чи подвижника творити чудеса. Ця здібність була одним з головних критеріїв, що змушували *idiotae* повірити у надприродні якості (й можливості) людини – визнати її святою. Особливістю ставлення до святості

(у випадку з Гутлаком дана особливість проявилась у формі самотництва) стало сприйняття цієї святості як акту вищого героїзму. Означена ментальна парадигма відображала традиційні героїчні цінності англосаксонських племен: зректися земних благ і вирушити на бій із Сатаною – таке міг вчинити лише істинний герой. Таким чином, це був справжній подвиг, але подвиг не військовий, а звитязний подвиг людського духу; його основу складала добровільність, котрою володіли виключно сильні та харизматичні особи, здатні піднятися над матеріалізованими цінностями суспільства.

Необхідно також відзначити проблему дуалізму у сприйнятті святості та аскези англосаксами. Обраність людини Господом, як категорія менталітету, у останніх була відсутня. Навіть будучи згадуваною, вона не знаходила місця в свободолобивій і волонтаристській за своєю сутністю системі цінностей англосаксів. Визначаючою залишалась власна діяльність самої людини, яка оцінювалась виключно по її справах та діяннях (вчинках), не будучи оточеною ореолом божественності. Проведений аналіз дозволяє визначити деякі структурні характеристики святості, котрі знайшли відображення в агіографічному творі Фелікса Кроуландського. Ними є: дотримання й реалізація кодексу “наслідування Христу”, різні форми крайнього релігійного аскетизму (від стовпництва до схизми) і стилізація (в межах композиційно-сюжетної усталеності) подвижницької діяльності святого в контексті актів мучеництва святих апостольської доби історії християнства.

Фрагменти життя святих англосаксонської Британії наповнені, судячи з тогочасної агіографічної літератури, значною кількістю язичницьких елементів. Одне з найбільш важливих (архитипних) уявлень англосаксів бере свій початок в їхніх стародавніх варварських міфологемах про персоніфікації сил зла. Чудовиська й звірі, котрі часто втілювали зло в легендах про святих, зливаються (шляхом образної трансформації) в агіографічних творах з головним християнським відображенням темних сил – Сатаною. На останок слід додати, що найбільш оригінальною (якщо не унікальною для житійної традиції в цілому) особливістю, виявленою при текстуальному аналізі “Житія Святого Гутлака”, є втілення Феліксом Кроуландським “неканонічної” (з позицій офіційної християнської доктрини) ідеї тісного зв’язку святого зі світом природи. Дана тенденція не була притаманна сучасній “Житію” латинській агіографії. Таким чином, вона залишилася специфічною рисою агіографічної традиції Британії у VII-VIII ст., котра обумовила й сформувала ще одну харизматичну грань образу тогочасного англосаксонського подвижника, аскета, святого.

Джерела та література: 1. Омельницький М.П. Життя трьох англійських святих Эльфрика: Св. Освальда, Св. Едмунда, Св. Свизина. – М.: Реал-А, 1997. – 222 с.; 2. Омельницький М.П. Поэма о святом Гутлаке. – М.: Реал-А, 1998. – 218 с.; 3. Омельницький М.П. Древнеанглийские святые. Древнеанглийские проповеди и Жития об англосаксонских святых: Альбане, Этельгрут, Милдред, Неоте, Дрихтхельме, Фёрзи и Чаде. Т. 2. Тексты и

переводы. – М.: Реал-А, 1998. – 243 с.; **4.** Aelfric's Catholic Homilies: The Second Series / Text, Ed. Malcolm R. Godden. – L., 1979. – III, 192 p.; **5.** Calder D.G. Guthlac A and Guthlac B: Some Discriminations. Anglo-Saxon Poetry: Essays in Appreciation / Edited by L.E. Nicholson and Dolores Warwick Freese. – Notre-Dame, 1975. – XXXIII, 392, V p.; **6.** Felix's Life of Saint Guthlac / Introduction, Text and Notes by Bertram Colgrave. – Cambr., 1956. – 385 p.; **7.** Gollancz I. Exeter Book. – L., 1895. – IX, 514, III p.; **8.** Historia Regum // Symeonis Monachi Opera Omnia. Historia Ecclesiae Dunelmensis / Edited by Thomas Arnold (Rolls Series). – L., 1936. – XI, 454, II p.; **9.** Memorials of St. Guthlac / Edited by W. de Birch. – Wisbech, 1881. – 408 p.; **10.** Olsen A.H. Guthlac of Croyland. A Study of Heroic Hagiography. – Washington, 1981. – P. 15-25; **11.** Passio Sancti Eadmundi. Epistola Passionis // Corolla Sancti Eadmundi. The Garland of Saint Edmund, King and Martyr Edited with a Preface by Francis Hervey. – L.: John Murray, 1907. – P. 22-29; **12.** Plummer C. Two of the Saxon Chronicles Parallel. – Oxf., 1952. – 344, IX p.; **13.** Swanton M.J. A Fragmentary Life of St. Mildred and Other Kentish Royal saints // Archaeologia Cantiana, 1975. – Vol. XCI. – P. 15-37; **14.** Shippey T. Old English Verse. – L., 1972. – XXVI, 431, IV p.; **15.** Shook L.K. The Prologue of the Old English "Guthlac "A" // MS, 1961. – № 23. – P. 43-88; **16.** Shook L.K. The Burial Mound in "Guthlac "A" // MP, 1960. – № 58. – P. 1-10; **17.** Scragg D. The Vercelli Homilies and Related Text. – L., 1992. – 471 p.; **18.** Scragg D. The Compilations of the Vercelli Book // ASE, 1973. – № 2. – P. 189-207; **19.** The Homilies of the Anglo-Saxon Church // Containing the Sermones Catholici or Homilies of Aelfric / Edited and Translated by Benjamin Thorpe: In 2 vol. – L., 1844. – Vol. I. – XVI, 641, VII p.; **20.** The Anglo-Saxon Chronicle: A Collaborative Edition. – Cambr.: General Editors: David Damville and Simon Keynes, 1985. – XXI, 887, VIII p.; **21.** The Guthlac Poems of the Exeter Book / Edited with an Introduction and Commentary by Jane Roberts. – Oxf., 1979. – V, 428, XII p.; **22.** The Life of Saint Chad. An Old English Homili / Edited with Introduction, Notes, Illustrative Texts and Glossary by R. Vleeskruyer. – Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 1953. – XVI, 223 p.; **23.** Thorpe B. Codex Exoniensis. – L., 1842. – 625, XXII p.; **24.** Vita Deo Dicletae Virginis Mildrethae // Rollason D.W. The Mildrith Legend. A Study in Early Medieval Hagiography in England. – Leicester, 1982. – P. 73-87; **25.** Woolf R. Saints Lives. Continuations and Beginnings / Edited by E.G. Stanley. – L., 1966. – 330 p.; **26.** Алексеев М.П. Английская литература: очерки и исследования. – Л.: ЛГУ, 1991. – 296 с.; **27.** Боднарюк Б. Утворення Кельтської Церкви, її чернецтво і агіографія (V-VIII ст.) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Прут, 2008. – Т. 1 (25). – С. 83-113; **28.** Омельницький М.П. Образ святого в англо-саксонській літературній і агіографічській традиції (на матеріалах поеми "Guthlac "A" і "Vita Sancti Guthlaci" Феликса Кроуландського. – М., 1997. – 94 с.; **29.** Омельницький М.П. Святе і чудотворці древньої Англії. – Lewiston-Queenston-Lampeter, 2001. – 361 с.; **30.** Bethurum D. The Form of Aelfric's Saints Lives // SP, 1932. – № 29. – P. 515-533; **31.** Bolton W.F. The Background and Meaning of Guthlac // JEGP, 1962. – № 61. – P. 595-603; **32.**

Brown P. The Cult of Saints. – L., 1962. – 361 p.; **33.** Cross J.E. Oswald and Byrhtnoth // *English Studies*, 1965. – Vol. XIV. – P. 93-109; **34.** Cross J.E. The Ethic of War in Old English // *England Before the Conquest: Studies in Primary Sources Presented to Dorothy Whitelock* / Edited by Peter A.M. Clemoes and Kathleen Hughes. – Cambr.: University Press, 1971. – P. 269-282; **35.** Cross J.E. Aspect of Microsom and Macrosom in Old English Literature // *Comparative Literature*, 1962. – № 14. – P. 1-22; **36.** Cockayne T.O.L. Wortcunning and Starcraft of Early England: In 2 vol. – L., 1864. – Vol. 1. – 226 p.; **37.** Colgrave B. The Earliest English Saints Lives Written in England // *Proceedings of the British Academy*, 1958. – Vol. XIV. – P. 35-60; **38.** Coates S. The Bishop as Pastor and Solitary: Bede and the Spiritual Authority of the Monk Bishop // *Journal of Ecclesiastical History*, 1996. – № 47. – P. 601-619; **39.** Clark C. Aelfric and Abbo // *English Studies*, 1968. – Vol. XVI. – P. 30-36; **40.** Clayton M. Hermits and the Contempative Life in Anglo-Saxon England // *Holy Men and Holy Women. Old English Prose Saints, Lives and Their Contexts* / Edited by Paul E. Szarmach. – Albany: State University of New York Press, 1996. – P. 147-176; **41.** Delehaye H. The Legends of the Saints. – L., 1962. – 317, VI p.; **42.** Doble G.H. St. Neot. Patron. Of St. Neot, Cornwall, and St. Neot's Huntingdonshire. – Exeter, 1929. – XII, 365, VI p.; **43.** Early J. Typology and Iconographic Style in Early Medieval Hagiography // *Studies in Literary Imagination*, 1975. – Vol. 8. – P. 16-35; **44.** Farrar R.S. Structure and Function in Representative Old English Saints' Lives // *Neophilologus*, 1973. – № 57. – P. 83-92; **45.** Goodwin C.W. The Anglo-Saxon Version of the Life of St. Guthlac. – L., 1848. – 209 p.; **46.** Gem S.H. An Anglo-Saxon Abbot. Aelfric of Eynsham. – Edinburgh, 1912. – 380 p.; **47.** Godden M.R. Aelfric and the Vernacular Prose Tradition // *The Old English Homily and its backgrounds* / Edited by Paul E. Szarmach and Bernard F. Huppe. – Albany: State University of New York Press, 1978. – P. 99-117; **48.** Godden M.R. Old English Composite Homilies From Winchester // *ASE*, 1975. – № 4. – P. 57-65; **49.** Godden M.R. Aelfric's Lives of Saints and the Problem of Miracles // *Leeds Studies in English*, 1985. – № 16. – P. 83-100; **50.** Goodich M. *Vita Perfecta: The Ideal of Sainthood in the Thirteen Century*. – Stutgard, 1982. – 233 p.; **51.** Gorham G.C. The History and Antiquities of Eynesbury and St. Neots. – L., 1824. – X, 288 p.; **52.** Geronld G.H. *Saints' Legends*. – Cambr., 1916. – XIII, 465, X p.; **53.** Gerould G.H. Aelfric's Legend of St. Swithin // *Anglia*, 1909. – Vol. XXXII. – P. 346-357; **54.** Gerould G.H. The Old English Poems on St. Guthlac and Their Latin Source // *MLN*, 1917. – Vol. XXXII. – P. 78-86; **55.** Gerould G.H. Abbot Aelfric's Rhythmic Prose // *MP*, 1924-1925. – № 22. – P. 353-366; **56.** Hill T.D. The Middle-Way: "Ideal Wuldor" and "Edesa" in the Old English "Guthlac "A" // *RES*, 1979. – № 30. – P. 182-187; **57.** Hill T.D. *Imago Dei: Genre, Symbolism and Anglo-Saxon Hagiography* // *Holy Men and Holy Women. Old English Prose Saints, Lives and Their Contexts* / Edited by Paul E. Szarmach. – Albany: State University of New York Press, 1996. – P. 35-50; **58.** Hanter-Blair P. *An Introduction to Anglo-Saxon England*. – L., 1977. – XXVIII, 542 p.; **59.** Heffermen T. *Sacred Biography. Saints and Their Biographers in the Middle Ages*. – N.Y., 1988. – IV, 397, VII p.; **60.** Jones

C.W. Saints' Lives and Chronicles in Early England. Together with First English Translation of "The Oldest Life of Pope St. Gregory the Great" by monk of Whitby and "The Life of St. Guthlac of Crowland" by Felix. – Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1947. – 431 p.; **61.** Lipp F.R. Aelfric's Old English Prose Style // SP, 1969. – № 66. – P. 689-718; **62.** Lipp F.R. "Guthlac "A": An Interpretation // MS, 1971. – № 33. – P. 46-62; **63.** Loomis C.G. The Growth of Saint Edmund Legend // HSN, 1932. – Vol. XIV. – P. 83-113; **64.** Loomis C.G. Saint Edmund and the Lodbrok Legend // HSN, 1933. – Vol. XV. – P. 1-23; **65.** Loomis C.G. The Mirade Tradition in the Venerable Bede // Speculum: A Journal of Medieval Studies, 1946. – Vol. 21. – Part 4. – P. 404-418; **66.** Lapidge M., Jackson A. The Contents of the Cotton-Corpus Legendary // Holy Men and Holy Women. Old English Prose Saints, Lives and Their Contexts / Edited by Paul E. Szarmach. – Albany: State University of New York Press, 1996. – P. 131-147; **67.** Lapidge M. Aelfric's Sanctorale // Holy Men and Holy Women. Old English Prose Saints, Lives and Their Contexts / Edited by Paul E. Szarmach. – Albany: State University of New York Press, 1996. – P. 115-131; **68.** Moloney B. Another Look at Aelfric's Use of Discourse in Some Saints Lives // ES, 1982. – № 63. – P. 13-19; **69.** Meaney A.L. Athelweard, Aelfic, the Norse Gods and Northumbria // Journal of Religious History, 1970. – December. – № 6. – P. 105-132; **70.** Miller S.H. The Remains of St. Neot Removed to Whittlesea from Crowland // Fenland Notes and Queries, 1898. – № 4. – P. 72-83; **71.** Mayr-Harting H. The Coming of Christianity to Anglo-Saxon England. – L., 1972. – X, 351 p.; **72.** Needham G.I. Aelfric. Three Live of English Saints. – Exeter, 1992. – 374, XXII p.; **73.** Neuman de Vegvar, C. Saints and Companions to Saints: Anglo-Saxon Royal Women Monastics in Context // Holy Men and Holy Women. Old English Prose Saints, Lives and Their Contexts / Edited by Paul E. Szarmach. – Albany: State University of New York Press, 1996. – P. 147-176; **74.** Oswald C. Northumbrian King to European Saint / Edited by Clare Standiff and Eric Cambridge. – L., 1995. – IX, 334, III p.; **75.** Olsen A. "De Historiis Sanctorum": A Generic Study of Hagiography // Genre, 1980. – P. 412-428; **76.** Reichard P.F. "Guthlac "A" and the Landscape of Spiritual Perfection // Neophilologus, 1974. – № 58. – P. 331-338; **77.** Richards M.P. Liturgical Materials from the Medieval Priory of St. Neots, Huntingdonshire // Revue Benedictine, 1980. – № 90. – P. 301-310; **78.** Richards M.P. The Manuscript Sources from John of Tynemouth's "De Sancto Neoto Abbate et Confessore" // Manuscripta, 1981. – № 25. – P. 50-63; **79.** Richards M.P. The Medieval Hagiography of St. Neot's // Analecta Bollandiana, 1981. – № 99. – P. 259-278; **80.** Robinson F.C. God, Death and Loyalty in the "Battle of Maldon". – Ithaca: Cornell University Press, 1979. – 514, VIII p.; **81.** Roberts J.D. An Inventory Early Guthlac Materials // Medieval Studies, 1970. – Vol. XXXII. – P. 193-233; **82.** Rollason D.W. Saints and Relics in Anglo-Saxon England. – Oxf., 1989. – VIII, 275 p.; **83.** Rollason D.W. The Midrith Legend. A Study in Early Medieval Hagiography in England. – Leicester, 1982. – 404, XIV p.; **84.** Ridyard S.J. The Royal Saints of Anglo-Saxon England. A Study of West Saxon and East Anglian Cults. – Cambr., 1988. – VIII, 258, III p.; **85.** Scragg D. The Vercelli Homilies and Related Texts // EETS, 1992. – № 300. – P.

291-312; **86.** Stanley E.G. The Search for Anglo-Saxon Paganism // Notes and Queries, 1964. – № 209. – P. 204-463; **87.** Stanley E.G. The Search for Anglo-Saxon Paganism // Notes and Queries, 1965. – № 210. – P. 203-327; **88.** Smetana C.L. Aelfric and the Early Medieval Homiliary // *Traditio*, 1959. – № 15. – P. 163-204; **89.** Smetana C.L. Aelfric and the Homiliary of Halberstandt // *Traditio*, 1961. – № 17. – P. 457-469; **90.** Sweeting W.D. St. Neot's Body at Crowland // *Fenland Notes and Queries*, 1905. – № 6. – P. 242-253; **91.** Stevenson W.H. Asser's Life of King Alfred. Together With the Annals of Saint Neots Erroneously Ascribed to Asser. – Oxf., 1904. – XVI, 471, V p.; **92.** Skeat W.W. Aelfric's Lives of Saints. Being a Set of Sermons on Saints' Days Formerly Observed by the English Church // Edited from British Museum Cott. MS. Julius. E. VII with Variants from Other Manuscripts. – L., 1881. – Vol. 76. – P. 115-148; **93.** Spiegel G. History, Historicism and the Social of the Text in the Middle Ages. – L., 1990. – 384 p.; **94.** Thompson B. The Old English Poem of St. Guthlac. – Leeds, 1931. – 330, XIII p.; **95.** Thorpe B. *Analecta Anglo-Saxonica: A Selection in Prose and Verse from Anglo-Saxon Authors of Various ages, with a Glossary.* – L., 1834. – 347, XXI p.; **96.** White C.L. Aelfric. A New Study of his Life and Writings // *Yale Studies in English*, 1898. – № 2. – P. 31-66; **97.** Waterhouse R. Aelfric's Use of Discourse in some Saints' Lives // *ASE*, 1976. – № 5. – P. 83-103; **98.** Waterhouse R. Affective Language, Especially Alliterating Qualifiers, in Aelfric's Life of St. Alban // *ASE*, 1978. – № 7. – P. 131-148; **99.** Waterhouse R. Discourse and Hypersignification in Two of Aelfric's Saints' Lives // *Holy Men and Holy Women. Old English Prose Saints, Lives and Their Contexts* / Edited by Paul E. Szarmach. – Albany: State University of New York Press, 1996. – P. 333-353; **100.** Whitelock D. The Old English Bede. Sir Israel Gollancz Memorial Lecture // *PBA*, 1963. – № 48. – P. 57-90; **101.** Wentersdorf K.P. "Guthlac "A": The Battle for the "Beorg" // *Neophilologus*, 1978. – № 62. – P. 135-142; **102.** Wright C.D. The Three Temptations and the Seven Gifts of the Holy Spirit in "Guthlac "A" // *Traditio*, 1982. – № 38. – P. 341-353; **103.** Whitaker J. The Life of St. Neot the Oldest of the Brothers of Alfred. – L., 1809. – XVII, 369, IV p.; **104.** Warner R.D.-N. Early English Homilies from the Twelfth Century. – L., 1917. – VIII, 502 p.; **105.** Ward B. Miracles and the Medieval Mind: Theory, Record, Event, 1000-1215. – Philadelphia, 1987. – 446, V p.; **106.** Zettel P.H. Saints' Lives in Old English: Latin Manuscripts and Vernacular Accounts: Aelfric // *Peritia*, 1982. – № 1. – P. 17-37.

Bohdan BODNARIUK

**STRUCTURAL AND TYPOLOGICAL ASPECTS OF SANCTITY IN
ASCETIC TRADITION OF THE CHRISTIAN MONASTIC ASCETICISM
(ON THE BASIS OF EARLY ANGLO-SAXON AGIOGRAPHY)**

The article focuses on the problems relating to the analysis and description of the structure and typology of the Christian sanctity phenomenon that was molded in ascetic tradition and practice of monastic asceticism. This problem is studied on the basis of early Anglo-Saxon agiography, elucidating its sacral and spiritual-conceptual peculiarities.

ЦЕРКВА ТА ДЕРЖАВА В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ У СЕРЕДНІ ВІКИ: ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПАПСЬКОЇ ТЕОКРАТІЇ

Діяльність церкви завжди пов'язана з історичною реальністю тієї або іншої епохи. Сила цих зв'язків була і є різною залежно від умов та характеру розвитку людської цивілізації. Особливо вагомого значення церковні інститути набувають у період середньовіччя. Саме тоді – і більше ніколи за всю історію – церква мала можливість брати участь у формуванні всіх сторін сучасного життя. Під час вирішення цього завдання вона неминуче вступала у тісний контакт зі світською владою. Могутнім інструментом такого впливу стала специфічна форма церковної влади, яка була представлена у вигляді середньовічного папства.

Проблема історії церкви у середні віки досить докладно представлена в історіографії [2; 5; 7; 10; 11]. Не оминули своєю увагою вчені і постаті найбільш видатних римських понтифіків [3; 4; 19; 20; 21; 22; 23], але поза колом наукових інтересів дослідників залишилося питання церковно-державних відносин у середньовічній Європі. Зважаючи на це, подальше дослідження означеної проблеми є досить актуальним. Пропонована стаття має на меті розкрити характерні особливості західноєвропейської папоцезаристської моделі стосунків між світською та духовною владою, з'ясувати роль папства у її становленні та зміцненні.

Переходячи до розгляду теми, окресленої в назві статті, необхідно зазначити, що папство виникло на базі римської єпископії у V ст н.е. (сам термін “папа” до цього часу використовувався як урочисте найменування всіх єпископів). Ця доба була часом розпаду античних державних структур, що сприяло зростанню значення церковної ієрархії. За висловом відомого церковного історика Й.Лортца, “єпископи настільки успішно виконували завдання збереження та спасіння християнства, що, коли християнство стало державною релігією і виникла державна Церква, вони, в силу одержаних привілеїв, стали більш ніж духовні вожді. Вони вступили з державою в найтісніший зв'язок, стали особливими представниками влади і спеціалістами в справах управління” [11, с.169].

Подібна ситуація сприяла зростанню політичних претензій церкви загалом і римського єпископа зокрема. Вже папа Іннокентій I (402-417 рр.) проголошує, що джерелом влади римського понтифіка є верховенство апостола Петра. Папа Лев I Великий (440-461 рр.) об'єднав владу та моральний вплив церкви. Цьому звеличенню пап сприяло падіння Римської імперії, оскільки папа залишився головною постаттю у Римі, єдиним представником християнських народів не тільки в церковному, але і в політичному плані [14, с.16].

У цьому ж столітті сформульовано вчення про “два мечі”, згідно з яким Христос володів і духовним, і світським “мечами”. Один він вручив церкві,

інший – державі. Духовна влада як вищий духовний і моральний авторитет мала використовувати головним чином морально-етичні механізми впливу. Останні були звернені до совісті людей і закликали до добровільного підпорядкування.

Світська ж влада, що регулювала та гарантувала земне існування людської спільноти, спиралася на право примусу, тобто політичну владу. Вона використовувала не тільки добровільне бажання підданих, а й жорсткий примус.

У кінці V ст. папою Геласієм (492-496 рр.) проголошено гармонію двох влад, згідно з якою єпископи у світських справах повинні були підкорюватися королівській владі, а монархи у справах, що стосувалися релігії, – єпископам. Але ця ідея гармонії “двох мечів” виявилася утопією. Парадокс ситуації полягав у тому, що для обох сторін у зв’язку з цим стало характерним втручатися у справи одна одної. Ця нерозділеність “мечів” призводила до численних конфліктів. Протистояння поглиблювалося ще й тим, що, посиляючись на відгородженість від світу, священнослужителі наполягали на тому, що церква не повинна підкорюватися світській владі, а мати власну систему управління [16, с.20-21]. Все це сприяло тому, що у першому тисячолітті у країнах Західної Європи влада намісника апостола Петра набула форми *папоцезаризму*. Характерним для неї стало зосередження в руках римського понтифіка як світської, так і духовної влади. Однак шлях звеличення папської влади не став шляхом суцільних перемог. В особі правлячих королівських династій церква зустріла досить потужного конкурента.

У боротьбі, що велася між цими могутніми суперниками, інститут пап то підпорядковувався світській владі (VII ст.), то одночасно перебирав на себе і духовну, і світську владу (VIII ст.). У IX ст., за часів папи Пасхалія I (817-824 рр.), ідея зверхності духовної влади над світською знову відроджується. Мало того, вона значною мірою укріплюється і з плином часу стає пануючою [14, с.16].

Особливо яскраво ця тенденція проявилася у діяльності папи Миколая I (858-867 рр.), який називав себе “намісником Христа на землі” і вважав, що у власній особі поєднує функції короля та священника [1, с.249]. Покликаний очолювати справу спасіння у всій Церкві Заходу та Сходу, папа має право вимагати покори у будь-якого клірика будь-якого діоцезу. “Якщо йому все передане Господом, значить немає нічого, чого би Він йому не віддав”. Він усіх судить, але не може бути ніким судимим, навіть імператором; єпископська влада бере свій початок у владі папській (це перебільшення мало важливі історичні наслідки). Папа уособлює собою Церкву, його декрети мають силу канонів, і рішення соборів лише тоді набувають сили, коли їх затверджує римський понтифік [11, с.263].

Таким чином, Церква оголошувалася цілковито незалежною від світської влади. Будь-які форми існування національної і державної церкви на Заході та на Сході (якщо в основі їхнього устрою не була ідея верховенства папи) вважалися незаконними. Церква ставала вище, аніж світ.

Правда, слід зауважити, що сам Миколай I не зміг здобути перемоги у боротьбі за свої ідеї. Наступними століттями могутність пап то падала, то зростала, і разом із цими примхами долі політичний вплив церкви істотно змінювався: від повного підпорядкування королівській владі у IX-X ст. до торжества влади пап, коли вони жорстоко карали усіх, хто виступав проти влади духовенства і не визнавав верховенства духовної влади над світською.

Переломним у цьому плані став початок нового, II, тисячоліття європейської історії. Зміцнення королівської влади, особливо в Германській імперії (остання контролювала величезні території на заході, в центрі та на півдні Європи), сприяло зростанню претензій світської влади – германського імператора та місцевих магнатів. Це виявилось у практиці роздавання церковних посад та у встановленні майже повного контролю над церковним життям. Така залежність від світської влади негативно впливала на моральний рівень духовенства та церковну дисципліну.

Однак Римська церква змогла не тільки відстояти свої позиції, а й перемогти цей західний *цезарепанізм* (форма зосередження духовної і світської влади у руках правлячої еліти, протилежність папоцезаризму).

Вирішальним у цьому плані став понтифікат папи Лева IX (1048-1054 рр.). Саме Лев IX поклав початок перетворенню папства на активну силу у внутрішньоцерковних і політичних справах.

Свій понтифікат Лев розпочав із реорганізації Римської курії, призначив кардиналами прелатів з різних країн християнської Європи, що були об'єднані ідеєю очищення церкви і надання останній головуючого становища у світі. Здійснюючи численні подорожі країнами Європи, папа збирав собори, на яких засуджувалися *симонія* (поширена у період середньовіччя купівля та продаж церковних посад) та *світська інвеститура* (затвердження світським володарем духовної особи у сані єпископа чи абата). Він активно виступав також за дотримання духовенством целібату (безшлюбності) [4, с.115-269].

Придільвав Лев IX увагу й охороні кордонів Папської області (світське володіння римських понтифіків, що існувало з 756 р., коли франкський король Піпін Короткий подарував папі Стефану I Римську область, Равенський екзархат та Пентаполіс, до 1870 р., коли італійські війська увійшли до Риму і проголосили його столицею Італії) від норманів, котрі захопили Південну Італію. Папа сформував армію, яку сам і очолив [17, с.237].

Політику Лева IX продовжив один з найбільш видатних реформаторів церкви – папа Григорій VII (1073-1085 рр.). Його життя – це яскравий приклад боротьби між світською та духовною владою. Вже у 1074 р. Григорій опублікував свій програмний документ “*Dictatus papae*” (“Продиктоване папою”), який став своєрідною програмою зміцнення в Римській церкві централізованої ієрократичної влади. Римський папа фактично перебував над звичаями, традицією, єпископами та церковними соборами. Відбувалася персоніфікація багатьох важливих церковних функцій: догматично-богословської, учительної, судової, адміністративної [5, с.121-122].

Противники реформи (від імені Григорія VII вона отримала назву “григоріанська”), починаючи з одруженого духовенства і завершуючи кліриками, котрі купили церковні посади, об’єдналися навколо імператора Генріха IV (1056-1106 рр.), для якого втрата прав на інвеституру означала втрату влади над Церквою. На Римському соборі у 1075 р. папа оголосив порядок призначення духовенства світськими особами недійсним і почав вимагати від Генріха позбавлення посад кількох єпископів. Папу підтримали німецькі князі, не задоволені жорсткою централізаторською політикою імператора. Однак останній не зважив на вимоги понтифіка. Загрози Григорія відлучити імператора від церкви теж не дали очікуваних результатів. Навпаки, Генріх на Вормському соборі (1076 р.) оголосив самого папу таким, що позбавлений престолу. У своєму листі до Григорія VII Генріх наказував понтифіку “залишити престол св. Петра”. У відповідь папа оголосив Генріха позбавленим імператорського достоїнства та відлучив його від церкви. Виступ проти Генріха підтримала більшість германських князів, що змусило його шукати миру.

5 січня 1077 р. імператор прибув до замку Каносса у Північній Італії. Три доби він простояв між зовнішніми та внутрішніми стінами замку – босим на снігу, під пронизливим вітром, з непокритою головою, у лахміттях. Так, за звичаями епохи, повинен поводити себе той, хто бажав випросити прощення за тяжкі гріхи. Врешті-решт прощення було отримано. Генріх обіцяв, що буде незмінно слухатися папи і допомагати йому у здійсненні реформи церкви, однак незабаром порушив свою обіцянку. Підсумком боротьби стало захоплення імператорськими військами Риму та втеча зідти Григорія VII. Останніми словами понтифіка, який помер незабаром у м. Салерно, стали: “Я возлюбив справедливість і зненавидів беззаконня, тому помираю у вигнанні” [14, с.13-59]. Проте, незважаючи на такий фінал, понтифікат Григорія VIII у цілому і “шлях до Каносси” Генріха IV став символом відновлення авторитету Римської церкви на засадах папоцезаризму.

Якщо спробувати глянути на григоріанську реформу не тільки як на засіб позбавити Церкву світського верховенства, то можна зазначити, “...що закінчилась вона більш суттєвими змінами, які полягали у розділенні кліриків та мирян, Бога і кесаря, Папи та імператора” [9, с.98]. Це рішення повністю суперечило тому, до якого прийшло православне християнство у Візантії, де правив імператор і папа в одній особі; воно суперечило підходу до влади, характерному для ісламу, де політика і релігія злиті й Аллах панує над усім. Християнство ж латинського зразка декларувало певну автономність мирян та специфічні сфери їхньої відповідальності.

Один з головних ініціаторів реформи, кардинал Гумберт де Сільва Кандіда писав: “Клірики і миряни повинні бути розділені за межами Церкви, залежно від їхніх занять, так само, як вони розділяються у межах храму, де кожній з цих категорій відводиться своє місце і свої служби. Хай миряни займаються тільки своїми справами – світськими, а клірики – своїми, тобто справами Церкви. І для одних, і для інших повинні бути встановлені чіткі правила” [9, с.99].

Крім цього головного принципу – розподілу кліриків та мирян, григоріанська реформа встановила і запровадила у життя нові форми зовнішньої організації у суспільстві. Її основними ключовими моментами стали такі: парохія, хрещення дітей, сім'я як соціальна ніша суспільства, християнський шлюб, дисципліна під час церковних служб, боротьба людини з гріхом тощо. Не буде перебільшенням сказати, що ця реформа мала глобальне значення і залишила один з найпомітніших слідів у європейському християнському світі.

Боротьба між римськими папами та європейськими королями й імператорами продовжувалася і у наступні століття. Теократичного тріумфу папство досягло за Інокентія III (1198-1216 рр.). Саме за його понтифікату папство здійснило свої мрії щодо всесвітньої монархії, які базувалися на тому, що “папа займає середину між Богом та людиною” [18, с.288]. При ньому було проголошено, що папа вже не правонаступник св. Петра, а “намісник Христа на землі”. Тобто у титулатурі знайшли відображення нові владні повноваження папи, оскільки, за християнським вченням, Христос є вічним первосвященником на небесах і, водночас, вічним царем богообраного народу – царем Юдейським. Згідно з цією логікою, його намісник також мав об'єднувати функції земного первосвященника і земного володаря – царя.

Керуючись цим принципом, Інокентій III укріпив папську владу в Італії, домогся визнання авторитету Апостольського Престолу Священною Римською імперією та іншими європейськими державами. Ленну залежність від Риму визнавали королі Арагону, Португалії, Англії та Сербії. Інокентій неодноразово виступав як вищий арбітр, розв'язуючи конфлікти між світськими правителями [8, стб.273-274].

Непримириму боротьбу за верховенство своєї влади над владою світською вів Боніфаций VIII (1294-1303 рр.). Вихований у дусі Григоріанської реформи, він був глибоко переконаний у вищості духовної влади над світською. Це призвело до конфлікту із королем Франції Філіпом IV (1285-1314 рр.), представником зароджуваної ідеології абсолютної монархії. Приводом для конфлікту стало запровадження спеціального податку, який мали сплачувати представники церкви і який призначався на військові цілі. Спеціальною буллою Боніфаций нагадав королю про недопустимість таких заходів і заборонив виплату податку. У відповідь Філіп IV видав заборону на вивезення фінансових коштів, які французька церква відправляла Апостольському Престолу. Справу вдалося мирно врегулювати, але французький король продовжував політику підпорядкування французької церкви власним державним інтересам. Загрози понтифіка відлучити Філіпа від церкви теж не дали результатів. Крапку у цих чварах поставив напад французького загону, що полонив папу (правда, пізніше його відпустили, а згодом він помер у Римі) [2, с.153-156; 6, с.167-188].

Говорячи про боротьбу світської і духовної влади у Європі, особливо хотілося б зупинитися на унікальному явищі, в основі якого теж лежали теократичні

тенденції, – хрестових походах (сам термін “хрестові походи” з’явився лише в кінці XVII ст.; сучасники ж називали їх “Шлях до Святої Землі”).

Поразки Візантійської імперії, яка була не в змозі відвернути загрозу сельджуцького завоювання, стривожили і західний християнський світ. Візантійський імператор звернувся до Заходу із проханням про військову допомогу у боротьбі за вільний доступ до святих місць у Палестині (мандри паломників до Святої землі на цей час стали вже традиційними). Хрестовий похід, для якого у 1097 р. у Константинополі зібралося європейське рицарство, був відповіддю західного світу на прохання східного християнства про допомогу. Отже, хрестовий похід був ініційований Візантією. У візантійській столиці надії покладалися на добровільних борців, які ризикуватимуть своїм життям за імператора та імперію. Однак латиняни йшли на завоювання у власних інтересах і мали на меті заснувати держави на Сході. Досить швидко хрестоносці проявили себе як інтервенти [13, с.52].

Своїм важливим завданням, окрім звільнення від сельджуків святих місць Палестини, хрестоносці вважали забезпечення єдності церкви. Вони бажали встановити загальну ієрархію для всіх віруючих, гарантувати єдність і одразу ж зав’язали стосунки із християнами-греками. Однак як засіб возз’єднання церков завоювальники розглядали, насамперед, свою військову та політичну перевагу. До того ж будь-який хрестоносний правитель, призначаючи нових єпископів, надавав перевагу священикам, що прибули із Західної Європи, тому що це зміцнювало владу латинян. Як сказав відомий німецький дослідник Е.Суттнер, “...на ґрунті військових успіхів західноєвропейських рицарів виріс церковний імперіалізм Західної Європи, що утискав права греків” [13, с.54].

Отже, хрестовим походам (незважаючи на різні мотиви, що спонукали людей до участі в них) ще раз вдалося підкреслити велич духовних засад у житті людини, а також утвердити в тій чи іншій формі перевагу церковного начала над світським, влади римського понтифіка та кардиналів. Іншими словами, утвердити сформульовані Григорієм VII в XI ст. основні принципи теократії, згідно з якими папству повинна належати не тільки вища духовна влада у світі, але і вища світська. Цей принцип нероздільності влади у майбутньому призведе до численних сутичок та актів непокори.

Однак релігійні зіткнення не обмежувалися хрестовими походами, вони неодноразово спалахували і на теренах самої Європи. По суті своїй вони означали боротьбу за владу, хоча часто відбувалися під прапором тих чи інших релігійних течій. Одним з таких епізодів були альбігойські війни (перша половина XIII ст.). Релігійна суть ідей альбігойців (термін походить від назви міста Альбі у Південній Франції, де вчення альбігойців набуло особливого поширення) полягала у тому, що вони вважали земний світ породженням диявола. Тому людина повинна розірвати стосунки з гріховним світом – лише так вона зможе врятувати свою душу. Але реальна причина була в іншому – альбігойці чинили опір владі французького короля, який на цей час вже об’єднав усю північ країни і намагався продовжити цю акцію на півдні.

Оскільки вчення альбігойців католицький Рим оголосив ерессю, інтереси папи та короля співпали у боротьбі з еретиками. Вбивство альбігойцями папського легата у 1208 р. спровокувало військові дії, яким папа Інокентій III надав статус хрестового походу. Війна набула затяжного та кровопролитного характеру. Після здобуття хрестоносцями останнього укріпленого центру альбігойців м. Монсегюра у 1244 р. політичний і релігійний вплив останніх було підірвано [12, с.336-416; 15, с.230-238] .

Таким чином, можна зазначити, що доба середньовіччя стала періодом формування папської універсальної теократичної монархії. Причому, формується вона не на юридичних, а на теологічних постулатах. У цей період земні володарі (імператори, королі, царі, князі) визнавали владу папи і були його васалами. Папи ж розглядали європейських монархів як своїх замісників у світських справах, яких за непослух можна позбавити корони. У цілому ж, вищезгадана епоха в історії папства стала періодом торжества теократичної ідеї панування католицької церкви на землі, яка у наступні століття значною мірою втрачає свою силу під час безкомпромісної боротьби зі світськими володарями. Наслідком цього стало суттєве послаблення впливу теократичних амбіцій Риму.

Джерела та література: 1. Андреева Л.А. Религия и власть в России. Религиозные и квазирелигиозные доктрины как способ легитимации политической власти в России. – М.: Ладомир, 2001. – 251 с.; 2. Воейков Н.Н. Церковь, Русь и Рим. – Минск: Лучи Софии, 2000. – 650 с.; 3. Вязигин А.С. Григорий VII, его жизнь и общественная деятельность. – Спб., 1891. – 298 с.; 4. Вязигин А.С. Очерки из истории папства в XI веке. – Спб., 1898. – 398 с.; 5. Головащенко С.І. Історія християнства: Курс лекцій: Навч. пос. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.; 6. Енько А.Г. Из истории борьбы империи против светских притязаний папства в начале XIV века // Научные доклады высшей школы. – Исторические науки. – 1961. – №3. – С.167-188.; 7. Карсавин Л.П. Основы средневековой религиозности в XII-XIII веках. – СПб.: Алетейя, 1997. – 424 с.; 8. Католическая энциклопедия. – Т. 2. – М.: Изд-во Францисканцев, 2005. – 1818 стб.; 9. Ле Гофф Ж. Рождение Европы. – СПб.: Александрия, 2007. – 398 с.; 10. Лозинский С.Г. История папства. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 592 с.; 11. Лортц Й. История церкви: В 2 т. Т.1. – М.: Христианская Россия, 1999. – 514 с.; 12. Осокин Н. Еретические верования / История ересей: Сб./ Сост. А.Лактионов. – М.: ООО “Издательство АСТ”; ОАО “Люкс”, 2004. – С.267-416.; 13. Суттнер Э. Христианство Востока и Запада. – М.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2004. – 320 с.; 14. Тощенко Ж.Т. Теократия: фантом или реальность? – М.: Academia, 2007. – 664 с.; 15. Уколова В.И. Церковь и ереси в Западной Европе: V-XV вв. // Научный атеизм, религия и современность. – Новосибирск: Наука, 1987. – С.207-238.; 16. Хачатурян Н.А. Король-сакс в пространстве взаимоотношений духовной и светской власти в средневековой Европе (морфология понятия власти) // Священное тело короля: Ритуалы и мифология власти. Сб. статей. – М.: Наука,

2006. – С.19-28. **17.** Христианство: Словарь / Под ред. Л.Н. Митрохина. – М.: Республика, 1994. – 559 с.; **18.** Христианство: Энциклопедический словарь. – М.: Большая рос. энциклопедия, 1995. – Т.2. – 671с.; **19.** Brucker P. Leben Papst Leos IX. – Strasburg, 1902. – 402 p.; **20.** Clayton J. Pope Innocent III and His Time. – Milwaukee, 1941. – 498 p.; **21.** Drehmann J. Leo IX und die Simonie. – Lpz., 1908. – 214 p.; **22.** Powell J.N. Innocent III: Vicar of Christ or Lord of the World? – Boston, 1963. – 518 p.; **23.** Vogel J. Gregor VII und Heinrich IV nach Canossa. – Berlin, 1983. – 314 p.

Vadym OREXOVSKIY

CHURCH AND STATE IN WESTERN EUROPE IN MIDDLE AGES: ORIGIN AND DEVELOPMENT OF PAPAL THEOCRACY

The article is devoted the problem of state-church relations in Western Europe of time of dark Ages. An author spares the special attention the role of papal in becoming of paposezarial model of relations between society and spiritual power.

УДК 94(477),10/11”

Богдан БОДНАРЮК, Ірина ВОЛОЩУК

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РЕМІСНИЦТВА У ВІЗАНТІЙСЬКІЙ ДЕРЖАВІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ IX – X СТ.

У соціально-економічній сфері Візантійської імперії період VIII-X століть характеризується підвищенням і суттєвим розвитком торговельно-ремісничої діяльності населення міст, у першу чергу великих та приморських. На початок X ст. саме морська торгівля і міста-порти перетворюються на потужні центри, де концентрується візантійське ремісниче виробництво й активно функціонують державні ринки. З іншого боку, на початок VIII ст. чітко окреслюються наявні ознаки виходу візантійського суспільства з гострої соціально-політичної кризи. Із середини століття землевласник – головний утискувач селян, членів митрокомії (візантійської сільської общини) – виступає вже як міщанин, міський землевласник, у тому числі й церковний. Разом з тим, джерела VIII ст. дають можливість констатувати, що тогочасний візантійський селянин стає не лише вільним особисто, а й власником своєї землі – “георгом”; рабство остаточно втрачає свою силу.

Протягом IX ст. державна влада у Візантійській імперії в своїй політиці і законодавстві переорієнтувалася на міських ремісників, торговців та купців. “Василіки” і “Землеробський закон” остаточно знищили систему колонату. В X ст. з 35 великих (муніципальних) міст в Імперії майже половина перейшла під економічну владу Церкви, ставши центрами великих церковних митрополій. Зрештою, процес урбанізації зумовив під кінець X – на початок XI ст. виникнення і концентрацію, переважно в містах, осередків ремесла і торгівлі, а також формування ринків та нових торговельних шляхів.

У даному контексті виділена для висвітлення у статті проблематика є актуальною, оскільки дозволяє об’єктивно розглянути й охарактеризувати

передумови та складові формування візантійського ранньосередньовічного феодалізму. Крім того, аналіз розвитку ремесла і торгівлі в ромейській державі зумовлює осмислення особливостей загального історичного тла і духовно-культурного надбання візантійської цивілізації в загальних межах феномену візантинізму.

Характеризуючи тематичну історіографію, необхідно відзначити, що питаннями візантійської економіки, зокрема особливостями розвитку ремесла і торгівлі, за минулі два століття займалися досить багато західноєвропейських, російських та радянських істориків. Серед дореволюційних авторів у першу чергу слід згадати роботи С. Шестакова [101], Д. Азаревича [29, 30], П. Безобразова [34, 35], Є. Черноусова [100], К. Успенського [89], О. Павлова [70], А. Барта [38], Г. Герцберга [42]. К. Рота [73], В. Скалоновича [76], О. Рудакова [74]. На окрему увагу, де також висвітлюється проблематика, пов'язана з ремісничо-торгівельною галуззю Східної Римської імперії, заслуговують ґрунтовні концептуальні дослідження відомого французького фахівця Ш. Діля [43], російського дореволюційного історика-орієнталіста А. Васильєва та відомого українського візантиніста XIX ст. Ю. Кулаковського [56]. Цікаві дані у своїх публікаціях, присвячених видатним візантійським подвижникам і святым, подають А. Доброклонський [44, 45], І. Помяловський [71] і єпископ Арсеній [33]. Ці автори торкнулися малодосліджених питань, що стосуються економічної діяльності візантійських монастирів, ремісничої “практики” окремих православних святих тощо.

Протягом XX ст. в царині візантиністичних студій з'явилося нове покоління талановитих учених. Темою візантійського феодалізму, вивченням його сутнісних характеристик і ознак ґрунтовно займалися радянські науковці, такі як А. Каждан [48-55], Н. Пігулевська [72], Г. Літаврін [67], Ф. Успенський [94-97], З. Удальцова [90-93]. Оригінальними теоретико-методологічними підходами характеризуються дослідження 60-х – 80-х рр. XX ст. М. Сюзюмова [78-88], Р. Наследової [68], М. Левченка [66], Е. Ліпшиц [57-65], Г. Курбатова [47], Б. Рібакова [75], А. Якобсон [102], М. Артамонова [32], А. Банк [39]. Згадані дослідники у своїх наукових статтях і монографіях висвітлювали процес урбанізації Візантійської імперії, його економічні складові, розглядали специфіку зовнішньої та внутрішньої торгівлі ромейської держави, аналізували виникнення та розвиток в містах Імперії ремісничих цехів, їх регламентацію і законодавчу базу. Свій внесок у вивчення візантійського ремісничого виробництва здійснили й західні історики минулого століття – Д. Ангелов [31], Е. Франчес [98], Л. Брентано [37], Р. Браунінг [36], Г. Острогорський [69], Е. Вернер [41]. Серед сучасних візантиністів (кінця XX – початку XXI ст.), які торкаються у власних фахових виданнях проблеми торгівлі та ремесла в Східній Римській імперії, варто згадати українського вченого з Харкова С. Сорочана [77] і російську дослідницю з Москви А. Хвостову [99].

Серед основних джерел проблеми необхідно виділити “Візантійську книгу Епарха” [43], створену на межі IX-X ст. Даний юридичний пам'ятник

являє собою законодавчий звід, який регламентував права та обов'язки міського голови візантійської столиці – тобто константинопольського епарха. Зокрема, в джерелі виділено всі види, типи і категорії ремісників, які існували в державі і столиці на той час. “Візантійська книга Епарха” також визначала характер їхньої діяльності, права, пільги й систему оподаткування. Другим важливим джерелом є “Еклога” [18] – звід законів, прийнятий візантійськими імператорами (Левом III Ісавром, Василієм I Македонянином та ін.) в часи іконоборчого руху. В “Еклезії” ряд параграфів і відповідних підпунктів присвячено регламентації ремесла і торгівлі у VIII-IX ст. Такі ж свідчення містить і відомий “Морський закон” [19], прийнятий в Імперії наприкінці VIII ст.

Дотичні дані в опусі “Про феми” [16] наводить візантійський імператор Константин VII Багрянородний; оригінальну інформацію стосовно ремесла в чернечому середовищі подає в одному зі своїх листів видатний діяч Церкви, преп. Феодор Студит [22]. Свідчення про торгівлю у “Життєписі візантійських царів” [24] репрезентує продовжувач Феофана.

Необхідно констатувати, що досить багато фактів, присвячених візантійській економіці, також містять Життя тієї епохи. Саме в агіографічній літературі VIII-X ст. можна знайти унікальну інформацію про види ремесла, їхню градацію та специфіку, економічну спеціалізацію різних регіонів Візантійської імперії тощо. Для аналізу окресленої вище проблематики даної статті використано декілька тогочасних Життів, зокрема “Життя Іоана Психаїта” [12, с. 139-162], “Життя Євстратія” [9, с. 115-138], “Життя Германа” [10, с. 433-480], “Життя Феодори Солунської” [6, с. 321-354], “Життя Афанасія Егінської” [7, с. 61-74], “Життя Федора Едеського” [5, с. 75-98], “Життя Григорія Декаполита” [11, с. 203-252], “Життя Антонія Кавлея” [8, с. 87-112], “Життя Луки Стилита” [13, с. 271-302] та ін., зі збірників агіографічних пам'яток А. Пападопуло-Керамевса, Хр. Лопарева і “Візантійських життів святих”, що вийшли у світ під редакцією В. Стукова. Нарешті, низку тематичних джерел [1, с. 52; 2, с. 46; 3, с. 46; 15, с. 44; 17, с. 208-211; 20, с. 45; 21, с. 44; 23, с. 198-205; 26, с. 21; 27, с. 50; 28, с. 45] (у вигляді уривків) було використано зі збірника документів по соціально-економічній історії Візантії та хрестоматії з історії середніх віків [14, с. 373].

Отже, переходячи до висвітлення розвитку ремесла у Візантійській державі протягом другої половини IX – X ст., спочатку доцільно зупинитися на розгляді ювелірного виробництва. Як відомо, ювелірне мистецтво візантійських майстрів приковувало увагу тогочасних письменників – як грецьких, так і іноземних. Наприклад, пресвітер Феоділ, який жив у X ст., залишив докладний опис ювелірного виробництва. З тексту джерела можна побачити, що автор був добре обізнаним у візантійській техніці [53, с. 799]. Візантійські ювеліри, зазвичай, називалися “срібних і золотих справ майстри”. Різниця між цими двома категоріями, що існувала в пізньоримські часи, зберігалася й у Візантійській імперії принаймні в термінології: “Книга епарха”, зокрема, розмежовує аргіропратів та крусоків (плавильників

золота) [4, II, 8-10], Хроніка Продовжувача Феофана виділяє хрисостионтів і апропоніатів [24, с. 170]. На думку дослідників, останні продавали не тільки золоті, але й срібні вироби [84, с. 153].

Пресвітер Феофіл детально описує ювелірну майстерню початку X ст. За його словами, вона складалася з трьох приміщень: одне призначалося для обробки різних кольорових металів (мідь, олово, свинець), інше – для срібла, третє – для золота [80, с. 36]. Для плавки міді слугував ливарний горн, складений з глини, змішаної з кінським гноєм; міхи під'єднувалися до горна за допомогою залізних сопел [55, с. 135]. Знаряддя майстра були надзвичайно різноманітними. Феофіл згадує кілька типів ковадл: одні були рівні та квадратні, інші мали роги, треті – напівсферичну поверхню [55, с. 135]; настільки ж різноманітними були молотки й кліщі [55, с. 136]. У майстерні існував спеціальний верстат для волочіння дроту, необхідного при виготовленні перегородчастих емалей, а також інший верстат, на якому ювелір міг робити “грانا”, утовщення на срібному або золотому дроті; для плавки золота й срібла слугували спеціальні тиглі з міцної білої глини [55, с. 136-137]. Вироби візантійських ювелірів IX-X ст. були досить різноманітними. Це насамперед різний золотий і срібний посуд для імператорського столу, начиння для богослужіння та для аристократичних будинків [26, с. 21]; предмети парадного одягу імператора і знаті й, зокрема, царська стемма та вінці титулованих осіб, фаворитів василевса [74, с. 219]; різні предмети літургії – ікони, хрести, релікварії, символічні фігури голуба (символ Святого Духа), енколпії, оклади Євангелій; усілякі прикраси: намиста, діадеми, серги, перстені, браслети, кінський “чепець” на голову і т.п. [74, с. 220]

Візантійська імперія здавалася сучасникам скупченням золота, срібла та коштовних каменів: недарма німецький хроніст X ст. підкреслював, що візантійська принцеса Феофано, видана заміж за Оттона II (973-983), принесла із собою (в якості посагу) “незліченну кількість золота й срібла”, а прочани, котрі відвідували ромейську столицю, благоговійно згадували й описували її небачені багатства й пишності [96, с. 301]. Слід зазначити, що розквіт візантійського ювелірного мистецтва зрештою припадає саме на X ст. Найбільш суттєвим технічним нововведенням візантійських ювелірів було застосування з IX ст. перегородчастої емалі; найвищий підйом візантійське виробництво емалів переживає у X ст. Константин Багрянородний добре знав вироби майстрів-емальєрів, якими прикрашалася навіть кінська зброя [67, с. 58]. Чудові взірці візантійського ювелірного мистецтва дотепер знаходяться у скарбниці венеціанського собору св. Марка; серед них – золоті й срібні кубки, прикрашені емаллями. Деякі з цих кубків мають написи, які дозволяють точно визначити час їхнього виробництва. Наприклад, кубки з іменами Михаїла Тага, Василя Нофа або імператорів Романа II (959-963) й Василя II (976-1025) належать до середини X – початку XI ст. [39, с. 76].

Тож, можна припустити, що в цілому візантійська ковальсько-ливарна справа і ювелірне виробництво переживали підйом з середини IX до початку XI ст.: саме на цей час припадає найбільша кількість збережених

виробів, а письмові джерела тієї епохи констатують високу майстерність візантійських металістів, механіків і ювелірів [53, с. 203]. При цьому звертає на себе увагу відсутність чіткого розмежування між різними категоріями металістів: не простежується, скажімо, спеціалізація між срібних і золотих справ майстрами, ювеліри одночасно були й ливарями, ливарі – ковалями й т.п., хоча у IX ст. з'являються ковалі, які спеціалізувалися на виготовленні певного виду продукції, - якорів, ножів, ланцюгів, обладунків [25, с. 200]. Типовою середньовічною рисою візантійського металевих виробництва є зв'язок ливарної справи з домашнім господарством: певна частина металевих виробів виготовлялася ремісниками вдома [79, с. 45].

Варто відзначити, що металеве виробництво існувало не лише у Константинополі, але й у провінційних центрах, про що свідчать знахідки ливарних матриць у Херсоні й Коринфі. Повідомлення про значний розвиток виробництва металу в столиці припадають на середину IX ст., тоді як коринфські речі датуються X ст. Ювелірне виробництво в Імперії переважно зосереджувалося в Константинополі, хоча у провінції теж існували поодинокі майстерні ювелірів [79, с. 46].

Масовий археологічний матеріал, який дозволяє робити більш широкі висновки стосовно шляхів розвитку візантійського ремесла, зберігся від гончарного виробництва. Гончарне ремесло та гончарі досить часто фігурують у візантійських джерелах. Гончарні майстерні, зазвичай, розташовувалися як у містах, так і в селах. Приміром,, в одному з лаврських актів X ст. згадується майстерня з виробництва цегли, розташована в селі [90, с. 209]. Джерела також згадують гончарні майстерні поруч із виноградниками й солончаками, луками і водяними млинами [6, с. 340]. Основним знаряддям праці гончара залишалось гончарне коло, на якому він формував посуд; далі кераміка обпалювалась у гончарному горні. В “Геопоніці”, пам'ятнику X ст., дуже часто копіюючого старі античні оригінали, можна зустріти цікаве уточнення: на колі виготовлялися лише невеликі горщики; величезні ж посудини, що слугували діжками, майстри ліпили прямо на підлозі, у теплом приміщенні, “надбудовуючи” їх день за днем. Від жару в горні посудини нерідко лопалися, й тому “Геопоніка” рекомендувала майстрові бути обережним при обпалі. Після виготовлення посудини піддавалися випробуванню на звук [53, с. 205].

Слід відзначити, що саме археологічні матеріали дають конкретну уяву про візантійські гончарні майстерні. У Коринфі вченими були розкопані залишки щонайменше чотирьох майстерень X ст., розташованих у безпосередній близькості від міської площі. Найкраще археологи відтворили садибу гончара. Вона виходила на головну вулицю: тут розташовувалася крамниця, куди з вулиці вів парадний хід; зберігся, зокрема, кам'яний поріг від широких дверей. Усередині садиби був дворик, де два колодязі забезпечували водою майстра; цей дворик використовувався для сушіння посуду [53, с. 205]. Майстерня розташовувалася у західній частині дворика; у видовженій кімнаті, що виходила як у двір, так і в провулок, очевидно, були встановлені

гончарні кола: тут могло працювати одночасно кілька людей. На південь від видовженої кімнати, у спеціальному приміщенні, в підлогу були вмонтовані чотири піфоси; поруч знаходилися чани для підготовки гончарного тіста. Нарешті ще південніше можна було побачити гончарний горн. У південній частині садиби було кілька кімнат, які могли відігравати роль житла або комор для зберігання сировини та готової продукції [83, с. 70].

Виявлені в Коринфі гончарні горни X ст. склалися з каменю, цегли й глини; вони відрізнялися розмаїттям конструкцій. В одному з них - т.зв. топкова камера, кругла у плані, була влаштована під випалювальною камерою і топкові гази піднімалися вгору через 26 продухів – отворів у поді (черені) горна. Випалювальна камера являла собою склепіння. В інших печах випалювальна і топкова камери розташовувалися приблизно на одному рівні й розділялися вертикальною стіною, а не горизонтальним подом. У цьому випадку горни могли бути як круглими, так і чотирикутними [83, с. 70]. Збереглися залишки гончарних печей і в інших містах Імперії, наприклад в Афінах, Сардах, Херсоні, але гончарні горни у Константинополі археологами не виявлені [80, с. 42]. Пізньоримська неполивна кераміка V ст., очевидно, залишалася основним видом глиняного посуду й у наступні сторіччя. З іншого боку, розкопки в Константинополі виявили лише невелику кількість фрагментів кераміки (переважно глечиків), що належали до VIII-IX ст. Це – червонясто-коричневі черепки грубого виготовлення [59, с. 84].

За даними розкопок у Константинополі, археологи виділяють тут наступні типи кераміки: червоноглиняні вироби з червонуватим ангобом і рідкими плямами поливи; посудини з грубого тіста, змішаного із дресвою, які отримували при обпаленні сірий, червоний або коричневий колір і були вкриті зсередини глазур'ю відповідного кольору; кераміка найкращого виготовлення: як і червоноглиняні, посудини виготовлені з більш чистого тіста і вкриті жовтогарячим або червоним ангобом та поливою більш різноманітних кольорів – зеленого, червоного, коричневого, жовтогарячого тощо. У столиці Візантії був знайдений також один червоноглиняний черепок, прикрашений білим ангобом і поливою двох різних кольорів: жовтого та оранжево-червоного [59, с. 84].

У константинопольській кераміці другої половини IX ст., як і раніше, вченими чітко розрізняються два основні типи: грубі червоноглиняні глечики з недбалою зеленою або коричневою поливою і більш вишуканий посуд – чашки й тарілі; тісто кераміки другого типу стало тонкішим і придбало світліший колір (біло-рожевий), хоча й покривалося, як і раніше, ангобом тілесного або коричневого відтінку – в дусі традицій старої червоноглиняної кераміки. Ця кераміка прикрашалася різними способами: наліпними глиняними рельєфами (пелюстками), втисненими штампами або малюнками т.зв. врізною лінією, а зверху вкривалася наскрізною жовтогарячою, жовтою або сіро-зеленою поливою [59, с. 85]. Отже, як бачимо, константинопольські гончарі поступово вдосконалювали техніку виробництва. Вони накопичували всі ті прийоми роботи, які стануть характерними для кераміки наступної

епохи, але в цілому візантійське гончарство ще не могло відірватися від старих, пізньоримських за своїм походженням, традицій, і тому виробу другої половини IX ст. несли в собі риси перехідного періоду [53, с. 207].

Розквіт константинопольської кераміки припадає на кінець IX і першу половину X ст. Посуд цього періоду виготовлявся без ангоба, і глазур наносилася безпосередньо на світлу глину. Найпоширеніша кераміка кінця IX – початку X ст. вкривалася зеленою або жовтою поливою. Полива була чистішою, ніж у VII-VIII ст., і на поверхні посуду вже зрідка проступали нерівності поверхні. Від “зеленої” та “жовтої” кераміки IX-X ст. відрізняється посуд, призначений для господарських потреб (гличики, чашки, горщики), котрий покривався глазур’ю світло-кремового або сірого кольорів [53, с. 207]. Гончарі тієї епохи не лише розвивають декоративні прийоми попереднього періоду (штампи й пелюстковий рельєф), але й упроваджують нову техніку – т.зв. поліхромний розпис, за допомогою якого були створені найбільш вишукані твори візантійського гончарного мистецтва IX-X ст. Саме тісто поліхромної кераміки несуттєво відрізнялося від матеріалу, з якого формували простий поливний білоглиняний посуд – нововведення містилося в техніці декорації: на білу глину наносили малюнок у три або більше фарби, який вкривали безбарвною поливою [53, с. 208].

Пресвітер Феофіл був першим ромейським автором, котрий описав – хоча й не зовсім точно – техніку виготовлення поліхромного посуду. За його словами, греки “беруть фарби всіх сортів і кожную з них розтирають окремо з водою; до цього вони додають п’яту частину дрібно розтертого скла, змішаного з водою (тобто поливи – *Б.Б., І.В.*). Потім вони малюють кола, дуги і чотирикутники, де розміщують тварин, птахів, рослини або щонебудь інше за своїм смаком, а після цього розписані так посудини ставлять у склоробну піч” [53, с. 208]. Поліхромна кераміка (крім посуду, у такий спосіб виготовляли й кахлі для прикрас стін) відома дослідникам переважно за знахідками у Константинополі й Преславі (Болгарія). В Афінах її не було майже зовсім, а у Коринфі (за даними розкопок) поліхромна кераміка хоча й зустрічається частіше, ніж в Афінах, однак, за твердженням фахівців, не вироблялася на місці, а привозилася ззовні [93, с. 57].

Поліхромну кераміку виготовляли також у Нікомідії, проте пізніше, на початку XIII ст. Кінцем IX – початком X ст. датується найдавніша візантійська кераміка Коринфа. Можна виділити дві її групи: першу становив білоглиняний привізний посуд, серед якого зустрічалася й поліхромна кераміка, а переважала кераміка з жовтою або темно-зеленою поливою без прикрас чи з прикрасами у вигляді штампів (медальйони з розетками, птахами й людськими фігурами) або наліпних пелюстків; вона досить схожа до найпоширенішої форми поливної кераміки Константинополя того часу й цілком імовірно, імпортувалася зі столиці [59, с. 79].

Місцева коринфська кераміка суттєво відрізнялася від імпортного білоглиняного (константинопольського) посуду: вона виготовлялася з грубого цегляно-червоного тіста, змішаного з дресвою; на товсті стінки посудини

майстри товстим шаром наносили безбарвну поливу, яка вкривала лише внутрішню частину виробів, що безпосередньо контактувала з їжею. Після обпалу вироби отримували коричневий колір; втім, через недосконалість техніки колір залишався нерівним, а іноді переходив у сірий. Коринфська кераміка межі IX-X ст. була кухонним посудом; найбільш характерна для неї форма – миска на високому порожньому піддоні, де існувало кілька отворів (зазвичай, один великий і два навпроти – малих) для вугілля; зверху ця миска накривалася масивною кришкою з однією ручкою. Така посудина слугувала для готування їжі; одночасно в ній можна було протягом тривалого терміну зберігати їжу гарячою [47, с. 66-67].

У другій половині X ст. в Константинополі продовжує переважати білоглиняний посуд. Ця проста поливна жовто-зелена кераміка як основна форма столичного гончарного виробництва, тим не менш, і за кольором, і за майстерністю формовки поступається такому самому зелено-жовтому поливному посуду початку сторіччя. Нові типи поливної кераміки (посуд, прикрашений малюнками візною лінією по ангобу, і посуд, вкритий коричневою фарбою або ангобом, поверх якого наносилася жовта глазур, що надавало після обпалу червоно-коричневий відтінок) зустрічалися порівняно мало; виробництво поліхромної кераміки наприкінці X ст. хоча й залишалось досить незначним, проте дещо зросло [47, с. 67].

Коринфські знахідки IX-X ст. дають велику кількість фрагментів місцевої “коричневої” кераміки. При цьому можна констатувати помітне вдосконалювання техніки її виробництва: тісто стає чистішим, полива вкриває з X ст. посудину вже з обидвох боків, для оздоблення виробів ремісники застосовують наліпний рельєф. Про популярність серед населення виробів цього типу свідчить поява білоглиняного посуду з наліпними рельєфними прикрасами, який наслідував “коричневу” кераміку. На думку А. Каждана, даний тип посуду ввозився у Коринф з тих північно-західних районів Малої Азії, де існував центр білоглиняного гончарства [53, с. 211].

Серед кераміки X ст., що вводилося у державу, археологи відзначають багато поліхромної. Саме X ст. стає періодом найбільшого імпорту поліхромного посуду в Коринф [91, с. 129]. З XI ст. кількість поліхромних фрагментів помітно знижується, хоча вони продовжують зустрічатися ще й у XII ст. Разом з тим, тенденції розвитку керамічного виробництва, що намітилися наприкінці IX ст., стають особливо виразними у X ст. На початку XI ст. Константинопольське гончарне виробництво починає переживати поступовий занепад. Скорочується виробництво поліхромного посуду, скорочується і його імпорт у Коринф. Основний вид константинопольської кераміки – білоглиняний поливний посуд – демонструє ознаки неохайності: тісто стає темнішим (до жовто-коричневого відтінку), на поливі з’являються опуклості. У деяких випадках з X ст. білоглиняна кераміка вкривається майстрами білим ангобом (останній мав маскувати погіршення якості тіста), а поверх нього наносила опакова (а не наскрізна, як колись) глазур кремового, зеленого й пурпурного кольору [53, с. 211].

У невеликій кількості в константинопольських знахідках IX-X ст. зустрічається “зелено-коричнева” кераміка (можливо, солунського виробництва) і червоноглиняна кераміка з білим ангобом та малюнком врізною лінією. Посуд цих типів був поширений у візантійській Греції від Солуні до Спарти, а в самому Константинополі він залишався вкрай обмеженим. Дослідники припускають, що його ввозили у столицю з грецьких міст [87, с. 82]. Отже, якщо в IX-X ст. константинопольська кераміка відрізнялася технічною досконалістю (і не лише та, що призначена для стола знаті та купецтва, але й скромніша “зелено-жовта”) і вивозилася в інші міста, наприклад у Коринф, то з XI ст. ситуація змінюється докорінно: гончарна справа в столиці переживає занепад, і напередодні латинського завоювання константинопольські майстри виготовляли переважно глечики з грубого тіста, змішаного з дресвою [53, с.213].

У провінційних містах Греції гончарне виробництво з кінця X ст. навпаки вступає у смугу підйому. Кераміка зі Спарти датується, здебільшого, XI ст.; вона мала держак головним чином цегляно-червоного кольору, покривалася товстим шаром білого ангобу й прикрашалася малюнком врізною лінією, зверху на який наносилася полива – зелена або жовта; малюнок набував коричневого відтінку [53, с. 213]. Систематичні розкопки в Афінах дозволяють простежити еволюцію афінської кераміки. Її основна маса датується X ст. При цьому пам’ятники того періоду є переважно фрагментами коричневого поливного посуду по типу, близькому до коринфського; зокрема, це миски на високому порожньому піддоні. Крім того, серед артефактів зустрічається білоглиняна кераміка константинопольського виробництва. У X ст. в Афінах переважали два типи посуду: розписна “зелено-коричнева”, з підглазурним розписом зверху білого ангобу (кераміка солунського типу) і посуд, прикрашений малюнком врізною лінією, близький до виробів з Коринфа й Спарти. Крім того, “зелено-коричнева” кераміка відома не тільки по знахідках у Солуні, але й в околиць центрах, наприклад в Олінфі [83, с. 77].

Візантійська кераміка X ст. наслідує і за формою, і по техніці металевий посуд: тогочасні майстри прагнуть домогтися найбільшої тонкості стінок, охоче виготовляють кубки на високих і тонких ніжках, тарілі на високих піддонах; врізний малюнок, по суті, також є прямим наслідуванням карбування; нарешті, опаковість глазури прийшла в гончарну справу з емальєрного ремесла [73, с. 301]. Однак, якщо ці спроби наслідування сприяли занепаду константинопольської гончарної справи (оскільки тут майстри робили спроби досягти міцності тонкостінних посудин на високих ніжках ціною якості тіста, у яке додавалася дресва), то в грецьких центрах, які переживали в XI ст. підйом керамічного виробництва, творче використання гончарами прийомів художньої обробки металу дозволило створити останнім нову техніку декорування червоноглиняного посуду [73, с. 301]. Про кераміку міст Малої Азії відомо менше: тут знахідки були випадкові й незначні, а виявлені фрагменти візантійського посуду описані поверхово і не датовані. Порівняно багато візантійської кераміки X ст. знайдено в Пергамі й Трапезунді [35, с. 19-20].

Пергамська кераміка частіше була здебільшого червоноглиняна, вкрита жовтою або зеленою поливою (із зовнішнього боку – не цілком) і прикрашена малюнком врізною лінією; останній має більш темний колір – чорний або коричневий, – ніж фон; незначна частина її має орнамент, нанесений ангобом, сам орнамент світліший, ніж природній колір глини. Пергамський посуд за своїм типом не має нічого спільного з константинопольським і скоріше може бути дотичним гончарній продукції грецьких міст. Схожа кераміка знайдена також при розкопках в Ефесі та Сардах [37, с. 135]. У Херсоні в шарах IX-X ст. поряд із місцевою червоно-глиняною неполивною керамікою археологи часто зустрічають фрагменти імпортного білоглиняного поливного посуду. За своїм типом він належить до “жовто-зеленої” кераміки (рідше зустрічається “блакитна”) і, швидше за все, є продукцією константинопольського виробництва [53, с. 217]. В цих самих шарах, за даними А. Якобсона, зустрічається у невеликій кількості й червоноглиняна поливна кераміка – можливо, місцевого виготовлення [102, с. 141].

Крім глиняного посуду, з гончарних майстерень Візантії у другій половині IX-X ст. виходили й інші вироби: глиняні світильники, покрівельна черепиця, водогінні труби, цегла. Хроніка Феофана, розповідаючи про ремонт Валентинового акведука у VIII ст., згадує, що для цього з Еллади та островів було зібрано 500 майстрів, які виготовляли черепицю, а також гончарі, котрі виробляли цеглу [66, с. 58]. Візантійські глиняні світильники відомі переважно по знахідках у Коринфі; вони значно відрізнялися від пізньоримських світильників. Відмінність полягала насамперед у тому, що візантійські світильники IX-X ст. виготовлялися на гончарному колі і – за винятком деяких перехідних форм – були вкриті поливою: коричневою на найбільш ранніх (середина IX ст.), і зеленою або жовтою – на більш пізніх взірцях (кінець X – початок XI ст.) [66, с. 58]. Крім того, на початок X ст. змінюється і сама форма світильника.

Типові візантійські світильники мали відкритий резервуар, обгороджений високим бортиком, і носик, у який вставлявся гніт; два або три світильники розташовувалися, зазвичай, один над одним на загальному стрижні. Іноді цей стрижень піднімався високо над верхнім зі світильників і мав отвір, куди просмикувався ланцюжок для підвішування. Перехідні форми – іноді неполивні – мають, подібно пізньоримським світильникам, закритий резервуар; однак він настільки малий і отвір для гніта настільки вузький, що його можна вважати застарілою (для тієї епохи) відмираючою конструкцією [66, с. 59]. Отже, як і у виробництві глиняного посуду, в цій галузі гончарства спостерігається прогрес, який припадає на X ст., оскільки саме тоді з'являються перші коричневі поливні світильники, або, на думку А. Каждана, навіть на попереднє століття, коли візантійські майстри вже виготовляли лампи на гончарному колі [53, с. 220]. Виробництво цегли також описується у візантійських тогочасних джерелах [94, с. 37]. Цегла і керамічна черепиця постійно зустрічаються при розкопках [58, с. 22-23].

Нарешті з глини у Візантії виготовляли іграшки, що зображували тварин, поліхромні кахлі й простенькі ікони із зображенням святих. Поліхромні кахлі, виробництво яких переживає розквіт у IX-X ст., використовувалися для оздоблення спеціальних (сакральних) місць у церквах, таких як амвон або епископський престол; втім, незначна кількість знахідок не дає можливості вирішити питання про їхнє широке застосування. Поліхромні кахлі за розписом іноді копіювали мозаїку: можливо, вони були призначені замінити дорогі мозаїчні прикраси [48, с. 180]. Таким чином, у розвитку візантійського керамічного виробництва можна побачити ту саму закономірність, що й у розвитку металообробки: розквіт гончарства починається з середини IX ст. З підйомом керамічного виробництва було пов'язано відродження існуючого в часи античності звичаю таврувати гончарні вироби. Появу візантійських гончарних клейм А. Якобсон відносить до кінця IX або початку X ст. [102, с. 263-265]. Клейма на візантійських амфорах відомі за знахідками у Константинополі; аналогічні клейма на таких самих амфорах зустрічаються й у Херсоні, щоправда в невеликій кількості. Проте, якщо розквіт керамічного виробництва у візантійській столиці припадає на IX-X ст., то в провінційних містах він стає особливо помітним у XI ст. [87, с. 33].

До керамічного виробництва порівняно близьким було склоробне. Майстри-склороби, або скловари, згадуються в різноманітних писемних пам'ятниках, проте основним джерелом стосовно виробництва скла у Візантії є розкопки у Коринфі, де 1937 року вченими була знайдена майстерня X ст. з виготовлення скла. В центральному приміщенні цієї майстерні розташовувався складений з каміння горн; він ділився на три частини: камеру-топку, безпосередньо над нею розташованою камерою, де розплавлялися сирі матеріали, та верхню камеру, де підтримувалася порівняно невисока температура і де поступово застигали підготовлені майстром посудини. У майстерні археологи знайшли і певну кількість сировини, у тому числі глину та кварц, а також мідну стружку й залізні шлаки, що слугували матеріалом для фарбування [53, с. 222].

Простий посуд видувався без форм, але візантійські майстри знали й більш складний спосіб дуття: спочатку посудина видувалася у формі, на внутрішній стінці якої нанесені візерунки; потім форма забиралася і майстер продовжував дуття, щоб візерунки, які відбилися на стінці, втратили початкову різкість [53, с. 222]. Іноді скляний посуд прикрашався розписом, золотими зображеннями людей, птахів та інших тварин, малюнками врізною лінією. Форми та колір були досить різноманітні: серед знахідок у Коринфі зустрічається зелений, жовтий, рожевий, синій, безбарвний посуд; келихи, чаші, пузаті графини, високі циліндричні пляшечки з маленьким горлечком; остання група – зазвичай, з темно-синього скла – нерідко прикрашалася зображенням птахів у медальйонах [53, с. 223]. Візантійські скляні посудини цінувалися надзвичайно високо: імператор Роман Лакапін, відряджаючи посольство до Італії, надіслав разом із церковним начинням і коштовними одежами 17 скляних посудин [42, с. 471]. Крім посуду, візантійські склороби IX-X ст. виготовляли мозаїчне скло, браслети і

т.зв. геми [34, с. 44]. Найкращі зразки візантійського художнього скла припадають на час правління Македонської династії.

Одним з найважливіших та прибуткових ремесел у Візантійській імперії було текстильне. Візантійські майстри IX-X ст. виготовляли тканини з вовни, льону і шовку. Прядіння і ткацтво у Візантії до кінця X ст. ще було тісно пов'язано з домашнім господарством: у селах селяни самі виготовляли грубі плащі з овечої вовни. В “Житті Афанасії Егінської” розповідається, як свята самотужки у своєму будинку займалася ткацтвом [7, с. 68]. Візантійські міщанки постійно пряли й ткали: Михаїл Псел, наприклад, вважав найхарактернішим заняттям для жінок “тримати в руках веретено” або ткати [43, с. 195]. Зібрану з овець та кіз вовну насамперед піддавали відповідному очищенню, далі підмайстри розчісували й готували пряжу. В Коринфі археологи знайшли бронзові гребені для ткацького верстата [84, с. 151]. Нарешті вовняні тканини піддавалися валянню; джерела, зокрема, згадують фахівця-шаповала [52, с. 85-96].

Більш докладні відомості зберегли тогочасні писемні пам'ятники про візантійське полотно. Грубі полотняні тканини, які Хроніка Продовжувача Феофана протиставляє тонкій лляній тканині, що слугувала в якості скатертин, використовувалися і як лазневі простирадла [24, с. 179]. Відомо також, що з лляних тканин виготовлялися т.зв. бамбацинові хітони [71, с. 47]. Разом зі звичайними лляними тканинами візантійські майстри X ст. виготовляли й першосортне біле полотно, яке на Заході цінувалося надзвичайно високо. Серед дорогоцінних подарунків, привезених принцесою Даніеліс у Константинополь, її майстринями були виткані різні полотна. Хроніст, характеризуючи їх, говорить, що “вони були тонше павутини і кожна штука полотна могла бути згорнута і вкладаєна в очеретовий стовбур” [53, с. 225]. Полотняні тканини вироблялися в різних частинах Імперії. Наприклад, “Книга єпарха” згадує константинопольських ремісників, котрі обробляли льон [4, IX, § 7]; вона фіксує також, що полотна завозилися з району Керасуна й з-за Чорного моря, скоріш за все з Херсона [4, IX, §1]. Потужний розвиток полотняного виробництва в X ст. існував і у Пелопоннесі [77, с. 236].

З вовняних і лляних тканин ромеї виготовляли зазвичай одяг: кравці нерідко згадуються у візантійських джерелах. Однак далеко не завжди ткацьке ремесло відділялося тут від кравецького. Ця обставина особливо чітко вимальовується при розгляді складеного ченцем Феодором списку штрафів столичного Студійського монастиря, які чиновники накладали на монастирську братію. Згідно з цим списком ткач – це той, хто виготовляє вовняні хітони, тобто шитий готовий одяг; таким чином, він є кравцем [45, с. 412]. До того ж цей “кравець” має у своєму розпорядженні ткацький верстат. Той же список згадує й інший термін, що позначає кравця – “айхеотніс” [45, с. 412]; проте і він, хоча й виготовляв плащі, починав свій виробничий процес із роботи на ткацькому верстаті. Отже, можна констатувати, що у Візантії, де прядіння і ткацтво були частиною домашнього господарства, у IX-X ст., за даними джерел, не завжди проводилося чітке розмежування між ткачем і

кравцем; тобто кравець сам був ткачем, сам ткав матерію. Розподіл праці в ткацькій справі визначався тим сортом готової продукції, котрий виготовляли майстри: плащі, хітони або ж будь-що інше [53, с. 226].

Численні візантійські бронзові голки (на відміну від римських кістяних) X ст. також знайдені у Коринфі; там же вчені виявили й глиняні катушки для ниток та бронзові кравецькі наперстки, відкриті зверху: візантійські кравці проштовхували голку не кінцем пальця, а бічною стороною фаланги. Особливе місце у візантійській текстильній справі належало шовкоткацькому виробництву. Частина шовкових тканин імпортувалася до Візантії зі Сходу: “Книга церемоній”, скажімо, чітко розмежовує шовкові плащі єгипетського й місцевого виробництва [53, с. 227]. Існували випадки, коли в джерелах шовкові тканини одержували назву китайських, однак дослідники категорично заперечують, що в Константинополь і Солунь IX-X ст. дійсно ввозилися китайські шовки: швидше, цей термін за традицією використовувався щодо виробів сирійських або середньоазійських майстрів [98, с. 181].

Шовк-сирець завозили у Візантію зі Сходу, переважно з районів, прилеглих до Каспійського моря. Метакса, тобто нерозмотані кокони, спочатку потрапляла до рук катартаріїв, котрі повинні були очищати її [4, VII, §1]; процес очищення шовку катартаріями містив у собі й обов’язок розмотування коконів [4, VII, §3]. Далі шовк піддавався фарбуванню, питання про те, хто саме його фарбував, у науковій літературі залишається відкритим. “Книга єпарха” нічого не говорить про фарбування шовку, якщо не враховувати заборону ткачам використовувати для цієї мети кров [4, VIII, §4]. На підставі відповідної статті джерела М. Сюзюмов зробив висновок, що право фарбування шовку належало ткачам [82, с.71]. На відміну від нього Н. Пігулевська стверджує: фарбування шовку в X ст. залишалося державною монополією, й саме тому “Книга єпарха” мовчить про цю ремісничу професію [72, с. 209-210]. На думку Є. Черноусова, фарбування шовку частково здійснювалося ткачами, частково ж – у спеціальних державних майстернях [100, с. 164].

Вирішуючи дане питання, А. Каждан зазначає, що “Піра” таки згадує спеціальну професію фарбарів тканин [53, с. 227]. До того ж, підкреслює він, збереглася написана єврейською мовою епітафія Еліакима, сина Еліакима, фарбаря з Коринфа, який помер у віці 24 років. Отже, А. Каждан припускає, що у тогочасній Візантії існували спеціальні майстри, котрі фарбували шовк [53, с. 228]. Втім, це не виключало можливості для ткачів у окремих випадках самим здійснювати фарбування. Микола Містик, який жив на рубежі IX і X ст., високо цінував роботу візантійських фарбарів: він називав фарби “незмивними” і стверджував, що, скоріше, зноситься матерія, ніж зблякнуть фарби [74, с. 353]. Поряд з простими фарбарями в Імперії існували майстри, котрі фарбували шовк у пурпурний колір в імператорських майстернях: пурпурні тканини цінувалися у Візантії найбільше. Пурпурна фарба виготовлялася з червоних молюсків, яких добували ловці мушлів. Пелопоннеські ловці мушлів згадуються, приміром, Константином

Багрянородним [16, с. 97]; про промисел мушлів повідомляє й Михаїл Хоніат [37, с. 221]. Шовкоткачі називалися у Візантії сирікаріями [4, VIII, §5-6]. Про їхню діяльність докладно розповідає VIII глава “Книги епарха”.

Слід зазначити, що у ромевів існували спеціальні назви для особливих видів шовкових тканин. Вони поділялися на два основні типи: позбавлені прикрас та з візерунками. Прикраси шовкових тканин могли являти собою або пофарбовані у пурпурний чи золотий колір відрізки матерії, нашиті на шовк, або цілі оберемки матерії, прикрашені зображеннями орлів, будівель і т.п. [53, с. 228]. За кількістю цих смуг тканини (чи одяг з них) називалися дивлатті або тривлатті [74, с. 353]. Коштовні шовкові одяги могли бути кількох кольорів: наприклад, “червоно-зелений тривлаттій”. Шовкові тканини й одяги з них призначалися в першу чергу для потреб імператорського двору та візантійської знаті. Ними також прикрашалися палаци й церкви, а під час урочистих процесій – центральні вулиці та площі Константинополя [26, с. 353]. До нашого часу збереглася незначна кількість візантійських шовкових тканин, частина з яких датована й атрибутована; і саме ця обставина дозволяє вченим виділити головні шляхи розвитку шовкоткацького виробництва у Візантії.

Як підкреслює Р.Наследова, протягом VIII-IX ст. візантійське шовкоткацтво переживало занепад, котрий змінився у X ст. на швидкий розквіт [68, с. 65-66]. Саме до цієї епохи належить група тканин з медальйонами, на яких зображені леви. Так, тканина із Зигбурга має напис, що дозволяє її датувати правлінням Романа Лакапіна і Христофора; тканина з Дюссельдорфа, у свою чергу, визначається іменами Василя II та Константина, - тобто кінцем X – початком XI ст. [53, с. 229-230]

На інших тканинах X ст. зустрічаються медальйони із зображенням слонів: одна з них подарована монастирю німецьким імператором Оттоном III (983-1002) близько 1000 р.; на іншій читаються імена примікірія, кітоніта й ідика Михаїла та архонта Зевксипа Петра. Наявність імен посадових осіб у цьому переліку дозволяє припустити, що розкішні тканини, які прикрашали палаци та церкви, – витвори імператорських шовкоткацьких майстерень. Крім тканин із зображенням звірів у медальйонах, збереглися візантійські вироби, не такі пишні за своїм характером й прикрашені лише орнаментами. Серед візантійських тканин особливе місце займали златоткані, тобто такі, що мали в основі золоту (іноді срібну) нитку. В деяких випадках ця золота нитка з'являлася як вишивка на вже готовій тканині. В окремих випадках вся тканина розшивалася золотом, а траплялося, вишитою була лише облямівка на тканині [53, с. 230].

Наскільки можна судити з джерел, у VIII-IX ст. візантійське шовкове виробництво було зосереджене в Константинополі; з X ст. воно починає швидко поширюватись у провінції, переважно в грецьких містах. Наприклад, у Спарті в X ст. мешкала ціла колонія євреїв-шовкоткачів, про що свідчить згадка у “Житті Нікона Метаноїта” [74, с. 148]. Більше даних стосовно провінційного ткацтва збереглося в “Тимаріоні”. Це джерело, зокрема,

фіксує, що вироби беотійських і пелопоннеських шовкоткачів продавалися на солунському ярмарку [99, с. 155]. Отгон Фрейзінгенський згадує майстерні шовкоткачів у Коринфі, Фівах та Афінах [99, с. 155].

Фіви X – початку XI ст. були одним з найбільших центрів шовкоткацтва на Сході. Веніамін Тудельський, наприклад, нараховує (звісно, зі значним перебільшенням) 2 тис. одних лише євреїв-ткачів у цьому місті. Красу фіванських тканин прославив відомий середньовічний поет Іоан Цец. Очевидно, з фіванських майстерень вийшли знаменита ергемська тканина із зображенням павича і т.зв. тканина Потенціана в Сансі [88, с. 267]. Доречно згадати, що саме фіванські майстерні постачали імператорський двір шовковими одягами, і сельджукські правителі вимагали сплати данини фіванським одягом [67, с. 103-104]. Про коринфське ткацтво IX-X ст. з джерел відомо менше; проте існують і непрямі свідчення: на фрагментах глиняної поливної посудини, виготовленої у Коринфі, був зображений торговець матерією, який демонструє свій товар покупцеві [50, с. 56]. Досить великим центром шовкового виробництва була у X ст. й Солунь; в усякому разі Євстафій Солунський говорить про широкий вибір місцевих тканин, які “на дотик могли б суперничати з павутиною” [75, с. 531]. Зрештою, і на островах, що в ті часи належали Візантійській імперії, наприклад, на Андросі, існували майстерні, де виготовлялися дорогі тканини [101, с. 315].

Таким чином, розгляд особливостей розвитку візантійського ткацтва протягом другої половини IX-X ст. дає можливість зробити висновок, як і у випадку з візантійським гончарством, що в цю епоху в державі настає справжній розквіт виробництва шовку та кераміки. При цьому спочатку візантійське ткацтво по шовку, як і гончарство, зосереджується насамперед у Константинополі, тоді як у селі та провінційних центрах майстри виготовляли вовняні й лляні вироби, грубу кераміку тощо. З кінця X ст. шовкоткацьке виробництво і гончарне ремесло “перетікають” у провінції – до Фів, Коринфу, Афін. Останні на початок XI ст. стають провідними центрами текстильного ремесла та виробництва кераміки на тлі початку процесу їх диференціації. З іншого боку, ті економічні процеси у виділених галузях, які попервах сприяли потужному підйому Константинополя, надалі породили, у зв’язку із розвитком ремесла в містах Балканського півострову та Італії, господарський занепад візантійської столиці.

Джерела та література: 1. Ввоз шелка // Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Под ред. Е.А. Косминского. – М.: АН СССР, 1951. – С. 52; 2. Введение денежных податей // Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Под ред. Е.А. Косминского. – М.: АН СССР, 1951. – С. 46; 3. Взимание податей // Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Под ред. Е.А. Косминского. – М.: АН СССР, 1951. – С. 46; 4. Византийская Книга Эпарха / Пер. и ком. М.Я. Сюзюмова. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – 295 с.; 5. Преп. Василий Эдесский. Житие Федора Эдесского // Византийские

жития святых / Под ред. В. Стукова. – М.: Эксмо, 2005. – С. 75-98; **6.** Преп. Георгий. Житие Феодоры Солунской // Лопарев Хр. М. Греческие жития святых VIII и IX веков. – Пг.: Голгофа, 1914. – Ч. 1. – С. 321-354; **7.** Житие Афанасия Эгинской // Византийские жития святых / Под ред. В. Стукова. – М.: Эксмо, 2005. – С. 61-74; **8.** Житие Антония Кавлея // Пападопуло-Керамевс А.И. Сборник греческих и латинских памятников, касающихся Фотия патриарха. – СПб.: СПбДА, 1899. – С. 87-112; **9.** Житие Евстратия // Лопарев Хр. М. Греческие жития святых VIII и IX веков. – Пг.: Голгофа, 1914. – Ч. 1. – С. 115-138; **10.** Житие Германа // Лопарев Хр. М. Греческие жития святых VIII и IX веков. – Пг.: Голгофа, 1914. – Ч. 1. – С. 433-480; **11.** Житие Григория Декаполита // Пападопуло-Керамевс А.И. Сборник греческих и латинских памятников, касающихся Фотия патриарха. – СПб.: СПбДА, 1899. – С. 203-252; **12.** Житие Иоанна Психаита // Лопарев Хр. М. Греческие жития святых VIII и IX веков. – Пг.: Голгофа, 1914. – Ч. 1. – С. 139-162; **13.** Житие Луки Стилита // Византийские жития святых / Под ред. В. Стукова. – М.: Эксмо, 2005. – С. 271-302; **14.** Из сочинения Петра Сицилийца (IX в.) // Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. С.Д. Сказкина: В 3-х т. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1961. – Т. I. – С. 373; **15.** Клеймение рабочих и предупреждение их бегства из мастерских // Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Под ред. Е.А. Косминского. – М.: АН СССР, 1951. – С. 44; **16.** Константин Багрянородный. О фемах // Константина Багрянородного сочинения “О фемах” и “О народах” / Предисл. Г. Ласкина. – М.: Тип-ия К. Хефнера, 1899. – С. 1-105; **17.** Константинополь в 968 г. по описанию Лиутпранда // Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Под ред. Е.А. Косминского. – М.: АН СССР, 1951. – С. 208-211; **18.** Липшиц Е.Э. Эклога. Византийский законодательный свод VIII в. – М.: АН СССР, 1965. – 327 с.; **19.** Морской закон // Византийская империя. Хрестоматия. – М.: МГУ, 2006. – С. 34-58; **20.** Обслуживание императорских ткацких мастерских (гинекей) рабами // Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Под ред. Е.А. Косминского. – М.: АН СССР, 1951. – С. 45; **21.** О поставке мастерскими государству их изделий // Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Под ред. Е.А. Косминского. – М.: АН СССР, 1951. – С. 44; **22.** Письмо № 32 (801 г.) // Творения Феодора Студита: В 7-ми ч. – М.: МДА, 1893. – Ч. II. – С. 213-218; **23.** Прикрепление работающих на монетных дворах // Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Под ред. Е.А. Косминского. – М.: АН СССР, 1951. – С. 44; **24.** Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей. – М.: Наука, 1992. – 232 с.; **25.** Ремесленные и торговые корпорации // Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Под ред. Е.А. Косминского. – М.: АН СССР, 1951. – С. 198-205; **26.** Роскошь столицы // Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Под ред. Е.А. Косминского. – М.: АН СССР, 1951. – С. 21; **27.** Торговля шелком // Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Под

ред. Е.А. Косминского. – М.: АН СССР, 1951. – С. 50; **28.** Штраф за скрытие рабов царских ткацких мастерских // Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Под ред. Е.А. Косминского. – М.: АН СССР, 1951. – С. 45; **29.** Азаревич Д.И. История византийского права. – Ярославль: Губернская тип-ия, 1876. – Т. 1. – Ч. I. – XV, 118 с.; **30.** Азаревич Д.И. История византийского права. – Ярославль: Губернская тип-ия, 1877. – Т. 1. – Ч. II. – IV, 351 с.; **31.** Ангелов Д. О некоторых характерных чертах развития византийского общества на путях феодализма // ВВ, 1976. – Т. 37. – С. 55-80; **32.** Артамонов М.И. Средневековые поселения на Нижнем Дону. – М.-Л.: АН СССР, 1935. – 315 с.; **33.** Арсений, еп-оп. Житие и подвиги Феодоры Солунской. – Юрьев: Губернская типография, 1899. – XV, 136, III с.; **34.** Безобразов П.В. Ремесленные и торговые корпорации. – М.: 2-я Императорская типография, 1894. – VII, 85, IV с.; **35.** Безобразов П.В. Трапезунд. Его святыни и древности. – Пг.: Заря, 1916. – III, 202, XI с.; **36.** Браунинг Р. Рабство в Византийской империи (600-1200 гг.) // ВВ, 1958. – Т. XIV. – С. 38-55; **37.** Брентано Л. Народное хозяйство Византии. – Л.: Заря, 1931. – 393 с.; **38.** Барт А. Царьград и его окрестности. – Пг.: Прибой, 1915. – 322 с.; **39.** Банк А.В. Культура и искусство Византии IV-XV вв. – М.: АН СССР, 1957. – 218 с.; **40.** Васильев А.А. История Византийской империи. Т.1. Время до Крестовых походов (до 1081 г.). – СПб.: Алетейя, 1999. – 522 с.; **41.** Вернер Э. Византийский город в эпоху феодализма. Типология и специфика // ВВ, 1976. – Т. 37. – С. 94-115; **42.** Герцберг Г.И. История Византии. – М.: Тип-ия А. Сабурова, 1896. – XXVI, 687, VIII с.; **43.** Диль Ш. История Византийской империи. – М.: Госполитиздат, 1948. – 410 с.; **44.** Доброклонский А.П. Преподобный Феодор Исповедник. – М.: МДА, 1883. – IX, 461, II; **45.** Доброклонский А.П. Преподобный Феодор, проповедник и игумен Студийский. – Одесса: Тип-ия Б. Шульмана, 1914. – XII, 506, IV с.; **46.** История Византии / Под ред. С.Д. Сказкина: В 3-х т. – М.: Наука, 1967. – Т. 2. – 378 с.; **47.** Курбатов Г.Л. История Византии. – М.: Высшая школа, 1984. – 205 с.; **48.** Каждан А.П. Византийские города VII-X вв. // ВВ, 1954. – Т. XI. – С. 164-188; **49.** Каждан А.П. Василики как исторический источник // ВВ, 1958. – Т. XIV. – С. 56-66; **50.** Каждан А.П. К вопросу об особенностях феодальной собственности в Византии VIII-X вв. // ВВ, 1956. – Т. X. – С. 48-65; **51.** Каждан А.П. Рабы и мистии в Византии в IX-XI вв. // УЗ, Тульского пед-го ин-та, 1951. – Вып. 2. – С. 67-86; **52.** Каждан А.П. Социальный состав населения византийских городов в IX-X вв. // ВВ, 1956. – Т. VIII. – С. 85-96; **53.** Каждан А.П. Деревня и город в Византии IX-X вв. // М.: АН СССР, 1960. – 431 с.; **54.** Каждан А.П. Формы условной собственности в Византии X-XII вв. // Труды XXV Московского конгресса византинистов. – М.: АН СССР, 1962. – Вып. I. – С. 157-165; **55.** Каждан А.П. Цехи и государственные мастерские в Константинополе в IX-X вв. // ВВ, 1953. – Т. VI. – С. 132-155; **56.** Кулаковский Ю.А. История Византии: В 3-х т. – СПб.: Алетейя, 2004. – Т. III. 602-717 годы. – 403 с.; **57.** Липшиц Е.Э. О путях формирования феодальной собственности и феодальной зависимости в Балканских и

малоазийских провинциях Византии // ВВ, 1958. – Т. XIII. – С. 28-54; **58.** Липшиц Е.Э. Византийское общество и его культура в VIII-IX вв. – Л.: ЛГУ, 1951. – 210 с.; **59.** Липшиц Е.Э. К изучению экономики пригородов Константинополя в X в. // ВВ, 1958. – Т. XIV. – С. 81-85; **60.** Липшиц Е.Э. Право и суд в Византии в IV-VIII вв. Л.: Наука, 1976. – 230 с.; **61.** Липшиц Е.Э. Законодательство и юриспруденция в Византии в IX-XI вв. Л.: Наука, 1981. – 246 с.; **62.** Липшиц Е.Э. Несколько замечаний о Василиках как источнике // ВВ, 1958. – Т. XIV. – С. 76-80; **63.** Липшиц Е.Э. Проблема падения рабовладельческого строя и вопрос о начале феодализма в Византии // ВДИ, 1955. – №4. – С. 63-71; **64.** Липшиц Е.Э. К вопросу о городе в Византии в VIII-IX вв. // ВВ, 1953. – Т. VI. – С. 113-131; **65.** Липшиц Е.Э. Очерки истории византийского общества и культуры. VIII – первая половина IX в. – М.-Л.: АН СССР, 1961. – 482 с.; **66.** Левченко М.В. История Византии. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1940. – 263 с.; **67.** Литаврин Г.Г. Византийское общество и государство в X-XI вв. Проблемы истории одного столетия. 976-1081 гг. – М.: Наука, 1977. – 255 с.; **68.** Наследова Р.А. Ремесло и торговля Фессалоники конца IX – начала X века по данным Иоанна Камениаты // ВВ, 1956. – Т. VIII. – С. 61-84; **69.** Острогорський Г. Історія Візантії. – Львів: Літопис, 2002. – 588 с.; **70.** Павлов А.И. Книги законные. – СПб.: Тип-ия Д. Фихмана, 1885. – XXI, 428, X с.; **71.** Помяловский И.А. Житие Афанасия Афонского. – СПб.: СПбДА, 1895. – V, 133, II; **72.** Пигулевская Н.В. Византийская дипломатия и торговля шелком // ВВ, 1947. – Т. I. – С. 184-214; **73.** Рот К. История Византийской империи. – СПб.: Брокгауз-Эфрон, 1908. – XXXII, 546, VIII с.; **74.** Рудаков А.П. Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии. – М.: Тип-ия А. Сабурова, 1917. – VIII, 437, III с.; **75.** Рыбаков Б.А. Торговля и торговые пути. История культуры древней Руси: В 2-х т. – М.-Л.: АН СССР, 1948. – Т. 1. – 738 с.; **76.** Скабаланович В.И. Византийское государство в IX-XI веках: В 2-х т. – СПб.: Алетей, 2007. – Т. 1. – 395 с.; **77.** Сорочан С.А. Византия IV-IX веков. Этюды рынка. Структура механизмов обмена. – Харьков: ХГУ, 2001. – 320 с.; **78.** Сюзюмов М.Я. О социальной сущности законодательства “Василик” // ВВ, 1953. – Т. VI. – С. 72-88; **79.** Сюзюмов М.Я. Борьба за пути развития феодальных отношений в Византии // Византийские очерки, 1961. – Вып. 1. – С. 43-60; **80.** Сюзюмов М.Я. Ремесло и торговля в Константинополе в начале X века // ВВ, 1951. – Т. IV. – С. 12-30; **81.** Сюзюмов М.Я. Производственные отношения в византийском городе-эмпории в период генезиса феодализма. – Свердловск: Свердловский гос. ун-ет, 1954. – 310 с.; **82.** Сюзюмов М.Я. Книга эпарха. Уставы византийских цехов X в. – Свердловск: Свердловский гос. ун-ет, 1949. – 114 с.; **83.** Сюзюмов М. Я. Экономика пригородов византийских крупных городов // ВВ, 1956. – Т. XI. – С. 56-81; **84.** Сюзюмов М. Я. О наёмном труде в Византии // УЗ Уральского гос. ун-та, 1958. – Вып. 25. – С. 147-173; **85.** Сюзюмов М. Я. Василики как источник для внутренней истории Византии // ВВ, 1958. – Т. XIV. – С. 67-75; **86.** Сюзюмов М. Я. Византийский город (середина VII – середина IX вв. // ВВ, 1968. – Т. XXVII. – С. 64-82; **87.** Сюзюмов М. Я. Роль

городов-эмпориев в истории Византии // ВВ, 1956. – Т. VIII. – С. 26-41; **88.** Сюзюмов М.Я. О запрете накопления наличными деньгами в Византии // ВВ, 1947. – Т. I. – С. 267-289; **89.** Успенский К.И. Очерки по истории Византии. – М.: Изд-во И. Федорова, 1917. – XXVII, 482, IV с.; **90.** Удальцова З.В., Каждан А.П. Некоторые нерешённые проблемы социально-экономической истории Византии // ВВ, 1952. – Т. V. – С. 294-306; **91.** Удальцова З.В. К вопросу о генезисе феодализма в Византии (постановка проблемы) // Византийские очерки, 1971. – Вып. 2. – С. 115-132; **92.** Удальцова З.В. Проблемы типологии феодализма в Византии // Проблема социально-экономических формаций. – М.: Наука, 1975. – С. 82-106; **93.** Удальцова З.В., Осипова К.А. Отличительные черты феодальных отношений в Византии // ВВ, 1974. – Т. 36. – С. 51-68; **94.** Успенский Ф.И. Константинопольский эпарх // Известия Русского археологического института в Константинополе, 1899. – Т. IV. – Вып.2. – С. 25-52; **95.** Успенский Ф.И. История Византийской империи: В 3-х т. – М.: Мысль, 1996. – Т. 1. Империя в VI-IX вв. – 827 с.; **96.** Успенский Ф.И. История Византийской империи: В 3-х т. – М.: Мысль, 1997. – Т. 2. Период Македонской династии (867-1057). – 527 с.; **97.** Успенский Ф.И. Социальная эволюция и феодализация в Византии // Анналы, 1922. – № 2. – С. 95-114; **98.** Франчес Э. Исчезновение корпораций в Византии // ВВ, 1969. – Т. XXX. – С.62-85; **99.** Хвостова А.В. Византийская цивилизация. – М.: РАН, 2006. – 281 с.; **100.** Черноусов Е.М. Римские и византийские цехи // ЖМНП, 1914. – Сентябрь, №9. – С. 163-190; **101.** Шестаков С.П. Лекции по истории Византии. – Казань: Тип-ия Казанского ун-та, 1915. – Т. 1. – VII, 437 с.; **102.** Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес. – М.-Л.: АН СССР, 1959. – 389 с.

Bogdan BODNARJUK, Iryna VOLOSCHUK

FEATURES OF WORKMANSHIP DEVELOPMENT IN BYZANTINE EMPIRE AT THE SECOND PART OF IX – XX

In this article authors examine the complex of objects, detached to peculiarity of workmanship development and trade relations in Byzantine Empire at the last part of early Middle ages. In addition, analyzed and characterized the questions of juridical and legal status, tax system and profit creation in different workmanships, that were most popular in mentioned period.

УДК 94(477) “12 ст.”

Віктор ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ

ЩЕ РАЗ ПРО ГЕОГРАФІЮ РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ У “СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ”

Питання “откуда есть пошла Русская земля”, сформульоване майже 900 років тому давньоруським літописцем, за влучним висловлюванням В.А.Кучкіна, “оказалось вечным” [11, 174]. Проте новітні дослідження як цитованого автора, так і праці багатьох інших дослідників, додають

оптимізму у вирішення цього надзвичайно важливого питання [2, 243-245]. Останнє підтверджується, зокрема, і ґрунтовною монографією О.П.Моці, що недавно вийшла друком і повністю присвячена цій проблемі [15].

Тож спробуємо розглянути випадки вживання у “Слові о полку Ігоревім” політико-географічного терміна “Руська земля”, що зустрічається у творі 21 раз.

Стосовно тлумачення змісту цього словосполучення існує розлог література. Більшість учених схиляється до думки, що у XII-XIII ст. існувало два значення термінів “Руська земля”, “Русь” (останній часто є прямим синонімом попереднього): вузьке - Середнє Подніпров’я (Київське, Чернігівське і Переяславське князівства) і розширене - усі землі Давньоруської держави, що і відбито як у “Слові”, так і в літописах.

У переважній більшості праць автори аналізували ситуацію з “Руською землею” з політичної точки зору, що, звичайно, не викликало необхідності та й не давало можливості детальної розробки питання з позиції географічної. Між тим, якомога точніше географічне означення цих двох “Руських земель” має сенс не лише для з’ясування відносин між князями, передачі тих чи інших територій з одних рук в інші, а й для уточнення суто “прикладних” нюансів, пов’язаних з розмежуванням земель, кордонами князівств, топонімією. Останнє може бути особливо важливим і показовим, оскільки назва певного об’єкта, як правило, буде висвітлюватиме не сучасну для джерела картину, а попередню, і хронологічно заглиблюватися на десятки або й сотні років, тобто з категорії політичних реалій сучасності переходити в іншу якість і набувати рис історико-географічних реалій.

Отже, топонімічні сліди є надзвичайно важливими, тим більше, коли йдеться про поняття, значення якого важко переоцінити. Самий термін “Руська земля”, на відміну від більшості назв Східної Європи, має свою особливість, можна казати унікальність, бо завжди містив у собі певний політичний або адміністративний смисл. Причому, в даному випадку не є принциповим, що саме вкладалося в це поняття в різні часи: назва племені, союзу, народу, землі-території чи державного формування. Головне, що топонімом з відповідним коренем немовби фіксувався сам факт наявності конкретного населення чи адміністрації на конкретній території.

Питання ускладнюється ще й тим, що під аналізованим терміном часто в середньовічних джерелах розумівся певний народ - його ім’я, назва сусідів або завойовників чи адміністрація останніх. Усе це в сукупності з розлогим питанням щодо самої етимології назви становить складну проблему й нині.

Окремі вчені аналізували словосполучення з позиції географічної, намагаючись накреслити кордони як Русі Великої, так і Південної, тобто власне Русі. У ґрунтовній праці, спеціально присвяченій означеному питанню, О.М.Насонов дійшов висновку, що Русь, Руська земля охоплювала Переяславщину і Київщину за винятком Деревської та Дреговицької земель. Щодо Чернігово-Сіверщини, то дослідник підкреслював: Чернігівська “область” входила до складу Руської землі “за исключением северных и северо-восточных ее частей”. На його думку, дані про Верхнє Посейм’я з

Курськом відсутні, але не можна бути цілком впевненим, “что северянская территория по верхнему Посемью не входила в состав “Русской земли””; во всяком случае, вопрос этот приходится оставить открытым” [16, 29].

За Б.О.Рибаковим, “Руська земля” теж обіймала два різні поняття - Південну Русь, “лесостепное пространство на юге Руси от Киева до Курска” та “всю совокупность восточнославянских земель” [19, 157]. Південну Русь, тобто Русь у вузькому розумінні, дослідник умовно поділяє на три сектори: Київська земля (північно-західний сектор); Чернігово-Сіверська земля (північно-східний сектор); Переяславська земля (південно-східний сектор). Усю Чернігово-Сіверську землю, північно-східний сектор з містами Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ тримали Ольговичі [19, 159-160].

У даному випадку нас цікавить саме цей північно-східний сектор з прилягаючими землями, що був пов’язаний з полком Ігоря Святославича. Зупинимося на питанні: що саме вкладав автор у поняття “Руська земля” з позиції географічного або хронологічного чинників, тобто спробуємо визначити, коли це словосполучення вживається у безпосередньому зв’язку з походом сіверських князів.

Згадаємо ті фрагменти тексту “Слова”, де зустрічається аналізований термін.

1. Почнемъ же, братіе, повесть сію отъ старого Владимира до нынешняго Игоря, иже истягну умъ крепостію своею и поостри сердца своего мужествомъ; наплъннвися ратнаго духа, наведе своя храбрія плъкы на землю Половецкую за землю Рускую.

2. О Руская земле! Уже за Шеломянемъ еси!

3. Руская земле! Уже за Шеломянемъ еси!

4. Тогда по Руской земли ретко ратаеве кикахуть, нь часто врани граяхуть...;

5. Чръна земля подъ копыты костыми была посеяна, а кровію поляна; туго въздоша по Руской земли!

6. ...ту кровавого вина не доста; ту пирь докончаша храбріи русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рискую.

7. ...а поганіи съ всехъ странъ приходяду съ победами на землю Рискую.

8. За нимъ кликну Карна и Жля, поскочи по Руской земли, смагу людем мычючи въ пламяне розе.

9. Тоска разліяся по Руской земли.

10. Печаль жирна тече средь земли Рускыи. А князи сами на себе крамолу коваху, а поганіи сами, победами нарищуще на

11. Русскую землю, емляху дань...

12. ...по Руской земли прострошася половци, аки пардуже гнездо...

13. Вступита, господина, въ злата стремень за обиду сего времени, за землю Русскую, за раны Игоревы, буюго Святославлича!

14. Стреляй, господине, Кончака, поганого кощея, за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святославлича!

15. Загородите полно ворота своими острыми стрелами, за землю Русскую, за раны Игоревы, бугею Святъславлича!

16. Вы бо своими крамолами начясте наводите поганья на землю Рускую, на жизнь Всеславлю...

17. О, стонати Русой земли, помянувшє пръвую годину и пръввыхъ князей!

18. Игореви князю Богъ путь кажесть изъ земли Половецкой на землю Рускую, къ огню злату столу.

19. Княже Игорю! Не мало ти величїя, а Кончаку нелюбія, а Руской земли веселїя!

20. Тяжко ти голови кроме плечю, зло ти телу кроме головы, Руской земли безъ Игоря! Солнце светится на небесе.

21. Игорьъ князь въ Руской земли [21].

Спочатку слід підкреслити, що у “Слові” Ігор Святославич, інші князі, війська і воїни названі руськими: русичі, руські полки, хоробрі русичі і т.інш. Таким чином, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Рильськ, Курськ, Путивль і їхні землі, звідки і похордили хоробрі русичі та курські кметі, належать на думку автора, однозначно до Русі. Інші випадки у “Слові” відсутні.

Отже, розглянемо випадки вживання словосполучення “Руська земля”.

Позиції 1, 19, 20 - це ті випадки, коли і географічне, і політичне визначення ускладнені, оскільки можна розуміти і Русь Південну, і Русь Велику. Але слід враховувати, що Ігор Святославич - сіверський князь, все життя якого (за винятком дитячих років, про які ми не маємо інформації; можна лише припускати, що деякий час він разом з батьком перебував у Новгороді Великому) було пов’язане з Путивлем, Новгородом-Сіверським та Черніговом. Тому дуже вірогідно, що тут йдеться про Русь Південну.

Автор був поетом, поетом геніальним, талановитим істориком і географом, людиною, чудово обізнаною в тонких політичних хитросплетіннях. І вважати, що він розглядав акцію Ольговичів як подію, що могла вплинути на усю Русь Велику, тобто на усю Східну Європу, означає вбачати в ньому, по-перше, посереднього політика, який зовсім не орієнтується у розстановці сил і принципах князівської ієрархії, а по-друге, схильність до надмірних, майже фантастичних гіперболізацій. Жодних таких або аналогічних підстав “Слово” не дає.

Позиція 4 - мова йде про часи Олега Святославича, географія неспокійної вдачі якого виходить далеко за межі і власне Русі, і Русі Великої. Враховуючи, що в цьому вірші половці не згадуються, хоча вони активно залучалися до військових дій саме на півдні як Олегом Святославичем, так і його суперником Володимиром Мономахом, а увага акцентується на “княжих крамолах”, тобто на суперечках і війнах між названими князями, то йдеться, скоріш за все, про Русь Південну.

Позиція 5 композиційно належить до “полку Ігоря”, але стилістично (зокрема особливою, вишуканою метафоричністю) її слід розглядати як закінчення вірша про “полки Ольгові” (позиція 4). Так якщо у

першому випадку йдеться про власне Русь, то те ж саме - і у другому. Це підтверджується й побудовою самого тексту пам'ятки, тобто логічністю його архетипної композиції.

Позиція 7 не дає можливості точного географічного визначення. Але беручи до уваги те, що половці приходили “съ всехъ странъ съ победами”, то, скоріш за все, йдеться про Південну Русь, оскільки до центральних районів Східної Європи, а тим паче до північних, та ще й з перемогами, вони ніколи не доходили.

Позиції 9, 10, 11 - враховуючи, що згадуються Київ і Чернігів, що половці “нарищуше” на Руську землю і те, що цей текст є логічним продовженням розповіді про нашестя, яке сталося після поразки на Каялі (позиція 8), коли хани Кончак та Гза рушили у Посулля та Посеймя, то явно йдеться про власне Русь.

Позиція 16 - ситуація аналогічна тій, що й у позиції 7.

Позиція 17 - перші, тобто давні, часи і перші князі в даному випадку можуть бути лише князями середини XII ст., тому що половці вперше з'явилися на Русі у 1054 р. Автор ніде не згадує печенігів або хозар, від яких Руська земля теж могла “стонати”. Отже, знову ситуація аналогічна тій, що й у позиції 7.

Усі інші місця (позиції 2, 3, 6, 8, 12, 13, 14, 15, 18, 21) безпосередньо пов'язані з походом сіверських полків, відповідними ударами Гзи і Кончака та поверненням Ігоря Святославича. Тобто, в усіх розглянутих випадках, де згадується “Руська земля”, йдеться про Русь. Окрім цього, тепер ми можемо виділити місця, безпосередньо пов'язані з географією походу. Це позиції 2, 3, 15.

Шеломань, згідно з науково обґрунтованими версіями, - це реальний топографічний об'єкт, розташований безпосередньо за кордонами Русі у Поворсклі або Подонцов'ї [3, 68-72; 9, 3-10; 20, 63, 90-91]. Минаючи його при виході у ворожий Степ, русичі немов би прощалися з батьківщиною.

Тут слід окремо зупинитися на позиціях 13, 14, 15 і навести слова Б.О.Рибаківа, в яких вчений підкреслює, що автор, “скорбя о прорыве обороны Южной Руси на северском участке /.../ очень умело и тонко сливает воедино оба понятия Русской земли, обращаясь к далекому русским князьям так, что нельзя понять за какую “Русскую землю” призывает он князей встать в золотые стремяна - только ли за Южную Русь, которая была заслоном всех остальных земель, или же за весь русский народ на всем пространстве его расселения. Во всяком случае автор “Слова” считает совершенно естественным, что Галицкий князь будет стрелять Кончака, поганого кашея, что Суздальский князь может прилететь издалече, а Смоленский князь должен встать в стремя “за обиду сего времени” [19, 159].

Наведеного вище свідчить: у “Слові” є кілька випадків вживання словосполучення “Руська земля” з дещо невиразно визначеним географічним означенням, якщо їх розглядати поза контекстом подій походу. Але для ілюстрації цього положення більше підійшли б позиції 1, 19, 20. Місця ж, на яких акцентує увагу Б.О.Рибаків, містять звернення до князів далеких

земель стати на оборону землі Руської, тобто тієї, яка стала беззахисною. А це, в першу чергу, - Сіверщина і, зокрема, Середнє Посейм'я. То коли автор закликає вступити в золоте стремено, стріляти Кончака та перекрити шлях по Полю гострими стрілами, йдеться про конкретну територію, володарем якої і був Ігор Святославич. Це своєрідна формула заклику, тричі повторений рефрен, де тричі названо ім'я князя руського:

за землю Русскую,
за раны Игоревы, буего Святославича!

У цих зверненнях все логічно і послідовно, вони аналізувалися багатьма дослідниками. Тут автор знову виявляє свою географічну обізнаність, панорамність бачення - від Дунаю до Волги, від Києва до Дону. Але це не заважає йому залишатися точним у деталях. Знаючи, що Кончак намагався захопити Переяслав, а Гза - Путивль, він немовби маркує події географічно, закликаючи перекрити половцям шлях Полям (позиція 15), тобто через вузький прохід - "ворота" в районі Виру.

Проте в цих віршах є два малозрозумілі місця. Як впливає з перебігу подій і тексту "Слова", метою цих закликів, так би мовити їхньою географічною спрямованістю, є захист тих територій, які опинилися без охорони у зв'язку з походом Ігоря. В такому випадку залишається без пояснень, до чого тут Кончак, сват Ігорів, чому треба його стріляти "за рани Игоревы", якщо хан напав на Переяславщину і взагалі відмовляв Гзу рушати у Посейм'я на Ігореві землі? Закономірно було би закликати князів помститися Гзі або таки ж Кончаку, але тоді - за рани Володимира Глібовича, котрий, обороняючи Переяслав, був поранений, як і Ігор, на Каялі.

Єдиним поясненням, на нашу думку, тут може бути те, що шлях Кончака до Переяслава або від Переяслава пролягав не вздовж Дніпра, а Полям - між Сулою і Сеймом [5, 52-55]. В такому випадку стає логічною фраза "Слова", що теж вважається дослідниками малозрозумілою: "Уже бо Сула не течеть сребреними струями к граду Переяславлю".

Коментар Д.С.Ліхачова, що Сула для Переяслава вже "не служить для него зашитою" [12, 70] неприйнятний тому, що ця річка впадає в Дніпро майже на 100 км нижче, ніж розташований Переяслав, а це 2-3 дні шляху. Якщо ж небезпека загрожує не зі Степу, а з протилежного боку - з межиріччя Сули-Сейму, тобто з Поля, тоді і ця фраза набуває логічного смислу. В такому випадку знаходять повне узгодження слова літописців про те, що половці "...взяша все городы по Суле и у Переяславля бишася весь день" [18, 399], і що Кончак "снесе Сулу" [17, 716], і рядок "Слова", що половці "по Рси и по Сули грады поделиша".

Вторгнення Кончака у володіння Ігоря, враховуючи досить приязні стосунки між ними, слід пояснювати, очевидно, тим, що це була територія порубіжна, за яку точилася боротьба між сіверським князем та Володимиром Глібовичем переяславським. Вірогідно, до цієї території належали ті "сіверські городи", розташовані по верхів'ях Сули, на які Володимир Глібович напав рік тому, весною 1184 р. [7, 39-41].

Верхів'я Сули знаходяться в районі Виру, далі, вниз по ній до Дніпра, тягнеться потужний ланцюг городищ Посульської лінії оборони. Верхня, північна, ланка цієї лінії (від Виру майже до Ромна) входила до складу Сіверської землі. Отже, і заклики загородити Поле (з якого відкривався шлях на захід - на Путивль, Глухів, Новгород-Сіверський, і на південь - на Чернігів і Київ) і постерегти Руську землю, тобто сіверські поселення по Середньому Сейму і Верхній Сулі, були актуальними та обґрунтованими і стосувалися одного й того ж регіону - округи Путивля-Виру, території, що належала Ігорю Святославичу.

Іншим місцем, яке досі залишається остаточно нез'ясованим, є згадка річки Рось (Русь) у фразі про Кончака і Гзу, котре після поразки русичів на Каялі "По Рси и по Сули грады поделиша". Традиційно, без детального обґрунтування, виходячи з назви річки, вважається, що половці дійсно захопили якісь міста на правобережній Росі. В одному з останніх, досить авторитетному, коментарі зазначено: "Рось - правый приток Днепра [...] речь идет о том, что половцы, Кончак и Гза, уже "поделили" между собой русские города, лежащие в приграничной полосе, по правому и левому берегам Днепра" [13, 472].

Це є майже дослівним повторенням думки Д.С.Ліхачова, висловленої ним у багатьох працях [12, 68-69]. Але, як випливає з усіх наявних джерел, половці цього разу не переходили Дніпр і не могли по цій Росі гради ділити. Як відомо, вони рухалися двома напрямками: Кончак - у Посулля і на Переяслав (або навпаки), а Гза - у Посеймя. Отже, Рось (Русь) слід шукати у Посеймі. На це першим звернув увагу Б.О.Рибаков, вказавши, що ця річка - є притокою Сейму. Думку цю вчений не аргументував і пізніше повернувся до традиційних тлумачень [19, 263; 20, 19, 115, 119]. Очевидно, саме тому О.В.Творогов і не згадує це слушне спостереження Б.О.Рибакова, зазначаючи, що аналізована фраза "может быть понята лишь в самом общем смысле: ни о каких захватах половцами городов по Р[оси - В.З.] во время событий 1185 летопись не сообщает, и, судя по летописному рассказу, Кончак вообще не переправлялся через Днепр" [23, 240].

Окрім сказаного, виходячи лише з тексту "Слова", можна дійти висновку, що мова тут іде про якісь землі, котрі знаходяться поруч, адже "поділити" - розділити (коли йдеться про територію з градами) можна лише щось цілісне, сукупне, таке, що складається з кількох одиниць. Навряд, чи можна говорити про поділ земель, що знаходяться одна від одної на відстані 200-250 км (4-5 днів шляху), між якими (якщо мати на увазі Рось правобережну і Путивль з округою) розкидано десятки селищ, городищ і кілька літописних міст, і які вже самі по собі природньо "поділені" Дніпром. Якщо ж розуміти ту річку Рось (Русь), що знаходиться десь в районі Путивля, то тоді зона діянь Гзи і Кончака співпадає - Путивль і верхів'я Сули знаходяться поруч, між ними те саме Поле, яке автор і закликає загородити.

Що стосується річки Рось (Русь), то нині вона не простежується. На втрату назви вказував ще півстоліття тому П.М.Третьяков [24, 208], але в

“Книге Большому Чертежу” йдеться про цю річку (з притокою Русаною), яке впадає у Сейм вище Путивля [10, 106]. Також є згадка про р.Руса та озеро Руса на землях Колодезької волості Путивльського повіту у писцових книгах кінця XVI - початку XVII ст. [1, 164]. Нині можна вважати остаточно встановленим, що ця місцевість знаходиться посередині між Путивлем та Рильськом, де Сейм вигинається на північний захід. Тут і нині розташоване село з красномовною назвою Уруси, поруч - село Колодежи [5, 196].

В описі оборони Путивля В.М.Татищева сказано про те, що син Гзи, відділившись від батька, котрий намагався захопити місто, напав на Посеймя. Сутичка відбулася десь біля болот і якоїсь річки. Причому, Олег Святославич з воєводою Тудором “учинили со оными бой об реку” і могли половців “через реку не пустить” [22, 138]. Отже, йдеться не про Сейм, що був вельми повноводним, а про якусь з його приток. Якщо ж ця річка і була Россю (Руссю), між якою і Путивлем розкинулося велике Мовчанське болото, то тоді все стає на свої місця: узгоджуються і письмові повідомлення, і історичні факти, і географічні реалії [8, 7-13].

Цікаво, що біля літописного В'яханя (майже навпроти Путивля через Поле) є місцевість, яка ще недавно називалася Русовщина. Якщо уявно з'єднати ці дві точки (останню і річку Рось (Русь) дугою з північного заходу на південний схід, то ця дуга буде немовби обрмить Путивль, Вир і В'яхань.

Симптоматично, що тут же, поруч, на Полі зустрічаємо характерні назви річки Снагості та її притоки Мужичі. В першому гідронімі чітко виражений корінь - гость, а друга разом з власними малими притоками має варіанти назв - Мужева, Мужа і, без сумніву, походить від іменника можа/межа, тобто кордон.

Як відомо, під впливом часу гідроніми дуже мало змінюються, виявляючи високу ступінь збереженості коренів, так званий етимологічний консерватизм. Можливо, наведені гідроніми своїми назвами вказують на те, що тут, пересікаючи Поле гостинцем, проходило порубіжжя Русі. Тут пролягав південний відрізок шляху Булгар-Київ [14, 5, 75, 137]. Цією магістраллю між Пелом і Сеймом могли рухатися як купці, так і непрохані гості. Саме в цю місцевість зі сходу, з Подонцов'я, виходила і Лосицька дорога [6, 49-53].

Підсумовуючи, слід зазначити, що випадки вживання терміну “Руська земля” у “Слові” в цілому співпадають з висновками дослідників, які з'ясовуючи це питання, аналізували політичну ситуацію на Русі кінця XII ст. Але підкреслимо, що з позиції історико-географічної переважна більшість випадків свідчить: йдеться про власне Русь, Русь Південну. Лише кілька вживань терміну, очевидно, можна трактувати, розуміючи подвійний смисл.

Стосовно кордонів Русі. На нашу думку, виявлені топонімічні сліди у сукупності з матеріалами літописів і “Слова о полку Ігоревім” є досить переконливими, але, скоріш за все, відбивали вони політико-адміністративну ситуацію на північно-східних кордонах Південної Русі не кінця XII ст., а більш раннього періоду.

Джерела та література: 1. Анпилогов Г.Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рылским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в.) // Археология СССР. - 1964. - №4; 2. Бобров А.Г. Русская земля // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - Т.4. - СПб., 1995; 3. Гетманец М.Ф. Тайна реки Каялы. - Харьков, 1982; 4. Звагельський В.Б. До питання локалізації "Поля" південно-східної Русі за письмовими джерелами // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. - Білопілля, 1994; 5. Звагельський В.Б. До питання про історико-географічні реалії Ігорєвого походу // Словознавство. Вип. I. - Київ-Суми-Путивль, 2000; 6. Звагельський В.Б. Лосицька дорога // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI; 7. Звагельський В.Б. Про шлях Ігоря Сіверського. - Суми, 1999; 8. Звагельський В.Б. Річка Рось у "Слові о полку Ігорєвім" // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - Запоріжжя, 2003. - Вип. XVI; 9. Звагельський В.Б. Шеломань у "Слові о полку Ігорєвім" // Київська старовина. - 1999. - №2; 10. Книга Большому Чертежу. - М.-Л., 1950; 11. Кучкин В.А. "Русская земля" по летописным данным XI - первой трети XIII в. // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992-1993 годы. - М., 1995; 12. Лихачев Д.С. Слово о полку Игореве. 2-е изд. - М., 1982; 13. Мещерский Н.А., Бурыкин А.А. Комментарии к тексту "Слова о полку Игореве" // Слово о полку Игореве. - Л., 1985; 14. Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар-Киев. Пути-связи-судьбы. - К., 1997; 15. Моця А.П. Южная "Русская земля". - Киев-Сумы, 2008. - 244 с.; 16. Насонов А.Н. "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. - М., 1951; 17. Полное собрание русских летописей. Т.2. Ипатьевская летопись. - М., 1962; 18. Полное собрание русских летописей. Т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. - М., 1962; 19. Рыбаков Б.А. "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971; 20. Рыбаков Б.А. Петр Бориславич. Поиск автора "Слова о полку Игореве". - М., 1991; 21. Слово о полку Игореве. - М.-Л., 1950. "Слово" подается за цим виданням без зазначення сторінок. Графіку модернізовано; 22. Татищев В.Н. История Российская. - М.-Л., 1964. - Т.III; 23. Творогов О.В. Рось // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - Т.4. - СПб., 1995; 24. Третьяков П.М. Восточнославянские племена. - М., 1953.

Viktor ZVAHEL'SKYI

**THE ISSUC OF "RUSKA ZEMLIA" GEOGRAPHY IN
"SLOVO O POLKU IGOREVIM"
(ESSAY ON IHORS DETACHMENT)**

There considered in the article the problem of using the term "Russka zemla" in "Slovo o Polku Igorevim". The statement is grounded that this term was used in restricted sense by the Author to denote the southern territory that is in fact Rus.

**ДАНИЛО РОМАНОВИЧ І РИЦАРСЬКО-ЧЕРНЕЧІ ОРДЕНИ:
ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВІДНОСИН**

Тема, винесена в заголовок, упродовж другої половини ХХ ст. висвітлювалася істориками Східної Європи із заідеологізованих, нерідко міфологізованих позицій, і лише в останнє десятиліття дослідники почали більш об'єктивно й предметно вивчати комплекс питань, пов'язаних із взаєминами правителів Волинського та Галицько-Волинського князівств з рицарсько-чернечими орденами. Сучасні науковці відмовилися від тези про „псів-рицарів”, які, мовляв, становили загрозу для Південно-Західної Русі, хоча ментальна нехить до „тевтонів” як загарбників все ще дається взнаки, коли йдеться про „Дорогичинське побойще” [див., наприклад: 14, с. 45].

Розбіжності в поглядах на взаємовідносини князя, відтак короля Данила Романовича та рицарсько-чернечих орденів не зникли. Але нині важливо в'яснити всі обставини, характер і головні наслідки контактів між названими суб'єктами історичного процесу.

Джерельна база проблеми добре відома фахівцям, тому немає потреби перераховувати відповідні документальні матеріали й літописні звістки, тим паче, що посилання на них подаються надалі як за здавна відомими, так і новими виданнями, зокрема збіркою текстів, підготовленою В. Матузовою і Є. Назаровою [3, с. 351-385]. Проте варто мати на увазі й „приховану” інформацію джерел, яку не помічали навіть провідні історики, що займалися вивченням діяльності Данила Романовича.

Крім того, у вітчизняній історіографії не зверталось належної уваги на дипломатичну традицію, яка відобразилася в угодах галицько-волинського князя Юрія II з Німецьким орденом 1334 і 1335 рр. Князь зазначив, що він дотримуватиметься миру та дружби, згоди й союзу з верховним магістром ордену в Пруссії, як це робили його „найдорожчі попередники, тобто Роман, Данило, Лев, Юрій та Андрій (predecessores karissimi scilicet Romanus, Daniel, Leo, Georgius et Andreas)” [7, № 826; 8, № 28]. К. Форстройтер (Німеччина) був чи не єдиним, хто прокоментував цей перелік князів, назвавши його „переповненим”, адже Роман Мстиславович „правив у той час, коли Німецького ордену ще не було в Пруссії”. Дослідник вважав, що „це перебільшення (в переліку князів. – О.М.) є ознакою сердечності”, притаманної галицько-волинсько-орденським відносинам [33, с.31]. Формально з думкою К. Форстройтера можна погодитися, але не слід відкидати й можливості існування певних контактів між князем Романом Мстиславовичем і Німецьким орденом в імперії, передусім у Тюрингії, поблизу м. Галле, де корпорація мала володіння з 1200 р. [31, с. 10-11] і перебувала під протекцією ландграфа Германа I, одного із засновників цього ордену в Акрі в 1198 р. [29, с. 109; 22, с.43-45]. Однак це питання лежить за рамками теми даного повідомлення.

І все ж, хоча досі точаться дискусії довкола загальноєвропейських зв'язків та союзів Романа Мстиславовича з Арпадами [12, с. 244, 259-260], Штауфенами [19] і, можливо, ландграфами Тюрінгії, поза сумнівами залишається перебування малого Данила Романовича (після загибелі батька) при дворі угорського короля Ендре II до кінця літа 1211 р. [1, с. 81, 196; 15, с. 28; 17, с. 111]. Саме тоді, в 1211 р., ландграф і король домовилися про заручини їхніх дітей – „ландграфовича” Людвіга й принцеси Єлизавети.

В історіографії утвердилася думка, що в той самий час за рекомендацією ландграфа Германа I король Ендре II надав Німецькому ордену область Бурцу (Барца, Бирса) у Семигороді з метою оборони Угорщини від половців [29, с. 112; 23, с. 78-79; 41, с. 73-74]. Адже тодішній магістр Німецького ордену Герман фон Зальца, обраний на цю посаду 1209 р., походив з придворних міністеріалів Германа I Тюрінзького [41, с. 66-69].

Мабуть, Данило Романович брав участь у церемонії заручин, бо тільки так можна пояснити згадку про цю подію в нашому літописі [1, с. 81]. Юний князь міг бути присутнім на прийомі посольства з Тюрінгії і на влісні очі бачити представників Німецького ордену, які повинні були перебувати в свиті ландграфа. Ендре II видав грамоту, текст якої зберігся лише в копії і, крім року – 1211-го, не містив більш точної дати. Щоправда, наприкінці ще додано – „на сьомий рік нашого правління (Regni nostri anno septimo)” [10, № 19]. Це означало, що грамоту було видано принаймні влітку 1211 р.

Після порівняно нетривалого князювання у Галичі Данило Романович з матір'ю і частиною бояр знову опинився при дворі угорського короля в 1212 або 1213 рр. [1, с. 81]. З того часу збереглися грамоти, видані королем Ендре II і семигородським єпископом на користь Німецького ордену [10, № 22, 27]. Це означало, що його представники, зокрема „брат Теодерик”, згаданий у грамоті 1212 р., регулярно перебували при дворі короля Ендре II. Зрештою, якщо малий Данило Романович і бачив чи чув про рицарів Німецького ордену в Угорщині, це не мало вагомих наслідків, хіба лише той, що він дізнався про існування такої рицарсько-чернечої корпорації.

Тим часом „біда була в землі Володимирській од воювання литовського і ятвязького” [1, с. 80]. Такого самого лиха зазнавало й Мазовецько-Куявське князівство від нападів прусів. Складова частинна спадщини Пястів – Хелмінська земля станом на 1225 р. перебувала під контролем пруських вождів, а її головний замок Хелмно, як зазначав мазовецько-куявський князь Конрад I у грамоті від 5 серпня 1222 р., „багато років тому був зруйнований і цілком обезлюднений прусами” [6, № 41; 29, с. 88-90]. Ці обставини спонукали князя звернутися до магістра Німецького ордену Г. фон Зальци з пропозицією спільної боротьби проти пруських племен. Навесні 1228 р. комтур Філіпп з Галле уклав попередні угоди з Конрадом I і місійним єпископом Пруссії Християном [6, № 64, 65; 37, с. 31-32]. Однак рицарсько-чернеча корпорація не могла негайно розпочати воєнні дії на берегах Вісли через участь рицарів у хрестовому поході імператора Фрідріха II.

Ще наприкінці листопада 1227 р. загинув старший брат Конрада I – краківський князь Лешек Білий, по якому залишився однорічний син Владислав [1, с. 95, 220-221]. Вступивши в боротьбу з іншими польськими князями за Краків, Конрад I спробував вирішити проблему захисту північних кордонів Мазовії від пруських нападів шляхом створення власного лицарсько-чернечого ордену, що й було зроблено 2-4 липня 1228 р. в Плоцьку й затверджено папою Григорієм IX 28 жовтня того самого року [4, № 265, 266, 268, 269]. Корпорацію називали найчастіше „Лицарями Христовими з Пруссії” або „Добжинськими братами”, адже князь Конрад I передав їм замок Добжинь з округою.

Деякі історики досі стверджують, що Добжинський орден був створений „прибувшими з Риги лицарями-мечоносцями” [18, с. 598]; „до Мазовії з Риги прибув загін лицарів-мечоносців із 14 осіб, кожного з яких супроводжував великий почт із слуг та зброєносців” [12, с. 309]; „Бруно був магістром Добжинського ордену і, вірогідно, лицарем Ордену мечоносців у Лівонії” [3, с. 355]. Н. Щавелева писала, що, згідно з інформацією Петра з Дусбурга, в склад ордену ввійшли німецькі лицарі числом 14 осіб, „які прийняли стрій і статут Ордену мечоносців” [39, с. 53]. Проте фахівці, які вивчали історію цих двох орденів, рішуче заперечують безпосередній зв’язок між ними [28, с. 226; 37, с. 347]. Щодо Петра з Дусбурга, то він повідомляв про Бруно і ще 14 осіб (разом 15), „які називалися лицарями Христовими, з ясно-червоним мечем і зіркою на білому плащі, що були тоді в межах Лівонії” [5, II, 4]. Хроніст, який писав у першій чверті XIV ст., знав, що століття тому існував Орден лицарів Христових у Лівонії, але він навіть словом не обмовився, що в Мазовію були запрошені мечоносці, які „прийняли стрій і статут Ордену мечоносців”. Це питання розглядатиметься далі, але в дещо іншому контексті.

Незабаром, мабуть, восени 1229 р. у Мазовію прибув представник Німецького ордену К. фон Ландсберг, який уклав низку додаткових угод з Конрадом Мазовецьким і місцевими єпископами. У грамотах князя, виданих також від імені його дружини Агафії та синів на початку 1230 р., йшлося про надання Хелмінської землі німецьким лицарям-ченцям навкі і без жодних застережень, а також про пожалування замку Нешава та 4-х сіл на лівому березі Вісли, в Куявії [6, № 75, 76; 5, II, 5, 11]. Конрад I і в подальшому йшов на максимальні поступки Німецькому ордену, фактично відмовившись від загарбання пруських земель, тому що прагнув здобути престол у Кракові й утвердити власну гегемонію у Польщі. Як слушно зазначав один з найбільш об’єктивних істориків Пруссії Г. Боккманн, „мазовецько-пруський кордон був для нього зоною другорядного значення” [30, с. 89-90].

Однак Конраду I не вистачало сил для здобуття Кракова, через що він звернувся за допомогою до Данила й Василька Романовичів, які десь улітку-восени 1229 р. особисто прибули до Польщі. Вирушаючи в похід, волинські князі „залишили ж у Бересті Володимира пінського, і угровчан і берестян – стерегти землю од ятвягів” [1, с. 95]. Адже на початку 1228 р. ятвяги пустишили околиці Берестя, але зазнали поразки від Романовичів [1, с. 94].

Під час походу в Польщу Данило Романович, безумовно, довідався про місцеві події і, можливо, особисто зустрічався з магістром Ордену рицарів Христових Бруно та послом Німецького ордену К. фон Ландсбергом. Всі вони восени 1229 р. і взимку 1230 р. перебували в Мазовії і Куявії. Однак це зовсім не означало, що волинські князі вже тоді побачили „єдиний фронт” німецьких хрестоносців.

Наведені факти мають вагу з огляду на події, які відбулися незабаром у Дорогичині і на яких М. Котляр вибудував концепцію „війни Волинського князівства з Добжинським орденом” [16; 35]. Згодом він вніс окремі корективи у висвітлення цього „інциденту”, але не звернув уваги на низку фактів, які дозволяють уточнити перебіг і дату події. Тим паче, що шляхом припущень та здогадів пішли й деякі інші дослідники [18, с. 599-600; 12, с. 312-313].

Щоб вияснити суть проблеми, варто розпочати з того, що влітку 1233 р. єпископ Пруссії Христіян потрапив у полон до прусів. А саме йому папа Гонорій III ще в 1217 і повторно в 1218 рр. доручив керувати хрестоносцями, які бажали воювати з язичницькими прусами [6, № 16, 26, 31; 37, с. 39]. Йшлося про звичайних учасників хрестових походів, а не рицарів Німецького ордену. Зникнення єпископа Христіяна в 1233 р. створило певний вакуум у керівництві хрестоносною місією. 7 жовтня 1233 р. папа Григорій IX, беручи до уваги цю обставину, підпорядкував усіх хрестоносців, які прямували до Пруссії, Німецькому ордену [6, № 101]. 3 серпня 1234 р. папа оголосив Хелмінську землю і всі території в Пруссії, які здобудуть хрестоносці, власністю престолу Св. Петра, передавши їх у володіння Німецькому ордену [6, № 108]. Останній використав нові повноваження, щоб прибрати до своїх рук власність єпископа Христіяна в Хелмінській землі й підпорядкувати собі Орден рицарів Христових з Пруссії та їхню Добжинську землю [32, с. 20-21, 83].

Згідно з церковним правом, Німецький орден діяв логічно і послідовно в справі інкорпорації Добжинського ордену, який був лише локальною організацією, підпорядкованою місцевому єпископу. Папа Григорій IX проголосив акт інкорпорації буллою від 19 квітня 1235 р. [6, № 118]. Однак не було взято до уваги такий важливий нюанс, як патронатні права князя Конрада I, який не давав згоди на інкорпорацію, а тим більше, привласнення Добжинської землі Німецьким орденом. Князь заявив протест, через що понтифік призначив третейську комісію на чолі з легатом у Прибалтиці Вільгельмом Моденським. За її посередництвом 19 жовтня 1235 р. було укладено угоду між Конрадом I і Німецьким орденом, згідно з якою Добжинська земля залишилася у володінні князя, який, проте, мусив передати ордену 4 села поблизу Нешави в Куявії, викупити власницькі права мазовецьких рицарів у Хелмінській землі і сплатити 150 марок сріблом як відшкодування [6, № 119; 4, № 358].

Це рішення не влаштувало верховного магістра Г. фон Зальцу, який повторно звернувся до папи римського стосовно включення Ордену рицарів Христових з Пруссії до складу Німецького ордену. Однак Григорій IX у січні 1236 р. затвердив лише ухвалу комісії легата Вільгельма [6, № 122; 4,

№ 359]. Це дає підстави вважати, що Добжинський орден не став складовою Німецького ордену. Цього факту не згадував і Петро з Дусбурга, який досить детально описав обставини інкорпорації Ордену рицарів Христових з Лівонії у 1237 р. [5, III, 38]. Григорій IX не вважав за потрібне ускладнювати відносини між князем Конрадом I і Німецьким орденом, якому ще в 1230 р. було поставлено цілком конкретне завдання – залучити пруських язичників до лона римської церкви.

Натомість Н. Щавелева вважає, що в 1233 (?) р. „добжинські брати були інкорпоровані Німецьким орденом. З труднощами вдалося пізніше Конрадові Мазовецькому повернути Добжинську землю. В 1237 р. він передав добжинським братам (з магістром Бруном на чолі), які не хотіли приєднатися до рицарів Німецького ордену, місто Дорогичин зі всіма околицями” [39, с. 53]. О. Головку „здається”, що „тевтонцям на деякий час вдалося не лише залучити в свої ряди частину рицарів Добжинського ордену, але й захопити територію, яку добжинцям дав Конрад Мазовецький” [13, с. 323; пор.: 12, с. 310]. Далі за всіх інтерпретаторів рухнулася В. Матузова: „У травні 1237 р. (?–О.М.) Добжинський орден об’єднався з Тевтонським, який, утвердившись у колишніх володіннях добжинських рицарів, прогнав їх. Мабуть, намагавшись зберегти свою цілісність, добжинські рицарі звернулися до князя Конрада. 8 березня 1237 р. датована жалувана грамота мазовецького князя, згідно з якою добжинським рицарям відходив замок Дорогичин (...)” [3, с. 352].

Хто б що не писав, але „добжинські брати” на чолі з магістром Бруно залишилися під патронатом князя Конрада I, який і направив їх незабаром у Дорогичин. Додатковим аргументом може слугувати й той факт, що ряд документів стосовно Добжинського ордену, зокрема донаційна грамота від 4 липня 1228 р. і папська булла від 19 квітня 1235 р., потрапили згодом до Варшавського, а не до Кенігсберзького архіву, в якому зберігалися документи Німецького ордену і повинні були б зберігатися акти, пов’язані з інкорпорацією „добжинських братів”, якби вона набрала чинності [20, с. 47].

Данило Романович прекрасно знав, хто такі добжинці, скільки їх нараховувалося і чому вони з’явилися у Дорогичині. До речі, літописна оповідь про цю подію розпочинається його словами: „Не ліпо єсть держати нашеє отчини крижевником, Темпличем, рекомим Соломоничем” [1, с. 105]. Ця фраза засвідчує велику ерудицію Данила Романовича чи його літописця, тому що вона майже дослівно передає питому назву – „*milites Christi Templique Solomonici*” (крижевники = рицарі Христа, Темплікве = Темплічі, Соломоніці = Соломонічі). Жоден з істориків не звернув уваги на цю лексичну групу, хоча всім відомо, що Добжинський орден користувався статутом Ордену темплієрів. Якби йшлося про колишніх мечоносців, то літописець назвав би їх „божими дворянами”, як потім називали й рицарів Німецького ордену в Лівонії.

Для Данила Романовича це була найліпша нагода повернути місто Дорогичин [15, с. 77], яке Конрад Мазовецький чи його син Болеслав захопили як союзники Михайла Всеволодовича, мабуть, улітку 1236 р. Однак, розбитий

восени того самого року військом Василька Романовича, князь Конрад вже не наважувався вступати в прямий конфлікт з волинськими князями, а послав до Дорогичина „добжинських братів”. Про те, що місто й область перебували тоді в його руках, свідчать деякі вирази в грамоті від 8 березня 1237 р., згідно з якою він передав Дорогичинську землю добжинським рицарям [3, с. 353-354]. По-перше, ця область означена як розташована „поміж ріками Буг і Нур аж до руських рубежів (usque ad metas Ruthenorum)”, тобто на той час існувала певна дорогичинсько-волинська межа. По-друге, волость надавалася рицарям з умовою шанувати „права мазовецької церкви і знаті (salvo iure ecclesie Mazoviensis et nobilium), чим би вони досі не володіли над згаданими ріками”. Коли б мова йшла про волинську область, яку ще потрібно було захопити, таке застереження було б зайве. Отже, Плоцьке єпископство і мазовецькі можновладці вже тоді мали в Дорогичинській області цілком реальні інтереси і якісь володіння. Це свідчить про її перебування якийсь час під мазовецьким пануванням, яке можна віднести до 1236 – початку 1237 р., однак її не було включено до складу Мазовії, як це слідує з контексту розглянутої грамоти.

Перед вказаним терміном Дорогичинщина була волинською, на що вказує бій князя Василька з ятвягами поблизу дорогичинської брами близько 1234 р. [1, с. 115; 2, с. 402]. Крім цього, у детальному переліку володінь і прибутків Плоцької єпархії за часів єпископа Гюнтера (1228-1234) йшлося про мита в Бранську та Брок – сусідніх з Дорогичином мазовецьких містах, але дорогичинське мито в документі не згадувалося [4, № 301].

Н. Щавелева писала, що „рицарів не було багато” [39, с. 53]. О. Головко припускає, що „загін добжинців навряд чи перевищував дві сотні чоловік” [12, с. 312]. Зате М. Котляр, не вияснивши числа добжинських рицарів і якими силами вони розпоряджалися, тобто, власне, з ким була „війна”, розвинув „таке припущення”, що Данилу Романовичу довелося упродовж року готуватися, вдаватися до „стратегічних хитрощів” і, зрештою, штурмом оволодівати добре укріпленим замком, адже рицарі „мали для цього повний рік!” [17, с. 200].

Контекст літописної оповіді засвідчує, що поява рицарів у Дорогичині була несподіванкою для волинських князів. Утім, вони без жодних зволікань і використання облогових знарядь захопили замок, взявши в полон магістра Бруно та його воїнів [1, с. 105]. Ця подія відбулася наприкінці березня 1237 р., а не 1238 р., як зовсім бездоказово стверджують сучасні історики. По-перше, захоплення Дорогичина рицарями обурило Данила Романовича, адже літописець передав емоційний момент, який виразно підкреслив неочікуваність самої події для князя. Якби справа тягнулася упродовж року, то емоції були б зайвими. По-друге, рицарі одержали грамоту на володіння Дорогичинщиною 8 березня 1237 р., коли річки ще були скуті льодом, а похід Романовичів відбувся теж у березні, але вже в умовах початку льодоходу, тобто наприкінці того самого місяця. По-третє, саме по собі розлиття річок і весінне бездоріжжя виключали застосування облогових знарядь, які, мовляв,

заздалегідь готувалися в Бересті [12, с. 312]. По-четверте, після здобуття Дорогичина Данило і Василько Романовичі повернулися до Володимира. Якби це був 1238 р., то Данило мав би поїхати в Холм, який розташовувався значно ближче і в якому князь перебував у 1238 р. [1, с. 105]. Цей факт переконує в тому, що Дорогичин було визволено в 1237 р., коли князь лише заснував нову резиденцію [27, с. 121]. Холм вже будувався, але ще не був пристосований для проживання у ньому князя та його дружинників.

В Дорогичині не відбулося жодного „побоїща”, тому що добжинські рицарі опинилися в полоні, з якого їх було звільнено після відновлення мирних відносин з Мазовією. У червні 1240 р. десять „рицарів Христових” згадувалися у грамоті, згідно з якою вони продали цистерціанському монастиреві Зонненкамп помістя Зеллін у Мекленбурзі [9, с. 197; 38, с. 351].

Вельми критично налаштований історик і археограф М. Тьоппен ще 1870 р. писав про рицарів Добжинського ордену (у зв'язку з їхнім перебуванням у Дорогичині в 1237 р.), що вони „зрештою, ніколи не відігравали великої ролі” [40, с. 52]. Справді, орден „рицарів Христа з Прусії” був явищем маргінальним, від самого початку приреченим на швидке зникнення. Адже він належав до локальних утворень, якому місцеві цистерціанські місіонери та князь Мазовії відводили роль зняряддя регіональної політики.

З огляду на сказане слід вельми скептично сприймати думку О. Головка стосовно правно-політичного змісту надання Дорогичинської землі добжинським рицарям, які нібито створили там „державне утворення”, „державне формування” [12, с. 311, 313]. Орден рицарів Христових не став і не міг стати державним чинником, тому що не мав необхідної матеріальної й особової бази і цілковито залежав від Конрада I Мазовецького.

Натомість поступово набирив сили Німецький орден, загони якого саме в 1237 р. вели запеклі бої вздовж нижньої течії Вісли і на берегах Віслянської затоки [5, III, 15-16]. У зв'язку з цим слід скептично поставитися до твердження В. Матузової, ніби „вторгнення Тевтонського ордену в Прусію (30-і роки XIII ст.) було тим фактором, який ускладнив зовнішньополітичне становище Галицько-Волинської Русі” [26, с. 145]. Це уможлидне висловлювання, не підкріплене жодними аргументами, можна вважати черговою даниною міфотворчості. Булла папи Інокентія IV від 26 серпня 1247 р. Данилу й Васильку Романовичам, королям (а не королю, як переклала В. Матузова [3, с. 356]), суворо забороняла хрестоносцям чи іншим орденам привласнювати володіння, захоплені цими князями, чи ті, що ще будуть захоплені ними. Не мався на увазі Дорогичин, як здається В. Матузовій, адже мова могла йти, передусім, про землі ятвягів. Папські булли і документи Німецького ордену не містять жодних відомостей про наміри загарбати Галицько-Волинське князівство. Навпаки, в січні 1248 р. Інокентій IV просив Данила Романовича повідомляти римську курію через рицарів Німецького ордену в Прусії про можливий наступ татар [3, с. 358-359]. До речі, в той час крайовим магістром був не Генріх фон Вейда, як зазначила В. Матузова [3, с. 360], а Дитріх фон Грюнінген [29, с. 147; 35, с. 101].

Коли навесні 1253 р. Данило Романович сповістив папу про підготовку татар до чергового нападу, Інокентій IV в червні звернувся із закликом до хрестового походу до християн Чехії, Моравії, Сербії (Лужицької) та Помор'я і Польщі, „а зовсім не до тевтонських рицарів” [3, с. 360]. Знову читачам втовкмачується думка, що саме Німецький орден повинен був воювати на території Галицько-Волинського князівства чи то як захисник, чи то як загарбник. Та саме в тоді німецькі рицарі зазнали нищівної поразки від самбів – пруського племені, яке займало Самбійський (нині Калінінградський) півострів. У битві загинув увесь командний склад рицарів, хоча „інші брати з військом своїм врятувалися” [5, III, 83]. Німецький орден консеквентно виконував своє завдання – воював з прусами і, крім того, мав на меті пробитися до своїх володінь у Лівонії. Галицько-Волинське князівство і чергове нашествя татар (йшлося про Куремсу) зовсім його не займали. Тим паче, що й самого наступу татар у 1253 р. не відбулося, хоча Данило Романович побоювався його.

Твердження вітчизняних істориків про „урочисту” коронацію князя в Дорогичині як знакову подію не витримує критики, особливо у викладі О. Головка, який, м'яко кажучи, прив'язав до цього ще й Німецький орден [12, с. 346]. Хай би був наведений хоч один доказ на користь того, що Данила Романовича хвилювали тоді „пси-рицарі”, литовці чи навпаки. М. Грушевський слушно подав у дужках фразу, що князь „навмисно вибрав цей найдалше від татар положений город”, тобто Дорогичин [15, с. 72; див. також: 11, с. 26-27]. Беручи до уваги ту обставину, що коронацію проводив папський легат Опізо із Мессани, легат у Пруссії і Лівонії [17, с. 304], то в цій події мав би брати участь і представник Німецького ордену. Це міг бути заступник крайового магістра в Пруссії Бурхард фон Горнгусен, про якого ще йтиметься далі.

Дорогичин неодноразово був висхідним пунктом для волинсько-мазовецьких походів проти ятвягів. У середині XIII ст. частина ятвязьких племен визнала залежність від Волині (Галицько-Волинського князівства). Причому Данило Романович здійснював глибокі походи в Ятвягію, створивши реальну загрозу пруським племенам, розташованим на захід від ятвягів. Так, взимку 1248/49 р., під час чергового походу за р. Ельк, волинсько-мазовецьке військо зіткнулося з бартами, вармами і „прусами”, які „пригнали” на допомогу ятвягам [1, с. 121]. Землі названих племен – Барта і Вармія, які займали центральну частину Пруссії, були вже частково загарбані Німецьким орденом.

Романовичі уклали з останнім військовий союз, спрямований проти великого литовського князя Миндовга (Міндаугаса). Проте це був союз не з „пруськими рицарями”, як думав М. Грушевський [15, с. 80], а з орденським відділенням у Лівонії. Літописець цілком однозначно писав, що Данило і Василько послали жемайтського князя Вікинта „до німців у Ригу”. Переговори велися з орденськими рицарями („німці-браття”) [1, с. 122]. Літопис не містить точної дати, коли відбулися ці переговори, але й

можна встановити, взявши до уваги наступне повідомлення літописця про хрещення у Ризі литовського князя Тевтивила (Таутвілас), який був шурином і союзником Данила Романовича. Його охрестив ризький єпископ Миколай 1248 р. [34, с. 125].

Данило Романович надав Тевтивилі волинське військо і половців, а Киникт підняв проти Миндовга ятвягів і частину жемайтів. Війна тривала близько чотирьох років. Зрештою, союз із відділенням Німецького ордену в Лівонії мав для Галицько-Волинського князівства другорядне значення, тим більше, що лівонський крайовий магістр Андрій Стірлянд невдовзі, в 1251 р., розпочав таємні переговори з князем Миндовгом, який погодився прийняти хрещення і створити в Литві окреме католицьке єпископство, очолюване капеланом Німецького ордену. Галицько-волинські князі поставилися до цього факту скептично, вважаючи хрещення Миндовга „обманливим” [1, с. 123].

Романовичі використали внутрішню боротьбу між литовськими князями для розширення власних володінь у північному напрямку і зміцнення влади над південно-східною частиною Ятвягії. Аби закріпити свої права на ці землі, Данило Романович і Земовит Мазовецький вступили в переговори з Німецьким орденом у Пруссії. Їхнім результатом стало підписання тристоронньої угоди в Рачонжу 1254 р. [6, № 298; 25, с. 52-54; 26, с. 147-149].

Зберігся лише один примірник грамоти, виданої від імені орденського віцеландмейстера (*vicepreceptor*) в Пруссії Бурхарда фон Горнгузена. За змістом вона розпадається на дві частини, перша з яких стосувалася територіальних питань, друга – військового союзу. Німецький орден передавав „видатному мужу Данилу, першому руському королеві (*excellenti viro Danieli, primo regi Ruthenorum*),” та князю Земовиту третину Ятвягії у вічне спадкове володіння на умовах надання ними особистої збройної допомоги проти „цього варварського племені і будь-кого іншого, хто воює проти християнської віри”. Далі йшлося про взаємний військовий союз, спрямований як „проти згаданих язичників, ворогів християнського імені”, так і „проти будь-кого, будь-якого заняття і стану (*contra quemlibet cuiuscumque professionis et conditionis*)”. Орден зобов’язався не укладати сепаратних угод з нападами, а також дозволив союзникам набирати найманців у своїх володіннях для участі в бойових діях, вочевидь, на території Русі та Польщі. Договір мав безстроковий характер, хоча передбачав припинення його дії щодо тієї сторони, яка б його порушила. Грамоту скріпили своїми печатками площький єпископ Андрій, якому належало м. Рачонж, віцеландмейстер Б. фон Горнгузен і нібито король Данило та князь Земовит, хоча останній факт викликає сумніви не стільки через втрату печаток (збереглися лише шнурки), скільки через невиразне засвідчення їхньої присутності в цій частині грамоти. Незважаючи на часткову поспутість тексту, де йдеться про *sigillatio*, видавці логічно відновили це місце, виходячи із змісту: „*et [supradictorum prin]cipium*”, тобто „і вищеназваних князів”. Таку незвичайну лаконічність можна пояснити лише тим, що ні Данило, ні Земовит особисто

не були присутні в Рачонжі, а їх представляли якісь другорядні особи. Адже й від Німецького ордену прибув лише заступник крайового магістра. Ці деталі надають угоді характеру лише попередньої домовленості.

Через зісутність кінцівки тексту неможливо встановити, в якому місяці було укладено договір. Більшість дослідників датують його 25 грудня [25, с. 54], але таке датування викликає сумніви через те, що Б. фон Горнгузен навряд чи міг тоді бути в Мазовії. Саме наприкінці 1254 р. відбувся великий похід чеського короля та багатьох німецьких князів на Самбію, після чого був заснований замок Кенігсберг. Його першим комтуром призначили саме Горнгузена [5, III, 71-72; 36, с. 111]. Логічніше було б вважати, що підписання угоди відбулося на початку 1254 р., коли тільки-но коронований Данило спільно із Земовитом здійснили успішний похід проти ятвягів [1, с. 127-128].

Договір, укладений в Рачонжі, мав локальне значення і регулював відносини сторін лише щодо земель ятвягів. Головні вигоди від нього отримав Німецький орден, який закріпив за собою право на володіння двома третинами Ятвягії і заручився підтримкою короля Данила та князя Земовита, котрим припадала лише третина ятвязької території. Але не виключено, що Данило Романович продовжив договірну практику у взаєминах з Німецьким орденом, у тому числі стосовно налагодження торговельних зв'язків між галицько-волинськими і пруськими містами, однак відповідні документи не збереглися.

Оцінюючи політику галицько-волинського князя на півночі, М. Грушевський зазначав, що „угода 1254 р., разом з довершеним коло того ж часу завоюванням Ятвяжської землі, далеко розсували границі Данилової держави на північ”. На думку вченого, це був „властиво одинокий серйозніший успіх заграничної політики Данила”, що відкривав перспективу розширення політичного впливу галицьких князів на литовські племена. Проте ці успіхи виявилися нетривкими, бо політичним планам і зносинам Данила бракувало послідовності й енергійності в їх проведенні. Значною мірою це пояснювалося небезпекою з боку монголів, тому що „татарська сила все висіла дамокловим мечем над Даниловими заходами, вона паралізувала його сили, підтинала його енергію, й широкий розмах його політики упадав безсилно” [15, с. 81-82].

Зрештою, Німецький орден не мав наміру виконувати свої союзницькі зобов'язання стосовно Галицько-Волинського князівства, тому що його головною метою було загарбання південно-східної частини Прибалтики. Проте контакти між ними призвели в подальшому до піднесення торговельно-економічних зв'язків, які сприятливо вплинули на розвиток провідних міст Галичини і Волині.

Джерела та література: 1. Галицко-Волинская летопись. Текст. Комментарий. Исследование / Сост. Н.Ф. Котляр, В.Ю. Франчук, А.Г. Плахонин; под ред. Н.Ф. Котляра. – СПб.: Алетейя, 2005. – 424 с.; 2. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – XVI,

591 с.; **3.** Матузова В.И., Назарова Е.Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарий. – М.: Индрик, 2002. – 488 с.; **4.** Codex diplomaticus et commemorationum Mazoviae generalis / Acta collegit J.C. Kochanowski. – Varsoviae: V. Łazarski, MCMXIX. – Т. I. – XXVII, 573 p.; **5.** Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae // *Scriptores rerum Prussicarum: Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft* / Hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen und E. Strehlke. – Leipzig: Verl. von S. Hirzel, 1861. – Bd. 1. – P. 3-219; **6.** Preussisches Urkundenbuch: Politische Abteilung / Hrsg. von Philippi und Woelky. – Königsberg: Hartungsche Verlagsdruckerei, 1882. – Bd. 1, Hälfte 1. – 240 S.; **7.** Preussisches Urkundenbuch / Hrsg. von M. Hein und E. Maschke. – Königsberg: Gräfe und Unzer, 1939. – Bd. 2 (1309-1335). – 596 S.; **8.** Preussisches Urkundenbuch / Hrsg. von M. Hein und E. Maschke. – Königsberg: Gräfe und Unzer, 1944. – Bd. 3, 1. Lief. (1335-1341). – 288 S.; **9.** *Tabulae ordinis Theutonici: Ex tabularii regii Berolinensis codice potissimum edidit E. Strehlke.* – Berolini: Apud Weidmannos, 1869. – VI, 491 p.; **10.** *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen / Von F. Zimmermann und C. Werner.* – Hermannstadt: F. Michaelis, 1892. – Bd.1. – XXX, 620 S.; **11.** Войтович Л. Король Данило Романович. Загадки і проблеми // Король Данило Романович і його місце в українській історії: Матеріали Міжнар. наук. конф. (Львів, 29-30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. – С. 24-29; **12.** Головка О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К.: Стило, 2006. – 575 с.; **13.** Головка А.Б. Славяне Восточной Европы и крестовые походы (XI – первая половина XIII в.) // *Rossica antiqua 2006: Исследования и материалы.* – СПб., 2006. – С. 314-330; **14.** Грабовецький В.В. Галич – столиця Ростиславичів і Романовичів у міжнародних взаєминах XII-XIII ст. // Галич і Галицька земля: Збірник наук. праць. – Київ-Галич, 1998. – С. 41-46; **15.** Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1993. – Т. 3. – 592 с.; **16.** Котляр М.Ф. Війна Волинського князівства з Добжинським орденом // *Середньовічна Україна: Зб. наук. праць.* – К., 1994. – Вип. 1. – С. 17-28; **17.** Котляр М. Данило Галицький. Біографічний нарис. – К.: Альтернатива, 2002. – 328 с.; **18.** Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – СПб.: Университет. книга, 2001. – 640 с.; **19.** Майоров О. Ерфуртський епізод зовнішньої політики Романа Мстиславича // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали Міжнар. наук. конф. – Галич, 2008. – С. 84-90; **20.** Масан О.М. Добжинський орден. (До історії дорогичинського інциденту 1237 року) // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії: (Збір. наук. статей).* – Чернівці, 1996. – Вип. 1. – С. 41-53; **21.** Масан О.М. Добжинський орден. (До історії дорогичинського інциденту 1237 року) // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії: (Збір. наук. статей).* – Чернівці, 1996. – Вип. 2. – С. 52-62; **22.** Масан О.М. Недосліджені питання відносин між Україною та орденською

Прусією в XIII-XV ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збір. наук. праць. Вип.96-97. Історія. – Чернівці, 2000. – С. 41-51; **23.** Масан О. Німецький орден у Семигороді // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2002. – Т.1. – С.74-94; **24.** Масан О. Німецький орден у Пруссії і Галицько-Волинське князівство в першій половині XIV ст.: дипломатичні відносини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: (Збір. наук. праць). – Чернівці, 2007. – Т. 1 (23). – С. 78-87; **25.** Матузова В. Тевтонський орден у зовнішній політиці князя Данила Галицького // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (Збірник наук. статей). – Чернівці, 1998. – С. 50-57; **26.** Матузова В.И. Тевтонский орден во внешней политике князя Даниила Галицкого // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В.Т. Пашуто. – М.: Языки рус. культуры, 1999. – С. 145-152; **27.** Петрик В. Містобудівельна діяльність Данила Галицького // Король Данило Романович і його місце в українській історії: Матеріали Міжнар. наук. конф. (Львів, 29-30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. – С. 119-127; **28.** Benninghoven F. Der Orden der Schwertbrüder. Fratres milicie Christi de Livonia. – Köln-Graz: Böhlau, 1965. – 525 S.; **29.** Biskup M., Labuda G. Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach: Gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia. – Gdańsk, 1986. – 624 s.; **30.** Boockmann H. Der Deutsche Orden: Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte. – München: Beck, 1999. – 319 S.; **31.** Demel B. Die Ballei Thüringen des Deutschen Ordens: Vorgeschichte - Reformzeitalter – Ausblick // Herbergen der Christenheit: Jahrbuch für deutsche Kirchengeschichte. – Bd. 21/22 (1997/98). – S. 9-15; **32.** Dygo M. Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226-1259). – Warszawa: Uniw. Warszawski, 1992. – 408 s.; **33.** Forstreuter K. Preussen und Russland von den Anfängen des Deutschen Ordens bis zu Peter dem Grossen. – Göttingen etc., 1955. – 257 S.; **34.** Hellmann M. Die Erzbischöfe von Riga und Litauen vom 13. bis zum 15. Jahrhundert // Balticum: Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII-XVII wieku ofiarowane M. Biskupowi w 70 rocznicę urodzin / Pod red. Z.H. Nowaka. – Toruń, 1992. – S. 123-130; **35.** Jähnig B. Wykaz urzędów. Dostojnicy zakonu krzyżackiego w Prusach // Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach: Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku / Pod red. Z.H. Nowaka, przy współpracy R. Czai. – Toruń, 2000. – S. 95-127; **36.** Kotlar M. Wojna Daniela Halickiego z zakonem rycerzy dobrzyńskich // Над Бугом і Нарвою: Український часопис Підляшшя. – 2003. – Ч. 3 (67). – С. 19-23; **37.** Labuda G. Podbój Prus w XIII wieku // Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefie Bałtyku od XIII do połowy XVI wieku: Materiały z konferencji historyków radzieckich i polskich w Toruniu w r. 1988 / Pod red. M. Biskupa. – Toruń, 1990. – S. 31-50; **38.** Nowak Z.H. Milites Christi de Prussia. Der Orden von Dobrin und seine Stellung in der preussischen Mission // Die geistlichen Ritterorden Europas / Hrsg. von J. Fleckenstein und M. Hellmann. – Sigmaringen, 1980. – S. 339-352; **39.** Szczawielewa N.I. Sprawa pruska w polityce Daniela Halickiego // Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefie Bałtyku od XIII do połowy XVI wieku: Materiały z konferencji historyków

radzieckich i polskich w Toruniu w r. 1988 / Pod red. M. Biskupa. – Toruń, 1990. – S. 51-60; **40**. Toeppen M. Historia Mazur: Przyczynek do dziejów krainy i kultury pruskiej / Przełożyła M. Szymańska-Jasińska. – Olsztyn, 1988. – 520 + VII s.; **41**. Ziegler U. Geschichte des Deutschen Ordens. – Erfstadt, 2005. – 287 S.

Oleksandr MASAN

DANYLO ROMANOVYCH AND KNIGHT'S ORDERS: THE PROBLEMS OF THE RELATIONS

In his article the author deals with the origin and the essence of the contacts between the Volynian's (Halych-Volynian's) prince, first king of Western Ruthenia Danylo Romanovych (1201-1264) and the some knight's orders in Hungary, Poland, Prussia and Livonia.

УДК 930.1(430)“17”

Сергій ГАНУС

ПЕРЕДРОМАНТИЗМ І СТАНОВЛЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ МЕДІЄВІСТИКИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

В 2-ій пол. XVIII ст. цілісність системи наукового знання, заснованого на просвітницькій інтерпретації раціоналізму стала розмиватись. У надрах Просвітництва народжуються ідеї, котрі в 1-й пол. XIX ст. склали основні постулати романтизму. Визрівала і розгорталася наукова революція у царині історіографії і ширше – в системі суспільних наук, зовні виражена у кризі Просвітництва наприкінці XVIII ст. Нині характеристики цього переломного періоду інтелектуальної історії вже не виглядають як до кінця зрозумілі і з'ясовані у всіх деталях. Тривалий час не було інших версій щодо кваліфікації 2-ї пол. XVIII ст. як зрілого Просвітництва. Утім, в новітній літературі йдеться буквально наступне: „Романтизм (sic!) середини і кінця XVIII ст. пронизував усе гуманітарне знання Німеччини і був вершиною тодішньої німецької культури” [47, с.20]. То що ж визначає інтелектуальний клімат Німеччини цієї епохи: просвітництво чи романтичні ідеали? Наша мета, виходячи з цього, полягає в тому, щоби представити аргументоване дефінітивне визначення характеристик інтелектуальної історії Німеччини 2-ї пол. XVIII ст. як перехідного періоду, коли Просвітництво „вростає” у романтизм. Однією з його імплікованих домінант було становлення фахової медієвістики, що не виявлялось можливим, скажімо, у Франції, де побутувало скептично-нігілістичне ставлення до досвіду „темних віків”, як часу для прогресу втраченого.

Некритично використовувана у студіях з інтелектуальної історії та культурології конвенціоналістська модель Просвітництва (передусім в його французькій модифікації), мабуть, починає перешкоджати адекватному розумінню цього важливого феномену духовної культури, що визначив собою цілу епоху. Німецький філософ і наукознавець В.Дільтей акцентує увагу на потребі порозуміння того процесу, в ході котрого на основі сприйняття

привласнюються імена, утворюються поняття і судження і з плином кожного мислення поступово просувається відодиночного випадкового, суб'єктивного, відносного до об'єктивно значимого [23, с.50]. Постмодерністський „виклик” зумовлює нагальну потребу уникнення механіцизму та використання понять, приміром, того ж самого Просвітництва. Константи значення як вищий ступінь узагальнення правомірні, в цьому немає сумніву. Але вони навряд чи повинні елімінувати особливості їхнього прояву в конкретних історичних обставинах.

Один з батьків засновників постмодерністської парадигми Г.Уайт, ведучи мову про контекстуалізм як одну з моделей пояснення, твердить: мета операції „простежування” полягає не в тому, щоби інтегрувати усі події і тенденції, котрі можуть бути ідентифіковані в цілому історичному полі, але, швидше, в тому, щоби зв'язати їх в ланцюгу тимчасових і обмежених характеристик кінцевих областей явно значимого явища [62, с.38]. Іншими словами, постає проблема адекватного розуміння і застосування (за Г.Уайтом – „простежування”) дефініції Просвітництва, котра має бути релевантною культурно-історичним реаліям окремо взятої країни.

В Німеччині Просвітництво мало ряд особливостей, що вирізняло його як специфічну систему принципів і цінностей. Носієм просвітницьких ідей був насамперед освічений прошарок населення, передове бюргерство, тобто, тогочасний „середній клас”. До складу цього прошарку входили також представники традиційної німецької вченості [83, s.414]. „Прикладний” характер німецького Просвітництва був пов'язаний із завданнями поширення позитивного знання, розробки німецької літературної мови, вивчення проблем моралі, політики, юриспруденції, державознавства [94, s.152]. Етико-педагогічна спрямованість зусиль німецьких просвітників, зазначав В.Дільтей, цілком закономірна. Бюргерство, позбавлене в Німеччині можливості самовираження у сфері соціально-політичної діяльності, виявило себе на терені духовного розвитку суспільства [21, с.105]. О.Епштейн підмітив, що протистояння привілейованого дворянства і бюргерства, за уявленням ідеологів третього стану, мало вирішитись посередництвом держави. Захист бюргерських інтересів мав провадитись під державною опікою, а монархія розглядалась як об'єктивна урівноважуюча сила в суспільстві [78, с.339]. Звідси й поміркованість, а нерідко і лоялізм та філістерство німецьких просвітників. Наголошується також на спадковому зв'язку між Реформацією та Просвітництвом, адже протестантство виховувало в людях незалежність розуму завдяки можливості вільного тлумачення Святого Письма та виявило себе як консолідуєча сила суспільства [21, с.106].

Кризовий етап у розвитку будь-якої науки – нормальне і навіть загальнообов'язкове явище в період зміни парадигм. Криза – це „відповідна прелюдія до виникнення нових теорій” [40, с.116]. Їй притаманний пошук нових підходів з метою наближення до ще більшої відповідності істині. Крім того, перехідні епохи в інтелектуальній історії породжують, відповідно, перехідні, проміжкові системи, нерідко вельми плідні. Мова йде

не про еkleктику, а про постановку гіпотез, котрі можуть перетворитись в розгорнуті наукові теорії [17, с.12]. Увага до критеріїв раціональності якраз і властива періодам наукових революцій, коли втрачається впевненість в існуючих парадигмах і моделях [40, с.72]. Саме в подібних умовах виникає грандіозна філософська система І. Канта, яка завершила Просвітництво і породила вельми перспективні для подальшого поступу науки ідеї. Те ж саме стосується і поглядів Й.Г.Гердера, які були своєрідним переплетенням положень просвітницького і романтичного характеру.

Сумніви в адекватності інтерпретацій історії в просвітницькому дусі виникли не водночас. Поки парадигми залишаються в силі, – писав Кун, – вони можуть функціонувати без усіякої раціоналізації...”[40, с.215]. Застосувавши цю формулу до Просвітництва, ми одержимо видимий зовнішній парадокс. Виходить, що просвітницький раціоналізм потребує раціональних аргументів. Саме в Німеччині задовго до французької революції проявились симптоми консервативної реакції на умоглядну просвітницьку ідеологію. Революція лише посприяла доведенню цього процесу до логічного завершення – появи течії романтизму, однією з концептуальних засад якого був історизм. Але в надрах Просвітництва нова якість філософсько-наукового і художнього мислення визрівала поступово, маючи вигляд окремих здогадок, сюжетів, критики крайнощів просвітницького раціоналізму, але ні в якому разі мова не може йти про романтичну парадигму в її „готовому” вигляді. Усе це можна охарактеризувати як **передромантизм**.

У сучасній науці під **передромантизмом** розуміють явища й тенденції в європейській літературі і духовній культурі 2-ої пол. XVIII ст., які передвіщали романтизм і готували ґрунт для нього [46, с.13]. За словами французького літературознавця П.Ван-Тігема, передромантизм – це ще не усталена художня система, а швидше „зібрання розрізаних зусиль”[46, с.14]. Тобто, мова тут йде про численні і досить різноманітні явища й тенденції літератури 2-ої пол. XVIII ст. У царині історіографії поняття передромантизму застосовує один лише Ф.Майнеке, та й то, ведучи мову про англійську літературу цього часу. [41, с.191-220]. Щодо німецької історіографії, то цей спокушений автор обмежується лише натяками. **Є всі підстави впровадити цей термін у вивчення історії історичної науки, котру неможливо елімінувати із загального потоку інтелектуальної історії.** Інакше неможливо пояснити.

Передромантизм являв собою перехід в інший, порівняно з домінуючим класичним, художній світ, в якому визначальна роль належить вже не розумові, що встановлює закони і правила, а спонтанності творчої уяви та фантазії. В літературі це знайшло вияв у „рицарському” або ж „готичному” романі – жанрі, котрий щонайперше з’явився в Англії. Він представлений творчістю К.Рів, Е.Редкліф, Х.Уолпола, М.Г.Льюїса, Ш.Сміт та інших. Автори „готичних” романів в інших країнах Європи, і в тому числі в Німеччині, спірались на досвід своїх англійських попередників [55, с.100].

В історіографії **виявом передромантизму стало апелювання до середньовіччя** через відмову від сліпого поклоніння перед історико-

культурним надбанням античності, котре вважалось ідеальною моделлю суспільного устрою та художньої досконалості.

Для утвердження парадигми романтизму необхідні були глибокі світоглядні зрушення, нова концепція людини і світу, нова система духовних цінностей. У цьому контексті першорядна роль належить Ж.-Ж. Руссо, який запропонував ідею протиставлення природи і культури, „природної людини” і „робленої людини” та вчення про перевагу природного стану над цивілізацією. Це було нечуване для європейської ренесансно-гуманістичної традиції заперечення абсолютної цінності культури і апологія природи і природної людини, щоправда як невикористаного резерву й гаранта можливості її довершених форм. Врешті, ця зміна орієнтирів втілилась в уявленні про вищу цінність природного, глибинного, народного, традиційного, усталеного сторіччями.

Переважна більшість історіософських концепцій просвітників, починаючи з Дж. Віко (за винятком регресистських уявлень Ж.-Ж. Руссо та Г.Б. де Маблі) ґрунтувалась на ідеї лінійного прогресу, як системної закономірності історичного процесу. Автором першої цілісної теорії суспільного прогресу був А.Р.Ж.Тюрго. У своїй лекції „Послідовні успіхи людського розуму” (1750) він стверджував: „...Людський рід, що розглядається з моменту свого зародження, уявляється поглядів філософа у вигляді нескінченного цілого, котре, як всіякий індивідуум, має свій стан дитинства і свій прогрес” [61, с.52]. Теорія лінійного прогресу завоювала панівні позиції у філософії, політичних науках, соціальній теорії, історії. Її розвивали Б.Фонтенель, Вольтер, Ш.-Л.Монтеск'є, Д. Юм, енциклопедисти, Г.Е.Лессінг, Й.Г.Гердер. Ідея прогресу фігурує у вельми авторитетній і відомій в широких колах системі трансцендентальної філософії І.Канта. Підсумовуючи складні теоретичні побудови німецького мислителя Р.Дж. Колінгвуд вказав, що „кантівська ідея” пропонує план історії, тобто „в ній виявляється прогрес і можна помітити таке, що виникає і розвивається неухильно і послідовно на кожному етапі” [35, с.100]. І сучасна історична наука, власне, стоїть на тому, що хоч поняття прогресу і не є абсолютним, проте його відносність не знищує його самого” [54, с.65].

Прогресистське тлумачення історичного процесу було би логічно незавершеним без намагання з'ясувати чинники висхідного поступального розвитку людства. Критерієм або навіть об'єктом історичного прогресу є, на думку просвітників, людська раціональність: у вигляді моральної свободи, згідно Кантові, гуманності – за Гердером, інтелекту або „розуму” у більшості французьких мислителів, і розуму і моралі одночасно у І. Ізеліна.

Ж.А.Кондорсе, твердження котрого є свого роду квінтесенцією прогресистської просвітницької історіософії, писав, що висхідний поступ суспільства „підпорядкований тим самим загальним законам, котрі спостерігаються в розвитку інших індивідуальних здібностей, оскільки він є результатом цього розвитку, що спостерігається одночасно у великій кількості індивідів, з'єднаних в суспільстві” [36, с.4-5]. Прогресистське розуміння

історії виключало з неї надприродні фактори, що означало секуляризацію філософсько-історичного мислення.

Попри майже ритуальне поклоніння перед розумом та вірою в його безмежні конструктивні можливості, раціональність Просвітництва в галузі вивчення історії мала декларативний характер. На початку XVIII ст. лорд Болінброк, автор відомих „Листів про вивчення і користь історії” звертається до читача таким чином: „Школою прикладу, мілорд, є увесь світ, а наставники в цій школі – історія і досвід” [4, с.13]. В 1778 р. перший параграф своєї праці „Про вивчення історії” Маблі іменує показовою назвою „Історія повинна бути школою моралі і політики” [25, с.61]. Навчання в цій „школі” могло здійснюватись як на позитивних, достойних наслідування прикладах, так і на історичному негативі. Згідно Вольтерові, „користь можна одержати й із знання важких помилок, здійснених в минулому. Маючи перед розумовим поглядом картину злочинів і бідунів можна попередити і ті й інші” [39, с.151].

Воладарі помислів і настроїв освіченої громадськості в Німеччині, і зокрема Ф.К.Клопшток, висловлювали аналогічні твердження. В оді „Імператор Генріх” (1746) цей відомий літератор оспівує Генріха VI (1165-1195), котрий був поетом і покровителем міннезінгерів. Така культова в німецькій історії особа як Карл Великий розглядався усього лише як завойовник і „вбивствами на вернув нас (саксів – С.Г.) у християнство” [26, с.173]. Отже, поет історично стоїть вище видатного воїна, а позитив постаті першого відтіняється на фоні негативу завойовника.

Вибірковість просвітницької історичної евристики, яскраво виражений антиісторичний характер абстрактних побудов французьких просвітників позбавляли людину і суспільні інститути історичного виміру [63, с.204]. Занадто спокусливою була можливість підібрати аргументи для підтвердження апріорної схеми чи ідеї, відкинувши те, що не вписується до них. Відбір тематики історичних досліджень диктувався практичними потребами моралі, політики, правознавства [83, с.415]. В цьому не було нічого вартого критики, якщо б історія, в кращому випадку, не являла собою „готову до послуг філософів збірку прикладів та ілюстрацій” [77, с.287-288]. Це дещо категоричне твердження Ф. Енгельса загалом вірно охоплює розуміння просвітниками суспільної значущості історії та необхідності її вивчення.

Наукове пізнання реалізується, як відомо, у двох формах: емпіричній та абстрактно-теоретичній. Саме у XVIII ст. практично завершується фундація емпіричного базису переважної більшості галузей наукового знання, мають місце вдалі спроби теоретичного узагальнення у пізнанні живої і неживої природи, розв’язанні проблем математики. Емпіричне знання, котре є виразом явища або якогось окремого відношення стає, таким чином, сходиною для переходу на абстрактно-теоретичний рівень мислення, коли з’ясується сутність предмету, що тягне за собою абстрагування від випадкового і розкриття того, що є загальним в об’єкті пізнання [51, 94]. Але подібний

шлях руху допитливого розуму просвітника лише в окремих випадках застосовувався у вивченні минулого та сучасних для XVIII ст. суспільних феноменів. З цього приводу можна згадати лише німецьку статистику або „державознавство” – „Staatswissenschaft”. За крилатим висловом Шльоцера, „статистика – це нерухома історія, історія – це статистика в русі” [96, s.93]. Обмовимося, що завданням статистики він розумів збирання та опис „державних достопам’ятностей”, тобто емпіричних фактів.

Просвітницька історіографія оперує, за невеликими винятками, методом дедукції. Тому, навіть маючи на увазі той факт, що абстракція носить відносно самостійний характер слід відзначити, що філософія історії у XVIII ст. нагадувала свого роду раціоналістичну схоластику. „...Місце дійсного зв’язку, котрий необхідно виявляти в подіях, займав зв’язок, вигаданий філософами; ... на історію, – і в її цілому, і в окремих частинах, – дивилися як на поступове здійснення ідей, і, наразі, зрозуміло, завжди тільки улюблених ідей кожного даного філософа” [77, с.307]. Нестримний соціальний оптимізм і віра в безмежні пізнавальні і конструктивні можливості людського розуму швидко перетворювалась в застиглу догму, апіорну схему, в котру втискували різноманітні вияви суспільного буття, а те, що в неї не вкладалось – відкидали. Це явище помічено консервативними істориками XIX ст. З притаманною йому образністю Т.Карлейль у відомій роботі „Французька революція. Історія” охарактеризував просвітницький раціоналізм як своєрідний „потужний логічний вихор, котрий всмоктує в себе спочатку слова, потім речі, і вони в ньому зникають безслідно” [33, с.44].

Елітарність просвітницького мислення нерідко породжувала самий тривіальний снобізм, нетерпимість до інших точок зору. Як пише теоретик науки В. Візгін, раціоналіст часто заспокоюється у відчутті своєї науковості, в котрій він відмовляє своєму опоненту, який також має раціональні докази на користь своєї інтерпретації історії. Якщо тільки такий раціоналіст переконався у вагомості хоча б одного свого аргументу, то він вже схильний вважати свого опонента прихильником ненаукової ідеології, нібито перешкоджаючій розвитку наукового дискурсу [9, с.175]. Пригадаймо з цього приводу словесні дуелі таких непримиренних ідейних суперників як Вольтер і Руссо, Ломоносов і Шльоцер.

Звідси випливає і той факт, що історіософія просвітників, зокрема, їхнє уявлення про історичну закономірність, було наділене, як перевагами, так і усіма вадами просвітницької рефлексії. Природа цієї закономірності полягає в об’єктивно-суб’єктивному зв’язку явищ, котрий справді мав місце в історичній дійсності [42, с.5]. Тому вона не може розглядатися як гола соціологічна абстракція, довільно нав’язувана життю будь-якою теорією, настільки б привабливою вона не виглядала. Але якраз подібна хиба і була притаманна Просвітництву, представники якого, полемізуючи із спекулятивною філософією, виходили по суті з тієї самої метафізики, але вже здорового людського глузду, котрий розумівся як очевидна істина [10, с.370]. Тому не випадково Кант в основу своєї філософської системи поклав

критику самого розуму, його рефлексивних можливостей, рішуче відкидаючи догматичне його використання [56, с.333-334].

Таким чином, просвітницька історіософія однаково демонструє і сильні і слабкі сторони. Як вірно відзначив В. Віндельбанд, від мислителів XVIII ст. вислизає „життєва сила історичної дійсності” [10, с.439]. І найбільш переконливим доказом цього є оцінка просвітниками історичного досвіду середньовіччя.

З непідробним пафосом мислителі XVIII ст. піддавали гострій критиці спадщину середньовічної доби: деспотизм монархів, становий лад, засилля церкви і релігійного мракобісся в духовному житті. Безперечно, що середньовічні суспільні порядки, котрі дожили і до доби Просвітництва, давали достатньо підстав для цієї критики. Однак, ставши на шлях наукового дискурсу, зазначимо, що з природного поступу історії було викреслено величезний період, котрий, на думку французьких просвітників, не заслуговував позитивної уваги. В добу середньовіччя, за Вольтером, уся Європа „нидіє” в приниженні аж до XVI ст., а людський розум за grubів серед найпідліших і найбездумніших забобонів [37, с.201]. І такі твердження були типовими. Метафора „темні віки” була ще не найбільш нищівною характеристикою, адже існувало переконання, що прогрес людського розуму у цей час припиняється, очікуючи кращих часів. Гегель у своїх славнозвісних лекціях по філософії всесвітньої історії дотепно висловився з цього приводу в тому сенсі, що „немає нічого легшого, ніж ганити і висловлювати тим самим своє краще розуміння справи і свої добрі наміри. Адже набагато легше помітити недоліки в індивідах, державах, управлінні світом, ніж углядіти їх справжній зміст. Шукати повсюдно погане, не бачачи в ньому нічого позитивного, справжнього є ознакою величезної поверховості” [11, с.285-286]. І з основною думкою Гегеля неможливо не погодитись.

Відбувається фактична відмова від власної історії і традицій, усталених ціннісних уявлень та інститутів. В результаті своєрідної реінкарнації, спричиненої впливом просвітницького раціоналізму народжується новий феномен людини, пориваючої з органічним плином історії і оптимістично налаштованої на можливість „власними руками” сконструювати суспільство, що житиме за законами розуму. Історичний досвід середньовіччя ніяк не міг принагодитися для цього. Не становили виняток і представники німецької просвітницької думки. І. Ізелін випустив середньовіччя – тисячолітнє царство темряви – із своєї схеми всесвітньої історії. Лише після того, як доба цього царства спливла, європейські народи досягли цивілізації, поступ якої був перерваний загибеллю античного світу [89].

Тим не менше, саме в Німеччині зароджуються нові тенденції в оцінках доби середньовіччя. Знаходячись на ґрунті історичного оптимізму, Г.Е. Лессінг (1729-1781) висловив розуміння історії як безперервного лінійного прогресу, котрий виражався в моральному вдосконаленні людства. В цьому він не відрізнявся від решти просвітників. Але середньовіччя не випадало у Лессінга з цієї генеральної лінії історичного розвитку. В історико-

теологічному трактаті „Виховання людського роду” (1780) він порівнює поступ людства з віковими етапами індивіда. Дитинство відповідає доба Старого заповіту, юності – Новий заповіт. Християнство – це більш високий ступінь духовної еволюції, хоча й не останній, бо на порозі – зрілість – епоха нового вічного Євангелія, вища стадія досконалості і моральної чистоти [19, с.19]. Кожна епоха, згідно Лессінгові, має свій сенс, утворює необхідний ступінь в безперервному сходженні до ідеалу. Те, що іменується з висоти сучасного досвіду забобонами, помилками є лише недосконалим вираженням істини, більш низьким ступенем її пізнання.

Значним кроком уперед до вироблення історичного підходу до середньовіччя була відмова Й.Г. Гердера (1744-1803) від огульного негативного відношення до нього за взірцем французьких просвітників. В одній з перших своїх історіософських робіт „Ще одна філософія історії для просвіти людства”(1774), полемізуючи з Руссо, висловлюється, що „золотий вік” пов’язаний не з „дитинством” людського роду, тобто із станом дикунства і варварства, а з розвитком культури і освіти. На відміну від Руссо, Гердер вміщує „золотий вік” людства в рамки його історії, себто цивілізації, а не виносить за дужки. Більше того, він схильний розглядати цей „вік” не як застиглий ідеал досконалості і гармонії, однаковий і незмінний для усіх часів і народів. Гердер гадав, що будь-яка епоха в розвитку культури має свій специфічний період розквіту і стадію занепаду. Так само і будь-який народ мають власне розуміння „золотого віку”, тобто вищої досконалості [12, с.274-284]. З цього випливає як самоцінність доби середньовіччя, так і спроба розглядати її динамічно, в саморозвитку її культури – від становлення і до розквіту та занепаду.

Гердер розцінює історичний розвиток народів діалектично, як єдиний ланцюг, в котрому кожна ланка нерозривно пов’язана з попередньою і наступною. Щоправда, мислитель додержувався швидко застаріваючого вже як на XVIII ст. широкого розуміння історії у складі трьох компонентів: священної, природної і людської. Цей погляд почав розвиватись в роботах французьких енциклопедистів, а в XIX ст. природна і священна „історії” були остаточно винесені за дужки [53, с.42]. Середньовіччя уявляється Гердеру, як необхідний етап в культурній еволюції людства. Він пише, зокрема, про „витончений дух середньовічних диспутів”, про університети як „твердині, бастиони науки” тощо. Гердер аж ніяк не трактує середні віки як повернення до варварства та неприродну перерву в суспільному розвитку, а навпаки шкодує з приводу того, що не створено докладної історії середньовічного ремесла, торгівлі, науки і мистецтва, і закликає істориків реалізувати це завдання [13, с.600, 606]. Цікавими є думки просвітника щодо впливу арабів на культурний розвиток християнських народів, а твердження про те, що саме вони сприяли збереженню античної спадщини і ознайомили з нею середньовічну Європу нині є фактом загальновідомим.

Німецькій культурі Гердер відводив роль медіатора між минулими і прийдешніми цивілізаціями [57, с.208]. Але в той самий час він був

непримиренним ворогом будь-якого роду шовіністичних упереджень. Він готовий був визнати – хоча й з великими оговірками – історичні заслуги давніх германців, “але вважати їх з-за цього обраним народом божим в Європі, котрому внаслідок його природженої шляхетності ніби належить світ і котрому з-за цієї переваги повинні служити інші народи, – це було би неблагородно погордою варвара” [13, с.604].

Формально зберігаючи теологічні основи свого світогляду Гердер, котрий був пастором лютеранської церкви, погоджувався, однак з оцінками історичної ролі церкви і церковності взагалі, як її розуміли просвітники. В християнських догматах він вбачав ганьбу людського розуму. Візантійська імперія з пануванням в ній церковної ортодоксії зображалась ним, услід за Вольтером чи Е.Гіббоном самими темними фарбами. Історична роль Візантії полягала у тому, що вона “тривалий час служила хоч і не дуже міцною, але стіною, що стримувала варварів” [13, с.501]. Але в цілому, Гердер не шкодує, що впав “цей гордий, розкішний, потопаючий у багатстві Вавилон”. Історія Константинополя – це “історія, котру заповнює повільна смерть, – це жахаючий приклад для будь якого правління кастратів, попів і жнок, якими б не були тут пиха і багатство, яким би не був пишній блиск наук і мистецтв” [13, с.502]. Хрестові походи мислитель оцінює негативно майже без оговірок. “Усе, що можна сказати на користь хрестових походів, зводиться до незначних масштабів”, – писав Гердер. Вигадувати, ніби ці походи складають головний зміст історичних подій двох-трьох століть – це “фантазія і міраж” [13, с.590-595].

Протягом тривалого часу Гердер проводив копітку роботу по збиранню творів народної поетичної творчості. Зацікавлення фольклором прийшло до нього ще під час перебування у складі просвітницького гуртка Й.Х.Беренса в роки пасторства у Ризи. Спочатку його збірка називалась „Народні пісні”, а потім одержала найменування „Голоси народів у піснях”(1778-1779). Свою діяльність в цьому напрямі просвітник розглядав як початок історичного осмислення фольклору. Показово, що Гердер оприлюднив народні пісні не лише європейського походження. Мислитель був переконаний, що у фольклорі втілений „дух народу”, його життєва сила. А це вже наріжні поняття романтизму.

Широкими штрихами змальовує грандіозну картину історії людства призабутий Й.Х.Аделунг, більш знаний як лінгвіст, менш – як історик. В „Досліді історії культури людського роду” (1784) минувшина людства розглядається ним перш за все як історія культури. У цьому відношенні Аделунг – безпосередній попередник Гердера і, водночас, його послідовник, адже гердерові „Ідеї до філософії історії людства” писалися саме у 80-х роках XVIII ст. Культуру, за Аделунгом, характеризують наступні ознаки: 1) зменшення ролі фізичної сили; 2) поступове скорочення пануючої ролі чуттєвого пізнання і неусвідомлених понять; 3) збільшення ролі свідомості і розуму; 4) пом’якшення звичаїв; 5) виховання смаку. З часом, „коли розумне пізнання одержить повну перевагу над чуттєвим, вони обидва здобудуть

істинну пропорцію одне до іншого, котра поки відсутня в культурі нового часу. І лише вона одна здатна зробити людей щасливими” [80, s.4].

Культура означає перехід від тваринного стану до суспільного життя. В цьому розумінні Аделунг солідарний з більшістю французьких просвітників, трактуючи прогрес як безперервний процес руху до цивілізованості. Мисливство, скотарство, землеробство – такими, за Аделунгом, є послідовні етапи, що ведуть до пом’якшення звичаїв і зростання розуму. Разом із землеробством виникає поняття власності, народжується державність.

І в цьому Аделунг відрізняється насамперед від французьких просвітників, причому у двох аспектах. „Цей дослід, – писав Г.Шпет про Аделунга, – є досвідом пояснюючої історії, що виходить з визнання одного визначального фактору, і притому фактору суто матеріального порядку” [75, с.345]. Це – перша відмінність. А друга полягає у тому, що німецький вчений, використовуючи ту ж саму ідею безперервного прогресу що й інші просвітники, не приходить до заперечення історичної цінності середньовіччя. Цей період у Аделунга не випадає з логіки історичного розвитку.

Виявляючи знайомство з дискусіями в історіографії, вчений заявив, що „лише ворог людського роду міг вигадати, що держави створюються не інакше, як шляхом насильницького пригнічення” [80, s.36]. Це була відповідь на відому „теорію завоювання” графа А. де Буленвільє. Вирішальним в утворенні французької держави той вважав завоювання галів франками [37, с.209-210]. Полеміка між Буленвільє і його опонентом Ж. Дюбо здобула значний резонанс, і тому Аделунг не міг не зачепити це питання у своїй схемі всесвітньої історії.

Не можна не помітити, що сюжети давньої і середньовічної німецької історії досить часто розроблялися у літературній творчості XVIII ст. Не випадково ми звертаємо увагу саме на літературу, адже історичний твір в добу Просвітництва згідно „класичній” античній точці зору сприймався як жанр „красного письменства”. – „історія-текст”, хоч і наділений цілий рядом специфічних ознак [53, с.38]. Історія ще остаточно не виокремилась як самостійна галузь науки. Перспективні в евристичному плані теми і проблеми були імпліцитно включені в літературно-художню творчість, в подальшому перетворившись в об’єкт науково-історичного пізнання. Правомірно зазначається, що художня форма була своєрідним засобом досягнення істини, а фахові історичні знання, представлені в подібній формі, швидко ставали надбанням читаючої публіки [102, s.428].

Художня література розгортала більш складну і насиченішу картину світу, ніж та, котру могла запропонувати тодішня наука. Завдяки здатності художника надавати суспільно-історичному досвідові нові риси і нову значущість, у процесі його естетичного перетворення у світі літератури та й одночасно в різних галузях мистецтва йшло настійливе дослідження феноменів духовного світу людини, її соціального буття [58, с.316]. Практично до середини XVIII ст. німецька література не виявляла помітної оригінальності і знаходилась під впливом іноземних, насамперед італійських і французьких поетичних

шаблонів та іспанської драми [26, с.72-73]. Король Пруссії Фрідріх II навіть був переконаний, що німецька національна література – справа більш чи менш віддаленого майбутнього, хоч в 1780 р., коли він писав статтю „Про німецьку літературу” (що показово – французькою мовою – С.Г.) Німеччина вже мала Лессінга, Гердера, Гете. Єдиний авторитет в очах пруського монарха – це Вольтер, котрий “один був вартий цілої Академії” [64, с.48].

Відмова від канонізації Е.Буало, від “правил” високої мови Й.Х.Готшеда, від умовного “доброго смаку” дала змогу швейцарським поетам Й.Я.Брайтінгеру (1701-1776) та Й.Я.Бодмеру (1698-1783) реалізувати завдання, котре мало велике наукове і суспільне значення. Паралельно з боротьбою проти застиглих нормативів класицизму вони почали реабілітацію поетичної спадщини німецького середньовіччя. У статті “Про щасливі умови для процвітання поезії у часи імператорів із швабського дому” (1743) швейцарці вперше звертають увагу на художню цінність старонімецької поезії. Під “щасливими умовами” значною мірою розуміється боротьба імператорів проти духовного рабства, тобто проти космополітичної влади римського папства [26, с.72-73].

Після трапихів клопотів Бодмеру і Брайтінгеру вдалось одержати у тимчасове користування “Великий гейдельберзький рукопис” – збірку поезій міннезінгерів, котра знаходилась з часів Тридцятирічної війни в Парижі. В 1747 р. вони опублікували “Зразки швабської поезії XIII ст.”, вперше знайомлячи німецького читача з піснями Вальтера фон Фогельвейде, його вчителя Райнмара фон Гагенау, Генріха фон Морунгена та інших визначних міннезінгерів. В 1758-1759 рр. гейдельберзький рукопис був майже повністю опублікований “швейцарцями” під назвою “Зібрання пісень міннезінгерів швабського періоду, що містить твори ста сорока поетів” [73, с.47].

Роком раніше Бодмер здійснив іншу першорозрядну публікацію. Він видав за знайденим в бібліотеці м.Гогенемс рукописом “Пісні про Нібелунгів” дві героїчні поеми швабського періоду. Історію Зігфріда Бодмер майже повністю відкидає, вважаючи першу частину “Нібелунгів” художньо слабкою, не відповідаючою канонам епопеї. В 1753 р. Бодмер видав вільну авторську переробку “Парсіфаля” Вольфрама фон Ешенбаха [32, с.247]. Він же звертається до народної легенди про швейцарського героя Вільгельма Телля, переробивши її в драматичній формі.

Вже в середині XVIII ст. з’являється драма на національно-історичний сюжет. Мова йде про трагедію Й.Е.Шлегеля (1718-1748) „Герман” (1740-1741, надрукована в 1743 р.). Це перша сценічна розробка популярної в подальшому теми перемоги германських племен над римлянами в Тевтобурзькому лісі під проводом вождя херусків Армінія (Германа). Історичний колорит у п’єсі Шлегеля представлений невиразно, незважаючи на наявність „священного гаю”, згадки про бардів тощо. Як представник класицизму, автор зображує ідеальні образи давньгерманських князів. Герої драми наділені рисами добропорядності і гуманності. За словами Й.В.Гете „Герман” Шлегеля лише сором’язливо натякав на можливість розробки сюжетів національної історії

[14, с.230]. В тому ж стилі написаний інший драматичний твір цього автора „Канут” (1746), присвячений національному героєві Данії королю Кануту Великому (1014-1034). В обох випадках Шлегель використовував історичний матеріал для настійливих моральних повчань в просвітницькому дусі [26, с.86-88]. Але показовим є те, що для цього цілком придатними були моменти давньонімецької і середньовічної історії.

Значного напруження патріотична тема досягла в циклі прозаїчних драм вже згаданого Ф.Г.Клопштока (1724-1803), так само присвячених ватажкові херусків Герману – „Битва Германа” (1769), „Герман і князі” (1784), „Смерть Германа” (1787). Музичний текст до пісень і хорів драматичної трилогії написав визнаний маєстро Х.В.Глюк. Ф.Г.Клопшток кинув сміливий виклик усталеним нормативам класицизму і визнаним авторитетам, гадаючи, що його епічно-драматичний цикл може сперечатись з античною трагедією. Примітно, що це мало місце в часи повального захоплення давньогрецькою культурною спадщиною, так дбайливо культивованою колегою Клопштока по літературному цеху Й.Й.Вінкельманом (1717-1768). Завдяки діяльності Вінкельмана спалах інтересу до античної давнини в 2-ій пол. XVIII ст. трактується як неогуманізм. Його робота „Історія мистецтва давнини” (1764) кладе початок історичному вивченню художніх стилів і напрямків. Це був радикальний переворот в історико-мистецтвознавчому мисленні, адже “батько-засновник” історії мистецтв Джорджо Вазарі сприймав її в дусі античної традиції у формі життєописів, біографій митців. [34, с.16-17]. В подальшому вінкельманівська інновація виявилась доречною у процесі подолання уявлень про античне мистецтво як вияв позачасового ідеалу досконалості і гармонії і дала змогу на засадах принципу історизму вивчати культурні надбання середньовіччя.

Що ж до Клопштока, то історичний антураж його творів досить неточний, зокрема Тевтобурзький ліс він переносить в рідні околиці, в передгір'я Гарцу. Кельти, скандинави, германці, барди, скальди, окремі факти минулого утворюють досить строкату суміш. Кельти, наприклад, виявляються предками германців. Загалом, відповідальність за неісторичність давньогерманського колориту в творах Клопштока лягає на низькоякісні джерела, котрими він користувався. Можна, приміром, назвати „Вступ до історії Данії” та популярну книгу „Пам'ятки міфології і поезії кельтів, зокрема давніх скандинавів” П. А. Малле, котрі вийшли з друку в 1755-1756 рр. [26, с.174-177]. Подібні твори наочно засвідчують тодішній рівень історіографії. Сам Клопшток намагався добросовісно використовувати предметний реквізит кельтських і скандинавських міфів і навіть взявся за вивчення давньоверхньонімецької мови.

Клопшток у своїй літературній творчості йшов у річищі загального зростання інтересу до національної історії, пошуку її витоків, у тому числі у сфері духовної творчості. Поза сумнівом – це була реакція на некритичне сприйняття культурної спадщини античності та на епігонство, котре набувало гротескних форм. Тому „Поєми Оссіана” – геніальна містифікація шотландця Дж.Макферсона сприймаються в цей час за твори „кельтського Гомера”

і протягом півстоліття здійснюють переможну ходу по Європі. Виходять з друку переклади скандинавського епосу. А відтак, розробка національно-патріотичних сюжетів в літературі та історіографії природно розглядається як достойна справа.

Стоячи на ґрунті просвітницької етико-філософської парадигми, Клопшток використав історико-героїчні мотиви для прозорих аналогій із сучасністю. У трилогії про Германа він протиставляє головному героєві князів, котрі зраджують народну справу, вступають в союз з Римом і організують вбивство національного героя Германа. Драматург намагається викрити духовних попередників сучасних йому німецьких володарів. Літературознавець Г.Штольпе доречно зазначив, що Клопшток ідеалізує сиву дофеодальну старовину (не без впливу, найшвидше, теорії „золотого віку” – С.Г.). Але його утопія, фактично, звернена у майбутнє, у суспільство, що не знає феодального гніту [99, s.376]. А це – очевидний вияв просвітницького прогресистського мислення, хоч і забарвленого романтичним сприйняттям давньонімецької старовини.

Утім, славнозвісна ода Клопштока „Пагорб і гаї” (1767) поклала початок літературному рухові прихильників самотньої національної поезії, позбавленої штучної класицистської регламентації – так званому „Союзові гаю”. Клопшток намагався також очистити поетичну мову від риторичних штампів, збагатити її виразними метафорами та алегоріями, нерідко запозиченими з народної творчості. При цьому поет нерідко „перегинав палицю” в пошуках „красивості” літературного стилю. Обстоюючи ідею відродження давньої поезії бардів, Клопшток ясно показав, кому саме він віддає перевагу. В „Пагорбі та гаї” давні поети „німецьких гаїв” мають пріоритет перед античними музами з Гелікона.

Доба середньовіччя представлена у творчості Х.М. Віланда (1733-1813) – ще однієї знакової постаті німецької просвітницької літератури. Мова йде про такі його твори як „Перфонте або бажання”(1778), „Герон шляхетний. Оповідання з часів короля Артура”(1777), „Сікст і Клерхен”(1775), „Клелія і Сінібальд, легенда XII ст.” (1783). Переважна більшість „романтичних” поем Віланда з’явилися в 70-80-х рр. XVIII ст., коли з легкої руки Гердера було пробуджено інтерес до народної творчості і середньовічного мистецтва. Але Віланд не зраджує своїм просвітницьким переконанням. Середні віки для нього лише красива декорація і, торкаючись цієї доби у своїй творчості, він не має наміру відродити середньовічні ідеали. Віланд не переймається містичною екзальтацією, підсміюється над середньовічними забобонами та лицарськими подвигами і нещадно викриває церковно-релігійний обскурантизм не гірше від Вольтера. „З того часу, - писав він в поемі „Клелія і Сінібальд”, – як ми разом із Сервантесом сміємося над лицарським минулим, воно придатне лише для того, щоб робити з нього казки”[26, с.187]. Подібне використання середньовічного колориту в поемах Віланда дало поетам-романтикам підстави звинуватити його в глумлінні над світом середніх віків, а члени „Союзу гаю” влаштували спалення збірки віландових поем. Між тим,

поет віддавав належне старовинним казкам і легендам за їхню яскравість, вишуканість художнього вимислу, за світлий, далекий від релігійного погляд на світ. Віланд поступово наближався до романтичного сприйняття історичної дійсності, що своєрідно перепліталось з просвітницьким скепсисом. За словами Гете: „Віланд, котрий імітує французькі форми і французьку манеру письма, по суті завжди залишається німцем” [76, с.602].

Примітним явищем духовного життя 2-ої пол. XVIII ст. була суспільна і літературно-мистецька течія „Буря і натиск”. В Німеччині, на відміну від Франції, проекти суспільної перебудови не були чітко вироблені, подібно трактатові Ш.-Л. Монтеск’є „Про дух законів” чи теорії суспільного договору Ж. Ж. Руссо. Опозиція проти існуючих порядків вилилась в „літературну революцію” за визначенням Й.В.Гете. Великі, середні і дрібні німецькі правителі, прибираючи декорум „освіченого абсолютизму”, не переставали бути від цього, як правило, деспотичними володарями, калібр котрих залежав від розмірів території їхніх держав. В 1769 р. Лессінг писав, що „берлінська свобода”, проголошена Фрідріхом II зводиться до дозволу робити наскоки на релігію. Однак той, хто спроможеться на висловлювання про права підданих, либонь проти експлуатації і деспотизму, невдовзі порозуміє, яка держава є найбільш рабською в Європі [87, с.71]. Навіть Кант змушений був якимось констатувати, що деякі із своїх думок, в істинності яких він переконаний, немає змоги висловити вголос, хоч філософ при цьому твердо заявляє, що він ніколи не говоритиме того, про що не думає [1, с.7].

Ім’я новому суспільно-літературному рухові дала драма Ф.М.Клінгера (1752-1831) „Буря і натиск” (1776), а прихильники його іменувались штюрмерами (від німецького Sturm und Drang). Ідеологом страсбурзького гуртка штюрмерів був Гердер. У програмовому збірнику „Про німецький характер та мистецтво”, зокрема у статтях „Уривок з листування про Оссіана і пісні стародавніх народів” та „Шекспір” (обидва твори написані в 1773 р.) він говорив про те, що правдива і природна поезія – це справжнє народне надбання, що не освіта робить людину поетом, а справжнє глибоке почуття. Під цим, без сумніву, підписався б будь-хто з майбутніх романтиків. Ідеї історизму звучать і в гердерівських оцінках драматургії Шекспіра, котрий виявив не вірність тим чи іншим естетичним канонами, а здатність до художнього узагальнення образу епохи.

Штюрмери вимагали від інших і самі виступали на захист „німецькості”, що сприймалось тоді як протест проти політичної роздробленості і рабського копіювання німецькими князями іноземної, передусім французької придворної культури. Молоді поети намагались надати німецькій літературі „суспільний і національний зміст”, подолати її провінційність. Відтак, ентузіазм штюрмерів не лише робив німецьку літературу більш щирою і пристрасною, але й вимагав нових художніх форм, нових тем і героїв. Філософсько-естетична опозиція нормативному класицизму набувала усвідомленого характеру. Тому не випадково і штюрмери і „Союз гаю” вважали своїм духовним наставником Клопштока, а ідейним орієнтиром -

його національно забарвлену поезію і драматургію. Звернення до оточуючої дійсності Гегель справедливо розглядав як початок національної німецької літератури. Не пориваючи остаточно з просвітницькими ідеалами, представники „Бурі і натиску” вже не вдовольнились плоским оптимізмом і абстрактністю раціональних соціально-історичних схем. Герой епохального твору Гете Фауст своїм розчаруванням у книжковій премудрості виражає глибоку зневіру у метафізичному пізнанні, розрив між пізнавальними запитами і можливістю їхнього задоволення.

Вже у перших літературних спробах штюрмери звертались до середньовічної тематики. Лицарська історична драма Клінгера „Отто”(1774) певною мірою копіювала сюжет „Короля Ліра” Шекспіра, перенесеного на німецький ґрунт. Благородний Отто протистоїть гнітючій обстановці феодалного суспільства, деспотизмові князів і вищого духовенства. Лицар у драмі Клінгера уособлює собою здорові сили нації. Трагедія „Близнюки”(1775) розвиває тему ворогуючих братів, але дія перенесена до Італії. Сімейно-побутовий конфлікт, спричинений правилом майорату, зображується на широкому історичному фоні. Герої Клінгера мріють про єдину Італію, її порятунком. Без великої шкоди для сюжету трагедії її дія могла б відбуватися і в Німеччині.

Отже, середньовічна тематика стала предметом літературно-естетичної розробки, наукового вивчення. Це засвідчує її витребування громадською думкою Німеччини другої половини XVIII ст.

Й.В. Гете (1749-1832) розповідає про цікавий епізод із своїх дитячих вражень В коло його читацьких інтересів потрапили так звані „народні книги” – прозаїчні перекази середньовічних героїчних поем, лицарських романів, християнських легенд, історичних оповідань і комічних шванків. Застаріла їх форма не перешкоджала знайомству „з достойними діяннями старих часів”. „Отже, ми, діти, мали щастя щоденно бачити ці безцінні залишки середньовіччя на столику біля дверей книгопродавця”, – згадував Гете. Через великий попит подібна література друкувалася зі старого набору шрифту і „мало чи не на промокальному папері” [14, с.32]. Важко було би увияти значний інтерес до подібного читання, приміром, у Франції.

Середньовіччя з його культурною спадщиною викликало у автора „Фауста” піднесені почуття, поєднані із скепсисом у ставленні до бездумного копіювання античності, або ж до вигадливого мистецтва рококо. „Коли я йшов до Страсбурзького собору, – писав Гете, – голова моя була сповнена загальноприйнятих теорій доброго смаку. Під рубрикою „готичне”... я поєднував усі синоніми помилкових уявлень про невизначене, безладне, неприродне, непов’язане, недоречно заплатає, нагромаджене”. Але він був вражений цілісністю, гармонійною величчю собору, при наближенні до нього. Врешті, класик підсумував свої враження від безпосереднього сприйняття: „Мистецтво довго формується, перш ніж зробитися красивим, і все одно – це справжнє, велике мистецтво, часто більш справжнє, ніж мистецтво красиве... Чим глибше мистецтво проникає в сутність духу..., тим досконалішими є

його творіння” [15, с.10,11,13]. Вищенаведені рядки із статті „Про німецьку архітектуру” (1771) – не випадкова парафраза, перенесена на папір під впливом шойно виниклих вражень. Це – вияв естетичних переконань, що якраз сформувались в суспільстві і котрі складалі сегмент естетичного світосприймання романтиків вже в 1-ій пол. XIX ст.

Гімн Гете Страсбурзькому соборові та його будівничому Ервіну з Штайнбаха – примітна ознака не лише зародження, але й певного поширення нових уявлень про красоту, котру можна виявити не лише в античних руїнах, або ж скульптурі. Важливо, що і в подальшому, вже дистанціюючись від романтиків, Гете продовжував розвивати ідеї молодих літ. В 1823 р. він наголошував на необхідності **„історично відчутти і сприйняти якість і цінності” середньовічних споруд**, хоч цього разу об’єктом естетичного споглядання та вивчення став Кельнський собор та креслення його архітектоники [16, с.252,254].

Інтерес до національної минувшини, пробуджений Гердером, проявлявся у Гете не лише в увазі до пам’яток архітектури, але й у ставленні до німецької історії. В автобіографії він згадував, що в роки „бурі і натиску”, він посилено займався вивченням періоду XV-XVI ст. Перед початком служби в імперському суді у м. Вецларі Гете звернувся до історії цієї установи, яку неможливо було розглядати у відриву від політичного розвитку Священної Римської імперії германської нації.

Історичні студії допомогли ще тоді молодому літераторові в пошуках теми і героя для своїх творів. Його зацікавили два сюжети: доба Реформації з центральним персонажем Гецом фон Берліхінгеном і легенда про доктора Фауста. Знаменитий доктор Фауст став героєм творів інших штюрмерів – Ф.М.Клінгера та Я.М.Р.Ленца (1751-1792). До речі, Клінгер спрямував кілька критичних стріл на адресу просвітницького культу розуму. Книга – найвищий дар людського духу в розумінні просвітників – трактується ним не лише як інструмент пізнання істини, але й як знаряддя її перекручення на догоду корисливості і марнославству – „диявольському” в людині.

Знавець проблем середньовічної культури, одеський історик П.Біцилли помітив природній зв’язок Гете і романтиків саме у плані їх намагання історично осягнути сутність середньовіччя. Патріотизм, розуміння значущості культурної і політичної традиції, духовна родинність із середньовічною містикою наближали Гете до романтичного світосприйняття [2, с.115,117]. Так само, як і пізніші романтики, він зміг побачити в історії середньовіччя позитивні досягнення, хоч і не ідеалізував цю добу. Герой драми Гете Гец фон Берліхінген веде боротьбу саме із середньовічною спадщиною – феодальною роздрібленістю, під гаслом єдиної Німеччини. Це дало підстави Й.Ф.Фоссу, одному з найдіяльніших членів „Союзу гаю” з ентузіазмом вітати появу твору Гете як блиск світла в глибокій п’їтмі, як початок цілком нового періоду в розвитку німецької драми [73, с.111].

Період „бурі і натиску” завершується творчістю Фрідріха Шіллера (1759-1805). Вже перші драматичні твори „Розбійники”(1781), „Змова

Фієско в Генуї”(1783), „Підступність і любов”(1783) перетворили його у визнаного літератора. Історичні колізії вельми цікавили Шіллера, причому його досягнення в їх розробці мали помітний суспільний резонанс. Ф.К. Шлоссер, прихильник етико-естетичного підходу до вивчення минувшини, був переконаний, що у XVIII ст. історія була віддана на відкуп ученим, котрі сперечалися про роки чи імена, або педантам, що топили її в багатослів'ї. „Тому благодіянням для літератури було, коли великий поет (Шлоссер мав на увазі Шіллера – С.Г.) надихнув істинною поезією історію надзвичайно прозаїчного німецького життя” [74, с.17].

Після перших своїх драм класик німецької літератури звернувся до історії суспільних конфліктів минулого. Працюючи над трагедією „Дон Карлос”, Шіллер відчув недостатність своїх історичних пізнань. Потреба оволодіння матеріалом спонукала його на деякий час цілком віддатися роботі з історичною літературою. У 1789 р. літератор став професором історії Ієнського університету. До 1791 р., в період найбільших зацікавлень минувшиною, Шіллер написав ряд значних досліджень, а саме „Історію Тридцятирічної війни”, „Історію відторгнення Нідерландів від іспанського володарювання”, низку статей. Він мав намір підготувати антологію „Історія знаменитих змов і повстань”, почав видавати „Повне зібрання історичних мемуарів”. При цьому Шіллер ставив своїм завданням не критичне опрацювання і наукову перевірку текстів, а підготовку скорочених перекладів, котрі б дали можливість широким колам читачів ознайомитися з історією середніх віків і нового часу в записках сучасників. Особисто літератор частково переклав деякі уривки „Алексиади” Анни Комнін.

Шіллерова лекція „Природа і цінність універсальної історії” (1789) апелювала до ідей Канта і ставила в основу історичного процесу культурний та науковий прогрес. Як історик-практик, „бурхливий геній” вважав, що мета історії досить прозаїчна: показати, яким чином склалися реалії сучасного життя – мова, держава, право, громадські інституції [24, с.108]. Цим історія опредмечується, оскільки в центрі уваги опиняється конкретний об'єкт вивчення. Панівним принципом шіллерової історіософії була ідея свободи, що визначає зміст людських діянь і є метою суспільного розвитку. Індивідуальна свобода має надперсональну мету – свободу людства [81, s.101-102]. Отже, кінцевим пунктом, котрим Шіллер опосередковував багатство проявів історичного буття була “тотальність в людській природі через зв'язок різних сил в їх абсолютній свободі” [97, s.15]. Подібний філософсько-історичний підхід цілком відповідає класичним канонам французького Просвітництва.

Безпосередньо середньовіччю присвячені дві статті Шіллера – „Огляд найважливіших подій всесвітньої історії у часи імператора Фрідріха I” (1792) та „Про велике переселення народів, про хрестові походи і про середні віки” (1792). Якщо перша публікація є досить непослідовним викладом історії XII ст. [67, с.451-476], то друга – примітна узагальненими оцінками середньовіччя. Автор ставить питання: ”Чи було велике переселення народів і середньовіччя, котре прослідувало за ним, необхідною передумовою для

наших кращих часів?” [68, с.481]. Дух Вольтера надихав Шіллера, коли його перо виводило такі рядки: „Похмура ніч, що запаморочувала всі уми, нависла над Європою. Вічний порядок ніби покинув кормило всесвіту або ж переслідуючи якусь далеку ціль, відрікся від людей” Але „німецький дух стійко захищається від сковуючого серця деспотизму..., а джерело свободи б’є життєдайним струмом...” [68, с.484].

Відомий шіллерознавець Н. Тер-Акопян стверджує, що історичний процес розумівся „бурхливим генієм” як закономірний ланцюг подій, пов’язаних між собою як причина з наслідком. Людське суспільство в його розумінні безперервно розвивається по висхідній і цей розвиток в майбутньому призведе до повного розкріпачення особистості шляхом повільної еволюції, „під непомітним впливом мислячих голів” [59, с.547-548]. Насправді ж і прогрес виявляється далеко не безперервним і його розуміння Шіллером час не випереджувало, хоч слід зважати і на загальний рівень просвітницької історіографії. Історичні роботи Шіллера є „безумовно нікчемними” вважав один із визначних істориків ХІХ ст. Г.Б.Нібур [85, s.11]. Вони оголошуються „лише уламками мармуру, з котрого він кресав образи своїх історичних драм” [59, с.544].

Попри всю категоричність подібних висловів можна з ними в цілому погодитись. Так чи інакше історичні погляди Шіллера не пройняті історизмом і цілком відповідають рівневі просвітницьких історіософських абстракцій. А відтак і середньовіччя трактується ним цілком повольтерівськи. Героїчні характери шіллерових трагедій (в т.ч. й тих, що стосуються епохи середніх віків, зокрема „Орлеанська діва”, „Вільгельм Телль” – Г.) представляють природу і долю людей не в конкретно-історичному розумінні, а у вигляді ідеальних величин. Сюжети трагедій раціонально сконструйовані, а дидактичні наміри їх автора особливо й не приховуються [88, с.30]. Без сумніву, що досягнення середньовічної культури навряд чи відповідали естетичним уявленням Шіллера і ніякий собор би не збудив у нього почуттів, подібних тим, які викликав храм у Страсбурзі в душі Гете. Шіллерівський ідеал – давні греки. „Вони не є, чим були ми: вони є те, чим ми знову повинні стати”[69, с.387].

Відомий знавець проблем німецької історіографії харківський професор М.Петров у першому як у вітчизняній, так і в російській історичній науці історіографічному дослідженні дав таку оцінку досягнень істориків Німеччини ХVІІІ ст.: „Під покровительством і керівництвом цих трьох сильних володарок старої німецької просвіти – теології, філології і особливо права – стала робити „історія” перші непевні спроби з літописної та мемуарної форми, успадкованої від середніх віків, організуватись в науку” [50, с.8].

Пруський король Фрідріх ІІ оцінював сучасний йому рівень історіографії як типовий просвітник – вельми скептично. За словами “освіченого монарха” більша частина “наших історичних книг сплетені з брехні, змішаної з деякими істинами... Любов до чудес, упередження дієписьменників, сліпа прихильність до їх батьківщини, ворожість до протистоящих їм народів: всі

ці різні пристрасті, що водять їх пером, і лише велике віддалення часу, в який вони про ці події писали, діяння так змінили і спотворили, що нині навіть найгостріше око не може проникнути покриваючої їх завіси” [65, с.3]. Спробуємо розібратися у подібних пристрастних оцінках.

Вже з початку XVIII ст. в німецьких університетах запроваджувалось викладання історії як окремої галузі знання. Щоправда, історію розглядали як одну з дисциплін, що відносились до вступу в науку німецького державного права [25, с.80].

Ще з доби Реформації в німецькому історичному мисленні переважав теологічний елемент, а історичний процес трактувався з релігійної точки зору, тому не випадково „німецька школа” філософії історії відзначається релігійно-містичним, пантеїстично-теїстичним характером [60, с.23]. Щоправда, саме з царини теології і правознавства вийшли професійні німецькі історики. А поширене у вчених колах захоплення філологією і чудове знання біблійних текстів спричинили виникнення джерельної критики і поклали початок продуктивній дослідницькій традиції.

У 2-ій пол. XVIII ст. здійснюються перші спроби синтетичного і послідовного викладу матеріалу імперської історії – Reichshistorie – як вступу до науки державного права. Такий характер мав найбільш докладний з усіх подібних творів – „Німецька імперська історія” Х.Г. Гайнріха у 9-ти томах [7, с.7]. Значна частина матеріалу стосувалась історії державно-правових інституцій Німеччини в добу середньовіччя.

Історико-правознавчі дослідження в Німеччині – примітне явище науки доби Просвітництва. За умов непорушного панування доктрин природного права перспективним виявився заклик Лейбніца, щоби вивченню права передувало ознайомлення з його історією. Ця ідея була підхоплена вченим Й.С.Пюттером (1725-1807) – предтечею впливової в XIX ст. “історичної школи права”. Він стверджував, що жодне позитивне право неможливо зрозуміти і пояснити без його історії, що повинна розглядатися не лише у вигляді змін в самому праві, але і в державних установах. Ці вимоги були сформульовані в роботах вченого „Новий досвід юридичної енциклопедії” та “Історичний розвиток сучасного ладу Німецької імперії”[48, с.32-34]. Під безпосереднім впливом Пюттера в Геттінгенському університеті утворилась ціла школа юристів, найвизначнішим представником котрої був Г.Гуго (1764-1844). Він вже безпосередньо знаходився у числі фундаторів “історичної школи права”.

Те, що Пюттер намітив у вигляді програми, Гуго виявив намір запровадити в життя. Саме йому належить честь пробудження в Німеччині інтересу до вивчення історії права, котре, подібно мові і звичаям розвивається саме собою, згідно з перебігом обставин, або, висловлюючись мовою сучасної науки, органічно [48, с.35-37]. Праця Гуго „Історія римського права” висвітлює побутування його норму давнину та середньовічній Європі.

У часи наближення буремних подій кінця XVIII ст. почали лунаєти голоси щодо обережного поводження з історією. В опозицію радикальним теоріям

виникають помірковано-прогресивні та консервативні. Повага до історичного минулого одержує помітну підтримку. Діяльність Г.Гуго в цих умовах звелась до захисту існуючого, що привело його на шлях реакції і містицизму.

Важливий і інший аспект історико-правничих студій в Німеччині наприкінці XVIII ст. Коли історія набула вигляду повноцінної науки зі своїм предметом і методом, коли виокремилась медієвістика як галузь науково-історичного знання, виявилось, що німецькі середньовічні державні та правові інститути досить непогано вивчені попередниками фахових істориків XIX ст.

Очевидною перевагою організації історичної науки в Німеччині XVIII ст. і, особливо, XIX ст., є поєднання практики навчання з науково-дослідницькою діяльністю. Математик Г. Вейль так охарактеризував принципи вищої освіти в Німеччині: „...Університетський викладач замість навчання студентів мудрості, почерпнутої з книг, починає їх вчити мистецтву відкривати нові істини. Німецькі університети, в особливості університети в Галле і Геттінгені, можуть пишатися тим, що саме вони поклали початок цьому рухові і вперше проголосили принцип *libertas philosophandi* – свободи наукової творчості викладання і навчання” [8, с.310]. Справді дивовижною була, порівняно з пануючими в німецьких землях деспотизмом і сваволею королів, середніх і дрібних князів, свобода педагогічної і науково-дослідної діяльності в стінах університетів, так само як і їх загальний рівень. Великий Кант, приміром, творив у провінційному Кенігсберзі, на східній окраїні Пруської монархії.

Безспірним лідером просвітницької історіографії Німеччини стала геттінгенська школа. Значення геттінгенської історичної школи полягало у формулюванні нових точок зору на минуле, поширенні предметної сфери історії на політику, господарство, соціальне і культурне життя, у відкритті нових методів історичних досліджень [103, с.23].

Зіркою першої величини на екліптиці європейського Просвітництва був А. Л. Шльоцер (1735-1809) – геттінгенський професор, відомий також своєю науковою діяльністю в Російській академії в 60-х рр. XVIII ст. Поряд з академіком І.Ф.Міллером Шльоцер став одним з найкращих знавців середньовічних східнослов'янських джерел, особливо літописання. Він характеризував літописи, як „неймовірно дорогоцінні багатства російського середнього віку історії” [70, с.6]. Шльоцера праця „Нестор. Російські літописи старослов'янською мовою”, видана вже після його повернення з Росії до Геттінгена стала класикою джерелознавства. Власне, оцінки шльоцерової наукової спадщини через призму полеміки між „прихильниками норманізму” і „варягоборцями” вже відійшли в минуле. А періодична гальванізація цих непродуктивних суперечок не лише не рухає науку вперед, але і засвідчує елементарне незнання праць самого Шльоцера.

У творчості цього вченого рівною мірою поєднувались два можливих у XVIII ст. підходи до вивчення минулого. Про один із них – ерудитський джерелознавчий, прикладом котрого якраз і є праця „Нестор”, вже згадано. Інший підхід – типово просвітницький – енциклопедичний, універсальний. У

Німеччині Шльоцер став одним із засновників вивчення всесвітньої історії, представником так званої вольтерівської школи в німецькій історіографії XVIII ст., хоч сам вчений доволі скептично оцінював наукові здобутки метра французького Просвітництва. Визначаючи завдання всесвітньої історії, Шльоцер писав: „Байки, романи і Вольтери показують, яким би він (світ – С.Г.) міг бути. Моралісти, політики і дослідники природи визначають, яким він бути повинен. Загальна історія повинна показати нам, яким чином цей світ у цілому і в частинах вчинився, тим, чим він перед цим був, і нині є: вона повинна минулий світ поєднати з нинішнім і запропонувати взаємне обох між собою відношення” [71, с.3-4].

Неможливо не помітити значної наближеності шльоцерових формулювань до сучасного розуміння дефініцій історизму, діалектики історичного розвитку, зв'язку історії і сучасності. Шкода лише, що німецький історик об'єктивно не міг послідовно реалізувати свої наміри і, не в останню чергу, через вузькість емпіричної бази досліджень та занадто широке визначення власного завдання.

Якраз у вузькому, предметному визначенні дослідницького завдання при виданні „Нестора” в 1802 р. виявився вищий ступінь науковості, ніж у схематичній розробці всесвітньої історії. У 1802 р. Шльоцер з цього приводу писав: „Тепер я став спокійнішим і стриманішим у своїх намірах. Відмовляюсь від всеохоплюючого накреслення..., а обмежусь лише Нестором і його найближчим продовжувачем, до приблизно 1200 року”[38, с.160].

Критичний пафос Шльоцера як вченого просвітницької доби спонукав його до викриття не підкріплених фактами і джерелами середньовічних легенд. Ледь повернувшись до Геттінгена, вчений представив конкретно-історичне дослідження, в якому доводив міфічність особи Леха, діяльність якого вважалась вихідним пунктом польської історії так само, як Чех кваліфікувався як предтеча чеської держави, а Рус – російської” [95]. Дослідження геттінгенця було відзначено премією Інституту Яблоновських у Данцигу.

Не наважуючись остаточно відкинути християнсько-теологічну схему всесвітньої історії, Шльоцер залишив тільки її вихідні моменти. Безповоротно подолана ним концепція „чотирьох монархій”, які „вибрані можливо з тридцяти інших” [71, с.27]. Власне загальна історія, за Шльоцером, починається з моменту заснування Риму. Давня історія триває до поділу імперії і падіння Заходу. Нова історія (яка припадає, як помітимо, на добу середньовіччя –С.Г.) охоплює час від падіння Риму до падіння Константинополя : [93, с.84]. Вихідний момент новітньої історії вчений визначав початком XVI ст. В іншій своїй роботі, котра являє собою підручник по всесвітній історії для дітей (1779), Шльоцер таки вжив поняття „середній вік”, окресливши його як період від Хлодвіга і пророка Мухамеда до Колумба [72, с.90-91]. Примітимо, що шльоцєрова періодизація із незначними варіаціями відтворювалась у практиці викладання загальної історії тривалий час.

І ще одна принципова заувага. Періодизація історії, окреслення якісно визначних відрізків історичного часу, не були для талановитого геттінгенця об'єктом спекулятивно-метафізичних побудов. За його твердженням, сукупність історичних подій може бути або „союзом речей” або „союзом часу”. Союз речей є природним видимим зв'язком подій, що стосуються одного предмету (галузева, проблемна історіографія – С.Г.). „Союз часу, – писав Шльоцер, – має місце тоді, коли події хоч і одночасні, але відбувалися в різних частинах світу (синхроністична, порівняльна історія – С.Г.). Вимога загальної історії – порівнювати всі одночасні події, уявляти цілісне становище світу в даному періоді синхронно” [71, с.44-48].

Отже, залишаючись на позиціях просвітницької парадигми, Шльоцер суттєво наблизився до розуміння історизму, як принципу, що давало змогу адекватного відтворення подій минулого тоді як „Вольтери роблять їх самі або принаймні забарвлюють” [71, с.43]. Середньовіччя органічно вписувалось у шльоцерову схему всесвітньої історії ще й тому, що об'єктом вивчення можуть бути такі події, “які містять в собі підстави важливих змін людського роду”. Тому, як вважав історик, віднайдення вогню, хліба, горілки для неї події не менш важливі, ніж відомі битви [71, с.28]. А між рядками у Шльоцера читається, що і середньовіччя дає чимало цікавого, потрібного для вивчення і корисного для читача матеріалу.

Проте, не дивлячись на помітні успіхи просвітницької історичної думки в Німеччині, теологічна традиція залишилась вельми тривкою. Колега Шльоцера по Геттінгенському університету Й.Х.Гаттерер (1727-1799), автор об'ємної роботи „Всесвітня історія в її загальному охопленні” продовжував дотримуватись архаїчної біблейської періодизації, котру відкидали, принаймні частково, гуманісти. За справедливим зауваженням М.Петрова, „Всесвітня історія ... Гаттерера – це все ще „просто магазин фактичних відомостей, зібраних з великим працелюбством”, але які „не являють собою ніякої органічної цілісності” [50, с.12].

Якщо Шльоцер і Гаттерер писали свої історичні твори для фахово підготовлених читачів, насамперед академічної молоді, то М.І. Шмідт (1736-1794) іменується першим німецьким істориком, котрий звернувся до широкій читаючої громадськості. Шмідт мав ординарну професуру по німецькій імперській історії (як би ми висловились – вітчизняній – С.Г.), а пізніше перебував на посаді директора імператорського фамільного архіву у Відні.

Головна праця Шмідта – „Історія німців”, перша частина якої доведена до початку Шмалькальденської війни в 1544 р. була видана в Ульмі в 1778 р. У наміри вченого входило стати для німців чимось на взірць Дж. Робертсона для шотландців. Тому Шмідт і реалізував свої честолюбиві задуми на терені вітчизняної історії. Популярний характер „Історії німців” поєднувався із спокійним викладом літературно обробленого матеріалу. Лише при зображенні середньовіччя як просвітянин та як прихильник реформаторської діяльності австрійських монархів Шмідт захоплювався антиклерикальними випадками. Не випадково історіограф Е. Фютер відніс

Шмідта до школи Вольтера в Німеччині. Він же назвав історика першим, хто зумів викласти події Реформації безпристрасно, не приймаючи явно бік ні католицької, ні протестантської партій. Звісно, подібна „безпартійність” була рівно такою, на яку міг спомогтися історик-просвітник [86, s.376]. До речі, „Історія німців” була основним джерелом для Ф.Шіллера при написанні ним „Тридцятирічної війни”.

Традиційна медієвістика, керуючись принципами позитивізму, концентрувала свою увагу на подієвій історії, на діяннях великих людей, чи то монархах, завойовниках і церковних ієрархах, чи великих поетах, теологах, філософах та письменниках. Ідеї еліти, котра протягом майже усього середньовіччя монополізувала писемність, з властививими їй формами релігійності і системою цінностей визначали кут зору на середньовічне світорозуміння до появи досліджень А.Я.Гуревича по вивченню культури „мовчазної більшості”, тобто селянства [20, с.5-6]. На наш погляд декларований Шмідтом підхід, услід за рекомендаціями Вольтера вивчати не лише діяння монархів і полководців, мав на меті відтворити більше широке полотно історичної дійсності, де народ так само міг би розглядати в якості її „героя”. Щоправда, рівень дослідницьких технологій кінця XVIII ст. і не в останню чергу власні епістемологічні принципи історика не дали змоги реалізувати поставлені цілі в достатній мірі. Утім, хай хоч обережний, декларативний, але тим не менше підхід до дослідження того, що Гердер назвав „духом народу” ми розглядаємо як безсумнівний прояв романтичної парадигми історії.

Ще одним з представників геттінгенської підходи школи був Л.Т. Шпіттлер (1752-1810), який згодом перейшов на державну службу у князівстві Вюртемберг. Його основні праці – „Історія Вюртемберга за правління графів – герцогів” (1783), „Історія князівства Ганновер з часів Реформації до кінця XVII ст.” (1786), „Нарис історії європейських держав” (1793), „Основи історії католицької церкви” (1782) [86, s.377], написані в дусі прагматичної повчальної історії, не позбавлені тенденційності. Епістемологічні підходи вченого поєднують у своєрідний симбіоз т. зв. „державні науки – статистику, історію, політику – найважливіші суспільні дисципліни, що вивчалися і розроблялися в Німеччині у XVIII ст. „Статистика описує становище суспільства у всіх його зв’язках, – підкреслював Шпіттлер, – історія показує, як воно стало таким, як є; політика – яким воно мало би бути згідно правилам і природі” [82, s.88].

Історія, за Шпіттлером, не має самостійного значення, а її вивчення має виконувати певні практичні функції і не може бути самоціллю. Під впливом революційних подій у Франції і національного руху в Польщі історик перетворюється у філістера, котрий доволі легко брав на озброєння просвітницьку лексику і віщував про свободу, моральність, право тощо. Шпіттлер саме в ім’я захисту німецької свободи і культури, в ім’я насолоди щасливим спокоєм в роздробленій Німеччині закликав не забувати про знаходження між Сціллою революційної Франції і Харибдою бунтівної

Польщі. І тут ніяк не можна приховувати або пом'якшувати негативні наслідки пропаганди „охлократичних принципів і вчень” та „практики нового народного права” [82, s.95]. І що показово, Шпіттлер не був консерватором, проте суспільні процеси в Польщі та Франції не відповідали філістерським уявленням про їх „правильність”.

Середньовічний ієрархічний устрій і політична роздробленість згідно Шпіттлерові відповідала ідеалам німецької свободи. У середні віки, як гадав вчений, суспільний устрій був природним, невигаганим, бездоганно німецьким. Так, приміром, охарактеризована доба Генріха Лева (XII ст.) [98, s.123]. Історіограф Фютер однозначний у своїх висновках: як і інші просвітники Шпіттлер будує неісторичну і обмежену в емпіричній доказовості конструкцію. Він проєкціює тогочасне німецьке дрібнодержав'я, відоме йому за прикладом Ганновера і Вюртемберга, у минуле і представляє цю ідеалізовану фантастичну картину під назвою середньовіччя [86, s.378].

Ще одним прикладом позитивного сприйняття історичного досвіду середньовіччя, трактованого у просвітницькому дусі є творчість швейцарського історика Й. фон Мюллера (1752-1809), широко відомого у свій час своїми ліберальними поглядами та роботами з історії Швейцарії. За словами Е.Фютера мало хто міг зрівнятися з Мюллером за популярністю серед читачів. Швейцарський історик був представником школи Руссо в німецькій історіографії. Його роботи були взірцем патетично-сентиментальної історіографії, що зближує Мюллера з Шіллером. У своїй головній роботі „Історія Швейцарської конфедерації” (1780-1808) вчений представляв патріотичну легенду про заснування союзу швейцарських кантонів. Він застосовував просвітницькі принципи історичної рефлексії, а історії Швейцарії надав вигляд боротьби за споконвічні природні права людини проти середньовічних станових привілеїв [86, s.405].

В іншій великій праці „24 книги загальної історії” (видання вийшло повністю вже після смерті вченого – в 1811 р. –С.Г.), Мюллер реабілітував середньовіччя в річці руссоїстської концепції „золотого віку”. Помічаємо однак, що доба середніх віків стала предметом такої уваги історика лише тому, що виявлення в ній позитивних, повчальних прикладів дало змогу Мюллеру прославити свободи і досконалість своєї батьківщини. Йому до вподоби швейцарські хроніки з їх простою, не штучною архаїзованою мовою. Незадовго до розгортання руху романтиків Мюллер представляв історію у її локальному колориті [86, s.406]. Ідеалізація архаїчної середньовічної старовини, природної простоти життя людей в ті часи дає можливість віднести Мюллера до попередників школи Ф.Р.Шатобріана, романтиків, В.Скотта. Твори історика – своєрідний місток між ідеями Руссо і романтичною історіографією.

М.Петров у свій час представив не без гумору і дотепності оцінку німецької історіографії доби Просвітництва. “Що стосується зовнішньої форми, літературної сторони цих систематичних збірників історичного

матеріалу..., то навряд чи в наш час знайдеться любитель історії з таким запасом самосвідомості, щоб наважитись на подібне читання, – писав харківський історик. – Геттінгенські підручники служили для них у цьому відношенні взірцем. Написані вони, переважно, педантською варварською мовою. У ретельно розпланованих параграфах, як на полицях архівної шафи, розміщений архівний матеріал в незліченних працелюбних ексцерптах, обладнаних точними цитатами. Сам історик не брав ніякої внутрішньої участі в зібраних з таким працелюбством фактах. Холодним і безпристрасним охоронцем стояв він біля своєї комори, турбуючись лише про те, як би побільше накопичити цих скарбів, зберегти накопичене роботами інших і все розподілити в належному порядку, щоби легко було знайти – кому що знадобиться, богослову чи філологу або юристу” [с.9-10].

Нарешті варто згадати визначного німецького консервативного мислителя Ю. Мьозера (1720-1794), який є прикладом ранньої реакції на ідеологію Просвітництва. У російській дореволюційній і радянській історіографії є лише кілька уривкових оціночних свідчень про цього автора та два невеликих нариси: в монографії Б.Вебера „Историографические проблемы” та курсі лекцій з історіографії середніх віків Є.Космінського. У вітчизняній історичній науці ім’я Ю.Мьозера не згадується навіть в такій добротній роботі як „Методология истории від давнини до сучасності” Л.Зашкільняка. Утім, ідеї Мьозера викликали схвальні відгуки вже у його сучасників Г. Гердера та Й.В.Гете. Останній визначив місце Мьозера серед „кращих людей батьківщини”, а його статті „проникнуті єдиною тенденцією і тому складають справді єдине ціле і відзначаються дивовижно глибоким знанням громадянського життя” [14, с.503].

Австрійський медієвіст А.Допш називав Мьозера засновником історії німецького господарства. На його думку, в Ю.Мьозера індуктивне спостереження завжди сміливо виступає проти віри в авторитет історичної легенди [84, с.8-14]. Й.Штрайзанд наголошував, що це був перший історик, котрий вивчав взаємозв’язок між соціальним, військовим та політичним устроєм і критикував дух вірнопідданства як перешкоду справжньому патріотизму [100, с.42].

Найважливіші роботи Мьозера – „Історія Оснабрюка” в 3-х тт. та цикл статей, об’єднаних спільною назвою „Патріотичні фантазії”. Історик відкидає поняття людини взагалі, проголошуване просвітниками, непокоячись, що воно заперечує індивідуальність німця, оснабрюкенця як такого. Різко засуджувалось Мьозером усе, що йшло врозрід із державним суверенітетом Оснабрюка чи інших територіальних князівств, з політичними привілеями областей і міст, станів і корпорацій з партикуляризмом місцевого права. Хоч оснабрюцький вчений наголошував, що він виступає проти деспотизму на захист споконвічної німецької свободи, але слід визнати: фактично мова йшла про апологію феодальних вольностей і станових переваг [7, с.38]. Якщо Німецькій імперії записували у негатив роздробленість, анархію, безсилля, то з точки зору Мьозера велике число німецьких держав краще сприяло

поширенню і розвитку культури у відповідності з географічним становищем та іншими особливостями окремих земель. Отже, епістемологічний підхід історика полягав у тому, що він зробив „предметом своїх студій малу батьківщину” („*der engeren Heimat*”, за виразом Г.Белова) – місто і князівство – єпископство Оснабрюк.

Контрапункт просвітницькому космополітизму Мьозер визначив чітко: він переконаний, що напрямок історії Німеччини буде цілком іншим, якщо прослідкувати в усіх змінах становище окремих її земель, як справжніх складових націй. „Тоді ми зможемо надати цій історії не тільки єдності, ходу і сили епопеї ..., але й у далеко більшому порядку і докладніше подати те саме походження, розвиток і різні вияви національного характеру при всіх змінах...” З огляду на те, що в історії Німеччини ясно прослідковуються як централізаторські, так і відцентрові тенденції, то саме вони спонукали Мьозера висвітлити історію своєї провінції в її багатоманітних виявах. Він стоїть на тому, що тільки тоді стане можливою путяща і прагматична історія Німеччини, коли „вдасться піднятися на таку висоту, з якої можна оглянути всі ті зміни, що сталися з історією держави та її добрами, з причинами й наслідками цих змін по окремих частинах німецької держави, з'єднати їх в єдиний головний твір...” [45, с.19-20].

При усьому позитивному в цілому відношенні до соціальних основ сучасного йому німецького дрібнодержав'я Мьозер бачив найбільш повне втілення „свого соціально-політичного ідеалу в золотій, в його зображенні, добі німецької свободи” – ранньому середньовіччі. Перебування в Англії протягом восьми місяців справило глибоке враження на вченого, укріпило консервативні основи його поглядів. Бурхливий розвиток капіталізму, наслідки промислового перевороту, котрий почався у Британії, обезземелення селянства, розорення ремісників, різке загострення соціальних контрастів – все це являло занадто безрадісну картину. Аналогічні настрої були притаманні й англійському консервативному історика XIX ст. Т.Карлейлю.

Держава, згідно Мьозеру – це союз вільних власників землі – „*gemeine Landeigentümern*” – цієї кращої частини нації [92, s.241]. До їх числа відносяться і юнкери, і вільне заможне селянство. Хоч історик і виявляє історичні підстави закріпачення селян, проте вважає за необхідне скасувати кріпацтво, хоча й шляхом поступовості. Лише землевласникам і бюргерам, які володіли рухомим майном належать політичні і громадянські права, адже лише спадкова власність визначає статус людини в державі [101, s.69].

Користуючись ретроспективним методом історик пов'язує минуле із сучасністю, але не в тому розумінні, щоб шукати в минулому виправдання сьогодення, як це робили вчені з “історичної школи права”. Він вказував, що ті аграрні порядки, котрі існували у Вестфалії у XVIII ст. без особливо значних змін збереглися з найдавніших часів. А це дає змогу, використавши ретроспективний метод, відтворити систему землекористування, якою вона була у германців доби Цезаря і Тацита і в раннє середньовіччя. Навіть Є.Космінський, котрий критично висвітлює наукову творчість Ю.Мьозера

прямо визнає: він вперше в німецькій історіографії поставив проблему первинних форм поселення стародавніх германців [37, с.267].

Першоосною їх суспільного ладу з початком розселення на теренах Римської імперії, згідно Мьозера, була обмежена сімейним колективом приватна земельна власність. Саме вона забезпечувала німецьку свободу її носіям – головам моногамних сімей, які виглядають скоріше не селянами, а власниками вотчин. Вотчина – явище, котре споконвічно притаманно германцям, а община-марка, за Мьозером, складалась із самостійних землевласників. Давньогерманська марка, в зображенні історика, нічим по суті не відрізняється від марки більш пізнього періоду[22, с.142]. Слід визнати, що намагаючись виявити історичні корені сучасних йому соціальних явищ Юстус Мьозер впадає в презентизм, занадто буквально сприймаючи релікти минулого, що проіснували до його часів.

Наявність громадських земель спільного користування, на думку Мьозера, спонукало встановлювати і спільні для всіх членів марки закони. Сама марка – *Markengenossenschaft* – це об'єднання індивідуальних власників землі і окремих дворів. За взірцем марки виникають політичні об'єднання з військовими цілями – *Heerbanis* або ж *Hermannia*. Лише з часом ця система витіснила об'єднання вільних землевласників, а зрештою стала зосереджувати в своїх руках землю і владу над підлеглими селянами [37, с.269-270].

Ідеальний стан німецької свободи проіснував майже без змін до часів Карла Великого, після чого, не без впливу регресистських поглядів Руссо, Мьозер констатує поступовий занепад. Людовік Благочестивий „з-за глупоти, злиденності, благочестя і на завгоду хибній політиці ... пожертвував простим народом на угоду духовенству, чиновникам та імперським намісникам” [91, с.XI]. В результаті „спільна честь” – „ *gemeine Ehre*” – зникла, свобода була поглинута залежністю, земля, як об'єкт власності, перетворилася в лен.

Попри недоліки, властиві науковим студіям Мьозера, зокрема відсутності уявлень про родовий лад, його соціально-економічні складові, очевидним є те, що цей вчений розробив цілісну наукову концепцію історії раннього середньовіччя. Натхнення, з котрим Мьозер висвітлює цю епоху, дало підстави Ф.Майнеке висловитись: „Він любив старовину, як людина любить садок батьків, у котрому вона гралась дитиною”[41, с.142]. Але емоційне піднесення поєднувалось у оснабрюкенця з тверезим раціоналістичним підходом, ґрунтуванням суджень на широкій джерельній базі, адже, за словами самого Мьозера, у нього було занадто мало часу, і тому він змушений був звернутися до першоджерел.

Ідеї Мьозера про глибинні основи існуючого соціального ладу, його історико-юридичний підхід до розгляду аграрних відносин підхоплюються представниками “історичної школи права”, а Ф.К.Савіньї вважає за необхідне наголосити на цьому [79, с.12]. Від „Оснабрюцької історії” відштовхуються у 2-ій половині XIX ст. представники вотчинної теорії походження феодального землеволодіння. Мьозер, за нашим переконанням, стоїть у числі фундаторів історичного краєзнавства і медієвістики.

Німецьке Просвітництво завершується грандіозною філософською системою І.Канта (1724-1804). Саме німецькій класичній думці випала місія надати філософії вигляду широко розробленої і значно більш диференційованої, ніж раніше, спеціальної системи дисциплін, ідей і понять, системи складної і багатопланої, окремі ланки якої взаємопов'язані у єдиний інтелектуальний ланцюг філософських абстракцій. Не випадково німецька філософська класика надзвичайно важка для засвоєння. Але саме ця високо професійна, вкрай абстрактна, важка для розуміння філософія зможе здійснити величезний вплив як на культуру, так і на соціальну дію. Окрім проблем буття і мислення, класики німецької філософської думки розробляють вчення про людину, роздумують про індивіда і суспільство в рамках філософії, права, моралі, мистецтва, релігії, всесвітньої історії [44, с.305-306].

Одна з поширених помилок стосовно кантівської філософії полягає в тому, що в ній не бачать історичного пафосу. Між тим, не дивлячись на ідеалістичний характер основних форм буття, як їх представляє Кант, у нього знайшло свій вияв поняття соціального часу - найбільш складного і розвиненого його різновиду. З проблемою соціального часу, який за своїми властивостями є історичним, зустрічаємось вже у двох його „Критиках”: „Критиці чистого розуму” і „Критиці практичного розуму”, в яких він досліджував антиномію світу часу (тобто реального світу – С.Г.) і світу свободи (ідеального, трансцендентального світу – С.Г.) [6, с.111].

Як і просвітники Кант теж вважає, що вияви волі, людські вчинки, що становлять у своїй сукупності людську історію, подібно до будь-якого іншого явища природи визначаються загальними законами природи [30, с.7]. Але, на відміну від просвітників Кант, котрий хоч так само виходить з визначальної ролі людського розуму в історії, проте пов'язує розвиток і застосування розуму не з індивідом, а з людським родом загалом [3, с.185].

Мислитель не вважав історію процесом відхилення від первісного щасливого стану людства, що проглядає навіть у Мьозера. Водночас Кант далекий від уявлення про само собою зрозумілий розвиток природних задатків людини, насамперед її розуму. Початок культурної праці внаслідок розриву з природним станом є для нього початком історії[10, с.470-471]. „Засіб, яким природа користується для того, щоб здійснити розвиток усіх задатків людей, – доводив Кант, – це антагонізм їх в суспільстві, оскільки він врешті-решт, стає причиною законотворчого порядку”[30, с.11]. Найбільше, чого може досягнути людство у своєму розвитку, вважав філософ, це побудова всезагального правового громадянського суспільства.

Всесвітня історія, таким чином, є безперервним процесом. У праці „Релігія в межах лише розуму” (1793-1794) Кант наголошував, що сутність цього процесу полягає у моральному вдосконаленні людства, розвитку в людині прагнення до добра [31, с.96]. Мислитель вважав за можливе представити всесвітню історію як систему. Він називав складові цієї системи – Давня Греція, Рим, германські народи – і визначив „дороговказ”, критерій прогресу

– „закономірний хід покращення державного устрою”. Рушійні сили історії – антагонізм, так зване нетовариське спілкування і праця [18, с.19].

Періодизація всесвітньої історії, згідно Кантові, є такою:

1. Природний стан.
2. Стан гострого протиріччя між природою і культурними складовими історії.
3. Стан гармонії природи і культури, в якій все підпорядковано культурі моральній.

Вказана схема реалізується, на думку філософа, на основі трьох закономірностей. Це, по-перше, наростання ступеню гуманізації історичного процесу, по-друге, послідовні зміни типів суспільних станів, і, по-третє, зміна ролі і форми держави [27, с.11-12].

Виділений Кантом другий період всесвітньої історії включає в себе всі події суспільно-історичного розвитку людства, починаючи з виходу з природного стану, оформлення суспільного договору і появи початків державності. У цей період відбувається боротьба між природними і культурними засадами в людині і суспільстві при посиленні панування останніх. Саме в цьому стані знаходиться сучасне людство, стверджував Кант і він ще довго збережеться. Домінування соціальних чинників над природничими у процесі суспільно-історичного розвитку виражається, з точки зору практичного розуму, у переважанні норм права у відносинах між людьми [5, с.17-18].

Принципово важливим є розуміння Кантом історичного процесу як закономірного. Є підстави зробити висновок, що його уявлення про закономірність суспільного прогресу, про його рушійні сили носять реалістичний і, по суті, діалектичний характер. Не дивлячись на постійні згадки про цілі природи, божественний промисел, Кант переконаний в тому, що люди самі творять історію, самі є авторами своєї історичної драми. Але мислитель йде далі цієї загальної для усіх просвітників тези. Він намагається показати, що люди творять історію зовсім не так, як їм забажається, оскільки незалежні від людської волі протиріччя породжують результати, які суттєво відрізняються від суб'єктивних намірів індивідів. Це означає, що суб'єктивна діяльність породжує об'єктивні, незалежні від цієї діяльності результати. Таким чином, Кант наближається до розуміння специфічної соціально-історичної закономірності [49, с.5-6].

Не дивлячись на те, що кантівська історіософія виходить на максимальний рівень теоретичної абстракції, його ідеї лягли в основу конкретно-історичних праць в подальшому і стали невичерпним джерелом натхнення для істориків-теоретиків. Кантова концепція соціально-історичної закономірності дій і подій у рамках усього людського роду охоплює поглядом минуле, як нерозривний процес, причому поступу людства надає прогресивного характеру. З історії не випадають окремі відрізки часу, припустимо середньовіччя. Воно закономірно пов'язується з попереднім і наступним етапами.

Якщо Лессінг, Гердер, як і французькі чи англійські просвітники бачили в державі механізм, машину, ворожу людині і приречену на злам, то Кант,

стоячи на позиціях історизму, уявляв собі державу як органічне ціле. Класик філософії розглядає зміну форм державності як природний процес їх вдосконалення і наближення до ідеальних форм. „Кожна ланка в такому цілому повинна, безперечно, бути не лише засобом, але і метою і, сприяючи можливостям цілого, в свою чергу, повинна бути визначена ідеєю цілого у відповідності із своїм місцем і своєю функцією”[29, с.321].

У Канта, відтак, немає і натяку на неісторичне нехтування формами феодальної державності. Вони займають своє місце на шляхах історії.

Ми далекі, безперечно, від ідеалізації поглядів Канта. В душі часу він „пройшовся по культурній спадщині середньовіччя, протиставивши її надбанням стародавніх греків і римлян, які безсумнівно, володіли справжнім відчуттям прекрасного і піднесеного... Варвари ж, укріпивши свою владу, впровадили власний перекручений смак, що іменувався готичним” [28, с.181]. Що ж, естетичні уявлення Канта, на відміну від його історіософії, не можуть розглядатися як фактор генези романтичного світобачення.

Таким чином, XVIII ст. одержує право іменуватись особливим періодом історіографії. Авторитету античності, котра уявлялася епохою розуму порівняно з культурою і звичаями середньовічної варварської епохи, йде на зміну авторитет Розуму як такого, названого його власним іменем. А на зміну гуманізму з його схилянням перед греками і римлянами йде культ людства, яке обоюноється також і під іменем „природи”. Об’єктом критики стають не тільки середньовічні фальсифікації і небувальщина, не тільки літописи невігласних ченців, але і томи античних істориків [39, с.147]. Невпинний прогрес визнається законом історії.

Суспільна емансипація і піднесення бюргерського стану, зародження його політичного мислення супроводжувалося інтенсивним інтересом до минулого, до історичної інтерпретації практичних питань буття. Звідси й випливає прагматизм німецької просвітницької історіографії, її тісний зв’язок з проблемами вивчення моралі, політики, державного права. Але історичне знання при цьому є не лише продуктом інтелектуальної діяльності кабінетних вчених-істориків, професорів численних німецьких університетів. Історичний контекст притаманний літературній творчості володарів думок освіченої громадськості Німеччини – Лессінгу, Гете, Шіллєру, мислителям, котрі не були представниками університетської інтелігенції. Інтелектуальна художність складає методологічну характеристику національної німецької літератури. „Німецька класика – це теоретична думка і художнє слово злиті воедино”, - за переконанням А.Гулиги [19, с.5].

Історичне світорозуміння є властивістю індивідуальної, особливої німецької культури, яка прагне до повноти буття у формі національної самосвідомості і національного існування. Історизм є її смислообразом, або по-німецьки – *das Sinnbild*. Цей особливий світогляд був обумовлений історичним досвідом Німеччини. Його можливо зрозуміти лише як духовний продукт глибокого співпереживання німецькими мислителями найбільш драматичних моментів європейської і власне національної

історії, в особливості її гострого зламу в XVI-XVIII ст. [52, с.77,79-80]. Історизм так само характеризує самоутвердження і самоідентифікацію німецької культурної індивідуальності, як емпіризм – англійську культурну ідентичність, чи раціоналізм – французьку. Таке розуміння історизму дає змогу співвіднести його генезу не лише з реакцією на Просвітництво та політичну практику французької буржуазної революції. Тим більше, що вже на початку XIX ст. історизм представлений в більш-менш зрілих формах. Та й у істориків, котрі дотримувались просвітницького розуміння минулого й універсально енциклопедичного підходу до його вивчення елементи історизму більш-менш яскраво виражені.

Саме в таких умовах в другій половині XVIII ст. при загальному пануванні просвітницького раціоналізму відбувається генеза романтизму, поки лише у вигляді окремих елементів майбутньої романтичної художньої та наукової парадигми В дію вступає філософський закон заперечення-заперечення. А ставлення вчених-істориків, філософів і літераторів до історико-культурного надбання середньовіччя є своєрідним маркером, котрий виявляє причетність до цього процесу.

Джерела та література: **1.** Асмус В.В. Философия Иммануила Канта. – М.: Знание. – 80 С. **2.** Бицилли П.М. Очерки теории исторической науки. – Прага: Пламя, 1925. – 338 С. **3.** Бойченко І.В. Філософія історії. Підручник. – К.: Знання, 2000. – 723 С. **4.** Болингброк. Письма об изучении и пользе истории. Пер. с англ. – М.: Наука, 1978. – 358 С. **5.** Бурханов Р.А. Иммануил Кант об общественно-историческом развитии // Литературно-философские проблемы в контексте современных духовных исканий: Сборник. научн. тр. / Отв. ред. Р.А.Бурханов, В.Л. Рассадин. – Екатеринбург-Нижевартовск: Издательство Нижевартовского педагогического института, 1996. – С.3-28. **6.** Ватин И.В., Яковлев В.П. Проблема социального времени в философии Иммануила Канта // Наукоеведение и история культуры / Отв. редактор Е.Я.Режабек. – Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1973. – С.110-120. **7.** Вебер Б.Г. Историографические проблемы. – М.: Наука, 1974. – 335 С. **8.** Вейль Г. Математическое мышление // Вейль Г. Математическое мышление. Сборник. Пер. с англ. и нем. – М.: Наука, 1989. – С.6-24. **9.** Визгин В.П. Герменевтический импульс формирования новоевропейской науки: историографический контекст // Одиссей. 1998. – М.: Наука, 1999. – С. 162-187. **10.** Виндельбанд В. История философии. Пер. с нем. – К.: «Ника-центр», «Вист-С», 1997. – 551 С. **11.** Гегель Г.В.Ф. Из лекций по философии всемирной истории // Гегель Г.В.Ф. Эстетика. В 4 тт. – Т.4. – М.: Искусство, 1973. – С.284-382. **12.** Гердер И.Г. Еще один опыт философии истории для воспитания человечества // Гердер И.Г. Избранные сочинения. Пер. с нем. – М.-Л.: Государственное издательство художественной литературы, 1959. – С.274-284. **13.** Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. Пер. с нем. – М.: Наука, 1977. – 703 С. **14.** Гёте И.В. Из моей жизни. Поэзия и правда // Гёте И.В. Собрание сочинений в десяти томах.

Пер. с нем. – Т.3. – М.: Художественная литература, 1976. – 718 С. **15.** Гёте И.В. О немецком зодчестве // Гёте И.В. Собрание сочинений в десяти томах. Пер. с нем. – Т. 10. Об искусстве и литературе. – М.: Художественная литература, 1980. – С.7-15. **16.** Гёте И.В. О немецком зодчестве. 1823 // Там же. – С.250-255. **17.** Гулыга А.В. Из истории немецкого материализма. (Последняя треть XVIII века). – М.: Издательство Академии наук СССР, 1962. – 205 С. **18.** Гулыга А.В. Кант сегодня // Кант И. Трактаты и письма. Пер. с нем. – М.: Наука, 1980. – С.5-42. **19.** Гулыга А. Готхольд Эфраим Лессинг // Лессинг Г.Э. Избранное. Пер. с нем. – М.: Художественная литература, 1990. – С.5-20. **20.** Гуревич А.Я. Предисловие // Гуревич А.Я. Избранные труды. Культура средневековой Европы. – М.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007. – С.5-14. **21.** Цит. за: Гурьева И.Ю. Некоторые аспекты дильтеевской концепции немецкого Просвещения // Вопросы историографии всеобщей истории. Сб. статей под ред. д.и.н. Б.Г.Могильницкого, к.и.н. И.Ю.Николаевой. – Томск: Издательство Томского государственного университета, 1986. – С.101-113. **22.** Данилов А.И. Проблемы аграрной истории раннего средневековья в немецкой историографии конца XIX- начала XX в. – М.: Издательство Академии наук СССР. – 367 С. **23.** Дильтей В. Построение исторического мира в науках о духе. // Дильтей В. Собрание сочинений в шести томах. Пер. с нем. – Т. III. – М.: Три квадрата, 2004. – 419 С. **24.** Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів: Видавництво Львівського державного університету ім.І.Франка, 1999. – 227 С. **25.** Историография истории нового времени стран Европы и Америки / Под ред. проф. И.П.Дементьева. – М.: Высшая школа, 1990. – 512 С. **26.** История немецкой литературы. В V тт. – Т.II. XVIII век. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1963. – 464 С. **27.** Калинин Л.А. Проблемы философии истории в системе Канта. Автореферат дис. доктора философских наук. – Л.: б.м., 1981. – 32 С. **28.** Кант И. Наблюдения над чувством прекрасного и возвышенного // Кант И. Сочинения. В 6 тт. Пер. с нем. – Т. 2. – М.: Издательство социально-экономической литературы „Мысль”, 1964. – С.125-183. **29.** Кант И. Критика способности суждения // Кант И. Сочинения. В 6 тт. Пер. с нем. – Т. 5. – М.: Издательство социально-экономической литературы „Мысль”, 1966. – С.161-527. **30.** Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Кант И. Сочинения в 6 тт. Пер. с нем. – Т.6. – М.: Издательство социально-экономической литературы „Мысль”, 1966. – С.5-23. **31.** Кант И. Религия в пределах только разума // Кант И. Трактаты и письма. Пер. с нем. – М.: Наука, 1980. – С.78-278. **32.** Кареев Н. Литературная эволюция на Западе. Очерки и наброски из теории и истории литературы с точки зрения неспециалиста. – Воронеж: Журнал «Филологические записки», 1886. – 338 С. **33.** Карлейль Т. Французская революция. История. Пер. с англ. – М.: Мысль, 1991. – 575 С. **34.** Колесник И.И. Историческая наука и историческое искусствознание в конце XX в.: методологический аспект // Категорiальний апарат історичної науки / Харківський історіографічний збірник. – Вип.4. – Харків: НМЦ «СД»,

2000. – С.9-19. **35.** Коллингвуд Р. Дж. Идея истории // Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография. Пер. с англ. – М.: Наука, 1980. – С.5-320. **36.** Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. Пер. с франц. И.А.Шапиро. – М.: Соцэкгиз, 1936. – 265 С. **37.** Цит. за: Косминский Е.А. Историография средних веков. – М.: Издательство Московского университета, 1963. – 430 С. **38.** Цит. за: Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. – Минск: Лучи Софии, 1997. – 687 С. **39.** Цит. за: Кроче Б. Теория и история историографии. Пер. с ит. И.М. Заславской. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 191 С. **40.** Кун Т. Структура научных революций. Пер. с англ. И.А.Налетова. – М.: Прогресс, 1975. – 288 С. **41.** Мейнеке Ф. Возникновение историзма. Пер. с нем. – М.: РОССПЭН, 2004. – 463 С. **42.** Могильницкий Б.Г. Об исторической закономерности как предмете исторической науки // Новая и новейшая история. – 1997. – № 2. – С.3-15. **43.** Момджян Х.Н. Французское Просвещение XVIII века. – М.: Мысль, 1983. – 446 С. **44.** Мотрошилова Н.В. Рождение и развитие философских идей. – М.: Политиздат, 1991. – 463 С. **45.** Мьозер Ю. Оснабрюцька історія // Рохкин Г. Класики історичної науки. – Харків: Держвидав України, 1929. – С.19-20. **46.** Наливайко Д.С., Шахова К.О. Зарубіжна література XIX сторіччя. Доба романтизму. – К.: Заповіт, 1997. – 464 С. **47.** Немецкая социология. Под ред. Р.П.Шпаковой. – СПб.: Наука, 2003. 562 С. **48.** Новгородцев П.И. Историческая школа юристов. – СПб.: Лань, 1999. – 189 С. **49.** Ойзерман Т.И. И.Кант и проблема объективной социально-исторической закономерности // Кантовский сборник: межвуз. темат. сб. науч. трудов. – Вып. 19. – Калининград: Калининградский государственный университет, 1995. – С.3-10. **50.** Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор. – Харьков: Университетская типография, 1861. – 311 С. **51.** Петряев К.Д. Вопросы методологии исторической науки. – К.: Вища школа, 1976. – 179 С. **52.** Родионов А.В. Историзм как смыслообраз немецкой культуры // Исторические воззрения как форма общественного сознания. В 2 ч. – Ч. 2. – Саратов: Саратовский государственный технический университет, 1995. – С.69-83. **53.** Савельева И.М., Полетаев А.В. Теория исторического знания. Учебное пособие. – СПб.: Алетейя, 2008. – 522 С. **54.** Сахаров А.М. О «смысле истории» // Сахаров А.М. Методология истории и историография. (Статьи и выступления). – М.: Издательство Московского университета, 1981. – С.63-73. **55.** Соколянский М.Г. Западноевропейский роман эпохи Просвещения. Проблемы типологии. – Киев-Одесса: Вища школа, 1983. – 140 С. **56.** Старостин Б.А. Кант // Исторический лексикон. XVIII век. – М.: Знание, 1997. – С. 330-334. **57.** Стасюлевич М. Опыт исторического обзора главных систем философии истории. – СПб.: Типография Ф.С.Сущинского, 1866. – 506 С. **58.** Тарнас Р. История западного мышления. Пер. с англ. – М.: Издательский дом «КРОН-пресс», 1995. – 444 С. **59.** Тер-Акопян Н. Шиллер как историк // Шиллер Ф. Собрание сочинений. В 7 тт. Пер. с нем. – Т.5.

Исторические сочинения. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1957. – С. 531–551. **60.** Трельч Э. Историзм и его проблемы. Пер. с нем. – М.: Юрист, 1994. – 719 С. **61.** Тюрго А.Р.Ж. Последовательные успехи человеческого разума // Тюрго А.Р.Ж. Избранные философские произведения. Пер. с франц. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1937. – С. 49–73. **62.** Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века. Пер. с англ. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2002. – 527 С. **63.** Философия истории / Под ред. проф. А. С. Панарина. – М.: Гардарики, 1999. – 431 С. **64.** Фридрих II. Слово похвальное г. Волтеру, / Сочиненное его величеством королем прусским, и читанное его повелением в Королевской Берлинской академии наук и изящных писмян во всеобщем собрании, чрезвычайно для сего случая бывшем 1778 году, ноября 26 дня; Переведено с франц. – СПб.: Типография Брейткопфа, 1783. – 72 С. **65.** Фридрих II, король прусский. Оставшиеся творения Фридриха Второго, короля прусского. 2 изд. / История моего времени. Переведено с франц. – Ч. 1. – СПб.: На иждивении И.П.Шнора, 1793. **66.** Фюре Ф. Прошлое одной иллюзии. Пер. с франц. – М.: Издательство «Ad marginem», 1998. – 639 С. **67.** Шиллер Ф. Обзор важнейших событий всемирной истории во времена императора Фридриха I // Шиллер Ф. Собрание сочинений в семи томах. Пер. с нем. – Т. 5. – С. 451–476. **68.** Шиллер Ф. О великом переселении народов, о крестовых походах и о «средних веках» // Там же. – С. 477–499. **69.** Шиллер Ф. О наивной и сентиментальной поэзии // Шиллер Ф. Собрание сочинений в 7 тт. Пер. с нем. – Т. 6. – М., 1957. – С. 385–477. **70.** Шлецер А.Л. Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке. В 3 тт. Пер. с нем. Д.Языков. – Т. 1. – СПб.: Печатано в Императорской типографии, 1809. – 717 С. **71.** Шлецер А.Л. Представление всеобщей истории, сочиненное Августом Людвигом Шлецером, профессором в Геттингене. Пер. с нем. – СПб.: при Святейшем правительствующем синоде, 1809. – 227 С. **72.** Шлецер А.Л. Введение во всеобщую историю для детей. Сочинение А.Л.Шлецера, бывшего профессора истории в Геттингенском университете. Пер. с нем. Ч. 1–2. – Ч. 1. – М.: Университетская типография, 1829. – 92 С. **73.** Шлоссер Ф. История восемнадцатого столетия и девятнадцатого до падения Французской империи с особенно подробным изложением хода литературы. Пер. с нем. – Т. IV. Ход и характер умственного образования и литературы. От восстания Северо-Американских провинций против Англии до 1788 г. – СПб.: Типография Главного штаба по военно-учебным заведениям, 1859. – 424 С. **74.** Шлоссер Ф. История восемнадцатого столетия и девятнадцатого до падения Французской империи с особенно подробным изложением хода литературы. Пер. с нем. – Т. VII. Отд. 2. До Тильзитского мира. Отд. 3. С Тильзитского мира до Шенбруннского мира. От Шенбруннского мира до 1812 г. – СПб.: Типография Главного штаба по военно-учебным заведениям, 1860. – 436 С. **75.** Шпет Г. История как проблема логики: Критические и методологические исследования. – Ч. 1. Материалы. – М.: Типография А.И.Мамонтова, 1916. – 476 С. **76.** Эккерман И.П. Разговоры с Гете в

последние годы его жизни. Пер. с нем. Н.Ман. – М.: Художественная литература, 1981. – 687 С. **77.** Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2 изд. Пер. с нем. – Т. 21. – М.: Госполитиздат, 1961. – С.269-317. **78.** Эпштейн А.Д. История Германии от позднего средневековья до революции 1848 года. – М.: Издательство ИМО, 1961. – 619 С. **79.** Abeken В. R. Eineitung. Zur Charakteristik Möser's / Möser J. Patriotische Phantasien // Möser J. Sämmtliche Werke. – Th. 1. – Berlin: Verlag der Nicolai'schen Buchhandlung, 1842. – S.1-83. **80.** Adelung J.Ch. Versuch einer Geschichte der Cultur des menschlichen Geschlechtes: mit einem Anhang vermehrt / Johann Christoph Adelung. – Leipzig: C.G. Hertel, 1800. – 472 S. **81.** Bauch B. Schiller und die Idee der Freiheit // Schiller als Philosoph und seine Beziehungen zu Kant. Festgabe der „Kantstudien“ / hrsg. von Hans Vaihinger und Bruno Bauch. – Berlin: Reuther & Reichard, 1905. **82.** Цит.за: Behnen M. Statistik, Politik und Staatengeschichte von Spittler bis Heeren // Geschichtswissenschaft in Göttingen: eine Vorlesungsreihe / hrsg. von Hartmut Boockmann. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987. – S.76-101. **83.** Dann O. Das historische Interesse in der deutschen Gesellschaft des 18. Jahrhunderts. Geschichte und historische Forschung in den zeitgenössischen Zeitschriften // Historische Forschung im 18. Jahrhundert. Organisation. Zielsetzung. Ergebnisse. (12 Deutsch-Französisches Historikerkolloquium des Deutschen Historischen Instituts Paris) / hrsg. von Karl Hammer und Jürgen Voss. – Bonn: Röhrscheid, 1976. **84.** Dopsch A. Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Cäsar bis auf Karl den Grossen. 2-e veränd. und erw. Aufl. In 2 T. – T.1. – Wien: Seidel, 1923. – 418 S. **85.** Engelberg E. Friedrich Schiller als Historiker // Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Reichseinigung von oben. – Berlin: Akademie-Verlag, 1963. – S.11-31. **86.** Fueter E. Geschichte der neueren Historiographie. – München-Berlin: Oldenbourg, 1911. – 626 S. **87.** Gooch G. Der aufgeklärte Absolutismus // Aufklärung und Revolution. – Bern-München, 1960. **88.** Holborn H. Deutsche Geschichte in der Neuzeit. III Bd-e. – Bd.II. Reform und Restauration, Liberalismus und Nationalismus: (1790 bis 1871). – München –Wien: Oldenbourg, 1970. – 464 S. **89.** Див. докладніше: Iselin J. Über die Geschichte der Menschheit. Neue und verbesserte Auflage. In 2 Bd. – Zürich: Orell, Gessner, 1768. – Bd.1. – 364 S. **90.** Kuhn T. S. Notes on Lakatos // Boston studies in the philosophy of science. – Vol. 8. – Dordrecht: Reidel, 1971. **91.** Möser J. Osnabrückische Geschichte // Möser J. Sämmtliche Werke. –Th. 6. – Berlin: Verlag der Nicolai'schen Buchhandlung, 1843. – XXVI, 343 S. **92.** Möser J. Die Rezension an F.K.Mosers „Von dem deutschen Nationalgeiste“ // Möser J. Sämmtliche Werke. – Bd. 9. Kleinere Schriften: Vermischtes: aus Möser's frühesten Periode, in Zeitschriften Erschienenes; Fragmente; Historisches, über Klöster und Schifter. – Berlin: Verlag der Nicolai'schen Buchhandlung, 1858. **93.** Schilfert G. August Ludwig von Schlözer // Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft vom Beginn des Jahrhunderts bis zur Reichseinigung von oben. – Berlin: Akademie-Verlag, 1963. – S.81-92.

94. Schilfert G. Deutschland von 1648 bis 1789 (Vom Westfälischen Frieden bis zum Ausbruch der Französischen Revolution. – Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1980. – 266 S. **95.** Schlözer A.L. Abhandlung über die Aufgabe aus der polnischen Geschichte: Konnte nicht Anknüpfung des Lech in Polen zwischen den Jahren 500 und 560 gesetzt werden: welcher von der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig 1766 den 19 August der Fürstl. Jablonowskische Preis zuerkannt worden. – Danzig: bey Daniel Ludewig Wedel, 1770. – 30 S. **96.** Schlözer A. L. Allgemeine Statistik. Theorie der Statistik: Nebst Ideen über das Studium der Politik überhaupt. – Hf. I. Einleitung. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1804. – 150 S. **97.** Schmid F.A. Schiller als theoretischer Philosoph // Schiller als Philosoph und seine Beziehungen zu Kant. Festgabe der „Kantstudien“ / hrsg. von Hans Vaihinger und Bruno Bauch. – Berlin: Reuther & Reichard, 1905. – S.13-37. **98.** Spittler L.T. Geschichte des Fürstentums Hannover seit den Zeiten der Reformation bis zu Ende des 17. Jahrhunderts. 2 Th.– Th. I. – Göttingen: Vandenhoeck, 1786. – 16, 470, 71 S. **99.** Stolpe H. Die Auffassung des jungen Herder vom Mittelalter: ein Beitrag zur Geschichte der Aufklärung. – Weimar: Böhlau, 1955. – IX, 536 S. **100.** Streisand J. Deutsche Geschichte und Deutsches Geschichtsdenken zwischen dem Siebenjährigen Krieg und dem Zusammenbruch des Reiches // Das Jahrhundert Goethes. Kunst, Wissenschaft, Technik und Geschichte zwischen 1750 und 1850. – Berlin-Weimar: VEB Landesdruckerei Thüringen, 1967. – S.35-49. **101.** Streisand J. Geschichtliches Denken von der deutschen Frühaufklärung bis zur Klassik. 2-e durchges. Aufl.– Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1967. – 123 S. **102.** Vierhaus R. Geschichtsschreibung als Literatur im 18. Jahrhundert // Historische Forschung im 18. Jahrhundert. Organisation. Zielsetzung. Ergebnisse. (12 Deutsch-Französisches Historikerkolloquium des Deutschen Historischen Instituts Paris) / hrsg. von Karl Hammer und Jürgen Voss. – Bonn: Röhrscheid, 1976. **103.** Vierhaus R. Göttingen und die Anfänge der modernen Geschichtswissenschaft // Geschichtswissenschaft in Göttingen: eine Vorlesungsreihe / hrsg. von Hartmut Boockmann. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987.

Serhii HANUS

PREROMANTICISM AND THE ESTABLISHMENT OF GERMAN MEDIEVAL HISTORY IN THE LATE 18TH CENTURY

The article goes on to discuss theoretically significant issues in terms of romanticism genesis in German historiography in the late 18th century. The author grounds his reasons on the fact that according to the rule of the Philosophy Law of Denial, the denial of the establishment of romantic paradigm of history as a science took place under specific conditions of intellectual processes on the territory of Germany in the late 18th century. At that time educational rational approaches in the sphere of history knowledge were dominant in general.

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 323.13(=161,2):37,035.6

Георгій КОЖОЛЯНКО

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ У СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

На початку ХХІ ст. стало цілком очевидним, що серед найважливіших проблем цивілізаційного розвитку є національна ідея, яка передбачає наявність у народу у часопросторовому вимірі власної держави, мови, освіти, релігії, культури, науки, права, війська, соціально-економічних факторів, міжнародних відносин, етнодержавницької психології та ментальності, філософії життя (етики, моралі), історичної місії народу.

Кожен народ має свою власну історію, свої культурні надбання, відзначається своїми культурними особливостями, кожен народ зробив свій внесок до світової культури. Саме культура є багатим джерелом для розуміння різних аспектів як матеріального, так і духовного життя народу. Культурний розвиток будь-якого суспільства характеризується спадковістю, традиційністю і багатогранністю.

Витоки українського етносу за різними джерелами простежуються від більш ніж десяти тисячоліть. Протягом тисячолітньої історії в українців формувалась багатогранна духовна культура. Зберігаючи свої характерні риси, свою традиційність, духовна культура як продукт певних соціально-економічних умов тісно пов'язана з ними і під їхнім впливом, разом з іншими факторами, в ході історичного процесу постійно видозмінювалась. Але, на відміну від змін соціально-економічного характеру, процеси в духовній культурі відбуваються дещо повільніше. Тому, як правило, традиційні форми та явища культури мають більшу стійкість і переживають в часі соціально-економічні умови, що їх покликали до життя.

Сучасна культура українців має багато рис традиційного і нового, використання традиційного в новому, існування змішаних форм.

У Декларації про державний суверенітет України (1990 р.) та в Конституції України (1996 р.) зазначається, що держава забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.

Але як далеко від декларацій і законів до практичного втілення їх у життя! В Україні протягом років її незалежного існування спостерігається тенденція до ігнорування питання щодо національно-культурного відродження українського етносу, відмова від державної національної ідеї, яка у кінцевому варіанті так і не вироблена і не затверджена на державному рівні.

В Україні, де українці становлять майже вісімдесят відсотків від усього населення, на державному рівні не визначено і не підтримано української національної ідеї. Замість підтримки української нації пропагується

створення політичної нації, що є виправданим хіба що у країнах зі збірним населенням (США, Канада, Австралія), які сформувались у новий час із переселенців. Відповідно, немає належної підтримки щодо відродження українського етносу, його історичної свідомості і традицій, утвердження функціонування української мови в усіх сферах життя. В Україні на початку XXI ст. створилася така ситуація, що, наприклад, єврею у Чернівцях і Києві живеться краще, ніж у Ізраїлі, а росіянину краще, ніж у Росії. Лише українцеві на власній автохтонній землі місця не залишилось. Для створення належних умов проживання він змушений емігрувати в Італію, Іспанію, Португалію, Росію, Канаду, США тощо. Більше третини працездатного населення Буковини зараз знаходиться поза кордонами України.

Варто нагадати про те, що за світовими критеріями країна, в якій населення однієї нації сягає шістдесят відсотків, вважається однонаціональною. Тому прикриття антиукраїнських та денационалістських кроків українськими політичними діячами і навіть державними високопосадовцями (віце-прем'єр Д.Табачник в уряді В.Януковича 2006-2007 рр., віце-спікер Верховної ради України А.Мартинюк та ін.) посиленнями на багатонаціональність України і необхідність надання представникам окремих національностей (росіянам, наприклад) виняткових прав у розвитку національно-культурного життя (впровадження другої державної мови (російської), ведення державної документації українською і російською мовами та ін.) є нічим не виправданим.

Життєвий досвід високорозвинених європейських країн показує зовсім протилежну українській картину влаштування економічного і культурного життя їхніх мешканців. Об'єднавшись на кордонах Європи на економічному рівні, ці країни (Франція, Англія, Німеччина, Чехія, Польща, Іспанія та ін.) всіма державними та громадськими засобами пропагують і підтримують мову переважаючої в тій чи іншій країні нації, її етнічну культуру, відповідно і національну свідомість. При цьому пропонуються найширші можливості для існування і розвитку інших народів, які мешкають у цих країнах поряд з представниками корінного етносу.

За роки незалежності (від 1991 р. і до нашого часу) у системі освіти й виховання молодого покоління українців відбулися значні зміни. Українська система освіти шукає шляхи удосконалення набуття знань учнями шкіл і студентами вищих навчальних закладів. Відповідно, й зміст освіти зазнав значних змін. Виникає запитання, чи ці зміни включають комплекс питань, що покликані формувати патріота своєї країни, українського народу?

Сучасна українська педагогічна наука визначає, що зміст освіти ґрунтується на системі наукових знань, умінь і навичок, в процесі оволодіння якими повинен забезпечуватися всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей учнів, формування їхнього світогляду, моралі та поведінки, підготовка до суспільно-громадського життя та праці [14, с. 99].

Традиційно так склалось у системі освіти України, що освітні програми спрямовані на набуття учнями необхідних знань, вироблення певних

умінь і навичок з оволодіння систематизованими знаннями про природу, суспільство, людину, виробництво тощо. Вирішення цих завдань створює умови, за яких учні та студенти засвоюють багато матеріалу, який, швидше за все, ніколи в житті їм не знадобиться. У той же час як учнів, так і студентів ні школа, ні вуз не готують бути патріотами свого краю, своєї країни, захисниками свого народу.

Навіть порівняно з радянськими часами освітньо-виховна сфера діяльності шкіл і вузів значно втратила. Оскільки у 60-80-х рр. минулого століття у системі освіти одне з важливих місць посідало виховання моральних якостей людини, що ґрунтувалися на моральному кодексі „будівника комунізму” й інтернаціональних засадах громадянина тодішньої багатонаціональної радянської країни.

Тобто, зараз спостерігається така ситуація, коли зміст освіти та виховання не зовсім відповідає потребам суспільства, не спрямований на здобуття життєвого досвіду, не формує достойного громадянина України. За період незалежності України зміни, що відбулися в галузі освіти за останні роки, лише поглибили переобтяження навчальних програм та підручників фактичним матеріалом.

Нормативна база формування сучасного змісту освіти в середній школі закладена в Законі України про загальну середню освіту [4].

У 2000 році було розроблено Державний стандарт початкової загальної освіти [11], базовий навчальний план початкової школи, який складається з таких освітніх галузей: мова та література, математика, здоров'я та фізична культура, технології, мистецтво, людина і світ. У жовтні 2003 року комісією Міністерства освіти і науки затверджено Державний стандарт базової і повної середньої школи, де визначено сім навчальних галузей. Це мова та література, математика, суспільствознавство, природознавство, естетична культура, здоров'я і фізична культура, технології.

Чи звернута увага у програмах і стандартах української системи освіти на засвоєння учнями нових матеріалів та поглядів на історію і культуру українського народу, на формування національно-патріотичних почуттів у студентів та учнів? Можна відповісти одним словом – ні.

За час від 1991 р. українська школа зазнала змін та переглядів навчальних програм, підручників та посібників. Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 16.11.2000 року № 1717 [11] було введено нову сітку годин і нові навчальні програми в перших класах 4-річної початкової школи, які поступово переходять на нові навчальні плани та програми протягом наступних років. Основна і старша школа в перехідний період працюють за 11-річною структурою, але за оновленими навчальними програмами передбачено передумови для профільного навчання в старшій школі, що також підтверджує необхідність створення нових програм і навчальних матеріалів. При цьому залишається незмінною загальна кількість навчального часу для виконання програм (у загальноосвітніх навчальних закладах I ступеня – 175 робочих днів, II–III ступенів – 190). Однак гранично

допустиме навантаження учнів за базовим навчальним планом у середній школі III ступеня, наприклад, становить в середньому 33–36 навчальних годин на тиждень згідно з постановою Кабінету Міністрів України “Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання”, що, порівняно з 1997 роком (30–33), свідчить про збільшення навчального часу [3, с. 13].

Щодо вищих навчальних закладів України, то перехід у 2003 р. на систему освіти, відому в Європі як Болонська, призвів до різкого скорочення аудиторного навчального навантаження. Під скорочення потрапили предмети й курси, які якраз і покликані формувати національно-патріотичні почуття у студентів. Йдеться про навчальні курси спеціальності „історія” та „етнологія”: „Етнологія” (18 годин лекцій, 8 годин семінарів), „Українська етнологія” (18 годин лекцій, 8 годин практичних занять), „Українське народознавство” (18 годин лекцій, 18 годин практичних занять”). За новою системою освіти вищої школи тепер студенти самостійно повинні освоювати основні положення цих курсів. Трирічний досвід навчання (з 2004 р.) за новою системою освіти вищої школи показав, що студенти недостатньо оволодівають гуманітарними знаннями. Питання ж традиційної духовної культури українців залишаються на самостійне вивчення, що не завжди є виправданим.

Відбулися зміни в ряді навчальних дисциплін: підручники історії України хоча й оновлено новими фактами, додано чимало матеріалів, які за часів СРСР не висвітлювалися, в підручниках української та зарубіжної літератури надруковано твори авторів, які раніше не згадувалися, проте цілий ряд ґрунтовних положень витоків українського етносу, джерельної бази давньої історії та культури українців ще свого місця у підручниках і посібниках не знайшли.

Окрім цього, освітні цілі, відображені в Законі „Про загальну середню освіту” та стандартах, передбачають, що їхній зміст ґрунтується на загальнолюдських цінностях і принципах науковості, багатокультурності, світського характеру освіти, системності, інтегрованості, єдності навчання і виховання, на засадах гуманізму, демократії, громадянської свідомості, взаємоповаги між націями і народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави. Таке широке визначення цілей не досить чітко описує кінцеві результати навчання, які мають бути спрямовані на набуття учнями життєвого досвіду, що дозволить дитині навчатися, виконувати соціальні завдання та реагувати на потреби часу, і не враховує того, що учні та студенти повинні бути виховані в національно-патріотичному дусі.

Більшість гуманітарних дисциплін ставлять за мету оволодіння учнями лише знаннями та вміннями, переважно окресленими словами „знати, мати уявлення”, а не чітко визначають, що саме вони повинні вміти застосувати у життєвій практиці [10, с. 209]. Крім того, не ставиться мета оволодіння основними положеннями української національної ідеї, навколо яких уже майже два десятиліття точаться дискусії. Досить показовий приклад, коли група вчених (переважно східних і південних областей та кілька академіків з Києва), очолюваних Петром Толочком, у вересні 2007 р. підписалась під

зверненням, в якому взагалі ставиться питання про відмову від української національної ідеї. Зрозуміло, це є додатковим аргументом для чиновників Міністерства освіти і науки України щодо проведення відкритого наступу на світоглядні навчальні дисципліни, до яких належать етнологія, народознавство, українознавство.

Не заперечуючи того, що одним із шляхів оновлення змісту освіти й узгодження його з вимогами часу та сучасними проблемами, інтеграцією до європейського та світового освітніх просторів є орієнтація навчальних програм на набуття ключових знань, умінь, навичок, які б дали змогу особистості ефективно здійснювати діяльність або виконувати функції, що підлягають досягненню певних стандартів у галузі певної професії чи виду діяльності, на створення ефективних механізмів їх запровадження та зміну змісту навчальних підручників і посібників, варто звернути увагу і на формування світогляду молодого покоління громадян України. Зробити це можна лише шляхом включення до навчальних програм матеріалів про витоки українського етносу та його багатотисячолітню історію розвитку.

Реалізація змісту освіти повинна допомогти випускнику загальноосвітнього навчального закладу та вузу визначити своє місце в житті, виховати його патріотом свого краю, своєї країни, свого народу. А для цього він має бути конкурентоспроможним, мобільним, уміти інтегруватися в суспільство, бути справжнім громадянином своєї країни, захисником свого народу. Саме цьому покликані сприяти нові навчально-виховні технології: особистісно орієнтована, групова навчальна діяльність, технологія розвиваючого навчання, формування творчої особистості, модульно-рейтингове навчання, нові інформаційні технології. При цьому має бути звернута особлива увага на оволодіння учнями і студентами основних засад духовної культури українського етносу.

Для прикладу можна взяти вузівський навчальний курс „Українська етнологія”. Найперше цей курс повинен вивчатися студентами гуманітарного профілю як обов’язковий навчальний, а для студентів негуманітарних спеціальностей – за напрямом самостійного вибору студента. Як обов’язковий навчальний курс він повинен охоплювати ознайомлення студентів з новітніми матеріалами щодо походження українського народу, витоків та розвитку його духовної культури. Життя показує, що у вузах потрібні навчальні курси „Українознавство” та „Витоки українського народу”.

Студенти мали б ознайомитись з теорією про існування на теренах України держави, яка виникла ще 8 тисяч років тому. Це час, коли не існувало ні шумерійської, ні давньоіндійської, ні давньоєгипетської цивілізації. Ця теорія ґрунтується на прийнятому у світовій історичній науці методі дослідження шляхом використання історичної пам’яті народу [12] (усній народній творчості, етнографічних матеріалах з духовної культури: звичай сімейної та календарної обрядовості) та давніх писемних джерелах.

В українців були більш давні родичі – відомі, як склавини та скототи, венеди й енети, русени й бурси, оріяни та орачі-араторес [15, 18, 19]. Під

час ознайомлення з цими матеріалами потрібно вказати попередні ланки нашого родоводу і державності, залучаючи менш відомі джерела [2, 13].

Як свідчать джерела, найбільш давніми з усіх слов'янських народів є українці [7, 8, 9]. Серед великої кількості доказового матеріалу виділяється орнаментика українських вишиванок та писанок, яка має аналогії серед прикрас місцевих мисливців на мамонтів, про яких згадують і казки („Про богатиря Димка та його зятя Андрушка” тощо). Давнину витоків українського етносу в більш ніж двадцять тисячоліть наводить „Велесова книга” [2, (2а-б, 4б)] та вказує один із міфів Київщини [18]. Є дати й пізніші. 7000-6200 роками до н.е. датується початок найпершої держави Аратти та канонічного зображення Берегині; VII-V тис. до н.е. – „Супойський переказ” козацтва; V тис. до н.е. – виникнення легенди про Золоту очеретину озера Оврут; раніше 3102 р. до н.е. – легенди Савур-могили; не пізніше середини II тис. до н.е. – спогади про (б)рахманів у великодній обрядовості (писанкарстві); від часів Аратти до XVIII ст. існував звичай сватання дівчатами парубків (за пісню „Ой ізйди, місяць...” та ін.) [18].

Ю.О. Шилов, С.І. Наливайко та ін. [1, с. 98-99; 5, с. 94-98; 6, с. 33; 8, с. 42-57; 16, с. 7-14] відносять трипільську культуру (5400-2200 рр. до н.е.) Дунайсько-Дніпровського регіону до найпершої в світі держави Аратта, яка з'явилася близько 6200 (чи 7000) р. до н.е. внаслідок угоди про взаємоіснування між північно- та південнопричорноморськими нащадками „свідерців-євразійців”. Зокрема, Ю. Шилов вказує, що на теренах України початково існувала праіндоевропейська спільнота, ядром якої стала лісостепова Аратта. А оболонкою того ядра став степовий Аріан (близько 5000-1500 рр. до н.е.) – спільнота кочових скотарів, що почала складатися біля кордонів держави своїх родичів-хліборобів [21].

Чи бачимо ми у підручниках з українського народознавства, опублікованих уже у час існування незалежної України, наявність такого навчального матеріалу? Основний підручник „Українське народознавство” (загальна редакція С.П. Павлюка, Г.Й. Гориня та ін., Львів, 1997 (перше видання), Львів, 2004 (друге видання), який допущений Міністерством освіти і науки України як посібник для студентів вузів, у розділі „Походження українського народу” констатує: „Історична наука остаточно ще не з'ясувала багато питань щодо походження українського народу. Адже, щоб людському колективу сформуватися у таку історичну спільність, як народ, минають століття, протягом яких відшліфовується його самобутність”. У цілому така констатація не викликає заперечень, крім хіба визначеного терміну „століття”. Але у підручнику і словом не згадано про існування давньої держави Аратти на теренах України. Щодо трипільської цивілізації, яка існувала на теренах України протягом більше ніж двох тисячоліть, то у підручнику одним абзацом вказується, що створили її „місцеві племена неолітичної доби та прийшли з Балканського півострова”. Хто засвідчив, що власне завдяки „прийшлим” племенам сформувалась ця культура? Разом з тим, у підручнику відсутні відомості

про велику культуру трипільських протоміст Майданенцького, Тального та ін. Немає у підручнику й матеріалу про археологічні і писемні дослідження не тільки українського, а й світового значення пам'ятки „Кам'яна Могила”, що у Запорізькій області, як немає і матеріалу про давні писемні джерела українців „Велесову книгу” та „Літопис Аскольда”.

Як немає цих матеріалів у програмах і навчальних посібниках вищої школи, так немає їх і у програмах та підручниках з історії України, історії рідного краю загальноосвітньої школи.

Світовою практикою і суспільними науками доведено, що кожен народ володіє здобутками духовної культури, які відрізняють його від інших народів, що впливають на суспільну свідомість, формують моральні норми поведінки тощо. Вони передаються з покоління в покоління через звичаєві норми, родовідну пам'ять. Але чи досить цього у наш час, коли спостерігається поширення урбанізованої, уніфікованої культури, розповсюдження у всьому світі глобалістичних тенденцій, спроби поглинення одних народів іншими з метою розширення впливу тієї чи іншої країни на певні регіони світу?

Нові тенденції у розвитку світової цивілізації вимагають надання більшої уваги у системі освіти питанням ознайомлення учнів і студентів з основними здобутками традиційної культури українського народу, формування у них умінь і навичок з відтворення прогресивних, духовно високих, морально змістовних елементів традицій, звичаїв, обрядів.

Відомо, що життя людини має матеріальні і духовні складові. Якщо питання матеріальної культури людини як окремої особи чи цілого народу знаходиться у полі зору їм надається належна увага у системі освіти, то більшість питань духовної культури залишилися поза межами навчальних програм.

Багато вчених висловлюють думку, що з прийняттям нової віри у IX-X ст. в Україні було втрачено чимало здобутків народу у сфері духовної культури. Так, наприклад, філософ, етнолог, мовознавець Володимир Шаян писав: „Коли зважимо далі найважчу втрату нашої дохристиянської історії... тоді зрозуміло, що це є втрата найбільша. Нарід без історії є історичним безбатченком. Він затрачує основу своєї національної свідомості. Ми втратили її найважливішу частину.

І врешті втрата самої віри – власної, нашої прастарої віри, виплеканої тисячами літ прапредками для наших прапредків, поглибила оце наше „безбатченківство” в історії, почуття без власного духовного ґрунту, без віри самої нації у своє власне завдання і велич признання в історії” [16, с.20].

У дохристиянські часи наші предки не виділяли віру і релігію в окрему сферу людського існування, а намагалися кожен етап життєвого процесу наповнити віруваннями і морально-виховним змістом. Досить лише проаналізувати сімейні звичаї чи календарну обрядовість, які переплітали з віруваннями. Цілий ряд морально-етичних, патріотичних і виховних дій супроводжували весілля обрядовість, свята Різдва-Коляди, Нового року, Великодня, Купала та ін.

Зокрема, національно-патріотичне виховання молоді повинно відбуватись через ґрунтовне ознайомлення з давніми віруваннями українців, оскільки саме у давній етнічній вірі можна простежити шанобливе ставлення людини до навколишнього середовища, до природи. У давні часи праукраїнці добре розуміли те, що вони є частинкою природи і що порушення гармонії у природі може призвести до небажаних результатів і в природі, і в житті людини.

Ще у середині XIX ст. Тарас Шевченко писав у творі „Близнюки” (10. VI.1855): „Питання питань усіх поколінь – виховання. Кого і як виховувати? Багато кому здається, що головне – це при звичаїти вихованців до вимог часу, особливо – професійно-виробничих. А народні традиції? То чиста умовність! Одначе, якщо добре подумати, то коли ми заради презренного срібляника вчинимо наругу над священними билинами старовини, то що ж тоді з нас буде? А вийде який-небудь француз або, боронь Боже, куций німець, а про тип, або, сказати б, про образ національний і мови не буде. А по-моєму, нація без своєї власної, лише їй властивої, характеризуючої риси схожа просто на кисіль, і самий несмачний кисіль”.

Хоч ці слова були написані українським генієм півтора століття тому, вони повністю актуальні й сьогодні, коли у потоці глобалізації все частіше звучать висловлювання про необхідність створення політичної нації, яка не обов’язково має враховувати традиції і національні засади основної і чисельно переважаючої іншої етнічної меншини в Україні нації українців.

У травні 2008 р. у Чернівцях відбувся Форум Буковинської

Інтелекції, який виніс ухвалу щодо концепції гуманітарного розвитку Буковини:

1. Форум інтелекції вважає, що покликання і прямий обов’язок української інтелекції впроваджувати в життя українську національну ідею засобами виховання в сім’ї, школі, через пресу, телебачення, літературу, мистецтво, через систему освіти.

2. Форум інтелекції висловлює клопотання перед Міністерством освіти та науки України про запровадження на гуманітарних факультетах вузів обов’язкових програмних навчальних предметів „Українознавство” та „Витоки українського народу”.

3. Форум звертається до Обласного управління освіти та науки, керівників вищих навчальних закладів організувати протягом 2008 року випуск навчальної та методичної літератури для повного забезпечення навчання студентів за модульною системою навчання й оцінювання знань студентів.

Загальний висновок можна зробити такий: у контексті національно-патріотичного виховання має бути обов’язковим вивчення витоків народу, його віри, традиційної сімейної та календарної обрядовості, елементи яких і до сьогодні суттєво відрізняють духовну культуру українців від інших народів, вивчення і засвоєння української національної ідеї.

Джерела та література: 1. Білоусько О.А. Україна давня: Євразійський цивілізаційний контекст. – К., 2002. 2. Велесова книга / Переклад та коментар Яценко Б. І. – К., 1995; Ред. та упоряд. Лозко Г. – К., 2002. 3. Державний стандарт загальної середньої освіти в Україні. Проект. – К.: Генеза, 1997. 4. Закон України „Про загальну середню освіту” від 13 травня 1999 року № 651–XIV, розділ V, “Державний стандарт загальної середньої освіти”. Сторінка „Законодавство України” сайту Верховної Ради. 5. Кикешев Н.И. Прародины и предки. – М., 2003. 6. Кифишин А.Г. Геноструктура догреческого и древнегреческого мифа // Образ – смысл в античной культуре. – М., 1990. 7. Кобилух В.О. Українські козацькі назви у санскриті. – Львів–Київ–Донецьк, 2003. 8. Наливайко С.І. Індодарійські таємниці України. – К., 2004. 9. Наливайко С.І. Таємниці розкриває санскрит. – К., 2000. 10. Освіта України. Нормативно-правові документи. До II Всеукраїнського з’їзду працівників освіти. – К.: Міленіум. 2001. 11. Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2000 р. № 1717 „Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання”. Права бібліотека „Інфодиск”: Законодавство України, 2004 р. 12. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1981. 13. Славянские Веды // Состав. и комм. А.И. Асов. – М., 2004. 14. Фіцула М.М. Педагогіка: Навчальний посібник. Видання 2-ге, виправлене, доповнене. – К.: Академвидав, 2005. 15. Шавли Й. Венеты: наши давние предки. – М., 2003. 16. Шаян В. Проблема української віри. – Лондон, 1972. 17. Шилов Ю.О. Арійські традиції запорожців // Козацьке лицарство – основа національного виховання. – К., 2004. 18. Шилов Ю. Витоки етносу й цивілізації слов’ян // Збірник „Р.Ф. Кайндль Вікно в європейську науку”. – Чернівці, 2005. 19. Шилов Ю.А. Истоки славянской цивилизации. – К., 2004. 20. Шилов Ю. Прадавні перекази й заповітні карби козаків України // Збірник „Етнос. Культура. Духовність”. – Чернівці, 2006. 21. Шилов Ю.А. Прародина ариев: История, обряды и мифы. – К., 1995.

George KOJOLIANKO

UKRAINIAN NATIONAL IDEA IN THE SYSTEM OF YOUTH PATRIOTIC EDUCATION

One of the most important problems of civilizing development is national idea, presupposing ethnos-nation availability in the time and space of the own state, language, education, religion, culture, science, law, military affairs, social and economic factors, international relations, ethnic and state psychology and mentality, life philosophy (ethics, morals), nation historic mission.

National-patriotic education should include studying of nation background, its faith, traditional family and calendar rites, elements of which still differ Ukrainians spiritual culture from other people and adoption of Ukrainian national idea.

**УРОЧИЩЕ МОНАСТІР У ВАСИЛЕВІ:
ЩО ХОВАЄТЬСЯ ЗА ТОПОНІМОМ-ЛЕГЕНДОЮ?**

Питання про існування скельного печерного монастиря в літописному городі Василеві над Дністром, нині однойменному селі Заставнівського району, належить до тієї маловивченої проблематики у вітчизняній історіографії духовної культури, яка вимушено послуговувалася легендами та гіпотезами і досі не отримала належного наукового аналізу. Виникнення самого питання нав'яне, слід гадати, легендами про княжий Василів як місто з 70 церквами, - цей фольклорний образ, очевидно, виявив у місцевій усній традиції першодослідник тутешніх старожитностей Р.Ф. Кайндль й оприлюднив у праці “Archäologische Untersuchungen zu Wassileu und Panka in der Bukowina” (1901 р.). Із посиланням на Кайндля цю легенду переповідає М. Грушевський: висловлюючи сумнів щодо її давності й автентичності, вчений однак звертає увагу на “урочище *Монастир коло старого городища*” [4, с.471]. Місцевість **Монастир** у Василеві згадується і в матеріалах М.Кордуби 1910-х років, зібраних його учнями: ця назва супроводжується приміткою “зруйнований турками” [1]. Турецькі напади загалом є характерним мотивом багатьох буковинських легенд про зруйновані християнські храми, незалежно від справжньої причини їхнього загибелі.

Відаючи належне стійкості народної пам'яті, водночас відзначимо, що в оглядовій праці К. Мораріу з історії буковинських румунів серед переліку монастирів і скитів краю, які існували на час приєднання до Австрії, василівська адреса не фігурує [7, р.51-71]. Отже, жодного такого культурного об'єкта тоді там уже не існувало.

Фактично лише Б. Тимошук серед пригородів літописного Василева називає монастир в урочищі **Монастир** [5, с.148], при цьому вчений виходив із загальної тенденції в розташуванні давньоруських монастирів тяжіння до великих міст. На плані Василева XII-XIII ст. він вказує на скельний монастир в урвищі, яке лежить за 2 км західніше від Дністра; поруч позначено й поселення [5, с.140, рис.78]. Підкреслюючи скельний печерний тип монастиря, дослідник відзначає, що “основні монастирські будівлі були вирубані в скелі”. На підтвердження наводилися і спогади місцевих жителів: “У свій час старожили розповідали мені, що вони в молодості гралися у напівзруйнованих монастирських приміщеннях. Тепер ці приміщення завалені землею і камінням”. Опираючись на виявлені під час обстеження цієї території уламки глиняного посуду, Б. Тимошук дійшов висновку, що монастир функціонував протягом XII-XVII ст. [6].

Сучасні жителі села теж пам'ятають, що “на полях, там, де вакації” є місце, яке зветься **Монастир** і нібито там “колись стояла церква”. Здається, серед селян є навіть думка відновити храм “на тому самому місці” [2].

Теперішнє урочище Монастир - це вкрита густими заростями акації й бузини розщілина карстового походження, утворена в товщі піщанистих, слабо окремнених вапняків сеноману. Розщілина утворилась у місці виходу на поверхню карстового джерела, витрата якого, за нашими спостереженнями, становить не менше 1 л/с. Вапняки сильно кавернозні та інтенсивно закарстовані. У скельних відслоненнях фіксуються ряд гротів, ніш і навісів. В одному випадку виявлено невеликий грот зі слідами штучної обробки, утворений шляхом розширення закарстованої тріщини. Прокарстовані тріщини розбивають вапнякову товщу на окремі блоки. Деякі з них відсіли чи обвалилися над порожнинами. Не виключено, що в процесі розчистки завалів і тріщин від дрібнозему вдасться віднайти й інші сліди людської діяльності.

Хоча урвище є майже непомітним на місцевості, від печер відкривається широка панорама придністровських горбів. На довколишніх полях С. Пивоваровим виявлені сліди великого поселення трипільського часу, однак у самому урочищі археологічний матеріал значно скромніший (знайдено кілька фрагментів кераміки давньоруського часу). Тож чи є підстави вбачати у зруйнованих природою печерах свідчення існування тут скельного печерного монастиря?

Чи не найбільшим аргументом на користь такого припущення є, по суті, народний топонім-легенда *Монастир*. Відомо немало випадків, коли подібна назва зберігала пам'ять про існування в давнину на цьому місці монастиря. Так, 1883 р. В. Антонович, аналізуючи місцеві легенди про урочище *Монастирисько* на Білій горі в с. Бакота на Поділлі, відкрив скельний печерний монастир, який було зруйновано ще в першій половині XV ст. [3, с. 198]. Однак топонімія фіксує пам'ять про давно минулі часи не з документальною точністю, а через призму легенди, міфологізування історії. Наприклад, у мікротопонімії Буковини відомі назви місцевості *Монастирець* у Вашківцях, нині Вижицького району [1], урочища *Монастирець* у Бабині Заставнівського, поляни в лісі *Маластирь* у Черешенці Вижицького тощо [2], - але насправді за цими географічними іменами ховаються не монастирі, а менші культові об'єкти, як от скит у Бабині [7, р.67], каплиця у Черешенці [2]. Слід гадати, і в печерах урочища Монастир у Василеві в середні віки існував скит або й келія монаха, можливо, з дзвіницею. З нез'ясованих поки що причин культовий об'єкт припинив своє існування, але пам'ять про нього залишилася у місцевих переказах і топонімії. Сподіваємося, подальші дослідження старожитностей Василева доповнять картину духовного життя українців середньовіччя в цьому куточку Подністров'я.

Джерела та література: 1. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка. - Ф.61 (Фонд М.Кордуби, не описаний). - Спр. 1; 2. Матеріали з власного архіву І.Чеховського, зібрані в експедиціях та шляхом анкетування протягом 1989 - 1997 років; 3. Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. - Кам'янець-Подільський,

1994; 4. Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т. II. XI-XIII вік. - К., 1992; 5. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. - К., 1982; 6. Тимошук Б.О. Василів - місто Галицької Русі. - Чернівці, 1993; 7. Morariu C. Parti din istoria Românilor bucovineni. - Cernaut, 1893.

Ihor CHECHOVS'KYI, *Bohdan RIDUSH*

MONASTERY IN VASYLIV: WHAT IS MEANT BY TOPONIM-LEGEND

The article goes on to discuss the remains of Christian monastery in ancient Vasyliv. The authors come to conclusion that the monastery began its functioning in 12th century: was functioning till 18th–19th centuries with intermissions.

УДК 902(477.85/87)

Петро КОСТЮЧОК

ВІД ГУЦУЛЬСЬКОЇ НАРОДНОЇ РАДИ – ДО ГУЦУЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: ЛОКАЛЬНИЙ АСПЕКТ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НА ЗАКАРПАТСЬКІЙ ГУЦУЛЬЩИНІ В ЛИСТОПАДІ 1918 – ЧЕРВНІ 1919 РР.

Проблема українського державотворення в 1917 – 1920 рр. є доволі опрацьованою в сучасній вітчизняній історичній науці. Однак на сьогодні актуальним залишається дослідження її практичної реалізації в локальному зрізі. З огляду на це, певними особливостями протікання державотворчих процесів вирізняються історико-етнографічні райони (Бойківщина, Гуцульщина, Лемківщина), які, знаходячись на периферії української етнічної території, намагалися своєрідно втілити в життя ідею державної соборності України. Окреме місце в цьому ряді посідає Гуцульщина, а саме – її Закарпатська частина. В історичних працях, які висвітлюють історію Закарпаття вказаного періоду, даній тематиці присвячена певна кількість наукових праць. Так, окремі аспекти проблеми висвітлено в публікаціях М.Вегеша, С.Віднянського, І.Гранчака, Н.Гречанюк, М.Мушинки, М.Ринажевського [1; 2; 3; 14; 15; 17; 21]. Проте в такому звучанні вона дотепер не була предметом спеціального дослідження.

На Закарпатській Гуцульщині національний поступ українців упродовж кінця ХІХ – початку ХХ ст. був загальмований. Цьому сприяла масштабна мадяризація. Стосовно українства вона набула тотального характеру і сприяла витворенню в “русинському” середовищі з представників місцевої інтелігенції т.зв. угрорусів, які гальмували національний поступ місцевого населення. Український дослідник В.Шандор зауважив, що мадяризація була поширена навіть в околицях, де практично не було угорськомовного населення, аби маніфестувати мадярський характер держави [25, с.187]. Вона торкнулася соціального, етнодуховного, господарського та суспільно-політичного буття українського населення. Так, газета “Діло” писала: “...просвітній стан наших братів за горами, ще гірший, ніж їх економічна біда” [18].

Безумовно, національній консолідації українців краю сприяли події Першої світової війни, національно-визвольні змагання в Австро-Угорській імперії та її розпад, державотворчі процеси в Галичині та на Наддніпрянщині. Центром соборницьких тенденцій українських земель, які знаходилися під владою Угорського королівства, став Марамароський комітат, до складу якого входила територія Закарпатської Гуцульщини. Цьому сприяло почуття потреби злуки з Україною, яке найсильніше вкорінилося серед населення східної частини Підкарпатської Русі. Лише в 1917–1918 рр. у даній частині відбулося різке наростання антиугорських настроїв. Однак тільки з розпадом Австро-Угорської імперії та проголошенням ЗУНР на Закарпатській Гуцульщині розпочалося посилення українського національного руху. На масову активізацію населення Закарпатської Гуцульщини вплинули історичні події, етнополітичні та національно-культурні процеси в Галичині і Наддніпрянщині. У результаті цього національні настрої та позиція населення Закарпатської Гуцульщини, які були виразно українськими, носили соборницький зміст. Газета “Діло” писала: “...український народ Марамароського комітату, головню селянство, заявилося за злукою зі Соборною Україною” [20].

У жовтні-листопаді 1918 р. український національно-визвольний рух значно активізувався. Крім участі в мітингах і зборах, українці перейшли до радикальних кроків – організації власних національних представницьких органів як на локальному, так і на регіональному рівнях. Свідченням цього стало створення низки українських самоврядних народних рад, які перебрали владу на місцях у свої руки [2, с.48-52; 23, с.97-101; 24, с.23-24].

Активних обертів процес організації українських народних рад набрав на Марамарощині і, зокрема, на Закарпатській Гуцульщині. Однією з перших була створена народна рада в Ясіні [5]. Вона стала одним із дієвих центрів українського національно-визвольного руху на Закарпатті [17, с.58]. Її створенню передувала (1 листопада 1918 р.) організація місцевої української міліції, кількісний склад якої спочатку налічував 80 осіб, а згодом його було збільшено до 200 осіб. 3 листопада 1918 р. місцеву міліцію очолив Степан Клочурак – австро-угорський старшина, котрий повернувся з війни. З його ініціативи угорську жандармерію і прикордонну поліцію було роззброєно і замінено українською. Одночасно відбулася заміна проугорського старости на українця Дмитра Іванюка, який мав виконувати функції до призначення виборів [14, с.13]. З цього приводу С.Клочурак писав: «...новий (український – П.К.) режим... зачав творити нове життя» [13, с.99].

У свою чергу угорська влада не була зацікавлена в розвитку такого ходу подій і прагнула взяти ситуацію під свій контроль. На проведення переговорів з українським проводом до Ясіні було направлено начальника Потиської (Рахівської) округи Степана Тівадара. 6 листопада 1918 р. угорський посадовець закликав місцеве населення до громадянського спокою і передав позицію угорського уряду щодо забезпечення українцям автономних прав. Зокрема, він запропонував гуцулам, що, за умови повернення угорської жандармерії,

“до всіх урядів, де замешкують гуцули, будуть призначені гуцули” [13, с.100]. С.Тівадар вимагав повернення до урядування попереднього старости, угорських відділів жандармерії і прикордонної поліції до тих пір, «поки на їх місцеві не найдуться кваліфіковані сили між русинами» [13, с.100]. Проте місцевий український провід, послаючись на непотрібність в угорських урядниках, заявив, що вони вирішили приєднатись до України [13, с.101].

8 листопада 1918 р. в Ясіні було скликано загальне віче мешканців округи, на якому начальник міліції С.Клочурак проголосив: “...на нашій землі ми хочемо стати господарями” [13, с.104]. Шляхом досягнення цієї мети було визначено збройну боротьбу і повне перебрання влади до своїх рук. С.Клочурак закликав: “Берім собі приклад від інших поневолених народів – від близьких румунів, від поляків, чехів і, головно, від своїх братів-українців в Галичині, які розпочали боротьбу за своє визволення і об’єднання з Україною” [13, с.104]. На вічі виступили члени українського проводу. Так, Василь Климбуш проінформував населення про події в Галичині, Кирило Рищук закликав українців Угорщини до боротьби за свою свободу, Іван Марусяк-Кузьмич зауважив про потребу налагодження контактів «чільними галицькими українцями» [13, с.104-105].

Підсумком всенародного віча гуцулів стало створення Гуцульської (Української) Народної Ради (ГНР), яка проголосила політичний курс на возз’єднання Гуцульщини з Україною. Соборницьку ідею підтвердили загальним голосуванням, проведеним з ініціативи С. Клочурака. Як він зазначав у своїх спогадах, “руки підняли всі без винятку, викрикуючи: “Хай живе наша Україна!”” [13, с.104].

До кількісного складу ГНР входило 42 члени, з них 38 – представники місцевого українського проводу. Крім українців, до ГНР входили чотири представники від німців, євреїв й угорців. Головою ГНР було обрано С.Клочурака, секретарем – М. Сабадюка. Виконавчим органом Гуцульської Народної Ради стала Головна управа, яка налічувала 12 осіб. Саме Головна Управа була фактичним керівником громадського життя в Ясіні.

Одночасно були створені прототипи міністерств – комісії, на чолі яких стали члени ГНР. Зокрема, шкільну комісію очолив Іван Пасулька, лісову – Іван Тимчук, лісових робіт – Степан Клочурак, торгівельну – Василь Климбуш, харчову – Юра Кабалюк, адміністративну – Дмитро Іванюк, військову – Степан Клочурак. Завданням комісій було налагодження системи життєзабезпечення Ясіні.

На своєму засіданні 8 листопада 1918 р. ГНР вирішила негайно встановити контакт з урядом ЗУНР і передати йому рішення зборів про возз’єднання з Україною. До столиці ЗУНР – Станиславова – було відправлено делегацію ГНР у складі С.Клочурака та І.Клемпуша, яка передала рішення зборів населення Ясіня про приєднання до України. Прем’єр-міністр Сидір Голубович зауважив: «Ви є першими посланцями з-за Карпат, що приносите нам таку радісну вістку» [13, с.110]. Разом з тим він порадив українцям Угорщини через представників делегації ГНР всюди

робити так, як в Ясіні: обирати ради і поширювати національну свідомість [13, с.110]. Також голова уряду зауважив, що у зв'язку з несприятливою зовнішньополітичною ситуацією ЗУНР не має можливості надати Закарпаттю військову допомогу. Підсумком зустрічі стала організація спеціальної інституції – «Секції пропаганди для угорусинів», завданням якої стала активна пропагандистська робота через надання якісної допомоги українськими фаховими культурно-освітніми виданнями. Таким чином, з початку свого існування ГНР через власних представників налагодила тісний контакт з урядом ЗУНР.

Упродовж листопада-грудня 1918 р. українські народні ради за прикладом ГНР в Ясіні були організовані на всій Гуцульщині і координували з нею свою діяльність.

Створення народних рад на всій території Закарпаття занепокоїло угорський уряд. Для запобігання радикалізації українського національного руху та умиротворення місцевого населення угорський уряд прагнув тримати ситуацію під контролем. З цією метою в уряді створено окреме міністерство для русинів, яке очолив угрофіл д-р Орест Сабов [7, арк.3-4]. Воно розробило законопроект про автономні права русинів-українців на території, де вони мають переважачою більшість (закон про «Руську Крайну») [8, арк.2-3]. Для обговорення даного законопроекту 10 грудня 1918 р. у Будапешті було проведено з'їзд, на який запросили близько 500 представників від українських сіл. Від ГНР у роботі з'їзду взяло участь вісім її членів [13, с.112].

Проводячи з'їзд русинів у Будапешті, угорська влада була переконана у схваленні і прийнятті законопроекту про автономні права русинів-українців. Проте українські делегати закликали вирішувати державну приналежність українців не в Будапешті, а на своїй рідній землі, і висловилися за об'єднання з Україною. З огляду на такий перебіг подій, було вирішено скликати з'їзд у Хусті. Таким чином, з'їзд у Будапешті показав наростання українських настроїв. З цього приводу С. Ключурака писав, що «це була перемога нашої національно свідомої інтелігенції і наших селян, які в чужому оточенні... не боялись провалити приготвлені пляни мадярської влади і її прислужників, наших ренегатів», «з'їзд став переломовим моментом у визвольній боротьбі нашого народу» [13, с.115-116].

Після повернення до Ясіні делегації 14 грудня 1918 р. відбулося засідання ГНР, на якому було схвалено позицію українських представників на з'їзді у Будапешті. Також було вирішено поповнити ГНР представниками усіх сільських рад на Гуцульщині від Бичкова до Ясіня, щоби ГНР могла «заступати всю нашу Гуцульщину» [13, с.116]. До ГНР входили голова, секретар та два члени від кожної місцевої ради.

18 грудня 1918 р. в Марамарош-Сиготі відбувся з'їзд делегатів Мараморощини, який мав на меті обрання красевої народної ради, яка б репрезентувала інтереси місцевого українства на відповідних заходах. З'їзд проголосив злуку українських земель в єдиній соборній державі. Так, представник ЗУНР д-р Осип Дудикевич на закритому засіданні делегатів

заявив, що з'їзд доказав: український народ Мадярщини бачить своє щастя тільки у з'єднанні з Україною [13, с.119]. Учасники з'їзду, найактивнішими з яких були представники Закарпатської Гуцульщини, відкинули проект угорського уряду щодо створення автономної «Руської Країни» та входження її до Угорського королівства. С. Ключурак зауважив: «...на зборах у Сиготі ми були свідками підйому духу у ще недавніх невільників, які тепер явно і сміло демонстрували свою приналежність до українського народу» [13, с.120].

Отже, представники ГНР взяли активну участь у роботі Будапештського і Сигітського з'їздів, на яких першочергово розглядалися питання про політичне майбутнє Закарпаття, зокрема його подальше перебування у складі Угорщини. Представники ГНР, як і більшості народних рад Мараморощини, ведучи активно полеміку з угрофілами, відстоювали і домагалися возз'єднання карпатських українців з Україною.

Активна діяльність ГНР, створення подібних рад в інших селах, сепаратистські рішення Будапештського і Сирітського з'їздів, неприйняття законопроекту про «Руську Країну» спонукали угорський уряд застосувати силовий метод для «наведення порядку» і вирішення питання подальшої державної належності Гуцульщини і Закарпаття загалом. З метою вивчення ситуації на місці до Ясіня 20 грудня 1918 р. прибув представник уряду Калман Фізеширі, який заявив, що в Будапешті ширяться чутки, ніби в Ясіні панує повна анархія та бандитизм. Тому йому доручено вжити необхідних заходів і подати відповідний звіт. Однак, проаналізувавши ситуацію, посадовець зауважив: «...у вас є більший порядок, як у нашому Будапешті» [13, с.122].

На його прохання 21 грудня 1918 р. відбулося чергове засідання ГНР, на якому К.Фізеширі закликав гуцулів до порозуміння з угорською владою. Проте від імені ГНР Микола Сабодюк підкреслив: «...ми з вами, з Угорщиною, фактично нічого спільного не маємо. Наша рада проголосила злуку з Україною. Нам вигідніше жити в одній державі із своїми братами-українцями» [13, с.123].

Така тверда і незалежна національна позиція ГНР спричинила окупацію Ясінянщини. 22 грудня 1918 р. угорський військовий батальйон перебрав владу у Ясіні до своїх рук, у результаті цього ГНР була ліквідована, а її члени пішли у підпілля. Але силовий спосіб «наведення порядку» аж ніяк не загальмував українське політичне життя. Соборницький рух українців Закарпаття лише посилювався.

Та, незважаючи на вказану обставину, представники ГНР Степан Ключурак, Євген Пуза, Іван Климпущ 2 січня 1919 р. взяли участь в урочистому засіданні Народної Ради ЗУНР, присвяченому злуці ЗУНР та УНР. На засіданні С.Ключурак уряду ЗУНР передав тверду волю населення: «приєднати до України землю, на якій вони споконвіку живуть, як невід'ємну України» [13, с.128-129]. Уряд в особі президента ЗУНР Є.Петрушевича погодився допомогти гуцулам невеликим військовим підрозділом, який був направлений на Ясінянщину під виглядом добровольців для підтримки повстання проти угорської влади.

Від 5 січня 1919 р. під виглядом підготовки до «Коляд» відбувалась активна підготовка повстання проти угорських окупантів. У ніч з 7 на 8 січня 1919 р. гуцули роззброїли угорський військовий контингент, жандармерію і поліцію. Члени ГНР, перебуваючи у підпіллі, спромоглися налагодити тісний контакт з урядом ЗУНР. Отримавши матеріальну допомогу і підкріплення людьми, що надійшло залізницею з Коломиї, 8 січня 1919 р. владу до своїх рук знову перебрала ГНР [4].

8 січня 1919 р. ГНР провела своє засідання, на якому було вирішено: всі рішення ради мають силу закону. Також на засіданні було розглянуто питання подальшої долі ГНР. Зважаючи, що «до України покищо нас не приєднали», було вирішено проголосити Гуцульську республіку [6; 12]. У результаті цього ГНР розпочала активну розбудову внутрішніх державних атрибутів новопроголошеної республіки.

Виконавчим органом Гуцульської республіки стала Українська народна рада, яку очолив Степан Клочурак. Було утворено дев'ять секцій (міністерств). Зокрема, військову секцію і секцію зовнішніх справ очолив Степан Клочурак, внутрішню – Дмитро Іванюк, харчову – Юра Кабалюк, господарську – Іван Тимчук, освітню і шкільну – Іван Марусяк-Кузьмич.

Офіційно з ініціативи Української Народної Ради було сформовано власне регулярне військо – «Гуцульську Народну Оборону» – шляхом реорганізації місцевої міліції, в яке вступали і галицькі стрільці. Незважаючи на допомогу від уряду ЗУНР, чисельність його не перебільшувала 1100 вояків.

10 січня 1919 р. Українська Народна Рада в Ясіні розповсюдила відозву «Брати Русини», в якій звучав заклик до ЗУНР і УНР допомогти українцям Угорщини: «Ходіть браття, подайте мені помічну руку, допоможіть мені скинути тяжкі кайдани тай стати вольним чоловіком! Прийміть мене до своєї великої хати, я хочу з вами жити в одній вільній, нероздільній Україні!» [13, с.137-139].

У зв'язку з численними зверненнями громад Марамарощини та проханнями голови Марамароської Русько-Української Народної Ради Михайла Бращайка щодо звільнення усєї території комітату від угорської влади, Українська Народна Рада, дізнавшись про переміщення румунських військ з Байя-Маре до Сигота, прийняла рішення про адміністративне підпорядкування і збройне визволення Марамароської землі. 13 січня 1919 р. Гуцульська Народна Оборона разом з військовим підрозділом уряду ЗУНР розпочала Марамарош-Сигітську військову операцію. Наступаючи в сигітському напрямку, гуцульське військо упродовж чотирьох наступних днів за активної допомоги місцевого населення та бездіяльності угорської адміністрації підпорядкувало українській владі територію Закарпатської Гуцульщини і більшу частину Марамарощини. 17 січня 1919 р. без бою був взятий Сигіт. У зв'язку з цим до Української Народної Ради надійшло прохання від Марамароської Русько-Української Народної Ради про наступ гуцульського війська на Хуст, аби перешкодити планам угорців розігнати з'їзд українців, призначений на 21 січня 1919 р. Однак 19 січня через

військову протидію та чисельний наступ румунських військ і значні людські втрати з боку українців місто було залишено. В оточенні опинилася частина гуцульського війська, яка згодом було інтернована [19, с.418].

Залишки війська змушені були евакуюватися на північ до Устерік, залишивши Великий Бичків та Рахів. В окупованих населених пунктах відбувалася “нагінка на свідомих українців” [10]. Тож, закріпившись на Ясінянщині, в територіальні межі Гуцульської республіки входили лише Ясіня, Чорна Тиса, Лазещина, Стебний, Кевелів, Кваси, Білин, Богдан, Відричка, Розтоки. Територія між Раховом і Трибушанами стала буферною зоною між силами Республіки і румунськими військами.

У досить складних політичних умовах та в рамках українсько-румунського військового протистояння відбувався з’їзд у Хусті 21 січня 1919 р. [22, с.265]. На з’їзд було вислано і делегацію від Гуцульської Республіки, яка активно пропагувала соборницьку ідею. Згідно з резолюцією з’їзду, „Всенародний Конгрес Угорських Русинів з дня 21 січня 1919 р. ухвалює з’єднати комітати: Мараморош, Угоча, Берег, Уг, Земплин, Шарош і Абауй-Торна з Соборною Україною” [9, арк.4зв]. На з’їзді було обрано Руську Центральну Народну Раду, делегація якої на чолі з Михайлом Бращайком вирушила до Станіславова та Києва, де передала соборницькі рішення українським урядам [2, с.61]. Таким чином, Хустський з’їзд, як і попередні представницькі зібрання українців, підтримав політичний курс на злуку з «Великою Україною» і беззаперечно закріпив соборницькі прагнення українців Закарпаття.

У лютому-квітні 1919 р. румунська військова окупаційна влада та силова протидія з боку угорців не сприяла налагодженню співпраці між місцевими українськими радами Гуцульщини і Марамарощини загалом. Тому з ініціативи Української Народної Ради Гуцульської Республіки і Руської Центральної Народної Ради 29 квітня – 1 травня 1919 р. у Станіславові відбувся з’їзд угорських українців. У роботі з’їзду взяли участь 132 делегати з 62 населених пунктів [16]. Однак, незважаючи на критичну внутрішньополітичну ситуацію (фактично окупацію), делегати «виявили тверду волю нашого народу з’єднатися із своїми братами-українцями і жити в незалежній Україні».

На початку травня 1919 р. румунські війська повністю окупували територію Гуцульської Республіки. Газета “Народ” писала: “...румуні поступають в занятих ними комітатах Мармарош та Берег по варваськи” [11]. 11 червня 1919 р. Українську Народну Раду було розігнано румунами. У зв’язку з чим, вона пішла у підпілля і продовжила боротьбу за національне визволення українців.

Як результат, національно-державницьке будівництво та політична консолідація місцевого населення навколо української національної ідеї стали механізмами національної ідентичності гуцулів Закарпаття. Проголошення та існування ГНР і Гуцульської республіки стало результатом активізації національної свідомості українців Рахівщини та показало їхні соборницькі прагнення. З цього приводу С. Клочурак писав: «...у нас, особливо у східньому Підкарпатті, крім орієнтації на Україну, іншої орієнтації не було».

Отже, національно-визвольна боротьба на Закарпатті мала практичне значення для гуцулів, котрі, усвідомлюючи своє історико-культурне коріння, активно включилися в боротьбу за незалежність та соборність української державності. Вони показали закономірність піднесення національно-визвольного та етнокультурного руху населення Закарпатської Гуцульщини і сприяли з'ясуванню політичної позиції місцевого населення в українському націотворчому та державотворчому аспекті.

Джерелаталітература: 1. Вегеш М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1919 роках: Матеріали до спецкурсу для студентів іст. фак. – Ужгород, 1996. – 62 с.; 2. Вегеш М., Гречанюк Н. Національно-визвольні змагання українців Східної Галичини і Закарпаття в 1918 – 1950 рр. XX ст. – Ужгород, 2003. – 187 с.; 3. Віднянський С. Проблема самовизначення і розв'язання питання про державну приналежність закарпаття після першої світової війни // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – №16. – С.104-115; 4. Відсвятування гуцульського повстання // Нова Свобода. – 1938. – Ч.138; 5. Гуцульщина // Руська нива. – 1920. – 21 новембра; 6. 20-ті роковини гуцульського зриву // Діло. – 1939. – 13 січня; 7. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – ф.59, оп.1, спр.1.– 16 арк.; 8. ДАЗО. – ф.59, оп.1, спр.3. – 3 арк.; 9. ДАЗО. – ф.59, оп.1, спр.10. – 4 арк.; 10. Закарпаття // Республіка. – 1919. – 18 марта; 11. 3 “Руської Країни” // Народ. – 1919. – 19 мая; 12. Клемпуші. Кілька слів щодо “Гуцульської республіки” // Українське слово. – 1938. – 6 січня; 13. Клочурак С. До волі. Спомини. – Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978. – 189 с.; 14. Мушинка М. Лицар волі: Життя і політико-громадська діяльність Степана Клочурака. – Ужгород, 1995. – 282 с.; 15. Мушинка М. Степан Клочурак – засновник і президент “Гуцульської Республіки” // Домашевський М. Історія Гуцульщини. – Львів: Логос, 2000. – Т.V. – С.500-506; 16. Народи Угорських Українців в Станиславові // Народ. – 1919. – 1 мая; 17. Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ. (1918–1945) / Ужгородський державний університет, Інститут карпатознавства. Відп. ред. І.Гранчак. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 633 с.; 18. Письма з краю // Діло. – 1910. – 17 серпня; 19. Піпаш В. Гуцульська республіка – предтеча Карпатської України // Матеріали міжнародної наукової конференції “Українські Карпати: етнос, історія, культура”. – Ужгород, 1993. – С.413-419; 20. Проти “української пропаганди” в Угорщині // Діло. – 1917. – 8 падолиста; 21. Ринажевський Б. Становлення національної державності в Закарпатті (1918 - 1939 рр.): Автореф. дис... юрид. наук: 12.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Львів, 2004. – 19 с.; 22. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К.: Українська видавнича спілка, 2000. – 432 с.; 23. Троян М. Революційно-визвольна боротьба трудящих Закарпаття наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. // 3 історії західноукраїнських земель. – К.: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1958. – С.97-114; 24. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. – Нью-Йорк: Накладом Карпатського Союзу, 1984. – 189 с.; 25. Шандор В. Закарпаття, історико-правний нарис ІХ ст. – 1920. – Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1992. – 292 с.

FROM HUTSUL FOLK RADA TO HUTSUL REPUBLIC: THE LOCAL ASPEKT OF THE UKRAINIAN STATE-FORMING IN TRANS-CARPATHIAN HUTSULSHCHYNA IN NOVEMBER 1918 – JUNE 1919

In the article the participation of the Trans-Carpathian Hutsuls in the Ukrainian state-forming process is analysed. The creation of Hutsul Folk Rada (HFR) and its activity is cleared up. The internal policy position of HFR and the foreign-policy circumstances which were instrumental in the consolidation of the Ukrainian idea of collectivism in Trans-Carpathian Hutsulshchyna are analysed. The proclamation of Hutsul Republic and its activity showed the real claims of the population of the Ukrainian state.

УДК 025:32(477) “18”/”19” + 025.171(477)”18”/”19”

Сергій МІЩУК

**ДОСЛІДЖЕННЯ КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК ВОЛИНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

У статті представлено внесок українських вчених, які збирали, досліджували й охороняли багатоаспектну і різноманітну книжкову спадщину Волині, що зберігалася в бібліотеках, архівах та приватних зібраннях.

Ключові слова: рукописи, стародруки, камеральна археографія, бібліографія, книгознавство, науковий опис рукописів.

У другій половині ХІХ ст. в Україні відбувається значна активізація науково-реєстраційної діяльності у галузі обліку та камерального опису рукописних книг та стародруків. У цей час починається формування історико-книгознавчих досліджень та розвиток камеральних методів аналізу книжкової спадщини. Формуються методологічні засади аналізу книжкових пам'яток, накопичується описовий матеріал. Ці процеси є важливою умовою формування практичної стадії не лише археографії та бібліографії, а й історичного книгознавства. У цьому процесі брала участь велика кількість дослідників з різних регіонів України, як церковних істориків і філологів, так і університетських літературознавців та історіографів, які вивчали літературний та історико-культурний процес через дослідження історичних джерел. Стараннями окремих подвижників в Україні формувалися наукові центри дослідження книжкової спадщини та історико-культурних пам'яток. Вивчення історії зародження наукової збирацької діяльності в галузі книжкової спадщини в Україні у другій половині ХІХ ст. та шляхів створення власної української археографо-бібліографічної школи, її представників, загального та особливого в її доробку, вивчення регіональної специфіки є актуальною темою сучасних історико-книгознавчих досліджень.

Доля надзвичайно цінних книжкових скарбів Волині, що на сьогодні розпорошені у різних книгосховищах та архівосховищах України, є одним

з важливих завдань історико-книгознавчої науки. Волинські книжкові пам'ятки представляли значний загальноукраїнський інтерес, і за відгуками дослідників, зокрема С.Т.Голубева, Г.К.Богуславського, В.М.Перетца та інших, були надзвичайно цінними для історії української культури [1].

Доля багатьох з них частково висвітлювалася в працях сучасних істориків бібліотечних і архівних скарбів Волині, скажімо, в працях Є.А.Біленького, С.О.Булатової, М.Ю.Костриці, Н.В.Миронець, І.І.Ярмошика та інших [2].

У зв'язку з активізацією збору та вивчення старовини в другій половині XIX ст., в науковий обіг вводяться численні пам'ятки книжкової культури, а у 70 - 80 роках XIX ст. надзвичайно активно вивчаються регіональні, у тому числі волинські, книжкові старожитності. У цей час на волинських теренах працювала когорта визначних вчених. Одним з перших звернув увагу на скарби волинських книжкових і архівних сховищ М.І.Петров, який після закінчення Київської духовної академії викладав словесність у Волинській православній духовній семінарії (далі – ВПДС) у м.Кременці. Під час викладання у семінарії він очолив редакцію започаткованого у 1867 р. часопису “Вольнские епархиальные ведомости”. У ті роки його увагу привернуло архів семінарійського правління ВПДС, а також багаті архіви і бібліотеки м. Кременця, Почаївської лаври, Братського Богоявленського монастиря, відомості про котрі увійшли до праці М.І.Петрова “Очерк истории православной духовной школы на Волыни”, опублікованої в “Трудах КДА” у 1867 р. (Т. 1). У цей час він публікує ще одну свою працю - “Краткие сведения о православных монастырях Вольнской епархии, в настоящее время несуществующих” [3]. На основі дослідження документальних джерел у цих працях містяться відомості про наявність рукописних і книжкових фондів, які там зберігалися. М.І.Петров, за власними спогадами, багато часу провів у цей період викладацької діяльності у ВПДС, де описував та розбирав фонди рукописних та книжкових фондів книгосховища Почаївської лаври і де він отримав перші уроки палеографічного та бібліографічного опису рукописних книг та стародруків [4]. Пізніше, в 1882 р., на запрошення Духовного собору Почаївської лаври він атрибутував, текстологічно дослідив та опублікував цінну рукописну пам'ятку XVI – XVII ст. “Повчання преподобного Іова”, ігумена Почаївського, яка знаходилась в бібліотеці Почаївської лаври [5]. Разом із відомим українським етнографом і фольклористом П.П.Чубинським М.І.Петров як член Російського географічного товариства (з 1870 р.) провів кілька експедицій на Волинь. Внаслідок чого у 1872 р. зібраний ним матеріал був опублікований у 3-му томі “Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край”, за що отримав від Імператорського Російського географічного товариства подяку [6].

Першим з дослідників, який здійснив бібліографічний опис книжкової спадщини ВПДС, був І. Тихомиров. У 1889 р. він видав “Систематический каталог книг на церковно-славянском и русском языках фундаментальной библиотеки Вольнской духовной семинарии” (Почаев, 1889). Складений досить побіжно, цей каталог відображав склад бібліотеки, коли найцінніша

її частина, як відомо, була у період створення ЦАМ передана до бібліотеки КДА. Хоча, на думку деяких дослідників, цей каталог про найціннішу частину бібліотеки – рукописи та стародруки – містив “відомості розкидані, неповні й неточні”, і на сьогодні – це єдиний зведений каталог, що є історичним джерелом складу і змісту бібліотеки [7, арк.105].

М.Трипольський вивчає волинські рукописні євангелія. У його власній збірці було унікальне Євангеліє 1571 р., яке він назвав “Волинським”. М.Трипольський описує та аналізує свій рукопис, публікує великі фрагменти тексту, порівнюючи його з текстом Пересопницького Євангелія 1565 - 1571 рр., вважаючи, що Євангеліє 1571 р. було списком відомого Пересопницького рукопису, однак його не можна вважати копією Пересопницького [8, с.1 - 114]. Про цінність Євангелія 1571 р. першим писав Павло Житецький у спеціальній праці про Пересопницьке Євангеліє, пізніше – О.Назаревський і Г.Богуславський [9]. М.Трипольський був відомим дослідником рукописно–книжкових пам’яток, істориком волинських православних церковних братств та друкарень [10]. О.Назаревський підкреслює, що, крім цього рукописного Євангелія, у Миколи Трипольського був дуже цінний примірник Острозької біблії 1581 р., що мав багато приписок, які він підготував до друку та планував видаги. М.Трипольський подає зовнішній ґрунтовний опис рукопису: аналіз оправи, її прикраси та записи на оправі, розглядає папір, його специфіку, поле тексту, розташування зачал, нумерацію та інші знаки, кількість і збереженість зошитів, поаркушевий аналіз тексту та його написання, зміст Євангелія. Він пробує охарактеризувати переписувача цієї пам’ятки, без сумніву, волинянина з м. Володимира-Волинського, а також подальшу долю володаря рукопису Севастіана Коссовича, настоятеля собора у Володимирі, мецената В.П.Загоровського тощо. На жаль, подальша доля рукописів та книжок М.Трипольського невідома.

У 1877 р. С. Барановський видає працю про історію волинських православних друкарень [11, с. 763–787].

Рукописи Почаївської лаври, передані до Церковно-археологічного музею при КДА, вперше були описані В. Березіним [12]. Роботу високо оцінили й висунули на Євгенієво-Румянцевську премію.

Детально описує Євангелія житомирських та київських книгосховищ відомий уже на той час текстолог та мовознавець Г. Я. Крижанівський, який додає ґрунтовний палеографічний опис рукописів, проводить мовно-текстологічне порівняння. Він відзначив важливу роль деяких рукописних пам’яток XV–XVIII ст. для історії Волині: Четвертинське тетроевангеліє XV–XVI ст., Кам’янець-Стромилівське тетроевангеліє 1567 р., Любарське тетроевангеліє XVI ст., Язловецьке (Подгоранське) тетроевангеліє XVI ст., Безанівське (Мнишинське) тетроевангеліє XVI ст., Коптівське тетроевангеліє XVI–XVII ст., Волковецьке тетроевангеліє XVII ст., Вичинське тетроевангеліє поч. XVIII ст., а також Тригірське Толкове євангеліє XVII ст., написаних у галицько-волинському краї, що містять значний матеріал щодо вивчення мови, зокрема в пізніших текстах. Дослідження являє собою дуже докладне

описування і датування змісту, оправи, записів, порівняльний аналіз текстів тощо. Багато уваги він приділяє принципам датування, можливостям за різними ознаками з'ясувати походження рукопису і тексту, іншим специфічним особливостям мови в діалектологічному контексті [13].

Значний внесок у збирання, дослідження та охорону волинських книжкових старожитностей вніс О.Фотинський. Він був одним із засновників Волинського церковно–археологічного товариства (далі – ВЦАТ) та Волинського єпархіального давньосховища (далі – ВСД). У 1899 р. був делегатом XI Археологічного з'їзду в Києві, де виступив з доповіддю та організував виставку волинських старожитностей. Брав участь у створенні та діяльності Товариства дослідників Волині (далі – ТДВ), яке діяло у Житомирі в 1900 – 1920 рр. [14].

О. Фотинський здійснював велику збирацьку роботу у ВСД, проводив обліковий опис музейних предметів та документів, що надійшли за 1893-1898 рр. Бібліографічні відомості про шляхи комплектування цієї збірки містяться у підготовленому ним виданні “Краткое описание предметов, поступивших в Волинское Епархиальное Древлехранилище” у трьох випусках [15].

В “Кратком описании предметов, поступивших в Волинское Епархиальное Древлехранилище” він подає археографічний опис пам'яток, виділяючи рукописи та стародруки від речових пам'яток та приділяючи їм значну увагу. Його стислий опис повністю відображає високий рівень камеральних методів української археографічної школи кінця XIX ст. Опис кожної книги містить назву, тип письма, розміри, кількість сторінок, опис оправи та її оздоблення, філіграні (водяні знаки). Повністю передаються заголовки, передмови, колофони, записи, усе супроводжується коментарями. Збірники розписуються за статтями.

Не завжди автор бере на себе сміливість датувати рукопис, однак надає таку можливість тим, хто обізнаний у датуванні за філігранями. Серед вказаних О. Фотинським рукописних книг XV–XVII ст. з бібліотеки Дерманського монастиря слід зазначити: твори св. Діонісія Ареополіта, “Паранесис” Ефрема Сирина, Повчання Григорія Богослова, Бесіди Іоанна Златоуста, збірники повчань та житій, “Маргарит” кін. XV – поч. XVI ст., Євангеліє толкове, мінеї місячні тощо. Від Тригірського монастиря надійшли численні копії привілеїв, грамот, листів різним монастирям, зокрема Канівському.

О. Фотинський завжди показує історію рукопису, його походження, попередніх власників (це переважно священики різних повітів, які дарували старі євангелія та документи). Так, від настоятеля Кременецького собору о. протоієрея Ієроніма Туркевича надійшли документи із соборного архіву. Докладно О. Фотинський описує і стародруки, приміром, Бreviарій 1767 р., Псалтир почаївського видання 1789 р., Євангеліє окладне 1780 р., “Зрелище Креста Христова”, 1741 р. тощо. З метою більш точної атрибуції для вчених він розписує пам'ятки повністю за змістом.

Йому належить й започаткування такого відомого видання, як “Волинский историко-археологический сборник” (далі – Збірник) органу ВАТ. Багато

зусили особистої наукової праці він доклав у кожний випуск Збірника. Хоча вийшли усього два фундаментальні випуски, вони стали помітним явищем в історіографічному процесі України, відрізнялися науковою змістовністю. У Збірнику були вміщені описи і дослідження рукописних та книжкових пам'яток, документів з історії монастирів, публікувалися ґрунтовні краєзнавчі, наукові та науково-популярні праці, дослідження пам'яток старовини, повідомлення, інформація та хроніка наукових подій [16, с.3-6].

За його відомостями, опублікованими у Збірнику станом на 5 січня 1895 р., за рахунок багатьох пожертвувань за цей період у ВЄД перебувало на обліку 537 рукописів і надійшло 602; 183 прим. стародруків та надійшло 12 прим. в 22 томах. Однак, зрозуміло, що повного переліку цих рукописів та стародруків на той час не було складено [17,7-8].

Відомості про поповнення ВЄД наводить Д. І.Абрамович, який на початку 1900-х років був відряджений на Волинь Імператорською Академією наук в Санкт-Петербурзі, що проводила археографічні експедиції по всіх регіонах Російської імперії з метою реєстрації пам'яток культури, в тому числі рукописних та книжкових збірок [18,61-70].

Підводячи підсумок, можна зазначити, що українські вчені зробили значний внесок у збирання, дослідження та охорону книжкових пам'яток Волині у другій половині ХІХ ст. У цей період переважна кількість наукових описів рукописних книг і стародруків мали охоронне та науково-інформаційне значення. У цей час формуються методичні засади історико-книгознавчого підходу до опису книги. Кожен з дослідників вносив свою лепту у дослідження книжкової спадщини. Значення таких описів має не лише теоретичне (з огляду на розвиток кодикології, книгознавства, мовознавства, історії книги), а й важливе практичне значення – вони дозволяють оцінити історико-культурну спадщину Волині, а також простежити її надзвичайно складну долю в ХХ ст.

Сьогодні вимальовується перспектива проведення науково-бібліографічної реконструкції багатьох книжкових зібрань України. Усі найцінніші рукописно – книжкові пам'ятки Волині збереглися в складі Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського і не постраждали під час Другої світової війни. Сьогодні вони перебувають у відкритому доступі і є цінним джерелом історії рукописно-книжкової спадщини Волині, а також історико-бібліографічним джерелом історичного бібліотекознавства та книгознавства. Ці дослідження відкривають перспективу в наступному розвитку книгознавчих, археографічних і культурологічних досліджень України.

Джерела та література: 1. Голубев С.Т. Археологическая заметка о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях Волинской епархии // Труды КДА. – 1876. – Т.1. – К., 1876. – С.613 – 631; Богуславский Г.К. Волинские рукописные евангелия и апостолы // Труды ІХ археол. съезда в Вильне 1883. – Т.2. Табл. 24. – С.307; Перетц В.Н. Отчет об экскурсии

семинария русской филологии в Житомир 21-26 октября 1910 года. - К.: Императорского Университета Св. Владимира, 1911. **2.** Біленький С.А. Фонд Шодуарів: історія надходження колекції // Бібліотечний вісник. - К., 2000. - №5. - С.31 - 34; Біленький С.А., Булатова С.О. Матеріали з історії бібліотеки баронів де Шодуар у фондах Інституту рукопису НБУВ (архівна та рукописна спадщина) // Рукописна та книжкова спадщина України. - К., 2000. - Вип. 6. - С.56 - 74; Костриця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. - Житомир: Вид - во М.А.К., 2001. - 220 с.; Миронець Н.Р. Бібліотека барона Ф.Р.Штейнгеля як науково - дослідний відділ Городоцького музею Волинської губернії // Рукописна та книжкова спадщина України. - К., 2003. - Вип. 8. - С.56 - 74; Ярмошик І.І. Волинь в історико - краєзнавчих дослідженнях ХІХ - ХХ ст. - Житомир, 2003. - 215 с. **3.** Петров М.И. Очерк истории православной духовной школы на Вольни // Труды КДА. - Т.1. - К., 1867. - С.180 - 242; Він же. Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // Волынские епархиальные ведомости. - 1867 - 1868. - №№1 -8. **4.** Петров Н. Записка о состоянии Церковно - археологического музея и общества при Киевской духовной академии за первое десятилетие их существования // Чтения ЦАО. - К., 1883. - Вип.1. - С.1 - 3. **5.** Пчела Почаевская, Изборник назидательных поучений и статей, составленных и списанных преподобным Иовом, игуменом Лавры Почаевской (1581 - 1651), изданный в переводе с славянского на русский язык, по собственной рукописи преподобного, под редакцией профессора Киевской духовной академии Н.И.Петрова. Почаев, 1884. Рец. С.Голубева // КС. - 1885. - №1. - С.157 - 167. **6.** ІР НБУВ, ф.1, ак. 148 зв. **7.** Попов П.М. Рукописи й стародруки Житомирських фондів як джерела до історії літератури феодальної доби. Рукопис. [1933]. - ІР НБУВ, ф.285, №516, арк.105. **8.** Трипольский Н. Волынские рукописные евангелия ХVІ ст. // Волынский историко-археологический сб. - Житомир, 1900. - Вип. II. - С. 1-114. **9.** Житецкий П. Описание Пересопницкой рукописи ХVІ ст. - К., 1876. - 79 с.; Занятия профессорского стипендианта А.А.Назаревского. // Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21-26 октября 1910 года. - К.: Императорского Университета Св. Владимира, 1911. - С.47 - 51; Г.К.Бугославский. Волынские рукописные евангелия и апостолы // Труды ІХ археол. съезда в Вильне, 1883. - Т.2. Табл. 24. - С.307. **10.** Трипольский Н. Волынские православные церковные братства и их деятельность. - Житомир, 1892. - 223 с.; Він же. Древние волынские типографы и их издания. - Житомир, 1892. - 19 с.; Він же. Документы, относящиеся к древней истории православного Почаевского монастыря на Вольни // ВИАС. - Вип. 1. - Почаев - Житомир, 1896. - С.1 - 7; Він же. Дерманский архимандрит Мелетий Смотицкий, его сочинения и надгробная надпись на его могиле в Дермани // ВИАС. - Вип. 1. - Почаев - Житомир, 1896. - С.7 - 9 (Праці у т.1. ВИАС - в "компакте, без нумерації - С.М.). **11.** Барановський С. Краткие исторические сведения о бывших на Вольни православных типографиях // Волынские епархиальные ведомости. - 1877.

– № 18. – С. 763–787. **12.** Березин В. Описания рукописей Почаевской Лавры, хранящихся в библиотеке Музея при Киевской духовной академии. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1881. **13.** Крыжановский Г. Рукописные евангелия киевских книгохранилищ. Исследования языка и сравнительная характеристика текстов. – К., 1889; Він же. Рукописные евангелия Волынского епархиального древлехранилища // Волынский историко-археологический сборник – Почав - Житомир, 1896. – Вып. 1. – С. 1–75. **14.** Костриця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: Вид – во М.А.К., 2001. – С.44 – 45, 52; Яρμοшик І.І. Волинь в історико – краєзнавчих дослідженнях ХІХ – ХХ ст. – Житомир, 2003. – С.178. **15.** Краткое описание предметов, поступивших в Волынское Епархиальное Древлехранилище. – Вып. 1. – 1893; Вып. 2. – 1894; Вып. 3. – 1899. **16.** Дахненко Л.О. Сто років Волинському епархиальному давньосховищу // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського епархиального давньосховища / Гол. редкол. Б.А.Кругляк. – Житомир, 1993. – С.3 – 6. **17.** Отчет о состоянии Волынского Церковно – археологического общества в 1894 году: Возникновение Волынского Церковно – археологического общества и епархиального древлехранилища // Волынский историко – археологический сборник. Вып. 1. – Почаев – Житомир, 1896. – С.7 – 8. **18.** Абрамович Д.І. Отчет Отделению русского языка и словесности Императорской Академии Наук за 1902 г. // Сборник Отделения русского языка и словесности за 1902 г.- СПб, 1902. – Т. 84. – Прил. С.61 – 70.

Strgii MISHCHUK

DEVELOPMENT OF BOOK SIGHTS OF VOLHYN IN THE SECOND HALF OF XIX ITEM

In the article is reviewed the development of the Ukrainian scientists, which collected, researched and guarded the multidimensional and various book legacy of Volhyn, which was kept in libraries, archives and private collections.

УДК: 394.6(477.85)

Вікторія ГРЯБАН, Михайло ЧУЧКО

ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ ЩОРІЧНИХ ЯРМАРКІВ У ЧЕРНІВЦЯХ

Ринок, або як його ще називали в провінції базар, був осередком всієї торговельної діяльності невеликих міст. Особливе значення в житті городян та жителів сіл відігравали в минулому щорічні кількатижневі базари – ярмарки, на яких люди не тільки продавали та купували, а й розважалися.

Історія ярмарків, що діяли на території, яку нині охоплює місто Чернівці, залишається ще недостатньо вивченою [13; 15; 18; 19]. Найбільше публікацій присвячено відомому Петрівському ярмарку. Проте і його опис здійснюється, як правило, на основі досить обмеженого кола джерел [5; 9; 16; 19]. Особливого ретельного дослідження вимагає стан ярмаркової торгівлі в буковинській столиці у міжвоєнний час, а також на сучасному етапі, коли міська влада

спробувала реанімувати ліквідований у радянський час Петрівський ярмарок в нових соціально-економічних умовах. Отже, дана проблема залишається актуальною і потребує комплексного вивчення на основі залучення маловідомих джерел та новітніх наукових праць. Це дозволить розширити не лише коло наукових проблем, що порушуватиметься у пропонуваному дослідженні, але й простежити динаміку розвитку ярмаркової торгівлі в місті Чернівці у різні хронологічні періоди історії буковинської столиці.

З джерел відомо, що нормативне оформлення ярмаркової торгівлі у Чернівцях було здійснено першим міським статутом, затвердженим у Відні 8 лютого 1786 р. Зокрема, у §34 статуту стосовно цього зазначалося, що у Чернівцях, які досі не мали ярмарків, “з метою сприяння індустрії та стимуляції торгівлі в місті” заведено дворічні ярмарки на православні свята Богоявлення (17(6) січня) та Петра і Павла (10(29) липня). На них кожен міг вільно з’явитись і, маючи оплачений патент, привезти незаборонені товари [19, с. 86].

Проте ринковий збір та плата за місце, запроваджені міським статутом 1786 р., невдовзі були обмежені Надвірною військовою радою у Відні. Лише у 1796 р. в міських бухгалтерських книгах, як зазначав австрійський історик Р. Ф. Кайндль, було відображено “плату за місце на Петрівському ярмарку”, а “орендну плату за місце на щорічному ярмарку від шинкарських прилавків і палаток” – у 1797 р. Річна виручка від зборів за місце на щорічних ярмарках становила в 1796 р. тільки 13 фл. 6 кр., у 1797 р. – лише 14 фл., однак у 1800 – 1803 рр. – уже 27 фл. 30 рейнських кр. 12 квітня 1807 р. Галицька губерніяльна управа дозволила у м. Чернівці збирати плату за місце на щорічних та щотижневих базарах за тарифом, розробленим бухгалтерією Буковинського округу. Спочатку гроші збирали власними силами, проте невдовзі це право передали в оренду. У 1843 р. плату за місце взагалі скасували, але в 1851 р. її знову відновили, визнавши за необхідну [16, с. 220-221].

Загалом з двох ярмарків, запроваджених міським статутом 1786 р., як відзначав Р. Ф. Кайндль, особливо добре відвідували Петрівський [16, с. 275]. Збереглися чисельні описи цього ярмарку сучасниками XIX – початку XX ст. Так, очевидець, котрий опублікував у віденському журналі один з перших описів Петрівського ярмарку влітку 1832 р., свідчив, що торги відкривалися святковою процесією членів магістрату з міським прапором попереду, яку супроводжувала гучна музика і за якою рухалася щільна юрба. На Кримінальній площі голова магістрату вітав учасників, бажаючи їм успішної торгівлі. Таке ж вітання він ще раз виголошував на “міській толоці” [5, с. 13]. За словами дописувача, у цьому місці “недалеко від міста, з наметів і землянок постає нове місто. Там поруч з тисячами й тисячами овець, коней та худоби, поряд з дрібничками, що задовольняють найпростіші потреби, пропонують також предмети розкошу і високої вартості. З цих чисельних хаток лунає гучна циганська музика, яку супроводжують монотонний тупіт молдавського танцю чи стрімкі стрибки вальсу або

мазурки. Одним словом, два тижні ярмарку – довге і веселе народне свято – є для спокійного спостерігача видовищем, що особливо захоплює своєю різноманітністю” [16, с. 275].

Розповідаючи про свої перші дитячі враження від Чернівців другої половини ХІХ ст. у торгові дні, Р.Ф. Кайндль згадував, як бачив на розі вулиць Новий світ та Руської селян і селянок “у їхніх мальовничих строях із запряженими волами й кіньми; повертаючись з ринку додому, вони пили горілочку та напували свою худобу біля старого мурованого колодязя. А іншим разом – крик і рев: сотні биків женуть просто вулицею, так що все мусить втікати, наче в оповіданнях Купера. Або вулиця перетворюється у потік, що скаче і кувікає, – то женуть на ярмарок свиней. Або ж провозять довгі валки возів, навантажених лантухами з хлібом” [6, с. 179-180].

За твердженням австрійського народознавця, жандармського офіцера Е. Фішера, до будівництва залізничної мережі ярмарки, зокрема Петрівського у Чернівцях, були значними пункти концентрації торгівлі в краї. І лише після з'єднання європейської мережі з Буковиною торгівля набула небувалого розмаху, але водночас відвідувані колись чисельними торговцями щорічні ярмарки почали сходити до рівня щотижневих базарів [14, с. 466]. Як наголошував у 1908 р. Р. Ф. Кайндль, ці процеси зачепили й Петрівський ярмарок у Чернівцях. “В останні десятиріччя, – писав він в “Історії Чернівців”, – значення цього ярмарку відчутно зменшилося, а ярмарок на православне свято Богоявлення взагалі не зміг розвинути” [16, с. 275].

З огляду на втрату ярмарками свого колишнього економічного значення, на початку ХХ ст. жителі Чернівців сприймали Петрівський ярмарок не так за пункт концентрації торгівлі, а більше як за данину традиції, котра справляла велике враження на відвідувачів. Це промовисто відображено у працях та спогадах сучасників. Так, відомий свого часу в Чернівцях письменник, професор Франц Порубський у 1906 р. зауважував про старий чернівецький щорічний торг у день св. Петра і Павла: “Поважний фрагмент наших старих добрих часів цей Петрівський ярмарок. У німецьких землях відомий як „Мессе”, а на землі буків поширився під назвою „Ярмарок”(Jahrmarkt). Але що Чернівецький ярмарок раніше для зацікавлених зблизка та здалеку означав, можуть розповісти, звичайно, тільки наші старі люди: ділова зустріч, в якій надавалась можливість взяти участь тільки один раз в рік. Через відсутність модерних та зручних транспортних засобів пряму реалізацію різноманітних бажань великої та малої публіки, в сьогодинньому розумінні, неможливо було уявити. Він сприяв родичам, друзям, знайомим неочікуваній веселій зустрічі після можливо річної розлуки, яку відповідно відзначали за радісною чаркою” [17, с. 101-102].

Ф. Порубський відзначає, що нині часи змінюються, і “Чернівці тепер стали з малих великими і завдяки розповсюдженим гілкам комунікації доступними для багатих і бідних. Що в свій час пропонував виключно Петрівський ярмарок, сьогодні у великій кількості пропонує бідним селянам чи на один ступінь вищій „шляхті” в понеділок та п'ятницю щотижневий

базар” [17, с. 101-102]. Проте, за словами Ф. Порубського, щороку все одно проводиться Петрівський ярмарок, який відкривають урочисто, з музикою. Як зауважує письменник, “це з боку громади нашого міста шанобливе віддання належного звичая та традицій краю. Наші наївні діти краю хочуть мати старого „Петра” і було б надзвичайно негречно цю консервативну народну традицію свавільно припинити.

І так ми бачимо як наш „Штурмлюг” („Sturmwiese”) (тепер вул. Бахрушина і територія Центрального ринку. – *В.Г., М.Ч.*) увечері напередодні перед насиченим подіями Петровим днем, перетворюється на яскравий табір, для того щоб втомленим від дороги подорожуючим з Фундул-Молдови, Котул-Остріци, Лігучени-Теутулуй і т.д. надати можливість ночівлі. Вони всі не боялися довгого шляху з сумнівними розвагами в жагучу літню спеку, щоб вчасно прибути на урочисте відкриття „ярмарку”: завтра взяти участь у звичних танцях перед магістратом під звуки циганських музик, що грали марш „Маргарити”, і в щасливому випадку вихопити на „Старому ринку” склянку безкоштовного шнапсу з твердою соленою соломкою” [17, с. 102-103].

Особливе враження справляла святкова церемонія, пов’язана з відкриттям та завершенням ярмарку. Як свідчить Ф. Порубський, “обов’язкове танцювальне відкриття на незвичному для селян танцмайданчику, на забрукованій площі „Ринок” перед магістратом, пройшло згідно плану; після послідовного подолання селянських моральних незручностей та сором’язливості перед багатоголовою зацікавленою міською публікою, останні акорди народного гімну закінчували трьохразові викрики „Ура”; святковий парад під веселі звуки музики доходив до старого ринку; народ, що зібрався, отримав від присутніх службовців ринку звичні побажання до Петрівського ярмарку та немінуча боротьба за склянку шнапсу з веселими та похмурими результатами знайшла свій кінець. Тільки ті, хто не отримали цієї рідкісної гратифікації, переносили єдину надію на наступний Петрівський ярмарок: ця природна втіха може якоюсь мірою заспокоїти в розпалі боротьби розпалені почуття.

Сьогодні свято, тому сільські відвідувачі Петрівського ярмарку переносять свої справи на наступний день або навіть на наступний тиждень – оскільки цей великий ярмарок продовжується цілих 14 днів і пропонує на „Штурмлюзі” безкоштовний табір допоки не зжене дощ. Сьогодні наші селяни хочуть розважатися у великих визначних Чернівцях – гарячий день для наших корчмарів.

Вільними групами – не натовпом гуляють вони по вулицям міста. Це додає повітрю в Чернівцях нового дивного домішку, а саме різкого запаху овечих шкір, котрий виходив з їхнього святкового одягу, одягненого, незважаючи на палючі промені сонця, яке підсміювалося над несвоечасним поганим провідником тепла. Але свято вимагає такого наряду з овечої шкіри. Незважаючи на будь-яку спеку, вони носять гордо і хвалькувато на показ свої зовсім нові сардаки” [17, с. 104].

Ф. Порубський відзначає, що “найцікавіше як завжди – пропонується на Австрійській площі. Відома селянська любов до видовищ, яка в багатогодинному німому здивуванні розчиняється, пропагується тут за допомогою гротескних зовнішніх спокус, до яких приєднуються час від часу заточені фрази і шумні викрики з уже охриплих горлянок закликачів. Набожні слухачі, з відкритими ротами, в тісноті уважно слухають цікаві описи невтомних аніматорів перед ларьком. Але що ж прив’язує цікавість роззяв – це розмаїття виставлених різноманітних блискучих предметів, котрі кожний відвідувач як „перечинок” може виграти [...].

Спрагли клієнти шумно стоять навколо „Селянської кав’ярні”, одного довгого стола, на якому стоять в ряд великі скляні посудини з готовим чаєм чи лимонадом, і отримують за два геллери їхні порції. Швидко негармонійне сьорбання породжує для тонкого вуха не зовсім мелодійну музику...

Перед тиром стрільці-дилетанти тренують своє влучне око за допомогою старанних промахів, інший натовп осаджує лавку одного хвалькуватого „швидкого продавця”, який продає велику кількість предметів за безцінок, тільки за 1 крону, – звичайно поки має запас...

За захисною стіною однієї палатки грають в „колобок” (азартна гра в кості). Беззвучно літають кості з засмальцьованого капелюха „банкіра” на підлогу, і гравці, що навпочіпки сидять навколо, повинні часто звертатися до своїх кишень, щоб дати внесок „дивному везінню банкіра”. Деякі вже дуже через це стали розлючені і як спасіння, покликаний прагнучим помсти невдахою, з’являється поліцейський, арештовує зблідлого банкіра, попередньо пояснивши зламаним обдуреним нечисті маніпуляції цього хитрого шахрая: хитра шельма вклав у кості свинець і таким чином цей важкий метал буквально „схилив” вдачу на його бік. Це розважальна сторона нашого ярмарку” [17, с. 105-106].

Інший чернівчанин, австрійський письменник Георг Дроздовський теж описав свої враження від щорічного міського торгу в день св. Петра і Павла. У своїх спогадах він, зокрема, зазначав: “Кому ж залежало на тому, аби побачити Буковину в її кращих взірцях, тому варто було просто відвідати тижневий ярмарок на Австрійському майдані або радше навіть Петрівський ярмарок 29 червня на тому самому місці, тільки вже значно більший, з музикою, галасом і всілякими насолодами. Отам їх можна було віднайти, дітей Буковини.

Довгими вервечками сиділи за своїми кошиками швабки з передмістя – з Роші й Монастериськи, яку часом називали Манастріц, і пропонували чудові овочі, які можна було порівняти хіба що з болгарськими, що часом завозилися мандрівними купцями. Жінкам з Роші непотрібно було нікуди мандрувати: у них охоче купували найдобріші дари городу.

Румунські й українські жінки й дівчата пропонували плоди своїх старань: чорні глиняні глечики з густою, білою сметаною, які так добре зберігали все прохолодним. Сюди ж долучалися сир і яйця, які мирно уживалися з кукурудзяним борошном. Вони пропонували також птицю [...].

Ярмарок – о Боже, чого там тільки не було! Продукти і товари практичного вжитку: різьблені ложки, макогони, дерев'яні миски, а крім того, відра, діжки, корита і шапки, віники і щітки.

Безкінечним рядом вишикувався також глиняний посуд – дехто переплутував верх із земним низом і бажав купити собі “земний” посуд [...].

На хитких столах парадували медяники, посипані ванільним цукром, в товаристві ядучо-рожевих льодяників, що їх зазвичай можна цілими горами побачити на подібних ярмарках. Їх доповнювали ще так звані “пакети щастя”, барвисті паперові обгортки, в яких не бозна які цукерки почувалися добре поряд з маленькими несподіванками: свистками, фігурками, підвісними цяцьками або прикрашеними скляними камінцями каблучками [...].

Все було жвавим і барвистим. Діти снували поміж дорослими, і нерідко можна було почути ревіння, коли хтось губився у тлумі. З жадібністю в очах дивилися діти на речі, які їх особливо приваблювали. Барвисті обгортки щастя... Ну, цього добра вистачає на будь-якому ярмарку, який знає собі ціну... [2, с. 39-40].

Такий ярмарок має свою притягальну силу. Якщо мене не зраджує пам'ять, він відбувався у четвер – в Радівцях у п'ятницю – і чернівчани могли б, наче Шейбс у Герцмановського, претендувати на другий “четвер”. Подій для обговорення вистачало, а обмін думками був необхідний. Для кишенькових злодіїв та вправності їхніх пальців ярмарки були неабиякою поживою, а хто мав нахил до еротики, той навіть ризикував швидко запустити руку за вишиту хрестиком білу сорочку, власниця якої не обов'язково обурювалася, а сприймала це радше як комплімент... [2, с. 41].

Картину такого ярмаркового тлуму, над яким нависала хмара розмов, співу, свисту і всіляких запахів, варто було побачити і почути [...]. Оскільки вся ця метушня відбувалася поза невеличким парком перед крайовою управою, в якому в мармуровій задумі сиділа цісарева Елізабет. То кам'яна огорожа була дуже придатна яко прилавок [...].

У такі ось четверги між містом і селом відбувався обмін. Тут продавали й купували, торгувалися й провадили, надмірно жестикулюючи, свій звичний гендль. Не тільки під відкритим небом, але й в маленьких крамничках довкола майдану, де можна було знайти все – від батогів до обласних підківок, від скляних перлів до скромних ласощів, відбувалася жвава торгівля» [2, с. 43-44]. Г. Дроздовський також зауважував, що саме перед святом св. Петра і Павла в Чернівці приїздив цирк.

Ще один щорічний ярмарок, про який варто згадати з огляду на те, що він тривалий час діяв на території, котра тепер належить до Чернівців, знаходився у Садогурі, містечку, яке виникло у 1771 р. на лівому березі р. Прут. У рішенні Придворної канцелярії від 7 грудня 1801 р. про відновлення цього поселення міського статусу визначалося проводити в Садогурі 4 щорічних ярмарки в установлені дні: перший – 25 січня, другий – понеділок після Вербної неділі, третій – в понеділок після Пасхи, четвертий – 18 жовтня за юліанським календарем. Коли перший та четвертий ярмарки

припадають на неділю і святкові дні, то їх слід проводити в наступні дні. Декретом від 15 грудня 1810 р. в Садогурі визначено влаштовувати вісім щорічних ярмарків: перший – 17 січня (29 січня за новим стилем); другий – в середу у середині Великого посту; третій – 26 червня (7 червня); четвертий – 12 червня (24 червня); п'ятий – 27 липня (8 серпня); шостий – 29 серпня (10 вересня); сьомий – 28 жовтня (9 листопада); восьмий – 6 грудня (18 грудня). У декреті також визначалося, що для проведення ярмарків у Садогурі необхідно обладнати місце, поблизу якого має бути пасовисько та свіжа питна вода, а і забезпечити необхідні умови для торгівців та відвідувачів. Такі умови були створені і вже 26 травня (7 червня) 1811 р. відбувся перший садогурський ярмарок з продажу худоби [4, с. 24, 56-57]. Джерела засвідчують, що у ХІХ ст. майже вся велика рогата худоба, що направлялася з Росії на Буковину як офіційно (через митницю у Новоселиці), так і контрабандою, продавалася на ярмарках у Садогурі [3, с. 12; 4, с. 58]. Наприклад, з доповідної записки асесора Шаврека президії крайового намісництва у Львові від 11 червня 1828 р. зазначається, що “іноземна худоба приганяється із Молдавії на ярмарки м. Сучави, а з Бессарабії – на ярмарки м. Садогури [...]”. “Тут, починаючи з лютого по грудень, відбуваються великі ярмарки худоби, й іноземна худоба, особливо з Бессарабії, надходить сюди з усіх сторін. Можна навіть підрахувати, що за цей час тут збувають біля 100 тисяч голів молоді і вгодованої худоби. Із Садогури гурти проданої худоби направляються: одні через Снятин, інші – через Городенку [...]. Ярмарки худоби в Садогурі [...] є настільки значними, що, згідно з даними ярмаркових реєстрів, прибутки від зборів за продану худобу становлять близько 200 тисяч гульденів у рік” [10, с. 63-65]. Російські джерела першої половини ХІХ ст. теж повідомляють, що “промисловці скуповують худобу у Бельцях, відгодовану або для відгодівлі на еманах та винокурнях, виправляють її багаточисельними гуртами через Новоселицьку митницю в Садагури, звідки вона проводиться до Лемберга, Ольмюца та Відня” [10, с. 85]. Проте з розвитком залізничної мережі Садогурський ярмарок, так само як і Петрівський, зійшов до рівня звичайного щотижневого базару.

Під час Першої світової війни ярмарки в місті не відбувалися, а політика централізації, яка проводилася новими румунськими володарями краю з 1920 р., призвела до втрати Чернівцями адміністративного значення, проте відкрила нову можливість самоствердження для міста як вагомому промислово-бізнесового центру в Південно-Східній Європі. У 20-х рр. ХХ ст. Чернівці набули значення головного місця зосередження експорту сільськогосподарської продукції, м'яса та худоби із Бессарабії та Молдови. У Чернівцях працювали 22 транспортно-експедиційні компанії. Активно діяла чернівецька біржа. Але оскільки місця для торгів у її недостатньо великому приміщенні на вул. Поштової не вистачало, торги також проводилися поблизу, на сусідній вулиці, а часом навіть в цілому кварталі. Це сприяло розвитку тіньової (так званої чорної) біржі.

1924 року в Чернівцях налічувалося 3566 комерсантів, більшість з яких були євреями (2776) та румунами (265), решту склали німці, поляки, українці. Протягом 20-х рр. ХХ ст. в Чернівцях відбулася професійна переорієнтація колишніх австрійських службовців на працівників чисельних торговельних підприємств. На перший план у соціальній структурі міста все більше виходять промисловці й багаті купці [1, с. 101-102].

У 1935 р. міська влада відродила проведення в Чернівцях традиційного Петрівського ярмарку, але вже не на площі Гіка-Воде (колишня Аустріаплац), а в районі між вулицями Великокучурівською та Сторожинецькою. Для його урочистого відкриття виготовили і встановили на розі цих вулиць дерев'яний хрест – “Трійцю”. Ярмарок мав свій прапор із зображенням св. Петра і Павла. Святкування розпочиналося 12 липня з урочистої процесії та освячення “Трійці”. О 12-й годині урочистості переміщувалися на площу Гіка-Воде (тепер Соборна), де представники влади міста урочисто оголошували про відкриття Петрівського ярмарку. Далі розпочався концерт хорів та танцюристів. Особливе захоплення у публіки викликав номер з “русалкою” та показові виступи авіаторів. Ці заходи тривали протягом 14-ти днів. Під час ярмарку передбачалися 10% знижки цін для покупців [9, с. 10; 5, с. 13].

У червні 1940 р. Чернівецька примарія та жителі міста, як завжди, готувалися до проведення щорічного ярмарку на св. Петра і Павла, однак через вступ до Чернівців підрозділів Червоної армії цей захід так і не відбувся [5, с. 13].

У радянський період історії Чернівців традиція проведення ярмарків звелася до організації щорічних осінніх розпродажів колгоспами області сільськогосподарської продукції жителям міста. Ці розпродажі часто супроводжувалися певними розважальними заходами (виступами самодіяльних колективів, спортивними конкурсами та іграми), але не мали того урочистого розмаху, як колись традиційний Петрівський ярмарок. Через сім років після здобуття Україною незалежності, в 1998 р., Чернівецька міська рада вирішила відродити традиційний ярмарок на св. Петра і Павла. Проводили його на території Центрального парку культури і відпочинку ім. Т. Шевченка. Подібне поєднання місця відпочинку і торговиці почало служити своєрідною даниною новим прагматичним часам. Зокрема, у 2000 р., коли проведення ярмарку співпало в часі з двома поважними ювілеями – 150- річчям Торгово-промислової палати Буковини (ТПП) та 10-річчям Калинівського ринку, перед городянами виступив з традиційним привітанням не лише міський голова М. Федорук, а й директор ТПП В. Ляхович та директор Калинівського ринку І. Ринжук. У виставці досягнень промисловості Чернівців, яка була організована на ярмарку, взяли участь і виробники та підприємці з інших регіонів України. Найбільше на Петрівському ярмарку були представлені підприємства легкої промисловості [7, с. 4]. За свідченням журналіста й історика І. Чеховського, у 2001 р.: “порівняно з попередніми роками, він набув і більшого розвитку, і, що головне, більшої святковості. Відкриваючи свято, мер М. Федорук підняв

за давнім звичаєм порцію за здоров'я городян і процвітання міста, й це одразу надало заходів теплої атмосфери буковинського храму... Увазі численних відвідувачів була запропонована насамперед продукція міських підприємств та фірм, яка мала всіляко сприяти поліпшенню домашнього комфорту і літнього відпочинку" [11, с. 6]. Проте, як зазначала роком пізніше журналістка Т. Юрій, Петрівський ярмарок 2002 р. вже не йшов у порівняння не лише з ярмарками XIX – початку XX ст., але поступався розмахом і велелюддям навіть ярмарку 2001 року, в якому взяли участь 109 підприємств (у 2002 р. тільки 40). Асортимент продукції, представленої на ярмарку, теж не тішив покупця розмаїттям (окремі підприємства навіть представили продукцію минулого, XX ст.). За словами журналістки, тішили око ярмаркуючих лише вироби, представлені обласною Національною Спілкою художників, а також різноманітні розважальні заходи, конкурси, виступи народних музик та особливо відкриття мером М. Федоруком в парку ім. Т. Шевченка нового атракціону з романтичною назвою "Вальс" [12, с. 1, 3].

У 2007 р. кореспондент „ЗІК” відзначав, що „в Петрівському ярмарку, традицію проведення якого відновили у Чернівцях 10 років тому, 15 липня взяли участь понад 450 підприємств, установ, організацій, приватних підприємців, а його відвідувачами і гостями стали понад 25 тисяч осіб...”. Ярмаркування розпочалося урочистою ходою вулицями Чернівців під прапорами міста, на чолі якої їхали в кінній упряжці завітчаній вінками мер та голова Торгово-промислової палати Буковини.

Намагаючись оживити опис ярмарку, журналісти переліковують розмаїття представлених на ньому товарів та розваг: “Місцеві виробники підготували для відвідувачів ярмарку свята пиво, мамалігу, морозиво, фестиваль вина і мінеральних вод, фестиваль ресторанів і кафе та шоу барменів. Традиційно було презентовано ярмарковий автосалон, а ГУ УМНС у Чернівецькій області продемонструвало показові виступи своїх підрозділів та підготувало цікаві змагання для чернівчан. Працювало караоке та вуличні ігротеки для дітей, а клуб «Успішних чернівчанок» провів благодійний аукціон, на якому було зібрано кілька тисяч гривень для лікування онкохворого хлопчика. Відбулися спортивні показові виступи з пауерліфтингу, армреслінгу, гирьового спорту, а матч ветеранських команд "Буковина" та київського «Динамо» зібрав кілька тисяч вболівальників. Буковинці поступилися динамівцям з рахунком 2:3" [8].

Проте загалом багато хто змушений погодитися з думкою, що, не зважаючи на намагання влади штучно покращити проведення традиційного ярмаркування на св. Петра і Павла і відновити його значення для міста, за останні роки відродженому в 1998 р. Петрівському ярмарку, на жаль, не вдалося відновити як колишнього торгово-промислового значення в економічному житті Чернівців, так і традиційну роль визначної святкової події, як це було притаманно буковинській крайовій столиці за австрійської та румунської доби.

Джерела та література: 1. Буковина 1918-1940 pp : зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи) / Упор. та ред. С. Д. Осачука. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005; 2. Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях і довкола. Спогади старого австрійця. – Чернівці: Молодий буковинець, 2001; 3. Купчанко Г. Ньоторья историко-географическія свѣдѣнія о Буковинѣ. – К.: Типография М.П.Фрица, 1875; 4. Макара Ю. І., Пивоваров С. В., Юрійчук Ю. А. Садогурська монетарня. – Чернівці: Рута, 1998; 5. Масан О. 170 чи 216? Историчний post scriptum Петрівського ярмарку // Доба. – 2002. – 28 липня; 6. Масан О. Приятель українського народу (Р. Ф. Кайндль та його “Гуцули”) // Кайндль Р.Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці: Молодий буковинець, 2000. – С. 174-206; 7. Петрівський ярмарок // Чернівці. – 2000. – 14 липня; 8. Петрівський ярмарок у Чернівцях зібрав понад 25 тисяч відвідувачів // Zik. – 2007. – 1 zik 6 липня. <http://zik.com.ua/ua/news/2007/07/16/82271>; 9. Снігур І. Петриківський ярмарок // Час. – 2003. – 10 липня; 10. Споконвічна українська земля: 36. док. і матеріалів. – Ужгород: Карпати, 1990; 11. Чеховський І. Петрівський ярмарок вступив у ХХІ століття // Час 2000. – 2001. – 13 липня; 12. Юрій Т. Ярмарок танцював і співав // Доба. – 2002. – 9 липня; 13. Vociănețu A. Istoria orașului Cernăuți pe timpul Moldovei. – Cernăuți: Institutul de arte și Grafice și editura “Glasul Bucovinei”, 1929; 14. Die Bukowina. Allgemeine Heimatkunde=Буковина. Загальне краєзнавство. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004; 15. Geschichte der Juden in der Bukowina / Hrg. von Hugo Gold. – Tel-Aviv: Olamenu, 1958. – Band 1; 16. Kaindl R.F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart = Кайндль Р.Ф. Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005; 17. Porubski F. Rund um den Rathausturm und den Pruth. – Czernowitz: Verlag von Grabczuk, 1906; 18. Wickenhauser F.A. Bochotin oder Geschichte der Stadt Czernowitz und ihrer Umgebung. – Wien, 1874; 19. Ziglauer F. Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Militär-Verwaltung. – Siebente Bilderreihe: Die Jahre 1785 und 1786. – Czernowitz: Czernowitzer Buchdruckerei Gesellschaft, 1900.

Viktoriya HRYABAN, Mykhailo CHUCHKO

HISTORY AND CONTEMPORANEITY OF ANNUAL FAIR IN CHERNIVCI

The article considers the history and dynamic of the development the fair-commerce in Chernivci during different chronological periods of the history of Bukovina. The main attention of the authors is spared to the topic of origin the St Peter fair and its development till these days.

ОБХОДИ КОЛЯДНИЦЬКОГО ТИПУ НА РІЗДВО ТА НОВИЙ РІК У РУМУНІВ БУКОВИНИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ С.Ф.МАРІАНА

Етнографічні колекції С.Ф.Маріана (1847-1907 рр.), зібрані вченим наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на теренах Буковини, склали справжній архів традиційної культури та побуту східнороманського населення краю. За своїм об'ємом, методологією збору матеріалу та тематикою вони є неоціненним внеском у загальну скарбницю народознавчих знань про населення Буковини. С.Ф.Маріану належать понад 20 наукових народознавчих праць і більше сотні статей, надрукованих у періодиці. Своїми роботами С.Ф.Маріан створив основу для подальших наукових досліджень. Він вплинув на цілий ряд румунських дослідників традиційної культури населення Буковини, допомігши їм утвердитися у галузі фольклористики та етнографії: Є.Нікуліце-Воронка, Т.Памфіле, А.Горовей, Д.Дан, Л.Боднереску та ін.

Слід зазначити, що тривалий час в українській історіографії не проявлявся інтерес до дослідження внеску румунських дослідників у процес вивчення традиційної культури населення Буковини. Увага до наукової спадщини румунських етнографів почала проявлятися на початку 70-х рр. ХХ ст. Так, у працях чернівецького фольклориста Григорія Бостана [1; 2] знайшли своє відображення дослідження румунських учених, а саме студії обрядової поезії. Фольклорний матеріал з праць С.Ф.Маріана, Є.Нікуліце-Воронки, Д.Дана, І.Сбієри послужив підґрунтям для проведення українсько-молдавських паралелей у весільній обрядовості [2].

На жаль, до теперішнього часу його етнографічна спадщина взагалом залишається маловивченою в українській історіографії. Така сама ситуація спостерігається й у справі перевидання праць румунських дослідників згаданого періоду. Скажімо, за період незалежності України були перевидані праці австрійських та українських дослідників Р.Ф.Кайндля, Є. Фішера, О.Манастирського та ін., натомість жодної праці румунських дослідників (за цей період румунською мовою видано кілька сотень праць – *А.М.*). Це значно ускладнює комплексне вивчення народознавства Буковини, звужує сферу наукових пошуків.

Щодо вивчення етнографічної спадщини С.Ф.Маріана, в історіографічному аспекті можна згадати монографію «Сіміон Флоря Маріан – етнограф Буковини» [3] (2003 р.) та цикл робіт автора даної статті [4; 5; 6], в яких був поданий загальний огляд календарних звичаїв та обрядів, опублікованих у народознавчих роботах ученого.

У роботах С.Ф.Маріана, присвячених народному календарю [10; 11; 12; 13; 14]¹, можна знайти опис цілої низки різдвяно-новорічних обходів колядницького типу: колядування напередодні Різдва, щедрування напередодні Нового року (*ходіння з плугом*), посівання, ходіння з *васілкою*

та *сорковою* на Новий рік. Однак навіть у такій об'ємній збірці, як «Свята у румунів» (1898-1901), не охоплено деякі обряди, як-от *ходіння з зіркою*, поширених у румунів Буковини таких карнавальних традицій, як *ходіння з ведмедем, козою, бандою Бужора, Іродом* тощо.

На фоні енциклопедичного характеру маріанівських етнографічних колекцій дещо дивним видається факт відсутності у них усього комплексу зимових календарних традицій. Можливо, це сталося з тієї причини, що раніше за нього це зробив його колега І.Г.Сбієра у своїй роботі «Колядки, зіркові пісні та весільні побажання» (1888 р.). Крім того, вони разом написали велику за обсягом статтю «Румуни», присвячену зимовим карнавальним традиціям та обходам колядницького типу, вміщену у 20-му томі австрійського енциклопедичного видання „Герцогство Буковина у слові та малюнку” [15]. Зокрема, у своїй праці «Колядки, зіркові пісні та весільні побажання» І.Г.Сбієра описав наступні новорічні обходи: колядування з „плугом” („бугаєм”, „дзвіночком”), колядування на Водохреща та Великдень, посівання; святкові рядження: ходіння із „зіркою”, „козою”, „Іродом” та „Маланкою” [18]. У спільній статті «Румуни», яка фактично стала візитною карткою буковинських румунів серед народів Габсбурзької монархії, дослідники на 26 сторінках зробили спробу не стільки охопити весь обсяг народознавчого матеріалу, скільки концептуально окреслити найважливіші контури етнографічної характеристики румунської етнічної спільноти на Буковині. Не дивлячись на лімітований обсяг статті, вчені коротко охарактеризували календарні звичаї та обряди, окремо зупинилися на зимових карнавальних традиціях румунів Буковини. Були вміщені також і відповідні сцени календарної обрядовості, як-от «свято Різдва Христового», «ходіння із зіркою» тощо.

У відповідності до Маріанівського опису, колядували, зазвичай, напередодні Різдва, рідше – на Новий рік. Учасниками обрядодійств були маленькі діти та представники найбідніших верств населення [14. – Т. 1, с. 10-21]. Автор привів для прикладу два з найбільш поширених текстів різдвяних колядок з варіантами. Що ж до текстів різдвяних колядок, автор навів 2 найбільш поширені з них з варіантами їх виконання. Текст першої колядки зафіксований С.Ф.Маріаном у Захарешти-Сучава (подано 8 варіантів її виконання, зафіксованих у Ступці, Корлаті, Верхніх Пиртівцях, Монастирі Гуморулуй та Вамі сучасного Сучавського повіту Румунії), текст другої – у Реусенах з варіантами у Петрівцях, Ілішештах, Ступці, Тодірештах, Старих Фратівцях, Волоці (один з Трансільванії). Беручи до уваги давність запису, наведемо один з них, а саме «Грабування раю» («Prădarea raiului»), зафіксований у с. Захарешти-Сучава: «Sculați, sculați, boieri mari, / Lerui Doamne! / Că vă vin colindători, / Lerui Doamne! / Pe la miez de cântători. / Sculați, sculați, nu dormiți, / Sculați și vă-mpodobiți, / Că nu-i vremea de dormit, / Că-i vremea de-mpodobit / Cu podoabe de argint, / Cu cănafi până-n pământ. / Și sculați și slugile, / Să măture curțile. / Cocoș negru mi-a cântat, / Zori de zi s-au revărsat, / Slugile mi sau sculat, / Curțile mi-au măturat, / Popii-n slujbă

mi-au întrat. / Mândră-i slujba, cine-o ascultă? / C-o ascultă / Maica sfântă, / Și Ion / Sânt-Ion, / Nănașul lui Dumnezeu, / Și cu scump finuțul său. / Maica sfântă / Stă și-ascultă, / Și ascultă / Cât ascultă / Și din gur-apoi cuvântă: / - Of! Ioane / Sânt-Ioane! / De-ai ști tu, precum nu știi, / Aici mult n-ai zăbăvi! / - De ce să nu zăbăvesc, / Pe Domnul să-l pomenesc? / - Că Iuda cel blestemat / În rai că ți s-a băgat / Și raiul că la prădat! / - Dar el din rai ce-a prădat? / - Păhăruțul mirului / Scaunul județului, / Ciubărul botezului! / - Maică sfântă! Mergi, fi bună, / Și fă tunuri și mi-l tună! / După el de vei tuna, / Iuda că s-a spăimânta, / Toate-n rai că lea lăsa! / Maica sfântă c-a tunat, / Iuda că s-a spăimântat, / Toate-n rai că le-au lăsat». / «Встаньте, встаньте, великі бояри, / Леруй Боже! / Бо прийшли колядники, / Леруй Боже! / Посередині ночі. / Встаньте, встаньте, не спіть, / Встаньте та причепуріться, / Бо не час спаги, / Час причепуритися / Срібними прикрасами, / З китичками до землі. / І збудить і слуг, / Щоб підмели обійстя. / Чорний півень заспівав, / Сонце зійшло, / Слуги прокинулись, / Обійстя підмели, / Попи службу розпочали. / Гарна служба, хто її слухає? / Її слухає / Свята Мати, / І Іон / Святий Іон, / Хреститель Бога, / Зі своїм дорогим хресним сином. / Свята Мати / Стоїть і слухає, / І слухає / Скільки слухає / І потім промовляє: / Оф! Іоане! / Святий Іоане! / Якщо б знав, так як не знаєш, / Тут би не затримувався! / - Чому не слід затриматись, / Бога пом'янути? / - Бо проклятий Іуда / До раю потрапив / І рай пограбував! / - А що він украв з раю? / - Скляночку запашного миру? / Крісло судді, / Діжу для хрещення! / - Свята Мати! Йди, будь добра, / Зроби гармати і врази його! / Якщо кинеш у нього блискавкою, / Іуда злякається, / Все у раю залишить! / Свята Мати кинула блискавкою, / Іуда злякався, / Все у раю залишив» [14. – Т. 1, с. 11-21].

За С.Ф.Маріаном, молодь щедрувала ввечері напередодні Нового року (св. Василя), цей звичай відомий під назвою «ходить з плугушором» («Plugușorul»). Щедрували, зазвичай, під вікном. Основними реквізитами цього ритуалу (як і колядування) були дзвіночки, батоги, «бугай» тощо. Приміром, один хлопець тягнув хвіст (кінський волос) «бугая», інший носив за ним відерце з водою, щоб той, що тягнув за хвіст, мокав у неї пальці [14. – Т. 1, с. 23]. Крім того, посилаючись на роботу Г.Дем.Теодореску «Критичні нотатки стосовно деяких вірувань, обрядів та забобонів румунського народу» (1874) [19, с. 59], Маріан нагадав: у Мунтенії, крім «бугая», молодь застосовувала мініатюрний плуг. Його прикрашали папірцями, паперовими квітами, дзвіночками. Сільські ж мешканці ходили щедрувати зі справжнім плугом з великим дзвоном [14. – Т. 1, с. 23]. На Буковині, за Маріаном, дарунки, отримані щедрувальниками від господарів, є такими ж, що і на Різдво: калачі, горіхі, яблука, груші, гроші тощо [14. – Т. 1, с. 37].

У своїй праці дослідник також привів текст новорічної щедрівки, зафіксованої у Реусенах південної частини Буковини: „Seara Sfântului Vasile / Fie-vă boieri de bine! / Seara Sfântului Vasile / De mulțișor a-nserat / Dar noi am întârziat / Și la boieri n-am urat; / Și-a fost vremea mai de mult, / Dar noi nu ne-am priceput, / Tot ca băieți am făcut; / A fost vreme de cu seară / Dar noi n-am băgat în seamă! / Mânați mâi! / Hăi! Hăi! / De când noi umblăm / Și urăm /

Curți c-acestea nu aflăm, / Așa nante, / Minunate. / Pe temelii așezate / Și de bun meșter lucrate. / Mânați măi! / Hăi! Hăi! / Stați feciori și nu urați, / Vine seama vă luați / În bote vă rezimați, / La păreți vă lăturați, / La copile vă uitați, / La copile frumusele, / La neveste tinerele. / Mânați măi! / Hăi! Hăi!» / «Вечір Святого Василя / Нехай щастить вам, бояри! / Вечір Святого Василя / Вже давно стемніло / А ми спізналися / І в бояр не щедрували; / І вже давно був привід, / Але ми не здогадалися, / Як хлопці вчинили; / Вечоріло / Але ми це не помітили! / Поганяй, мей! / Хей! Хей! / Відтоді, як ми ходимо / І щедруємо / Такі обійстя не зустрічали, / Такі високі, / Чудові. / На фундаменті побудовані / І добрим майстром зроблені. / Поганяй, мей! / Хей! Хей! / Стійте хлопці, не щедруйте, / Добре зважайте / На палиці спирайтесь, / Стіни припріть, / До дівчат придивляйтеся, / До гарних дівчат, / До молодниць. / Поганяй, мей! / Хей! Хей!» [14. – Т. 1, с. 23].

Звісно, що великий ареал, охоплений етнографічними дослідженнями С.Ф.Маріана, не позбавив його і деяких недоліків. Йому, на жаль, не вдалося вичерпати весь об'єм інформації. Наприклад, ним було пропущено відомості про існування на початку ХХ ст. на Буковині факту використання під час ходіння з «плугушором» справжнього плугу, який був зареєстрований у відповідях на анкети «Румунського етнографічного атласу», систематизовані співробітниками Бухарестського інституту етнографії та фольклору ім. К.Бреїлою. Ще один такий випадок зафіксований і у монографії В.Діакона «Етнографія та фольклор у басейні р. Суха на Буковині» (2002).

З «плугушором» ходили до півночі, до Нового року. Вранці молодь ходила посівати («cu semănatul»). С.Ф.Маріан вказував на категорії щедрувальників. Це – хлопці, парубки і навіть одружені чоловіки, проте посівати ходили хлопці 7-12 років. Ранком могли собі дозволити «посівати» лише дуже бідні та німецькі чоловіки старшого віку. Посівальники ходили вдвох або більш численними групами. В домівках односельців хлопці «посівали» насіння пшениці, просо, овес, жито або рис, які носили у сумці або ж у вовняній рукавичці.

Господарі з радістю зустрічали щедрувальників, колядників і посівальників. Для цього дівчата вставали рано-вранці, підмітали хату. Маріан зафіксував також ворожіння, пов'язане з цим дійством. Після того як дівчата збирали сміття, перекидали його через смітник, потім ставали зверху й уважно слухали, з якого боку заспівають півні. Вірили: спів півня вкаже на напрямок, звідки прийдуть свати (Старі Фратівці). Деякі господарі після прибирання практикували звичай вносити до хати молоде теля чи ягня, щоби посівальники «сіяли» на них, вірячи, що таким чином поталанить у наступному році (Костина) [14. – Т. 1, с. 113-114]. У текстах новорічних посівань господарям бажали здоров'я, достатку у наступному році. Метафори містили у собі порівняння з цвітінням яблунь, груш, з щедрою осінню тощо. Один з найбільш розповсюджених текстів посівань був записаний С.Ф.Маріаном у Ілшештях, Реусенах, Тодірештах та Старих Фратівцях сучасного Сучавського повіту Румунії: «Să trăiți, sã-nfloriți: / Ca

merii, / Ca perii / În mijlocul primăverii, / Și ca toamna cea bogată / Cu de toate-ndestulată. / An nou bun, cu sănătate! / «Живіть, розквітайте: / Як яблуні, / Як груші / Посередині весни, / І як багата осінь / Повна достатку. / У Новому році здоровими!» [14. – Т. 1, с. 115].

У цьому контексті слід навести аналогічний за змістом текст посівання, поширеного на Буковині, вміщений у колекціях І.Г.Сбієри: «Mulți ani să trăiți / Și să înfloriți / Ca merii / Ca perii / În mijlocul primăverii, / Și ca toamna cea bogată / De toate îmbelșugată! / Anul Nou cu pace / Și cu sănătate, / Cu spor intru toate! / Întru toate mai aleasă, / Tot cu mană / Și cu hrană, / Din neam / În neam, / Din seminție / În seminție, / Și așa până-n vecie!» / «Багато років прожити / Розквітати / Як яблуні / Як груші / Посередині весни, / І як щедра осінь / Повна достатку! / Новий рік з миром / І зі здоров'ям, / Успіхів у всьому! / У всьому відбірною, / З манною / Харчами, / З покоління / У покоління, / З роду / В рід, / І так до вічності!» [18, с. 37-38].

Як і щедрувальників, посівальників обдаровували горіхами, яблуками, грушами або калачами, але дуже зрідка грішми, бо вірили: якщо у перший день нового року віддавати гроші, то подібне триватиме цілий рік [14. – Т. 1, с. 116]. Зібране після посівальників зерно господар додавав у їжу домашнім тваринам, частіше за все, вівцям, вірячи, що це збільшить приплід (Реусени). У Тодірештах вірили: прихід посівальників принесе їм шану і щастя протягом року; в Ілішештах вірили: посівальники можуть принести врожайний рік. Відсутність ранкових віншувань позбавляли шану господарів на цілий рік (Тодірешти). Так само мешканці с. Білка вірили: якщо до них не завітають ані щедрувальники, ані посівальники, вони не доживуть до наступного Нового року. У Костині навіть ворожили, якої статі буде перший посівальник, котрий відвідає їхню хату. Приміром, якщо дівчина – не буде щастя протягом року, якщо ж хлопець – буде щаститиме [14. – Т. 1, с. 116-117].

Порівнюючи зібраний С.Ф.Маріаном матеріал про новорічні звичаї колядування, щедрування та посівання з подібними даними, вміщеними у праці І.Г.Сбієри, відповідлях на анкети «Румунського етнографічного атласу» тощо, слід відзначити той факт, що вони схожі за основними елементами їх проведення (час обходів, складу учасників, використаними реквізитами, спрямованістю ритуальних текстів, подарунками, отриманими учасниками колядницьких обходів). Різняться ж лише деякі деталі. Крім того, внаслідок порівняння з їх проведенням у наші дні було зазначено, що трансформаційні процеси мало торкнулися згаданих обрядів. Можна констатувати: у порівнянні з іншими календарними обрядами, вони є серед тих, які найкраще піддалися консервації (збереглися до нашого часу).

Вранці на Новий рік у румунів, крім посівання, як засвідчує матеріал, зібраний С.Ф.Маріаном, молодь ходила також із «Сорковою» («Sorcova»). Це – паличка або гілочка яблуні чи груші, прикрашена різнокольоровими папірцями, штучними квітами. З цієї прикрашеною гілочкою, за С.Ф. Маріаном, ходили щедрувати (сорковіти – рум. «sorcovească») маленькі діти віком від 3 до 12 років. Вони бажали господарям, як і учасники

інших обходів колядницького типу, здоров'я, щасливих років життя [14. – Т. 1, с. 118]. Після привітання господарів сорковники торкалися їх злегка прикрашеною гілкою – «сорковою». Іноді діти торкалися господарів 40 разів підряд, у деяких випадках вітали і торкалися «сорковою» всім перехожим. Вони отримували від господарів повесьмо, коржики, соти з медом, хоча, як засвідчує дослідник, останнім часом їм почали давати гроші [14. – Т. 1, с. 119-122].

За описом С.Ф.Маріана, господині виходили рано-вранці на св. Андрія у сад і виривали кілька гілочок кожного родючого дерева. Перевага при цьому надавалася гілочкам яблунь, груш, троянд, а за їхньої відсутності – з вишні, абрикосу, айви тощо. Після того перев'язували разом три гілки від різних дерев. Кожна жменька була призначена для одного члена сім'ї. Всі гілки господиня клала у посудину з водою. Вірили, чиї гілки розцвітуть до Нового року – тому членові сім'ї щаститиме протягом року. Саме ці гілочки й призначалися для ритуалу «ходіння з сорковою» [14. – Т. 1, с. 118].

Діти спочатку вітали з «сорковою» рідних, потім з нею обходили родичів та друзів сім'ї. Текст «соркови» С.Ф.Маріан подав з посиланням на одну з робіт румунського дослідника Г.Дем.Теодореску: «Sorcova / Vesela, / Peste vară, / Primăvară, / Să trăiți, / Să-mbătrâniți: / Ca un măr, / Ca un păr, / Ca un fir / De trandafir, / Tare ca fierul, / Iute ca oțelul; / Tare ca piatra, / Iute ca săgeata. / La anul / Și la mulți ani!». / «Соркова / Весела, / Протягом літа, / Весни, / Живіть, / Старійте: / Як яблуня, / Як груша, / Як стеблинка / Троянди; / Міцними, як залізо, / Гострими, як сталь; / Міцними, як камінь, / Гострими, як стріла. / До Нового / І до багатьох років!» [14. – Т. 1, с. 119; 19, с. 65].

На той час Маріану було відомо лише про існування терміну «соркови» на терені Мунтенії [14. – Т. 1, с. 118].

Наявні сьогодні джерела дозволяють стверджувати, що обряд (у тому числі його назва) проводився східнороманським населенням Буковини ще протягом всього ХХ ст. і частково зберігся до наших днів. У деяких джерелах зафіксовано поєднання «соркови» з посіванням. Так, у відповідях на анкети «Румунського етнографічного атласу» зафіксовано випадки проведення «соркови» у її чистому виді, у той же час – існування контамінації двох ритуалів – «діти посівали, виголошуючи текст «соркови» [17. – Т. 4, с. 282]. Даний ритуал зафіксовано у багатьох місцевостях сучасної Румунії - у повітах Бакеу, Ботошани, Ясси, Нямц, Васлуй, Вранча, Галаць, Долж, Горж, Мехедінц, Олт, Вилча, Тіміш, Арад, Біхор, Караш-Северін, Сату Маре, Алба, Хунедоара, Муреш, Сібіу, Клуж, Бістріца-Несеуд, Ковасна, Харгіта, Хунедоара, Селаж та ін. [8, с. 322-326; 16, с. 328-329; 17. – Т. 1, с. 254; Т. 2, с. 205; Т. 3, с. 262; Т. 4, с. 282]. Про факт поєднання двох ритуалів свідчать також зібрані нами експедиційні матеріали у с. Сучевени Глибоцького району, Куликівці Герцаївського р-ну та ін. Факт зафіксовано і в монографії с. Пожорита Сучасного повіту Румунії (автор – В.Чернеуцян) [7, с. 134]. У с. Костичани Новоселицького району зафіксований ритуал як такий, що існував окремо від інших. Зберігся також ритуальний текст.

Поряд із згаданими ритуалами С.Ф.Маріан описав один рідкісний обряд – «ходіння з Васілкою» («Vasilca», «a umbra cu Vasilca»). За свідченнями дослідника, ритуал був відомий під назвами «Васіве», «Сіве», «Сілке» та «пуюл Сівей». Термін походить від поширеної назви «Васіліке», яку давали цигани прирученим ведмедям, з якими вони виступали по містах та селах, а також свиням. Під цим терміном розуміли голову свині (самки або самця), яку прикрашали паперовими квітами, стрічками та зеленню. З нею ходили цигани (цигани-урсари) напередодні або ж ранком на Новий рік. При цьому, як зазначив С.Ф.Маріан, співали так звану коляду Васілки, в якій розповідали причини відрубання свинячої голови і про хід останнього суду на небесах.

Дослідник спробував розібратися і в генезі ритуалу. На його думку, він виник у період рабства циган, коли пани на Різдво різали свиней, а голови дарували циганам. Цигани-раби прикрашали ці голови і на початку року ходили колядувати до своїх господарів, отримуючи за це гроші. Як відзначив дослідник, цей звичай почав занепадати після реформ 1848 та 1864 рр., коли за бакшишем з головою свині ходили до всіх осель [14. – Т. 1, с. 39-40].

Крім «Васілки», С.Ф.Маріан описав ще один рідкісний звичай – колядування напередодні дня св. Іоанна Хрестителя, що мав назву «йорденітул», «велерітул», а його учасники – «йорденітори». Ходили колядувати хлопці від 15 років і старше. Перед початком колядування у корчмі відбувався своєрідний перехідний обряд посвячування молоді у «йорденітори». Керівник гурту носив у деяких місцевостях Мунтенії назву «священик» і ніс відерце з освяченою водою, в яке пізніше складали виручені гроші. Його помічники носили кропило, яким і кропили господарів. Співали колядку, яку виконував священик напередодні Водохреща. Після кроплення свяченою водою йорденітори тричі піднімали вверх господарів будинку, за що отримували певну платню [14. – Т. 1, с. 166-167].

У цьому контексті потрібно наголосити на спільних та відмінних рисах ритуалу «йорденітул» з колядуванням на Водохреща, яке було зафіксоване на Буковині І.Г.Сбірою. Так, у 70-х рр. ХІХ ст. на Буковині церковні служителі брали хрест і святу воду, ходили на Водохреща й наступного дня освячували господарства, співаючи пісню, яка носила назву „У Йордані освятити себе, Боже” („În Iordan botezându-te tu, Doamne”). Отримані від господарів гроші використовували для церковних потреб. Як зазначив І.Сбіра, цей обряд спостерігався зрідка. У деяких місцевостях він на той час уже зник [18, с. 6].

Отже, якщо спільними були дата проведення, текст колядки, ритуал кроплення свяченою водою, то існували й відмінності: склад учасників (у Мунтенії відбувалася імітація парубками церковної процесії, на Буковині – священик), використання зібраних грошей (на Буковині – для церковних потреб), зв'язок колядування з посвячувальними ритуалами у Мунтенії тощо.

Потрібно наголосити, що С.Ф.Маріану поряд з іншими дослідниками традиційної культури населення Буковини другої половини ХІХ – початку

XX ст. (І.Г.Сбієра, Д.Дан, Л.Боднереску) належить першість у розкритті тематики народного календаря румунів Буковини (у тому числі новорічно-різдвяної обрядовості). Свої дослідження, присвячені зимовим карнавальним традиціям та колядницьким обходам, учений надрукував у спільній з І.Г.Сбієрою статті, монографічному дослідженні «Свята у румунів», декількох статтях у періодичних виданнях свого часу. Як і у випадку з І.Г.Сбієрою, якому належить першість у зборі зимових карнавальних традицій румунів Буковини (ходіння з козою, Маланкою, Іродом тощо), С.Ф.Маріан особливу увагу звернув на вивчення матеріалів стосовно проведення «Соркови» (подає один з її перших детальних описів), звернув увагу на унікальний звичай – «ходіння з Василкою», «йорденітом» у румунів, подав звичаї і вірування, пов'язані із колядницькими обходами. У порівнянні з іншими джерельними матеріалами дослідженого періоду, роботи С.Ф.Маріана відкривають можливість проведення реконструкції зимових календарних обрядів румунів Буковини, а також порівняльної характеристики як з іншими етносами Буковини, так і з проведенням колядницьких обходів на сучасному етапі.

Примітки:

1. С.Ф.Маріан був також автором заклику та анкети збору матеріалів, пов'язаних із зимовими звичаями та обрядами, надрукованих у періодичному виданні того часу – «Трибуна» (див. роботу Marian S. F. *Apel pentru culegerea materialelor legate de obiceiurile de iarnă* // *Tribuna*. – 1886. – Р. 295, 298-299);

2. І.Г.Сбієрі належить першість у зборі та публікації зимових карнавальних традицій румунів Буковини. Наприклад, фольклорний матеріал для написання праці „Колядки, зіркові пісні та весільні побажання” (1888) зібраний автором за допомогою учнів Чернівецької гімназії у 1861-1871 рр. від старожилів таких буковинських сіл, як Опаїц, Череш, Чудей (північна частина Буковини), Верхній Віков, Нижній Городник (південна частина Буковини) [див. працю: Мойсей А.А. Сімйон Флоря Маріан – етнограф Буковини. – Чернівці: Рута, 2003, с. 42].

Джерела та література: 1. Бостан Г.К. Украинско-молдавские фольклорные связи на Буковине: обрядная поэзия // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Киев, 1971. – 22 с.; 2. Бостан Г.К. Українсько-молдавські паралелі в старовинній та сучасній весільній обрядовості // Народна творчість та етнографія. – 1971. – № 6. – С. 24-28; 3. Мойсей А.А. Сімйон Флоря Маріан – етнограф Буковини. – Чернівці: Рута, 2003; 4. Мойсей А.А. Сімйон Флоря Маріан (1847-1907) – дослідник етнографії Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2001. – Т. 1. – С. 335-339; 5. Кожолянко Г.К., Мойсей А.А. Календарна обрядовість буковинських румунів у дослідженнях С.Ф.Маріана // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2002. – Т. 2. – С. 179-18; 6. Мойсей А.А. Традиційна культура населення Буковини у наукових працях румунських дослідників другої половини ХІХ – початку

XX ст. – Чернівці: Рута, 2005. – 304 с.; 7. Cernăuțeanu V. Pojorâta: izvoare ale trăinicieii. – București: Editura Muzeul Literaturii Române, 2007. – 234 p.; 8. Fochi A. Datini și eresuri populare de la sfârșitul secolului al XIX: Răspunsurile la chestionarele lui Nicolae Densușianu. – București: Minerva, 1976. – 392 p.; 9. Marian S. F. Apel pentru culegerea materialelor legate de obiceiurile de iarnă // Tribuna. – 1886. – P. 295, 298-299; 10. Marian S. Fl. Datine, credințe și moravuri române. Plugușorul // Albina Carpaților. – 1878. – A. 2. – P. 434-437, 446-448; 11. Marian S. Fl. Plugușorul. Colindă de Anul nou // Foaia societății romanismului. – 1870. – A. 1. – P. 475-841; 12. Marian S. F. Sărbătorile la români. – București, 1898. – Vol. I. – 290 p.; 1899. – Vol. II. – 307 p.; 1901. – Vol. III. – 346 p.; 13. Marian S. F. Sărbătorile la români. – București: Editura Fundației Culturale Române, 1994. – Vol. I-II. – 460 p.; 14. Marian S. Fl. Sărbătorile la români. Studiu etnografic / Ediție îngrijită și introducere de I. Datcu. – București: Editura «Grai și Suflet – Cultura Națională», 2001. – Vol. I. – 222 p.; Vol. II. – 216 p.; Vol. III. – 244 p.; 15. Marian S. F., Sbiera I. G. Das Volksleben der Rumänen in der Bukowina // Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. – T. XX. Bukowina. – Wien, 1899. – P. 191-228; 16. Mușlea I., Bârlea O. Tipologia folclorului din răspunsurile la chestionarele lui B. P. Hașdeu. – București: Minerva, 1970. – 634 p.; 17. Sărbători și obiceiuri. Răspunsurile la chestionarele Atlasului Etnografic Român. Oltenia. – București: Editura enciclopedică, 2001. – T. I. – 399 p.; 2002. – T. II. – 320 p.; 2003. – T. III. – 449 p.; 2004. – T. IV. – 440 p.; 18. Sbiera I. Colinde, cântece de stea și urări la nunți. Din popor luate și poporului date. – Cernăuți: Editura Societății pentru cultura și literatura română în Bucovina, 1888. – 117 p.; 19. Teodorescu G. Dem. Încercări critice asupra unor credințe, datine și moravuri ale poporului român. – București, 1874.

Antonii MOISEI

CAROL TYPE ROUNDS AT CHRISTMAS AND NEW YEAR AMONG THE ROMANIANS OF BUKOVINA IN S.F. MARIAN'S STUDIES

In the present article an effort is made to study the materials concerning the carol rounds of Romanians in Bukovina in Romanian researcher S.F. Marian's scientific works. For instance, the scientist's description of the carolling traditions on the Christmas Eve, singing of shchedrivkas on New Year's Eve, posivannia, walking with "Sorkovka", "Vasilka", "iordenit" are characterized. It was ascertained that in comparison with the other source materials of the studied period S.F. Marian's works give an opportunity to reconstruct the calendar rituals of the Romanians of Bukovina, and also to carry out comparative analysis regarding the other nationalities in Bukovina, and also the performance of the carol rounds nowadays.

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ НА БУКОВИНІ

Наприкінці XIX ст. вивчення української сімейної обрядовості підноситься на значно вищий рівень. Закінчується етап нагромадження дескриптивного матеріалу. В цей час починається систематизація матеріалів та їхній аналіз із застосуванням наукового підходу до збору й осмислення етнографічного джерела, але весільна обрядовість буковинців, як і інші складові традиційної культури, ще тривалий час залишалася маловивченою.

Серед низки етнографічних праць, що з'явилися в другій половині XIX ст. на Буковині, чимало належить перу журналіста, громадсько-політичного діяча Г. Купчанка, уродженця села Берегомет, що у Верхньому Буковинському Попрутті. Ще в студентські роки Купчанко зайнявся описом весільних буковинських обрядів. У 70-х роках XIX ст. він переходить у табір москвофілів і стає одним з його керівників на Буковині [8]. Етнографічні публікації Г. Купчанка виходили російською мовою (“Песни буковинского народа” (1875), “Некоторые историко-статистические сведения о Буковине” (1876), “Наша родина” (1897) та ін.). Незважаючи на москвофільські переконання Г. Купчанка, незаперечно цінним є фактологічний матеріал досліджень цього буковинського етнографа, зокрема опис буковинського весілля в с. Берегомет на Пруті [16].

Ще з 1870 р. Г. Купчанко починає збирати український фольклор і публікуватися в пресі. Перші етнографічні записи виходять у “Буковинській зорі”, зокрема “Изъ сборника буковинских простонародных песен, сказок, повестей, пословиц, суеверий и пр.” [23]; у “Ластовке” – “Загадки” [21; 26]; в “Учителі” – “Рекрутська пісенька на Буковині. Изъ уст народа” [27]; у “Календарі буковинско-руськом” – “Нравы, обычаи, загадки, суевєрия, пословицы и прч. Буковинско-руссаго народа” [25, с. 59-71]. У “Временнику Института Ставропигийского” Купчанко друкується під рубрикою “Статті, що стосуються історії статистики й етнографії”: “Из народных обычаев и обрядов Буковинско-руссаго народа” [22, с. 111-114], “Сказки из житья Исуса Христа. Изъ уст народа”, “Народные обычаи и обряды Буковинско-руссаго народа” [24, с. 111-121; 28, с. 97]. Окремі замітки з'являються німецькою мовою, зокрема “Die ruthenischen Bauern in der Bukowina” (“Русинські селяни на Буковині”) у “Illustrierte Leipziger Zeitung” (“Ілюстрована Ляйпцізька газета”) [60, с. 47, 49-50], “Sitten und Gebrauche der Bukowiner Ruthenen” (“Звичаї та традиції буковинських русинів”) у “Bukowiner Rundschau” (“Буковинський огляд”) [61, с. 7], у народознавчому місячнику “Am Ur-Quell” (“Біля першоджерела”) та ін. Майже всі ці статті містять відомості про весільні народні звичаї.

У 1875 р. поряд із статтями з-під пера двадцятишестилітнього Г. Купчанка вийшло перше фундаментальне руськомовне дослідження буковинського регіону “Некоторые историко-географические сведения о Буковине”,

видання якого в Києві було зніційоване Південно-Західним відділом Російського географічного товариства [16]. Вміщена в книзі інформація була скомпонована в межах розробленої товариством програми з метою збору даних, які б висвітлювали стан справ у регіонах. Матеріали Г. Купчанка, подані на розгляд комісії, були високо оцінені. У 1876 р. його відзначено золотою медаллю Географічного товариства. Дослідження складається з двох частин, перша з яких має аналогічну титульній назву, а друга називається “Песни буковинскаго народа”. Поряд із загальною географічною, статистичною, адміністративною та історичною довідкою про Буковину в першій частині чималу увагу приділено традиційній культурі, подано опис звичаїв і обрядів, притаманних краю. Зокрема, окремими розділами виділено “Нравы, обычаи, загадки, пословицы, суеверия и пр. Буковинско-русскаго народа”, “Народный календарь”, “Праздники по порядку месяцев”, подано фотографії різних типів народного одягу. Автор описує обряд поховання, згадує родинні свята. Значна увага в роботі приділена весільній обрядовості.

Фольклорний матеріал другої частини – “Песни буковинскаго народа” був попередньо опрацьований і згрупований дійсним членом Південно-Західного відділу Російського імператорського географічного товариства А. Лоначевським. Для зручності при користуванні матеріал обсягом 398 пісень було поділено на розділи: пісні культу, особистого життя, сімейні, економічні, політичні, сатира та жарти. Кожна пісня отримала назву, яка достатньо мірою передавала її зміст. До першої групи, за словами А. Лоначевського, “з метою об’єднати все, що стосується народних вірувань”, окрім власне пісень, було додано також народні забобони, примовки й молитви [16, с. 85-86].

Загалом дана праця як перша руськомовна спроба загального опису Буковини, що вміщує чималий пласт етнографічних матеріалів, посідає важливе місце в історії розвитку етнологічної думки регіону. Хоч вона і є типовою розвідкою XIX ст. наративного характеру, у ній вже простежуються помітні спроби структуризації матеріалу, порівняння окремих моментів та часткового аналізу.

У пізнішій своїй праці “Русскій народ” (1889 р.) Г. Купчанко спробував показати етністоричний шлях розвитку руського народу, починаючи зі слов’янських часів [18]. Подавши чималий фотоматеріал, автор робить коротке порівняння й опис традиційної культури білорусів, “русских”, що живуть на території Росії та Австро-Угорщини [20].

Це дослідження є першою з трьох праць, які за своїм призначенням були спрямовані на висвітлення регіональних особливостей проживання руського народу на Буковині, в Галичині та Угорській Русі. Чималу увагу приділено автором саме етнографічному опису.

У наступній праці “Галичина и еи русски жители” (1896 р.) [17] Г. Купчанко виділяє “Этнографическую часть” в окремий розділ.

Третьою книжкою, яка завершує серію регіональних досліджень у 1897 р., стала “Угорська Русь та еи русски жители” [19]. Як і в попередній

праці, Купчанко виділяє в окремий розділ етнографічну частину [19, с. 46-62]. Проте тут він обирає іншу схему репрезентації матеріалу. Подаючи як окремі розділи “назвиська, рость и обликъ, нравы, обычаи, свьчаи, одежа, домостроение и домашне житъе угро-русского народа”, автор у кожному з них порівнює та характеризує окремі групи населення: долинян, верховинців, крайнян і спічаків. Іноді Купчанко проводить порівняльні паралелі одягу, звичаїв угорсько-руських з буковинськими та галицькими [19, с. 52, 56]. Фотоматеріалу тут значно менше, порівняно з попередніми виданнями, проте автор також намагається аналізувати його композиційно.

У 1897 р. Купчанко видав книгу “Наша родина”, яка стала своєрідним узагальненням трьох попередніх досліджень з історії, демографії та етнографії регіонів Буковини, Галичини та Угорської Русі (Закарпаття). У всіх зазначених працях історико-етнографічні екскурси зроблені з характерною для XIX ст. ідеалізацією минулого, наголошується важлива роль народознавства для майбутнього розвитку суспільства.

Протягом 1889-1890 рр. у віденському часописі „Наука” побачила світ етнографічна розвідка представника буковинського православного кліру в краї, священика, народознавця-любителя В. Козарищука „3 Буковинських Карпатських гір”, підписана ініціалами „В.М.К” [4, с. 356-363, 407-412, 474-486, 541-547, 596-605, 661-665, 729-744; 5, с. 21-25, 81-89, 215-226, 285-295, 324-329, 603-613, 661-658, 723-729]. Ця праця складається з кількох нарисів про традиційну культуру гуцулів. У другому розділі свого народознавчого нарису дослідник змалював основні етапи весільного обряду в Буковинських Карпатах: „обзорини, заводини, свадьба, пропій, смени” [4, с. 407-412, 474-486].

Доносячи весь цей матеріал до читачів „Науки” „живою” гуцульською говіркою, В. Козарищук не лише констатує факти, але й робить окремі порівняння обрядовості горян з обрядами подолян з-над Пруту [48, с. 234].

Як зазначає один із дослідників етнографічної спадщини В. Козарищука етнолог М. Чучко, „цінність наукового доробку В. Козарищука засвідчує факт широкого використання зібраних ним матеріалів про гуцулів такими відомими науковцями, як І. Франко та Р.Ф. Кайндль” [47, с. 230]. Останній, до речі, неодноразово користувався послугами В. Козарищука і записав від нього деякі гуцульські вірування, а також факти із сімейної обрядовості [37, с. 197-205; 33, с. 174-206]. Свою цінність ці матеріали не втратили й сьогодні, оскільки вони є етнографічним джерелом із культури гуцулів другої половини XX ст.

Серед українських етнографів Буковини останньої чверті XIX ст. виділяється О. Манастирський, який, як і В. Козарищук, був православним священиком. О. Манастирський уже в кінці 80-х рр. XIX ст. зайнявся вивченням етнографії українців Буковини і в 1889 р. опублікував працю “Русини на Буковині” [63]. У ділянці буковинської етнографії деякий час він співпрацював з Р.Ф. Кайндлем, написавши спільну працю “Русини на Буковині”, яка складалася з двох частин і була опублікована протягом 1889-

1890 pp. [58]. В кінці XIX ст. О. Манастирський підготував розділ “Русини” до колективної праці “Буковина” [64].

Окремої уваги заслуговує етнографічний матеріал, зібраний і проаналізований у розділі „Українці” („Die Ruthenin”), написаний О. Манастирським для колективної книги „Австрійсько-Угорська монархія в словах і малюнках. Буковина”. Цьому буковинському етнографу вдалось проаналізувати основні моменти родинно-христинної звичаєвості, подати окремі фрагменти весілля у буковинських селах, показати різні ігри під час похоронно-поминальної обрядовості (“Перетінчик”, “Свічечка” та ін.).

З накопиченням етнографічних знань на Буковині наприкінці XIX ст. з’являються перші узагальнюючі роботи. Так, у книзі “Буковина. Загальне краєзнавство”, підготовленій до друку Буковинським крайовим жандармським командуванням і опублікованій 1899 року, є як загальний матеріал про весільні звичаї та обряди, так і окремі факти з весільної обрядовості румунів і русинів (українців).

Намагаючись подати загальний опис буковинського весілля, укладачі цієї книги часто поєднують різні весільні обряди. Так, наприклад, запрошення молодою гостей на весілля поєднано з вінкоплетінням, обміном дарами між нареченою та нареченим і т. ін. [53].

Заслуговує на увагу як етнографічна публікація книга „Буковина” Е. Фішера [43]. Тут окремим розділом подано етнографічні відомості про румунів та українців Буковини. Відомості про сімейну обрядовість і весільну зокрема вміщено під заголовком „Від народження до смерті”.

Серед досліджень з вказаної проблематики кінця XIX – перших десятиліть XX ст. стосовно терену Буковини виділяються праці Р.Ф. Кайндля “Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази”, “Русинські весільні звичаї на Буковині” [55; 59], В. Шухевича „Гуцульщина” [49], П. Нестеровського “Бессарабські русини” [38], де поряд з етнографічними описами матеріальної культури українців проаналізовано матеріал і про духовну культуру, в тому числі й про весільну обрядовість.

Буковинський історик, етнограф і народознавець австрійського походження Р.Ф. Кайндль у кінці XIX – на початку XX ст. майже щорічно здійснював етнографічні експедиції в різні райони Буковини (Прутсько-Дністровське межиріччя, передгір’я, Гуцульщину), досліджуючи матеріальну і духовну культуру українців та інших етносів Буковинського краю. У кінці XIX ст. Р.Ф. Кайндль написав та опублікував тритомну історичну працю “Історія Буковини”, третій том якої (Чернівці, 1898) присвячений переважно етнографічно-народознавчим питанням.

У 1904 р. в австрійському журналі “Глобус” була вміщена невелика публікація Р.Ф. Кайндля під назвою “Святкування весілля русинами в Берегометі на Пруту”. На початку статті автор вказує, що він, крім власних етнографічних польових спостережень, скористався також матеріалом з праці “Деякі історико-географічні відомості про Буковину” буковинського етнографа Г. Купчанка.

Р.Ф. Кайндль зазначає, що весільні традиції і звичаї на Буковині відрізняються своєрідністю та колоритністю. Деякі весільні обряди притаманні тільки цій місцевості.

Кайндль подав також ілюстративний матеріал: дві пари молодих хлопців і дівчат у традиційному святковому вбранні; головний убір молодого з квіткою; музиканти зі скрипкою та цимбалами, а також фото сліпого лірника з проводирем [57, с. 281-288].

Другий розділ монографії Р.Ф. Кайндля „Гуцули”, який має назву „Русини на Буковині”, присвячений частково питанням сімейної обрядовості і містить надзвичайно цікаві етнографічні матеріали, поділені автором на низку невеликих глав. Перша з них називається „Дитя” і містить опис життя маленьких українців від народження до зрілості, а також хрестини та інші обряди і звичаї. Опис весільної обрядовості подано у главі „Сватання і весілля”.

В кінці XIX і на початку XX ст. майже щорічно в буковинських селах Бессарабської губернії проводив одно-двомісячні етнографічні експедиції П.А. Нестеровський. Як результат цих досліджень, у 1905 р. у Варшаві вийшла друком його книга „Бессарабські русини. Історико-етнографічний нарис”, а у 1910 р. там же – „На півночі Бессарабії”. Цікавий матеріал про весільну обрядовість міститься у розділі „Внутрішній побут русинів”.

Значний внесок у розвиток української культури на Буковині кінця XIX – початку XX століття зробила Є. Ярошинська, яка збирала на Буковині понад 400 пісень, частина яких стосувалася весільної обрядовості. Спроби опублікувати ці твори усної народної творчості не увінчались успіхом. Бажання опублікувати їх у Санкт-Петербурзі через Російське географічне товариство теж було марним, хоча за надіслану до товариства збірку пісень „Пісні буковинського народу з-над Дністра” буковинська поетеса отримала велику срібну медаль та премію – 500 російських рублів. Лише у 1972 р. видавництво „Музична література” опублікувало збірку поезій Є. Ярошинської.

У 1891 р. Є. Ярошинська надсилає до Львівського відділення товариства „Просвіта” етнографічну розвідку „Весільні обичаї буковинсько-руського народу в наддністрянських околицях”, яка була надрукована в календарі цього ж товариства [41, с. 62].

У розділі „Весільні обичаї...” детально описано весільний обряд в наддністрянських селах Буковини, наведено 56 пісень, які виконувались під час весілля. Розвідка ця була однією з найповніших на той час.

Українська сімейна обрядовість була предметом дослідження румунських фольклористів, істориків, етнографів. Зокрема, в етнографічній спадщині румунських учених другої половини XIX – початку XX століття С.Ф. Маріана, І.Г. Сбієри, Д. Дана, А. Горовея, Т. Памфіле, Є. Нікуліце-Воронки та Л. Боднереску, які досліджували Буковину в народознавчому аспекті, спостерігається постійна увага до традиційної матеріальної та духовної культури українців [34, с. 228]. Румунські етнографи розкривали

багатогранність звичаїв, вірувань і обрядів українців Буковини. Характерною в цьому плані є увага до весільної обрядовості. Наприклад, С.Ф. Маріан у праці „Весілля у румунів” матеріал про цей аспект культури українців подає у формі порівняльного аналізу. Етнограф часто зачіпає питання про корені запозичення певних звичаїв і ритуалів. До запозичень від українців Буковини належать, на його думку, весільні старости [64, с. 81], весільний прапор [64, с. 193], звичай прикрашати молоду вінком на весіллі [64, с. 213], „звичай русинів Буковини” збирати на весіллі гроші в подарунок молодят для підтримки молодої сім’ї [64, с. 481]. Назву весільної дійової особи „свашка” С.Ф. Маріан виводить з російської „сваха” і навіть наводить декілька віршованих прикладів того, що, як він стверджує, ця назва проникла не тільки в усну мову, але і в літературу [34, с. 229].

Феномен запозичення елементів культури вчений спостерігає у населення долини р. Прут північної частини Буковини, локалізуючи це у часі періодом після її приєднання до Австрії. С.Ф. Маріан акцентував також, що явище звичаєвого запозичення румунів від українців особливо характерне в тих випадках, коли румуни перебували в безпосередньому контакті з українцями [64, с. 234]. Сприймаючи українців Буковини як частину єдиного українського етносу, С.Ф. Маріан наводить приклади звичаїв українців Поділля: зокрема, про „відкуп” нареченим молодої від її батька [64, с. 351], про звичай „лісу” у галичан, згідно з яким наречений платить винагороду [64, с. 430], про ритуал „купання” молодої після весілля у Підляшші [64, с. 488], що збіглося зі спорідненим ритуалом у буковинських українців [64, с. 378], про звичай „викрадення” молодої на Галичині [64, с. 374]. Деякі тотожні обряди, на думку вченого, мають індоевропейське коріння, як, наприклад, „проща-благословіння” [64, с. 228] або звичай запрошувати на весілля [64, с. 283]. На думку С.Ф. Маріана, назва „калач” („colac”) румунами була призабута, а згодом знов запозичена у слов’ян [64, с. 352].

Хв. Вовк у роботі „Шлюбний ритуал та обряди на Україні” робить посилення на дослідження С.Ф. Маріана „Весілля у румунів” [6, с. 315].

Праця С.Ф.Маріана “Весілля у румунів” була видана 1890 року в Бухаресті. У ній автор детально проаналізував три періоди весільного ритуалу: передвесільний (*înainte de nuntă*), весілля або пригощання (*nunta sau ospățul*) та післявесільний (*dupa nuntă*) [35, с. 336]. Відповідно до цих періодів книга поділена на три частини. У першій – в хронологічній послідовності подано всі етапи передвесільних обрядів, починаючи з мети весілля та віку наречених і закінчуючи випадками розірвання домовленості про весілля. Автор зібрав величезний матеріал про дівочий ярмарок, старих парубків та дів, посаг молодої, старостів та ін. Аналіз основної частини весільного ритуалу теж ґрунтується на прискіпливому дослідженні всіх його етапів. Серед них основними виступають: запрошення на весілля, „маленький стіл”, купання, вінчання, удаване викрадення молодої, взяття посагу нареченої, прощання, „великий стіл” та інше. Окремі підрозділи присвячені таким атрибутам весілля, як вінок, ялинка, васильок, прапор

тощо. Третя частина монографії стосується завершення весілля і входу молодого у сім'ю чоловіка. Відображений у цьому описі обряд „На початковій дорозі” („Pe cale grîmară”) за своїм змістом подібний до української перезви, яку справляли на весіллі після першої шлюбної ночі [6, с. 288-289]. Монографія вміщує додатки, зібрані на території Буковини та Молдови: вісім прощальних текстів, три застільні промови, сім промов при обміні дарунками та ін.

Тільки в другому розділі книги використана інформація з більш ніж 22 буковинських сіл: понад 7 – з північної частини Буковини та 15 – з південної. Крім того, в ньому міститься близько 50-ти посилань на загальнобуковинські весільні звичаї та обряди. Джерелом інформації для автора послужили також 33 збірки, 25 сучасних газетних публікацій. Матеріали з Молдови, Трансільванії, Добруджі були отримані від друзів. С.Ф. Маріану вдалося зробити порівняльний аналіз весільної обрядовості румунів з їхніми одноплемінниками з Моравії, Македонії, Херсонської губернії Росії, Угорщини, а також з іншими народами: французами, албанцями, поляками, італійцями, англійцями і навіть індіयцями.

Серед етнографічних матеріалів, зібраних С.Ф. Маріаном, матеріал з Буковини посідає вагоме місце. Маріан детально описав посаг нареченої, запрошення на весілля, буковинський традиційний одяг дівчат на виданні тощо. В монографії деталізовано компоненти посагу дівчини: кожух, або „ілік” (довгий кожух, що спадає до землі), безрукавка, довгошерстий сіряк для урочистих днів та один простий сіряк, дві пари чобіт та пара хатніх туфель. Речі обов'язково мали бути новими. В селі Магала нинішнього Новоселицького району Чернівецької області дівчина, яка не мала „ілік”, вважалася однією з найбідніших у селі [64, с. 142]. Від матері дівчина отримувала: вовняну постільку, ковдру, декілька торбин, декілька килимів тощо [64, с. 143]. До приданого батьки додавали і худобу: пару волів, корову або декілька овець. Якщо батьки були заможними, могли надати іноді й одну фальчу землі, а також певну суму грошей. Слід зазначити, що розмір посагу нареченої залежав ще й від зовнішності та працьовитості дівчини. Якщо вона була вродливою, розмір посагу не відігравав суттєвої ролі. Якщо ж дівчина не відзначалась вродою, то, аби її успішно видати заміж, потрібно було давати за нею великий посаг [64, с. 142-143].

Заслугує на увагу звичай запрошення гостей на весілля. За С.Ф. Маріаном, це робили за день до одруження. У с. Бояни нинішнього Новоселицького району Чернівецької області це завдання виконували дружки від імені молодого та дружки – від імені молодого. Спочатку вони запрошували весільних батька і матку, батьків нареченого і нареченої, а потім – решту гостей. Дружба запрошував на весілля такими словами: „Просили батьки нареченого, молодий і молода, і я вас прошу прийти на весілля”. Після запрошення він частував господарів горілкою [64, с. 277-278]. Слід зазначити, що цей звичай був поширений і в українських селах Буковини [12, с. 109-111].

Цікавими є дані про розуміння явища „змішування крові”. Цей народний термін відносився до одруження між близькими родичами. За давнім звичаєм вважалося гріхом одруження родичів до сьомого покоління спорідненості за прямою лінією [64, с. 63]. В праці навіть подана схема „ступеня спорідненості за прямою лінією” [34, с. 75].

Як добрий знавець етносів, які проживали на Буковині, С.Ф. Маріан дослідив деякі обряди і звичаї, характерні не тільки для румунів, але й українців Буковини. Серед них він згадує звичай носіння вінків, плетених напередодні дня весілля; звичай співати різноманітні пісні під час плетіння весільного вінка; звичай посилати старостів до коханої дівчини тощо [64, с. 121, 295]. Автор зробив спробу відтворити деякі звичаї, які зникли упродовж віків. На основі народних оповідань був відтворений звичай купання перед вінчанням. З частівок він вивів звичай прикрашання весільного прапора на Буковині [54, с. 418-425]. Варто зазначити, що старожили села Тарасівці Новоселицького району Чернівецької області й нині пам’ятають цей звичай. За їхніми спогадами, весільний прапор, який носив назву „ую-ю-юп”, прикрашався хусткою та васильком ще в 20-30-ті рр. ХХ ст. [46, с. 38].

У своїй праці С.Ф. Маріан дослідив і деякі індоєвропейські весільні ритуали, поширені у румунів Буковини. Індоевропейськими він вважав такі звичаї: запрошення на весілля, батьківське благословення наречених – прощу, обмін між нареченим і нареченою такими дарунками, як сорочка, пояс, чоботи, шкарпетки тощо [64, с. 283, 316, 352-353].

Австрійський етнограф З. Діше у своїй рецензії на книгу С.Ф.Маріана „Весілля у румунів” у німецькому журналі „*Romänische Revue*” дійшов висновку, що праця Маріана залишається основним джерелом для соціологічного дослідження сім’ї та весілля у румунів [54, с. 424].

Дослідниця молдавської весільної обрядовості С. Чуботару вважає, що видання цієї монографії „становило визначний момент у процесі пізнання румунських весільних церемоній” [51, с. 23-24].

Праця „Весілля у румунів” була першою книгою трилогії С.Ф. Маріана, присвяченою сімейній обрядовості. Вона справила велике враження на тогочасних румунських етнографів і фольклористів. З. Діше, один із дослідників творчості Маріана, побачив у його книзі „літературний феномен безсумнівної цінності, в якій віддзеркалюється не тільки життя румунського народу, (...) а й багатогранна історія його культури” [54, с. 419]. Ця книга посіла достойне місце в європейській етнологічній науці. Один із послідовників сучасного етнографа А. Горovej під впливом цієї фундаментальної праці видав у 1910 р. монографію „Наші звичаї на весіллі”.

Серед публікацій румунських дослідників, які піддають науковому аналізу етнографічну специфіку українців Буковини, особливе місце належить роботі Д. Дана „Рутени на Буковині” [52], яку було опубліковано у 1912 р. Структура праці Д. Дана виходить з логіки запитань анкети віденського вченого Г. фон Гіммела Крауса. Ця структура досить складна (19 розділів при 44 друкованих сторінках), однак тематично можна виокремити чотири

блоки тем: матеріальна культура, сімейна обрядовість (включаючи весільну обрядовість), календарна обрядовість, звичаєве право і три позаблокові проблеми. Ареал дослідження роботи в цілому і весільної обрядовості зокрема охоплює українські села Буковини з переважанням конкретних прикладів із сіл Прутсько-Дністровського межиріччя.

Перша частина, що практично є основою етнографічного нарису, була написана автором ще у 1885 р., у той час, коли, за його словами, він служив священиком у парафії українського буковинського села Южинець. Другою частиною стало невелике зібрання українських прислів'їв (всього 35), надрукованих Д. Даном у чернівецькій газеті “Буковинські відомості” за 1895 р. [7]. Завершується етнографічний нарис підбіркою ілюстративного матеріалу, із зображенням різних етнографічних груп українців Буковини.

Праця Д. Дана має монографічний характер, що вигідно вирізняє книгу з низки напрацювань румунських етнографів, у яких матеріал тематично є більш розпорошеним, хоча й охоплює в загальному вимірі майже весь спектр етнографічних дослідницьких напрямів. Він становить цінність не тільки як зріз певного етапу розвитку духовної і матеріальної культури українців Буковини, але і як відповідний матеріал для процесу порівняння. Автор неодноразово наводить порівняльні паралелі між звичаями українців і румунів Буковини. Проте дослідження весільної обрядовості має невеликий обсяг, що є, швидше за все, етнографічною розвідкою. Відсутність наукового апарату, посилань на джерела інформації, на думку А. Мойсея, пояснюються тією обставиною, що за 15 років проживання в безпосередньому українському оточенні Д. Дан володів всеохоплюючою інформацією і не вважав за необхідне посилатися на конкретного інформатора [34, с. 235].

Серед румунських дослідників етнографії Буковини кінця ХІХ – 40-х років ХХ ст. виділяється Л. Боднереску, уродженець буковинського молдавського села Бояни, що розміщене в Нижньому Буковинському Попрутті [50]. Педагог за освітою, він значну частину свого життя віддав педагогічній праці у гімназіях Чернівців, Сторожинця, Кимполунга. Л. Боднереску займався також збиранням і публікацією матеріалів про весільну обрядовість, календарні звичаї та обряди, матеріалів з усної народної творчості та робив огляд історико-краєзнавчих досліджень І. Пашкана, І. Сбієри, І. Порумбеску. Часто свої публікації у буковинських періодичних виданнях “Пробудження”, “Фет-Фрумос”, “Буковинська гезета”, “Батьківщина”, “Час” він підписував псевдонімами (Agaton, Aristides, Gratiela, Orion, Tiberius, Un plugar, Un satean та ін.).

Отже, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. етнографічні дослідження взагалі, і весільної обрядовості Буковини зокрема, проводили українські, румунські, російські та австрійські етнографи. Спільною рисою етнографічних праць цього періоду була констатація оригінальності і самобутності як матеріальної, так і духовної культури буковинців. Друга половина ХІХ ст. є періодом, коли етнографія Буковини сформувалась як наука.

Після Першої світової війни етнографічні дослідження українців на Буковині дещо призупинилися. Терен краю опинився під владою боярської Румунії, яка всіма засобами намагалась денаціоналізувати українців, перетворити їх у румунів. Певні етнографічні розвідки про українців Буковини від цього часу ми маємо в працях румунських істориків [39; 40; 45], українських дослідників, які проживали поза Буковиною [2; 15], та польських науковців [42]. Але традиційна весільна обрядовість у цих роботах майже не розглядається.

До середини ХХ ст. зацікавленість темою весільної обрядовості дещо зменшилась. Це було пов'язано з тими складними катаклізмами, що сколихнули світ (та й Україну в тому числі) у цей період. Лише після Другої світової війни почалося відродження етнографічної науки. Серйозні дослідження у цьому напрямі розпочалися лише у 70-90-ті рр. ХХ ст.

За останні десятиріччя ХХ ст. опубліковано ряд статей та книг наукового і науково-популярного характеру, де зібрано матеріал щодо весільної обрядовості на Буковині.

Серед монографічних праць слід відзначити багатотомне видання “Етнографія Буковини” Г. Кожолянка, в другому томі якого розглядаються основні питання стосовно сімейної обрядовості одного з регіонів України – Буковини (Чернівецька область). Окремий розділ монографії присвячено весільній обрядовості. В своїй роботі Г.К. Кожолянка ґрунтовно досліджує буковинський весільний обряд. Автор чітко показує, що зберігаються багаті набутки пісенної та хореографічної творчості, простежує спадковість у звичаях. Однак етнограф зауважує: „Спілкуючись з багатьма людьми різного віку, з прикрістю спостерігаю: традиційне весільне дійство в наш час усе більше й більше втрачає свій характер, тривалість в часі, колорит, наповненість обрядодіями. Молодь майже не співає весільних пісень, не знає змісту і послідовності обрядодій, ритуали спрощуються...” [11, с. 327].

Крім цієї праці, особливості весільної обрядовості розкриваються у книзі „Буковинське народознавство. Громадський та сімейний побут” [13]. Весільна обрядовість буковинців представлена етнографічними дослідженнями: “Весілля на Гуцульщині”, “Буковинський весільний обряд” [10].

У 1998 році вийшло друком дослідження, присвячене весільній обрядовості молдавського і румунського населення Чернівецької області [46]. Воно містить чимало важливого порівняльного матеріалу, який дозволяє більш рельєфно виділити особливості буковинської весільної обрядовості.

Питання взаємовпливів у духовній та матеріальній культурі румунів і українців Буковини зачіпались у роботах учених другої половини ХХ ст.: Г. Бостана, А. Веселовського, В. Зеленчука, П. Карамана, Г. Кожолянка та ін. Так, щодо весільного ритуалу Г.К. Бостан на основі значного етнографічного польового матеріалу, зібраного на теренах Чернівецької області, вважає, що весільна обрядовість румунів, молдаван цього краю формувалась і розвивалась у найтіснішому контакті з українцями [3]. Аналогічної думки дотримується і автор „Етнографії Буковини”, професор Г.К. Кожолянка [11, с. 300].

Питання, які торкаються весільної обрядовості Буковини, висвітлені в народознавчих оповідках Г. Маковій, яка збирала в своїй книзі чимало давніх народних повір'їв та звичаїв. Багато цікавої інформації міститься в чисельних працях, зокрема „Затоптаний цвіт”. Давні народні весільні обряди і звичаї розглядаються в підрозділі „З ким вінчатися...” [29-32].

О. Корнілович, І. Сандуляк у своїй статті „Фрагменти фольклору в обряді весілля в селах передгірної зони Буковини” [14] розглядають роль та місце фольклору у весільних обрядах на прикладі конкретної території.

У статтях А. Хабулі, О. Масана „Весільна обрядовість села Колінківці на Хотинщині” [44] та М. Балахтар „Сучасне весілля в Клішківцях” [1] досліджуються окремі аспекти весілля в окремих селах рівнинної зони Буковини.

Заслуговує на увагу також стаття В. Жилюка й О. Арехової „Символіка вінка та гільця у весільній обрядовості українців” [9], в якій проводяться паралелі між символікою вінка та гільця на Буковині та Слобожанщині.

Серед етнологів у даний час відсутня тенденція дослідження вказаної проблематики комплексним методом за окремими історико-етнографічними регіонами. Це стосується і Буковини.

Питання поглибленого й комплексного вивчення весільної обрядовості українців Буковини залишається актуальним, оскільки нові дані експедиційних спостережень та архівно-музейні матеріали дозволяють не тільки розширити й збагатити наші знання з духовної культури українців, виявити взаємовпливи з іншими етносами краю та сусідніх теренів, а й підійти до них з нової точки зору.

Аналіз джерельних матеріалів та наявної літератури дозволив виділити основні етапи накопичення знань та дослідження даної проблеми.

Перший етап – друга половина – кінець XIX ст., коли відбувався процес формування етнографії Буковини як науки, і були опубліковані перші праці з проблеми весільної обрядовості українців Буковини.

Другий етап – від рубежу XIX – XX ст. до 20-х рр. XX ст. – характеризується продовженням збору фактологічного матеріалу та публікацією теоретичних праць з буковинського народознавства.

Третій етап – 70-ті рр. XX – початок XXI ст. – характеризується зростанням інтересу до наукової проблеми весільної обрядовості українців як Буковини, так і України в цілому.

На завершення огляду основних публікацій з приводу весільної обрядовості українців Буковини можна констатувати, що, незважаючи на те, що її вивченням займалось багато українських, російських, румунських, австрійських етнологів, узагальненого дослідження поки що немає. Саме тому назріла необхідність у ґрунтовному вивченні названої проблеми.

Джерела та література: 1. Балахтар М. Сучасне весілля в Клішківцях // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Прут, 2003. – Вип.. 5. – С. 175-179; 2. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція

й орнаментация. – Львів, 1929. – 84 с; **3.** Бостан Г. Українсько-молдавські паралелі в старовинній та сучасній весільній обрядовості // Народна творчість та етнографія. – 1971. - № 6. – С. 24-28; **4.** В.М.К. (Козарищук В.М.) Изъ буковинскихъ карпатскихъ горъ // Наука. Ежемесячный иллюстрированный журналъ для русскаго народа за 1889-й годъ. Годъ издания XVIII. – Вена: Изъ Типографіи Н.Верная, 1889. – С. 356-363, 407-412, 474-486, 541-547, 596-605, 661-665, 729-744; **5.** В.М.К. (Козарищукъ В.М.) Изъ буковинскихъ карпатскихъ горъ // Наука. Ежемесячный иллюстрированный журналъ для русскаго народа за 1890-й годъ. Годъ издания XIX. – Вена: Изъ Типографіи Н.Верная, 1891. – С. 21-25, 81-89, 215-226, 285-295, 324-329, 603-613, 661-658, 723-729; **6.** Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології / Відпов. за випуск В.Кузьменко, Н.Прибега. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с; **7.** Дан Д. Буковинско-русские народные пословицы // Буковински Ведомости. – 1895. – Ч. 10; **8.** Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 576 с; **9.** Жилюк В. Орехова О. Символіка вінка та гільця у весільній обрядовості українців Північної Буковини та Північної Слобожанщини // Матеріали студентської наукової конференції. – Кн.. 2. Гуманітарні науки. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 73-74; **10.** Кожолянко Г. Буковинський весільний обряд // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Вип. 1. – 1996. – С. 52-62; **11.** Кожолянко Г. Етнографія Буковини. Т. 2. - Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 424 с; **12.** Кожолянко Г. Етнографія Буковини. Т. 2. - Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 424 с; **13.** Кожолянко Г. Народознавство Буковини. Громадський і сімейний побут. – Чернівці: Рута, 1998. – 112 с; **14.** Корнілович О., Сандуляк І. Фрагменти фольклору в обряді весілля в селах передгірної зони Буковини // Питання стародавньої, середньовічної історії, археології та етнології. – Чернівці: Прут, 2003. – Т. 2(16). – С. 219-228; **15.** Кубійович В. Пастушество Буковини. - Львів, 1935; **16.** Купчанко Г. Некоторые историко-географические сведения о Буковине. – Відень, 1875. – 313 с; **17.** Купчанко Г. Галичина и еи русски жители. – Відень, 1896. – 85 с; **18.** Купчанко Г. Русскій народ. – Відень, 1889. – 26 с; **19.** Купчанко Г. Угорська Русь и еи русски жители. – Відень, 1897. – 62 с; **20.** Купчанко Г. Буковина и еи русски жители. – Відень, 1895. – 51 с; **21.** Купчанко Г. Загадки // Ластовка. Письмо для русских детей. – Л., 1870. – Ч. 2. – № 14–17.- С. 112, 128, 136; **22.** Купчанко Г. Из народныхъ звычаев и обрядовъ Буковинско-русскаго народа // Временникъ Института Ставропигийскаго съ месяцесловом на годъ высокосный 1872. – Л., 1871. – С. 111-114; **23.** Купчанко Г. Изъ сборника буковинскихъ простонародныхъ песен, сказок, повестей, пословиц, суеверий и пр. // Буковинская зоря. – Черновцы, 1870. – № 2–3. – С. 7; **24.** Купчанко Г. Народные звычаи и обряды буковинско-русскаго народа // Временникъ Института Ставропигийскаго съ месяцесловом на 1873 год. – Л., 1872. – С. 111-121; **25.** Купчанко Г. Нравы, обычаи, загадки, суеверия, пословицы и прч. Буковинско-русскаго народа // Календарь буковинско-русскій на обыкновенный год 1877. – Черновцы, 1876. – С. 59-71; **26.** Купчанко Г. Приповедки // Ластовка. Письмо для русских

детей. – Л., 1870. – Ч. 1. № 21. – С. 8; **27.** Купчанко Г. Рекрутська пісенька на Буковині. Изъ уст народа // Учитель. Письмо посвященное справам школ народных, господарству, промыслу, торговле. – Л., 1871. – № 8. – С.4; **28.** Купчанко Г. Сказки из житья Исуса Христа. Изъ уст народа // Временник Института Ставропигийского съ месяцесловом на 1873 год. – Л., 1872. – С. 97; **29.** Маковій Г. Затоптаний цвіт. – К., 1993. – 205 с; **30.** Маковій Г. Золоте віно з бабусиної скрині. - Чернівці, 1993; **31.** Маковій Г. Наречена Христова // Буковина. - 1991. - 7 грудня; **32.** Маковій Г. Пісні одного села. - Чернівці, 1977. – 455 с; **33.** Масан О. Приятель українського народу (Р.Ф. Кайндль та його „Гуцули”) // Р.Ф. Кайндль. Гуцули: Їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці: Молодий буковинець, 2000. – С. 174-206; **34.** Мойсей А. Порівняльна характеристика культури і побуту українців та румунів Буковини у працях румунських етнографів (друга половина ХІХ – початок ХХ ст. // Питання стародавньої, середньовічної історії, археології та етнології. – Т. 2 (16). – 2003. – С. 228-241; **35.** Мойсей А. Сімеон Флоря Маріан (1847-1907) – дослідник етнографії Буковини // Питання стародавньої, середньовічної історії, археології та етнології. –Т. 1. – 2001. – С. 335-3394; **36.** Мойсей А.А. Сімеон Флоря Маріан – етнограф Буковини. – Чернівці: Рута, 2003. – 159 с; **37.** Мороз М. Етнографічна діяльність Раймунда Кайндля // Записки Наукового Товариства імені Т.Шевченка. – Львів, 1992. – Т. ССХХІІІ. – С. 197-205; **38.** Нестеровский П. Бессарабские русины. – Варшава, 1905; **39.** Ністор І. Національна боротьба на Буковині. – Львів, 1918; **40.** Ністор І. Українська проблема в світлі історії. – К., 1934; **41.** Стецько П.І. Євгенія Ярошинська і народна творчість // Народна творчість та етнографія. – 1966. - № 1. – С. 61-64; **42.** Фальковський Й. Західне пограниччя Гуцульщини. Долинами Прута, Бистриці Надвірнянської, Бистриці Солотвинської та Ломниць. - Львів, 1937; **43.** Фішер Едгард. Буковина. - Чернівці, 1899; **44.** Хабуля А. Масан О. Весільна обрядовість села Колінківці на Хотинщині // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Прут, 2003. – Вип. 5. – С. 170-172; **45.** Чабан С. Румунсько-українські культурні відносини. - К., 1938; **46.** Чеховський І., Мойсей А. Дохристиянські витоки і слов'янські паралелі шлюбної обрядовості молдован Верхнього Попруття (на матеріалах Новоселицького району Чернівецької області). – Чернівці, 1998. – 71 с; **47.** Чучко М. Етнографічне вивчення Буковини представниками місцевого православного кліру в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Прут, 2003. – Т. 1 (15). – С. 222-228; **48.** Чучко М.К. Етнографічне вивчення українського населення Буковинських Карпат Василем Козарищуком // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Вип. 5. – Чернівці: Прут, 2004. – С. 232-236; **49.** Шухевич В.О. Гуцульщина. Третя частина. Друге видання. – Верховина: Журнал „Гуцульщина”, 1999. – 272 с; **50.** Bodnărescu L. Câteva datini de paști la români. Încondeiatul ouălelor de paști în culori. – Cernăuți: Editura autorului, 1908. – 28 p; **51.** Ciubotaru S. Nunta în Moldova. Cercetare monografică. – Iași: Editură Universității „A. I. Cuya”, 2000; **52.** Dan D. Rutenii din Bucovina

(schiță etnografică) – Cernăuți, 1913. – 44 p; **53.** Die Bukowina. Eine allgemeine Haimatkunde. – Czernowitz, 18994; **54.** Dische S. Ueber Hochyeitsgebrache bei den Romanen // Romanische Revue. – 1891. - № 7-8. – a. VII. – P. 418-425; **55.** Kaindl R.F. Die Huzulen. – Wien, 1894; **56.** Kaindl R. F. Manastyrski A. Die Ruthenen in der Bukowina. – Czernowitz. 1889. – Th. 1; 1890. – Th. 2; **57.** Kaindl R.F. Die Hochzeitsfeier bei den Ruthenen in Berhometh am Pruth (Bukowina) // Globus. Sonder-Abdruck aus Band LXXXV . - № 85. - Wien, 1904. – p. 281-288; **58.** Kaindl R. F. Manastyrski A. Die Ruthenen in der Bukowina. – Czernowitz. 1889. – Th. 1; 1890. – Th. 2; **59.** Kaindl R.F. Ruthenische Hochzeitgebrache in der Bukowina. – Czernowitz, 1896; **60.** Kupczanko G. Die ruthenischen Bauern in der Bukowina // Illustrierte Leipziger Zeitung. – 1874. – № 1594. – S. 47, 49-50; **61.** Kupczanko G. Sitten und Gebrauche der Bukowiner Ruthenen // Bukowiner Rundschau. – 1875. – N 5. – S. 7; **62.** Manastyrski A. Die Ruthenen // Die Osterreichisch-ungarische Monarchie und Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899; **63.** Manastyrski Al. Die Ruthenen in der Bukowina. – Czernowitz, 1889; **64.** Marian S.F. Nunta la romăni: Stidiu istoriko-etnograficcomparativ – București: Tipografia Carol Gobl, 1890. – 856 p.

Olena KOZHOLIANKO

RESEARCH OF BUKOVYNIAN WEDDING RITES

Analysis of sources and available literature helped to single out the main stages of knowledge storing and research of this issue.

The first stage – second half – end of the 19th century is marked by the process of Bukovynian ethnography as a science shaping and the first works on wedding rites of Bukovynian Ukrainians were published.

The second stage – from the end of the 19th century till 20s of the 20th century is characterized by the collecting of the material and publishing of the theoretical works on Bukovynian Folk Studies.

The third stage – 70s of the 20th century – beginning of the 21st century is characterized by interest rise to the scientific problem of the Ukrainians wedding rights of both bukovyna and Ukraine in general.

СТОРІНКА МОЛОДОГО ДОСЛІДНИКА

УДК 903-034.4(477.85)

Микола ІЛЬКІВ

БРОНЗОВА АНТРОПОМОРФНА СТАТУЕТКА З ЛУЖАН:

ДО ПИТАННЯ ПРО КОНТАКТИ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ
ПІЗНЬОБРОНЗОВОЇ ДОБИ З ЦИВІЛІЗАЦІЯМИ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

Важливе значення у житті стародавніх суспільств відігравали міжетнічні контакти, які органічно поєднувалися в економічній, військово-політичній та культурній сферах. Різноманіття природних, соціальних і демографічних умов існування людських колективів зумовлювало відмінності в темпах розвитку їхнього господарства і суспільних відносин, а також сприяли об'єктивній неминучості контактів між різними суспільствами ще на ранніх етапах історії людства. Ці дві обставини закономірно призвели до складання взаємовідносин у масштабах всієї ойкумени за принципом „цивілізація (центр) – периферія”, що неабияк сприяло обміну технічними та культурними досягненнями.

Дальньою периферією стосовно держав Стародавнього Світу П'ятистоліття до н.е. виступали терени Східної Європи, які за посередництвом Балкан і Кавказу, а можливо, й безпосередньо морським шляхом, контактували з цими цивілізаційними осередками. До таких масштабних взаємозв'язків між давніми синполітичними племенами віддалених територій нерідко зверталися вітчизняні та зарубіжні науковці, зокрема Г. Чайлд [103, с. 110-121], Г. Кларк [20, с. 242-279], А. Брюсов [3], В. Массон [28], Я. Боузек [40] та ін. [16, с. 471-499]. Попри всякі обмеження та суперечності, історичною наукою вже розроблено методологічні засади виявлення та дослідження етнокультурних контактів на основі археологічних матеріалів, про що яскраво свідчить ціла низка праць стосовно міграцій, обміну і торгівлі, культурних впливів тощо [1; 4; 12; 13; 16; 21; 30; 36; 41; 44; 45; 48 та ін.]. Показово, що така методика широко використовується для дослідження не тільки первісних, а й класових (тобто писемних) суспільств.

У результаті порівняльного методу подібні явища у різних культурах можуть розглядатися як генетичні, стадіальні або ж як результати культурної взаємодії, запозичення чи дифузії [29, с. 90]. Саме до останньої категорії належить знахідка бронзової фігури воїна, яка і є предметом дослідження даної статті.

У 2004 році в смт Лужани Кіцманського району, неподалік Чернівців, була здана на базу металобрухту антропоморфна бронзова статуетка. У зв'язку з цим вона опинилася у приватній колекції, проте автор мав змогу ознайомитися зі знахідкою. Статуетка являє собою фігуру воїна на повен ріст, у бойовому положенні, зі зброєю в руках (рис. 1). Його тіло відзначається „худорлявістю” та витягнутою підпрямокутною головою. Риси обличчя змодельовані доволі чітко: очі відкриті, ніс з горбинкою, вилиці помітно виступаючі, нижня

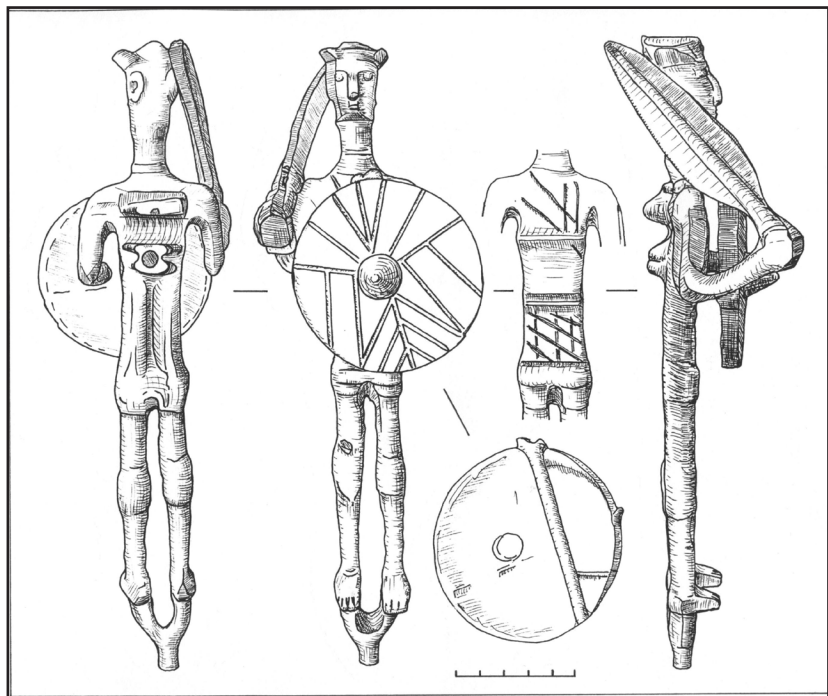

Рис. 1. Бронзова статуетка з Лужан

щелепа масивна, вуха рельєфно сформовані, рот вузький. Шия довга, уступом звужується в напрямку до плечей, майже кругла в перетині. Торс відзначається підпрямокутним профілем, кінцівки – круглим; з боку спини присутній подвійний півкруглий виступ із заглибленням у нижній частині. Обидві руки зігнуті в ліктях майже під прямим кутом. Ноги босі, з чітко виділеними пальцями (три та чотири), з'єднані внизу товстою Y-подібною перемичкою. До елементів озброєння та спорядження належать меч, щит, головний убір, бойовий пояс, набедренна пов'язка та наколінники-поножжя. Лезо меча – листоподібної форми, двосічне, широке та масивне, з помітним повздовжнім ребром. Упор руків'я дещо потовщений. Щит, відламаний від руки, круглої форми, плоский, з конічним умбоном-виступом у центрі. Він кріпився до кінця лівої руки та передпліччя правої. Зовнішня поверхня щита прикрашена орнаментом із заглиблених ліній з вертикальною віссю симетрії, який складає сегменти, трапеції та трикутники. На зворотному боці простежується вертикальний валик, який роздвоєним кінцем виходить за межі верхнього краю диску. Головний убір зображує, ймовірно, шкіряний шолом з двома боковими виступами, які дещо нахилені назад. Складний пояс рельєфно зображений з допомогою заглиблених ліній та складається з

однієї горизонтальної смуги нижче грудей, однієї вертикальної, перекинutoї через ліве плече, і косої діагональної – через праве. Всі вони сходяться з лівої сторони грудей в районі серця. Набедреник виконаний у формі спідниці з двома горизонтальними та п'ятьма косими різноширокими смугами між ними і слабо помітними трьома вертикальними. Наколінники масивні, з невеликими заглибинами спереду. Поверхня виробу шершава й покрита зеленою, місцями оббитою патиною. На деяких ділянках прослідковуються сліди від грубої вторинної обробки поверхні виробу, ймовірно, на місці ливарних швів. Загальна висота статуетки складає приблизно 24 см, висота без підніжки – понад 21 см, діаметр щита – 6,5 см, довжина меча – 9,5 см.

Зважаючи на унікальність знахідки та нез'ясовані обставини її походження, пошук аналогій доцільно провести на кількох рівнях: для власне статуетки як цілісного виробу, для предметів озброєння і, зрештою, для орнаментального мотиву на щиті та набедреника і його ймовірного смислового навантаження.

Бронзові антропоморфні статуетки є надзвичайно рідкісними знахідками для теренів Центральної та Східної Європи загалом (рис. 2). Поодинокі екземпляри походять з Прибалтики та Центральної Європи [40, р. 69-70].

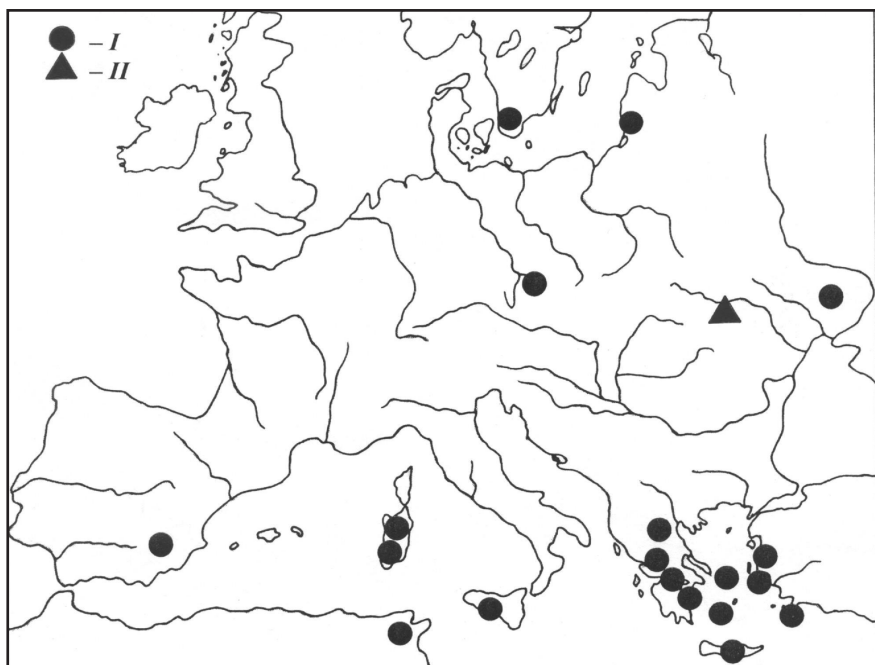

Рис. 2. Поширення Сирійсько-Анатолійських бронзових фігурок у Європі (I) [Bouzek, 1985] та місцезнаходження Лужанської статуетки (II)

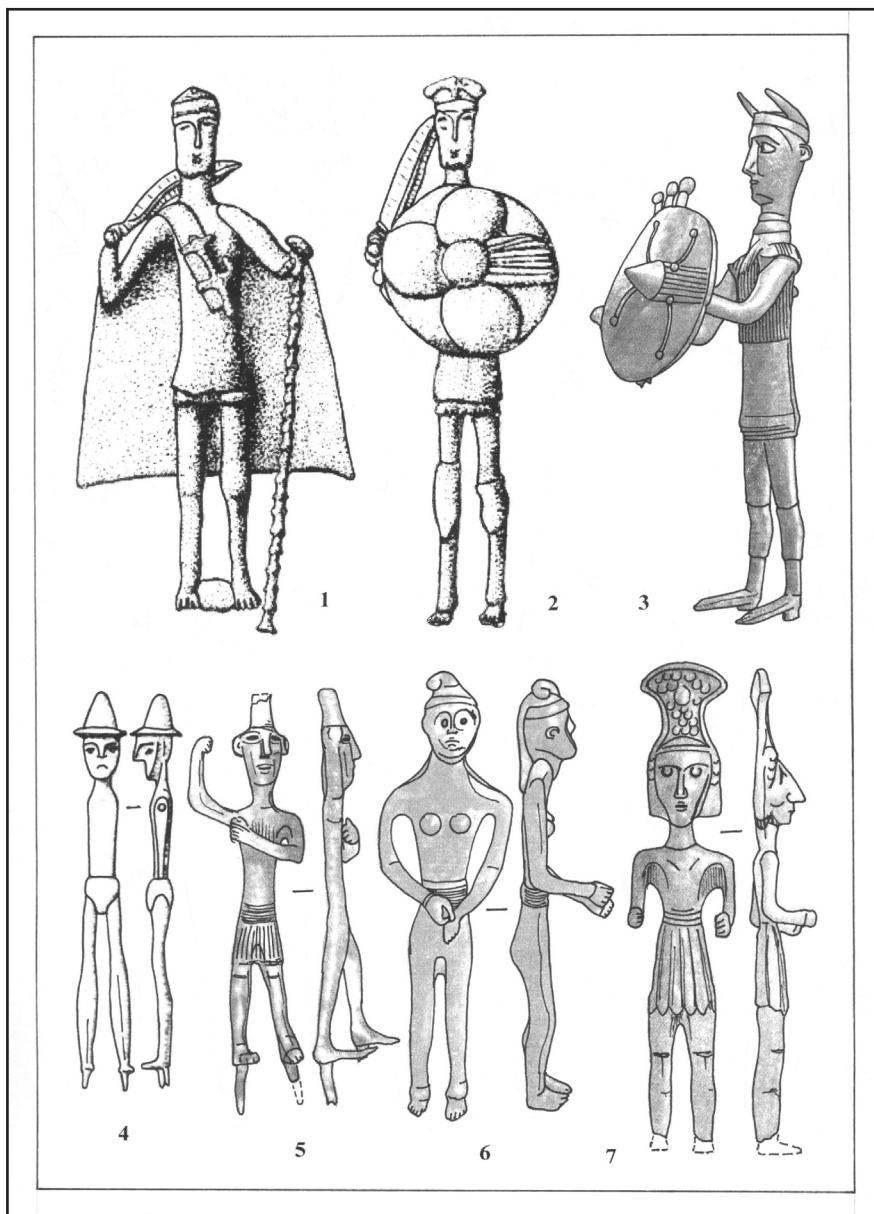

Рис. 3. Бронзові статуєтки з о. Сардинія (1-3) та Європи: 4 – Стокулът, 5 – Сернай, 6 – Прага, 7 – Поділля [Ключко, 1990; Sandars, 1978; Bouzek, 1985; Przeworski, 29]

Відомі вони також були у низці вітчизняних колекцій, особливо з Кавказького регіону [56, р. 72; 11, с. 157-179]. Показово, що практично всі датуються в межах бронзового – початку ранньозалізного віків й представлені, в основному, випадковими знахідками. Через останню обставину виникає законномірне питання щодо вибору критеріїв для визначення автентичності виробів.

В нашому випадку доцільно звернутися до прикладу, коли умови виявлення артефактів, слід гадати, відомі, а їхня оригінальність не викликає у більшості дослідників серйозних заперечень. Одними з небагатьох таких прикладів є відомі Сернайський і Стокультський „ідоли”, а також знахідка у Празі (рис. 3, 4-6). Так, перший з них був виявлений у 1900 р. в Східній Пруссії (сучасна Литва) [42, р. 89]. Фігурка, заввишки близько 15 см, лежала під каменем без жодного супровідного матеріалу. Знахідка однозначно була визнана стародавньосхідним імпортом, а згодом віднесена до Ханаанського культурного кола. Більшість таких виробів, отриманих у результаті розкопок та випадково виявлених, походять зі Східного Середземномор'я (Сирія та Палестина) й датуються в межах 1550-1200 рр. до н.е. Робилися також спроби порівняння „ідола” зі схожими виробами з Південно-Західного Сибіру, Кавказу і Закавказзя, Анатолії та Кіпру. На думку М. Хелцера, статуетка потрапила на південне узбережжя Балтійського моря внаслідок розвиненої торгівлі зі середземноморським світом в обмін на місцевий бурштин [45, р. 53-55].

Безпосередньо з територією України пов'язані знахідки кількох однотипних бронзових статуєток, які зберігаються у Краківському, Варшавському, Санкт-Петербурзькому, Калінінградському та Лондонському музеях. Вони представляють собою статуєтки у повний зріст із зігнутими у ліктях руками, споряджені тунікою з поясом та великим шоломом на зразок увінчаних пір'ям головних уборів давніх філістимлян (рис. 3, 7). Проте тільки в одного екземпляра є приблизне місцезнаходження – „Поділля”, „Західна Україна”. У зв'язку з цим чимало дослідників (І. Снегурьов, К. Полікарпович, А. Тальгрєн, К. Маєвський, Я. Боузек [31, с. 28-30; 58, р. 243; 49, р. 209-212; 40, р. 70]) схильні вбачати у них фальсифікати. Інша група науковців зараховувала статуєтки до автентичних виробів. Зокрема, С. Пшеворський вважав їх частинами хето-сирійського казана і датував IX ст. до н.е. [53, р. 27-35.]. В. Мюллер відніс знахідки з Краківського та Лондонського музеїв до категорії Азіо-Сирійських [50, р. 109.]. На основі Сиро-Каппадокійських паралелей Е. Порада зараховував статуєтки воїнів з таким типом шоломів до першої чверті II тис. до н.е. [52, р. 57-63.], з чим погодилися також Д. Хенсен, О. Негбі та М. Гімбутас [51, р. 113; 43, р. 124-127; 56, р. 72]. Оригіналами вважав дані знахідки й Р. Барнет [39, р. 47.]. Й. Сліва, описуючи експонат з колекції Ягелонського університету, вважав можливим вирішення проблематики автентичності речей тільки на основі технологічного аналізу [56, р. 72].

Прямі аналогії Лужанській знахідці трапилися серед бронзових статуєток з острова Сардинії. Вони належать до нурагічної археологічної культури острова (1600/1550-238 рр. до н.е.) й датуються переважно X-VIII ст.

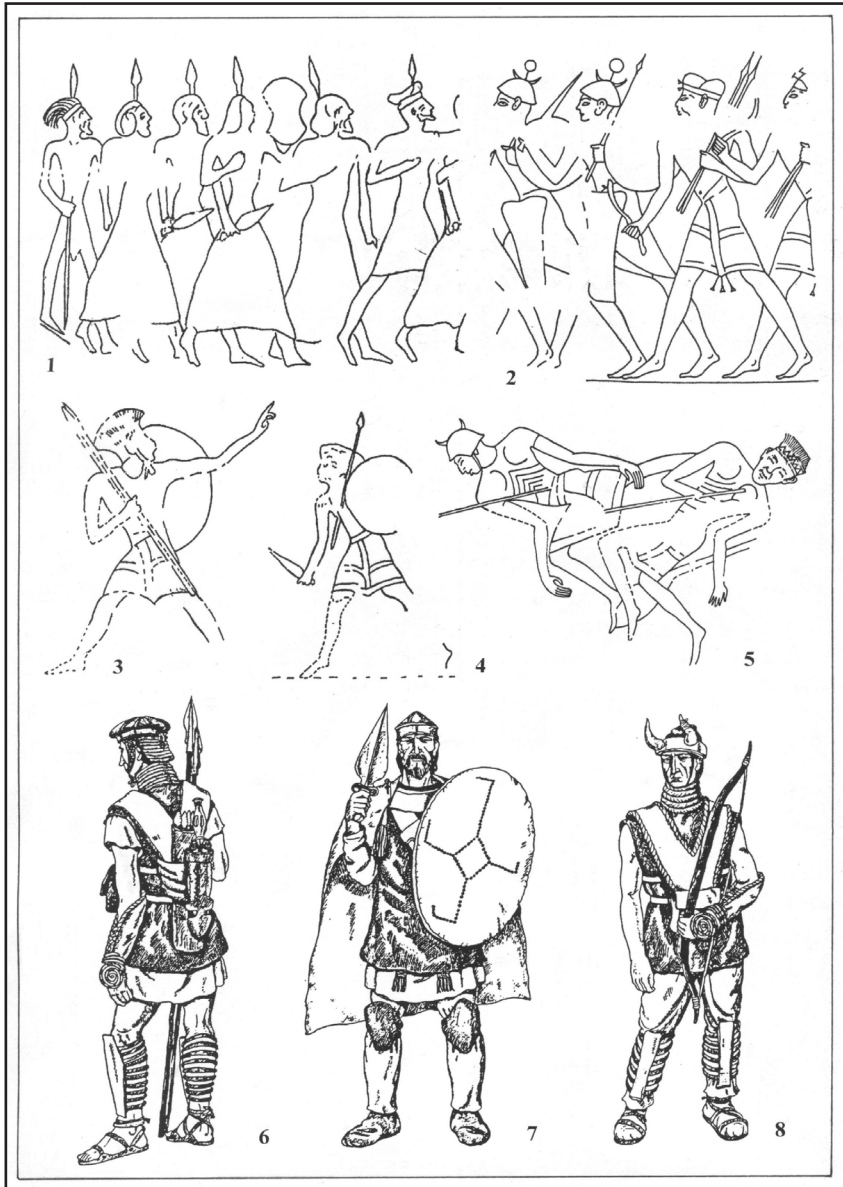

Рис. 4. Зображення „Народів Моря” на єгипетських рельєфах (1-5) та реконструкція озброєння і спорядження північнопричорноморських воїнів пізньобронзової доби (6-8) [Клочко, 2006]

до н.е. [29, с. 96; 18; 19; 25, с. 59]. Сардинські фігурки (так звані bronzetti) зображають людей, домашніх та диких тварин, предмети побуту, які проливають світло на різні сфери життя населення нурагічної культури. Чимало знахідок виявлено в культових місцях, де вони кріпилися до лав та стін. Трапляються статуетки жерців та рядових мешканців. Чітко простежується поділ на „цивільні” та „військові” скульптурки. Останні, що представляють для нашого випадку особливий інтерес, озброєні луками, списами, кинджалами та мечами, круглими щитами з умбоном. Нерідко на зворотному боці останніх простежується зображення додаткового озброєння – меча, який також присутній на досліджуваній знахідці. Тіло прикрите тунікою, нерідко прикрашеною рельєфними смугами. Голову захищав шолом, який, в основному, виготовлявся зі шкіри. За формою вони нагадують шапки з елементами корони або прикріпленими рогами. На ногах часто присутні поножжя [24, с. 144-147; 13, с. 85-86, фото]. Таким чином, за всіма ознаками порівнювані екземпляри практично ідентичні. Однією з найближчих до Лужанської є „бронзетті”, зображення якої наведено в публікації В.І. Клочка (рис. 3, 2) [21, с. 16, рис. 4, 1]. На основі аналізу сардинських статуєток та єгипетських зображень, загадкових веж-нураг, співзвучності найменувань острова й племені та низки писемних свідчень давніх сардів прийнято вважати нащадками племен, добре відомих за єгипетськими текстами і зображеннями – шардана (рис. 4, 1-5). Перші згадки про шардана датуються XIV ст. до н.е. З цього часу вони простежуються як найманці на службі у фараона чи інших східносередземноморських правителів або ж як їхні вороги у складі коаліції „Народів Моря”. Після поразки від єгиптян якась частина шардана переселилася у Лівію, а звідти – на острів Сардинію. Наразі остаточно нелокалізованою залишається їхня батьківщина [25, с. 34-44]. Відомі спроби розташувати її у Малій Азії чи безпосередньо на Сардинії, проте останнім часом увага зосереджується на Балканах – особливо Фракії та Іллірії [12, с. 149-150].

Дослідники неодноразово звертали увагу на участь у навалі „Народів Моря” населення Центральної та Східної Європи [55; 40]. Скажімо, В.І. Клочко розглядає сардинські екземпляри поряд зі зразками озброєння як одне із свідчень участі північнопричорноморських племен у „навалі Народів Моря” – одній із важливих історичних подій кінця II тис. до н.е. у Східному Середземномор’ї, які призвели до послаблення Єгипту, загибелі Трої, Хетської держави та Мікенської Греції. Дослідник також висловив припущення про ототожнення „шардана” єгипетських джерел з вояками сабатинівської культури, оскільки властиві пам’яткам Північного Причорномор’я старожитності знайдено в шарах, пов’язаних з навалою в Малій Азії (Троя), Сирії (Угарит), материковій Греції, на Криті, Родосі, Кіпрі, а реконструкція озброєння та спорядження сабатинівського воїна надзвичайно схожа на єгипетські зображення шардана (рис. 4). У результаті міграції зброя північнопричорноморських зразків опинилася також на о. Сардинія [22, р. 281, fig. 108, 8; 52, с. 249]. Можливо, погіршення кліматичних

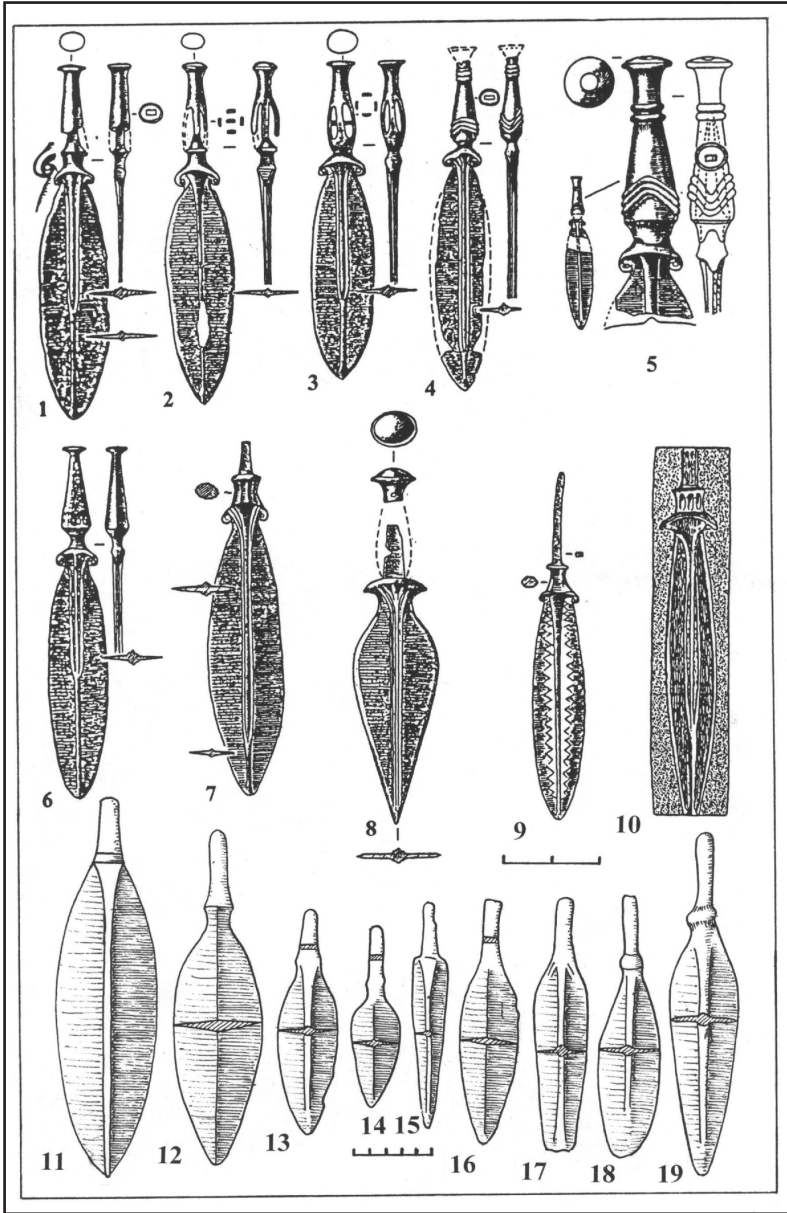

Рис. 5. Мечі (1-10) та кинджали (11-19) пізньобронзового часу з Північного Причорномор'я [Клочко, 2006; Zuzowski, 49; Черных, 76]

умов наприкінці бронзового віку спричинило низку переселень, які охопили також північнопричорноморське населення. Крім озброєння [4, с. 24-37], про це чітко свідчать знахідки сабатинівської кераміки на Пелопоннеському півострові та в Малій Азії [54, р. 17-32; 55, р. 192; 36, с. 34-42], а також знахідка типової для старожитностей культури Ноа булавки на півночі Греції [46, с. 239-259.]. Здається, що саме представники останньої культури були однією із головних рушійних сил таких процесів у регіоні. Їхня „південна експансія” переповнила і без того критичне демографічне становище тамтешнього населення, стимулюючи тим самим подальшу наростаючу хвилю міграцій. Незважаючи на деякі критичні зауваження [23, с. 736-737], гіпотеза стосовно участі населення Північного Причорномор’я у „навалі Народів Моря” підтверджується низкою археологічних, писемних та лінгвістичних даних й усе частіше звучить на сторінках узагальнюючих фундаментальних праць [22, с. 249; 9, с. 419; 32, с. 42; 17, с. 226, 253; 12, с. 166-167; 7, с. 138-139].

Широкі можливості для порівняльного аналізу надають реалістично виконані елементи озброєння та спорядження, в першу чергу меч та щит. Меч, яким озброєний воїн, тотожний мечам красномаяцького типу за класифікацією В.І. Клочка (Н-48/50 за Є.М. Чернихом) сабатинівської культури (XV-XII ст. до н.е.). Він являв собою короткий (35-45 см), рублячий меч з двосічним листоподібним лезом із ребром жорсткості, широким упором і складним черешком (рис. 5, 1-10). За своїми технологічними й тактико-технічними якостями такі мечі переважали пізньомікенські зразки озброєння, виготовлені в „палацових” майстернях. Мечі красномаяцького типу відомі з Лозовського та Інгульського скарбів, Волоського, Чутулешть, Дніпропетровщини, а ливарні форми для їхнього виготовлення походять з Побіт-Камікської, Новокиївської та власне Красномаяцької [22, с. 183-184, 223-225] майстерень. Останні переконливо свідчать про місцеве виробництво таких мечів. Крім власне Північного Причорномор’я як осередку виготовлення та розповсюдження, схожі мечі знаходимо на тих же сардинських статуетках та на єгипетських рельєфах у Луксорі та Медінет Хабу, який зображує представників „народів моря” (рис. 4, 1, 2, 4) [22, с. 250].

Крім паралелей на сардинських фігурках та єгипетських зображеннях, щит лужанської „бронзетті” має аналогії й серед зразків північнопричорноморського озброєння епохи пізньої бронзи. Мається на увазі знахідка з відомого Борисівського поховання на Одещині. Щит круглої форми був виготовлений із дерева та обтягнутий шкірою. Його зовнішню площину прикрашало свастикоподібне солярне зображення, виконане з густо набитих бронзових цвяхів з широкими шапочками (рис. 6, 1, 8). Безсумнівно, поховання належало представнику соціальної верхівки, на що вказують значні розміри курганного насипу і поховальної ями, а також бронзовий меч красномаяцького типу. Пам’ятка відрізняється не тільки поховальним обрядом – кремацією, але й наявністю поки що єдиного в сабатинівських похованнях озброєння [37, с. 139-141]. Отже, в даному елітному комплексі спостерігаємо унікальне поєднання меча та щита, аналогічне зразкам на

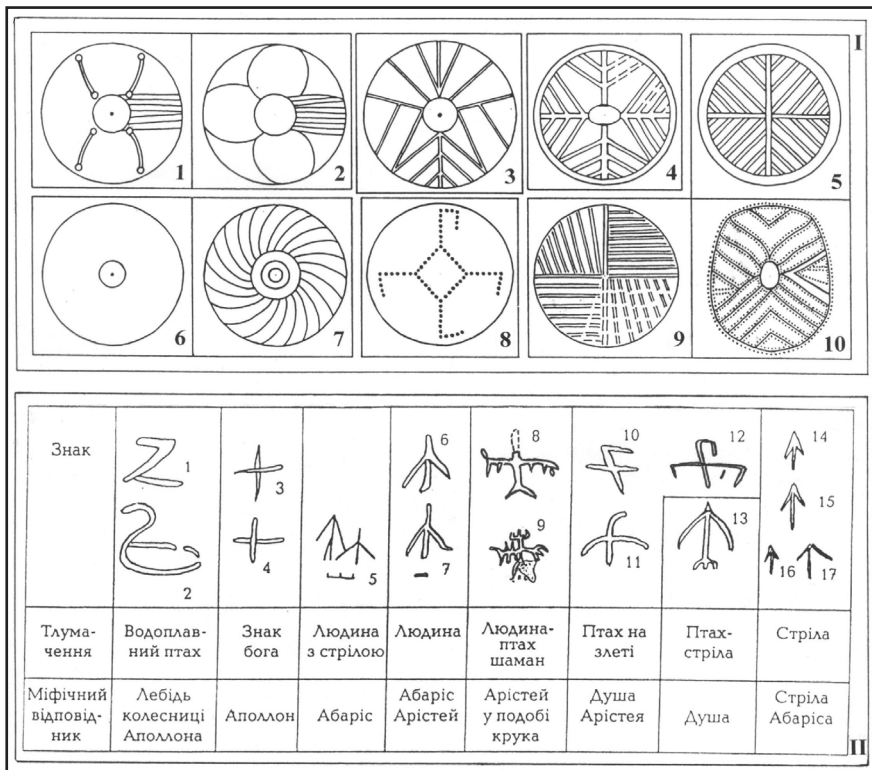

Рис. 6. Орнаментальні мотиви на щитах, бронзових бляхах і посуді (I) [Sandars, 1978; Клочко, 1990; Левицкий, Демченко, 1995; Swiesznikow, 67; Гершкович, Клочко, Евдокимов, 1987; Малеев, 1976; Черных, 78; Шмаглий, Черняков, 1970; Отрошенко, 1998; Kostrzewski, 1966] та ймовірне тлумачення знаків на кераміці зрубної спільноти у співставленні з персонажами гіперборейського циклу давньогрецької міфології (II) [Отрошенко, 1998]

досліджуваній статуєтці. З цього ж поховання походить дерев'яний скіпетр, якому відомі аналогії як серед місцевих старожитностей, так і серед решток затонулого торгового корабля пізньобронзового часу (кінець XIV ст. до н.е.) поблизу південно-західного узбережжя Малої Азії (Улубурун). На думку дослідників кам'яний скіпетр походить з Північного Причорномор'я, а його власником був, очевидно, іноземець-найманець [48, р. 43-55; 14].

Зважаючи на форму та розміри щита Лужанської фігурки, слід також звернути увагу на пару ливарних матриць з причорноморських пам'яток. Так, круглий предмет діаметром 6,3 см з виступом у центрі відливався у кам'яній матриці з Мишковичів (рис. 6, I, 6) [27, с. 233, 236, рис. 1, 2]. Це один негатив відомий з вищезгадуваної металообробної майстерні у

Побіт Каміку (Болгарія), де схожий диск з умбоподібним виступом був прикрашений вигнутими радіальними лініями (рис. 6, I, 7) [35, с. 245, табл. 68, 3]. Аналогічним чином орнаментовані щити вотивних свинцевих статуєток воїнів із святилища Артеміди Орфії у Спарті та щити учасників Троянської війни, зображені на коринфській кераміці. Серед другого горизонту негативів Новокиївської майстерні (XV-XIV ст. до н.е.) трапилася половина форми для відливання дископодібної бляхи з півсферичним виступом у центрі (рис. 6, I, 6) [6, с. 148, рис. 5, 3]. Судячи з ілюстрації в публікації та наведених загальних розмірів форми, діаметр диску становив приблизно 6-7 см. Таким чином, згадані вище ливарні форми використовувалися для виготовлення близьких до Лужанської дископодібних блях-щитків. Крім цього, на одній із ливарних форм з цієї ж Новокиївської майстерні вирізано негатив кинджалу, який схожий за формою та розмірами до меча статуетки. Серед північнопричорноморських старожитностей також відомі готові кинджали такого типу (рис. 5, 11-19) [37, с. 107, рис. 52, 6; с. 111, рис. 55, 4; с. 114, рис. 57, 9, 18, 26].

Особливу увагу привертає орнаментальний сюжет на зовнішній площині щита. Виходячи з таких критеріїв, як обмежена колом композиція з перехрещених ліній чи заштрихованих трикутників, вдалося відшукати декілька аналогій даного зображення. Приміром, на горщику з могильника Черняки I денце було навхрест поділено на чотири заштриховані сектори (рис. 6, I, 9) [30, с. 95, рис. 3]. Наступні орнаментовані денця трапилися на посудинах з могильника комарівської культури (XVII-XIV ст. до н.е.) на епонімній пам'ятці. Вони прикрашені рельєфно виконаними лініями, які формували симетричну „ялинкову” композицію (рис. 6, I, 5) або хрестоподібну фігуру [57, s. 87, tabl. III, 9, 11]. Подібне зображення відоме на боковій стінці вузькогорлої посудини ранньогальштатського періоду східнопоморської культури [47, tabl. VIII]. З допомогою заглибленої техніки на поверхні були прокреслені постаті людей, запряжена в двоосьову колісницю пара коней (колісниця Аполлона?) та колісничий, який у лівій руці тримає чималий овальний щит. Останній прикрашали вписані один в одного трикутники та овал посередині, біля їхніх вершин (рис. 6, I, 10). Ще одне, дуже близьке, зображення походить із зворотного боку бронзового дзеркала, виявленого серед речей ранньоскіфського поховання в Стрешень (Молдова). Кругле дзеркало мало петельчасту ручку на тильній площині, яку прикрашав рельєфний валикоподібний бортик та „рослинний” орнамент з хрестоподібною фігурою в основі (рис. 6, I, 4) [26, с. 44, 48, рис. 2, 1]. Схоже зображення нанесено на щитах бронзової статуетки чотирирукого та чотириногого божества з Теті (о. Сардинія) [13, фото].

В основі цілісного зображення на щиті Лужанської статуетки – окремі елементи-трикутники, спрямовані вершиною вгору або вниз. Вони складаються з однієї вертикалі посередині та кількох, нахилених до неї, ліній з боків. Орнаментальні мотиви з таких фігур часто трапляються на керамічних, кам'яних, кістяних та металевих виробках епохи бронзи східноєвропейського

регіону серед старожитностей кемі-обинської, катакомбної, багатоваликової кераміки, комарівської, зрубної, абашівської, сабатинівської культур тощо. Загалом мотив трикутника посідав особливе місце у декорі кераміки бронзової доби [9, с. 457; 2, с. 21, рис. 6, 20]. Важливо також, що в матеріалах цих культур відшукуються й аналогії орнаменту набедренника статуетки. Це, в першу чергу, двовушкові кельти, прикрашені попід краєм втулки пояском з двох горизонтальних смуг та косої рельєфної драбинки між ними [10, с. 43; 34, с. 211, табл. VII, 14; с. 213, табл. IX]. Зауважимо, що методика використання орнаменту в якості хронологічного та етнокультурного індикатора, а також порівняння декору низки металевих виробів з орнаментациєю кераміки неодноразово зустрічається у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Прикладами її успішного застосування на матеріалах бронзового часу можна вважати співставлення декорації кинджалу і булавки з Бородинського скарбу з орнаментом на керамічних та кістяних виробах Карпато-Балканського регіону та різнопланові порівняння зображень на клепаному казані з Поділля [1, с. 44-45]. Близькі або й цілком тотожні зображення на металевих, керамічних, кістяних та кам'яних виробах нерідко трапляються серед старожитностей Балканського півострова, зокрема широкоживаний карпато-мікенський спірально-меандровий орнамент.

Безсумнівно, що, крім безпосереднього декоративного призначення, дане зображення містить певний семантично-семіотичний зміст. Доречно звернутися до поширеної та давньої традиції нанесення різноманітних міфологічних, побутових чи геральдичних символів на зовнішню площину щита. Згадати бодай славнозвісний щит Геракла чи Ахіллеса з його багатогранною композиційною структурою зображень (Гомер, XVIII, 478-608). Кругла форма нашого екземпляра з аналогічним виступом у центрі та лінії-„промені“ вказують на солярну символіку. Проте вся композиція загалом відображає стилізований силует птаха з розпростертими крилами у „геральдичному положенні“. В широкому розумінні слова геральдика є однією із найдавніших систем візуальної знакової ідентифікації певної особи чи соціальної групи. Звісно, особливе значення вона має для збройних сил під час військових конфліктів, де точне визначення „свій – чужий“ має першочергове значення. „Тотема, емблеми, герби, які зображені на предметах озброєння, ... виступають важливим матеріалом для геральдичних досліджень і одночасно можуть слугувати ключем до розгадки для археологів та зброєзнавців. Багато пам'яток археології і культури у рівній мірі виступають найважливішими джерелами по військовій історії та геральдиці.“ [5, с. 9].

Корисним для розкриття внутрішнього змісту зображення є дослідження В.В. Отроценка, присвячене сюжетові перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти [30, с. 93-98]. Звісно, що ареал поширення останньої розташований далеко на схід від Пруто-Дністровського межиріччя. Однак тогочасні місцеві пам'ятки культур багатоваликової кераміки і Ноа перебували під потужним впливом зі сходу, який, не виключено, мав генетичне підґрунтя [41]. Стилізовані зображення на посуді зрубної спільноти відповідають

персонажам гіперборейського циклу давньогрецької міфології – Аполлону і його супутникам Арістею та Абарісу. Сюжет перевтілення їхніх іпостасей, переданих у вигляді „стріли”, „птаха” та „людини” (рис. 6, II), пов’язаний з граничною ситуацією переходу від життя до смерті та є цілком доречним на похоронному посуді [30, с. 93]. Звідси стає зрозумілим зображення на щиті, власник якого перебував під час бою на межі життя і смерті, тобто чергового перевтілення. Арістей у вигляді крука був супутником сонцеликого бога і в результаті смерті здійснив цикл перетворень „птаха-людина”. Знайдено вже дві посудини із відображенням моменту перевтілення людини у птаха (рис. 6, II, 8-9) [30, с. 95-96]. Виходить, що на щиті ми спостерігаємо завершальну стадію саме такого перевтілення. Таким чином, зображення кола, хреста, стилізованих стріли, птаха та людини становлять один міфологічний сюжет. Арістей, до речі, є одним із нечисленних персонажів грецьких міфів, пов’язаних також із Сардинією [13, с. 76-77].

Очевидно, свастикаподібний символ на щиті зі згаданого вище Борисівського поховання теж є стилізованим зображенням птаха, оскільки він надзвичайно схожий на аналогічні зображення на кераміці зрубної спільноти (рис. 6, I, 8, II, 10-12), які трактується як „птаха на злеті – душа Арістей” [30, с. 95-96]. Нерідко реалістичні фігури птахів прикрашали зовнішню поверхню щитів й у наступні епохи, як це робили, наприклад, стародавні греки.

Керуючись хронологією наведених вище аналогій, бронзову статуетку воїна із Лужан слід датувати в межах другої половини XVI-XII ст. до н.е. Показово, що практично всі дані однозначно на це вказують. Дещо пізніше датування сардинських статуеток пояснюється, очевидно, тим, що вони з’являються на острові в результаті тривалого переселення мігрантів зі Східного Середземномор’я (шардана-сардів?). Орнаментация скіфського бронзового дзеркала носить більш культурний та географічний характер, ніж хронологічний, оскільки чимало явищ як матеріальної, так і духовної культури скіфського часу генетично походять від населення пізньобронзового віку східноєвропейського регіону [22, с. 292; 38; 1, с. 54].

Бронзова статуетка могла потрапити в Пруто-Дністровське межиріччя завдяки торгово-вимінному шляху, який складав одну з ланок комунікацій бронзової доби вздовж Дунаю, Західного та Південного Бугу, Дністра, Дніпра і низки їхніх приток, що правили за надійні транспортні магістралі з центром у Північно-Західному Причорномор’ї. Вони склали одне зі східних відгалужень Бурштинового шляху, який поєднував Східну Прибалтику зі Східним Середземномор’ям [14]. Важливе значення для нашого дослідження представляють знахідки східносередземноморського імпорту, який свідчить про посередницьке положення Карпато-Дніпровського регіону і Пруто-Дністровського межиріччя зокрема.

Отже, на даному етапі дослідження Лужанської статуетки є підстави вважати її оригінальним виробом, який відшукує прямі аналогії серед старожитностей Сардинії і поповнює колекцію середземноморських виробів з теренів Східної Європи пізньобронзової доби. Елементи її озброєння

надзвичайно схожі, з одного боку, на єгипетські зображення зброї „Народів Моря”, а з іншого – на низку північнопричорноморських екземплярів мечів і кинджалів, щита та негативів ливарних форм. Орнамент на щиті статуетки пов’язаний з культом Аполлона чи Абаріса, який, очевидно, був відомий серед місцевого населення. Ототожнення зображення на щиті зі знаками міфологічного характеру східноєвропейських племен – важливе свідчення автентичності виробу та його безпосереднього зв’язку зі вказаним регіоном. Дана знахідка може виступати вагомим аргументом на користь гіпотези стосовно ідентифікації „шардана” єгипетських джерел з воїнами сабатинівської культури Північного Причорномор’я й засвідчує всю складність і багатогранність контактів між двома віддаленими регіонами Стародавнього Світу.

Джерела та література: 1. Бандрівський М. Клепані „казани” і дволезі сокири: щодо витоків релігійних уявлень на заході Українського Лісостепу в пізній період епохи бронзи // МДАПВ. – 2007. – Вип. 11. – С. 38-64; 2. Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1986. – 166 с.; 3. Брюсов А.Я. К вопросу о передвижениях древних племен в эпоху неолита и бронзы // СА. – 1957. – XXVII. – С. 5-13; 4. Ванчугов В.П., Черняков И.Т. Металлические наконечники стрел сабаатиновской и белозерской культур // Северо-Западное Причерноморье – контактная зона древних культур. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 24-37; 5. Вилинбахов Г.В. Военная археология и геральдика // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. – СПб., 1998. – С. 9; 6. Гершкович Я.П., Ключко В.И., Евдокимов Г.Л. Новокиевская литейная мастерская и проблемы хронологии сабаатиновских памятников Нижнего Поднепровья // СА. – 1987. – № 2. – С. 142-158; 7. Гиндин Л.А., Цымбурский В.Л. Гомер и история Восточного Средиземноморья. – М.: Восточная литература, 1996. – 328 с.; 8. Горелик М.В. Оружие древнего Востока (IV тысячелетие – IV в. до н.э.). – СПб: ТПП «Атлант», 2003. – 336 с.; 9. Давня історія України. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 1: Первісне суспільство. – 558 с.; 10. Дергачов В.А. Бронзовые предметы XIII-VIII вв. до н.э. из Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев: Штиинца, 1975. – 96 с.; 11. Есаян С.А., Мнацаканян А.О. Находки новых бронзовых статуэток в Армении // СА. – 1970. – № 2. – С. 157-179; 12. Журавлёв Д.В., Исаенко Н.Ю., Мошинский А.П. и др. Мастера бронзового века. Золотой блеск эпохи. – М.: Бук Хаус, 2005. – 192 с.; 13. Ильинская Л.С. Легенды и археология. Древнейшее Средиземноморье. – М.: Наука, 1988. – 176 с.; 14. Ільків М. Шляхи сполучення Карпато-Дніпровського регіону в епоху бронзи: до питання про контакти місцевого населення з цивілізаціями Східного Середземномор’я // Видатні науковці Чернівецького університету. Р.Ф. Кайндль. Матеріали V міжнародної наукової конференції „Кайндлівські читання”. – Ч. 1. – Чернівці: Прут, 2008. – С. 62-65; 15. Ільків М.В. Сокири-келепи Карпато-Дніпровського регіону: до питання про контакти місцевих

племен пізньобронзової доби зі Східним Середземномор'ям // Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2008. – С. 42-46; **16.** История первобытного общества. – М.: Наука, 1988. – Т. 3. Эпоха классовобразования. – 568 с.; **17.** Історія української культури. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 1. Історія культури давнього населення України. – С. 181-268; **18.** Кац Т.П. К вопросу о периодизации древнейшей истории Сардинии // АМА. – Саратов, 1979. – Вып. 4. – С. 191-204; **19.** Кац Т.П. Нурагическая Сардиния и «морские народы» // АМА. – Саратов, 1986. – Вып. 6. – С. 31-42; **20.** Кларк Г.Д. Доисторическая Европа. – М.: Наука, 1953. – 332 с.; **21.** Ключко В.І. „Народи Моря” та Північне Причорномор'я // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 10-17; **22.** Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.). – К.: АртЕк, 2006. – 336 с.; **23.** Кобаль Й. Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.). – К.: АртЕк, 2005. – 336 с. // ЗНТШ. – 2007. – Т. ССЛШ. – С. 729-741; **24.** Красковская Н.А. Загадочные башни Сардинии // СЭ. – 1978. – № 4. – С. 137-147; **25.** Красковская Н.А. Некоторые проблемы дофиникийской колонизации Сардинии // СЭ. – 1980. – № 5. – С. 34-44; **26.** Левицкий О.Г., Демченко Т.И. Памятники скифской архаики на территории Молдовы // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1995. – V. – С. 41-53; **27.** Малеев Ю.Н. Литейные формы с поселения Мышковичи в Поднестровье // Энеолит и бронзовый век Украины. Исследования и материалы. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 232-240; **28.** Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). – Л.: Наука, 1976. – 191 с.; **29.** Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. – М.: Наука, 1974. – 408 с.; **30.** Отрощенко В.В. Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти // Археологический альманах. – 1998. – № 7. – С. 93-98; **31.** Снегурев И.Л. О некоторых псевдо-хеттских статуетках // Сообщения ГАИМК. – 1931. – № 8. – С. 28-30; **32.** Толочко П.П., Козак Д.Н., Моця О.П. та ін. Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – 280 с.; **33.** Чайлд Г. Прогресс и археология. – М.: Гос. изд-во иностранной лит., 1949; **34.** Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. – М.: Наука, 1976. – 302 с.; **35.** Черных Е.Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. – София: Изд-во Болгарской АН, 1978. – 385 с.; **36.** Черняков И.Т. Связи сабастиновских племен Северного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем (по керамическим находкам) // Северное Причерноморье. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 34-42; **37.** Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. – К.: Наукова думка, 1985. – 172 с.; **38.** Циміданов В.В. Час виникнення легенди про походження скіфів // Археологія. – 1992. – № 1; **39.** Barnett R.D. Some Syrian Bronzes // British Museum Quarterly. – 1934. – Vol. IX. – P. 47; **40.** Bouzek J. The Aegean, Anatolia and Europe: cultural interrelations in the Second millennium B.C. – Praha, 1985. – 269 p.; **41.** Carvus V. Once more about the Ponto-Caspic factor in the formation of the Noua culture // Thraco-Dacica. – 1998. – T. XIX. – № 1-2. – P. 93-111;

42. Gimbutas M. Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe. – Paris – Hague – London, 1965; 43. Gimbutas M. Hittite Figurines in the Ukraine and Russia // Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus. – Wroclaw-Warszawa-Krakow: Zaklad narodowy im. Ossolinskich, 1968. – P. 124-127; 44. Harding A. Mycenaean Greece and Europe: the Evidence of the Bronze Tools and Implements // Proceedings of the Prehistoric Society. – 1975. – Vol. 41. – P. 183-202; 45. Heltzer M. The “idol from Sernai” and the question of Bronze Age amber provenance in the eastern Mediterranean // *Archaeologia Baltica*. – Vilnius: Alma littera, 1995. – P. 52-56; 46. Hochstetter A. Eine Nadel der Noua-Kultur aus Nordgriechenland (Ein Beitrag zur absoluten Chronologie der späten Bronzezeit im Karpatenbecken) // *Germania*. – 1981. – 59. 2. – S. 239-259; 47. Kostrzewski J. Pradzieje Pomorza. – Wroclaw – Warszawa – Krakow: Zaklad narodowy im. Ossolinskich, 1966; 48. Laszlo A. Dragna de Jos – Lozova – Pobit Kamak – Uluburun sur les relations a longue distance dans l’age Tardif du Bronze // *Studia Antiqua et Archaeologica*. – Iasi, 2006. – XII. – P. 43-55; 49. Majewski K. O niektrych tzw. brazach syro-hetyckich // *Archeologia*. – 1947. – I. – P. 209-212; 50. Muller V. Fruhe Plastik in Greichenland und Vorderasien. – Augsburg, 1929. – P. 109; 51. Negbi O. On two Bronze Figurines with Plumed Helmets from the Louvre Collection // *IEJ*. – 1961. – 11. – P. 113; 52. Porada E. The Warrior with Plumed Helmet. A Study of Syro-Cappadocian Cylinder Seals and Bronze Figurines // *Berytus*. – 1942. – VII. – P. 57-63; 53. Przeworski S. Bronzowe naczynie hetyckie z Ukrainy (Rekonstrukcja) // *Wiadomosci Archeologiczne*. – 1929. – T. X. – P. 27-35; 54. Rutter J. Ceramic evidence for northern infringers in southern Greece at the beginning of the Late Helladic III C period // *American Journal of Archaeology*. – 1975. – 79. – P. 17-32; 55. Sandars N. The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean 1250-1150 B.C. – London, 1978. – 224 p.; 56. Sliwa J. A Hittite figurine from the collection of the Jagiellonian University // *Recherches archeologiques de 1973*. – Krakow, 1974. – P. 70-73; 57. Swieszniok I. Kultura komarowska // *AP*. – 1967. – T. XII. – Z. 1. – S. 39-107; 58. Tallgren A.M. Sur les faux en prehistoire // *Eurasia Septentrionalis Antiqua*. – 1939. – VIII. – P. 243.

Mykola IL’KIV

BRONZE ANTHROPOMORPHIC FIGURINE FROM LUJANY

The article deals with casual find of a bronze figurine of the warrior from Lujany (Bukowyna). It finds direct analogies among antiquities of Sardinia and fills up a collection of the Mediterranean products from East Europe area of the Late Bronze age. Elements of its weapon remind the Egyptian images of the weapon of the Sea People and number northern Black Sea exemplars of swords and daggers, a board and negatives of the cast forms. Comparison of the image on the board with mythological signs of the Eastern European tribes is an important certificate for authenticity finds and its direct connection with the specified region.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ТА ТВОРЧОГО ШЛЯХУ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГА Б.О. ТИМОЩУКА

Постать та наукова спадщина видатного українського археолога Бориса Онисимовича Тимощука стала об'єктом окремих досліджень ще за життя науковця. В даних роботах всебічно розглядається як роль вченого в дослідженні археологічних старожитностей, так і його складний та непересічний життєвий шлях. На даний час склалася значна кількість досліджень з цього приводу, що вимагає окремого узагальнення та висвітлення, власне, історії досліджень постаті Б.О. Тимощука.

Від часу першої публікації, присвяченої діяльності Б.О. Тимощука, і до даного періоду була написана чимала кількість робіт, завдяки яким можна з'ясувати ряд питань, поставлених у завданнях даної статті. Ці праці поділимо на: 1) статті про життєвий та творчий шлях археолога; 2) рецензії на роботи дослідника; 3) матеріали періодичної преси; 4) некрологи; 5) монографічні праці, присвячені дослідженню археологічних старожитностей Буковини, де в історії досліджень окремих періодів значна увага звернена на творчість Б.О. Тимощука.

Не зважаючи на активну наукову діяльність археолога, розпочату ще в другій половині 40-х рр. ХХ ст., перші замітки, присвячені його творчості, з'являються тільки наприкінці 60-х рр., після захисту ним в 1967 р. кандидатської дисертації. Значною мірою це пов'язано із перебуванням в свій час Тимощука в німецьких концтаборах, після чого він потрапив (як і всі колишні в'язні таборів смерті) до категорії „неблагонадійних”. Майже у всіх службових документах, що містяться в особовій справі дослідника в музеї (особовий листок, автобіографія, характеристика від директора), згадується цей факт [1]. Необхідно було постійно підкреслювати лояльність до влади, щоб якимось чином „реабілітувати” себе. Проте, не зважаючи на це, Б. Тимощука регулярно викликали для «співбесіди» в органи внутрішніх справ.

У 1969 р. в „Истории СССР” вийшла стаття І. Винокура, яка підвела підсумки більш ніж 20-літніх пошуків Б. Тимощука. Робота стала своєрідним подарунком до 50-літнього ювілею археолога [5, с. 174-176]. В ній дається висока оцінка здобуткам вченого. Особлива увага звернена на дослідження давньоруських пам'яток Чернівецької області, зокрема, виявленням рештками міст Василева та Хотина на Дністрі та історичного попередника Чернівців на Пруті [5, с. 175-176]. Підкреслювалося, що „на давньоруських городищах Буковини Б.О. Тимошук виявив і вперше в радянській історичній науці правильно трактував бронзові „стили” (інструменти для письма)”. Також наголошено, що археолог не обмежився вивченням конкретного історичного періоду, а об'єктом його досліджень стали палеолітичні і мезолітичні старожитності, поселення трипільської культури, бронзового періоду та

ранньослов'янського часу. Останній факт був особливо важливим на той час, оскільки в іноземній історіографії до середини ХХ ст. панувала думка про повну відсутність на Буковині слов'янського етносу аж до ХVІ-ХVІІ ст.

По суті, дана робота була єдиною публікацією „радянської доби” (якщо не рахувати кількох коротких заміток в періодиці), присвяченою діяльності Б. Тимощука.

Набагато більше уваги до творчості археолога було приділено в 90-х рр. ХХ – поч. ХХІ ст. Зрозуміло, що певною мірою це було пов'язано із настанням нової історичної епохи, і як наслідок, зняття всіх ганебних ярликів із колишніх „неблагодійних”. Не зважаючи на переїзд Б. Тимощука на поч. 80-х рр. до Москви, в Чернівцях з'являється цілий ряд праць, де робиться аналіз наукової спадщини археолога, водночас описуються невідомі сторінки біографії вченого.

Значну увагу особі Б. Тимощука і його творчості приділяв О. Масан, який опублікував з цього приводу понад 10 статей.

В середині 90-х рр. з'являється праця О.М. Масана, який вперше виділив окремі періоди в творчості археолога. Зокрема, він логічно означив три основні етапи:

1) 1947-1967 рр. Це час проведення широкомасштабних розвідок на території Буковини. Широкі розкопувальні роботи майже не проводяться. Фіналом даного етапу стає захист в 1967 р. кандидатської дисертації.

2) 1968-1982 рр. Роботи в основному акцентуються на старожитностях другої половини I тис. н.е. Проводяться дослідження на таких відомих пам'ятках, як Добринівці (Заставнівський р-н), Ревно (Кіцманський), Кодин (сучасний Герцаївський), Гореча (Чернівці) та ін.

3) Період, що розпочався в 1983 р., характеризується як осмислення власних та інших досліджень в галузі слов'яно-руської археології, робиться аналіз еволюції слов'янської общини як такої тощо [31, с. 5-7].

В 1996 р. була опублікована ще одна стаття, де автор не тільки узагальнив здобутки Б. Тимощука, але й описав життєвий шлях археолога [32, с. 237-246].

Невдовзі вийшла інформативна замітка про діяльність Б. Тимощука, написана О. Масаном у співавторстві з І.П. Возним. Вона характеризувала постать науковця в контексті вивчення давньої історії слов'ян [11, с. 108-110]. Важливо, що дослідники акцентували свою увагу на аналізі наукової спадщини вченого. В статті робиться висновок, що археологом поставлено і розглянуто найбільш значущі, хоча і дискусійні, питання формування державності у слов'ян.

Того ж року опубліковано статтю в книзі „Чернівці: 1408-1998. Нариси з історії міста” [37, с. 141-144]. Автор справедливо підкреслював, що саме Б. Тимощуком було відкрито і досліджено рештки історичного попередника Чернівців – Ленковецького городища. Крім того, важливо, на думку О. Масана, що автор розкопок беззаперечно довів про приналежність даної пам'ятки до складу Галицько-Волинської держави, виділив її важливе значення як прикордонного та торговельного центру на той час.

Зрештою, у 2004 р. з нагоди 85-річчя від дня народження Б. Тимошука була опублікована його докладна біографія [33, с. 72-87], де подається чимало невідомих фактів із життя археолога.

У цей же період виходить ще ряд робіт, що стосувалися діяльності Б. Тимошука. Більшість їх написана учнями і послідовниками археолога, які не з книжкових полиць дізналися про Бориса Онисимовича, а пробули в його експедиціях цілі сезони. У всіх цих працях йдеться про роль дослідника у вивченні археологічних пам'яток Буковини та суміжних областей. Причому, акцентація робиться не тільки на вивченні слов'яно-руських старожитностей, але і на дослідженні інших археологічних періодів. Зокрема, робота В.М. Войнарівського присвячена висвітленню процесу вивчення Б. Тимошуком та І.П. Русановою пізньоримського часу в межах Чернівецької області [12, с. 63-65] Констатуючи факт, що в межах області на той час було відомо близько 250 пам'яток черняхівської культури та більше 100 – культури карпатських курганів, автор зазначив, що абсолютну більшість з них відкрито, обстежено і визначено культурну приналежність саме завдяки Б. Тимошуку [12, с. 63] Також правильно було відмічено, що дані відкриття стали відправною точкою для подальших досліджень десятків археологів. В.М. Войнарівський наголосив на результаті плідної співпраці Б. Тимошука з І.П. Русановою, яку було запрошено на розкопки ранньослов'янських поселень в Кодин. Крім важливих спільних наукових результатів, як зазначив автор, „чернівецька” і „московська” школи Б. Тимошука й І. Русанової нині продовжуються в працях десятків їхніх учнів, а весь матеріал, здобутий дослідником в полі, є окрасою експозицій кількох обласних краєзнавчих музеїв. Це одна стаття про наукову діяльність Б. Тимошука та І.П. Русанової написана М. Филипчуком [66, с. 65-68] В роботі увага звернена на досягнення археологів на пам'ятках слов'яно-руського часу. Автор слушно відзначив, що результати цієї співпраці втілилися не тільки у низці статей та монографій, але і у кількох науково-популярних нарисах [66, с. 67]. Дослідження археологом давньоруських пам'яток Буковини (XI-перша пол. XIII ст.) досить детально висвітлено С.В. Пивоваровим [58, с. 100-108]. Важливо, що автор зосередив увагу не тільки на, власне, процесі дослідження пам'яток, а й на тих умовах, в яких це відбувалося. Адже були часи, коли робота в краї була акцентована на „пропаганді соціалістичних ідей”, і проводити стаціонарні експедиції іноді було дуже проблематично. Загалом внесок дослідника у вивчення старожитностей означеного періоду оцінений С.В. Пивоваровим як такий, „що заклав підвалини середньовічної археології краю і намітив перспективні напрямки в подальших археологічних роботах” [58, с. 107]. Поряд із даною роботою в історіографії відома спільна стаття С.В. Пивоварова та Л.П. Михайлини, присвячена розвитку археологічної науки в Чернівецькому університеті [51, с. 34-45], де в загальних рисах дано аналіз діяльності Б. Тимошука під час роботи в навчальному закладі (1968-1977 рр.). Тут відзначено, що науковець протягом багатьох років керував археологічною

експедицією вузу, його охарактеризовано також як „прекрасного лектора, „Буковинського Нестора”, засновника „Буковинської школи археології” [51, с. 36].

Своєрідним підсумком багаторічної наукової діяльності вченого став вихід у світ бібліографічного покажчика праць Б. Тимощука з вміщеною перед цим біографією з нагоди 80-ліття від дня народження [2]. Упорядники провели значну роботу по збору та систематизації праць дослідника, внаслідок чого роботи археолога були поділені на кілька груп: 1) монографії; 2) книги нарисів, брошури, путівники, автореферати; 3) розділи та параграфи в колективних монографіях; 4) статті, повідомлення, матеріали, тези, рецензії; 5) спогади.

Був виокремлений також додаток, де надавалися наявні на той час матеріали про Б. Тимощука (12 пунктів літератури). Щоправда, слід зазначити: у виданні не був поданий перелік газетних публікацій дослідника, проте упорядники, зважаючи на дуже велику їхню кількість, висловили сподівання на створення такого переліку в майбутньому [2, с. 24].

Дуже важливу частину історіографії з означеної проблематики складають роботи І.С. Винокура, в якого з 1948 р., тобто майже одразу після приїзду Б.Тимощука на Буковину, склалися не тільки тісні професійні, але і дружні стосунки. Після опублікованої до 50-річчя археолога в 1969 р. уже згаданої замітки в „Истории СССР”, на поч. ХХІ ст. вийшло кілька його статей, які пролили світло на окремі аспекти діяльності Б. Тимощука. Одна з них значною мірою заповнює прогалину, що стосується „Житомирського” періоду життя Бориса Онисимовича [7, с. 26-28]. Автор роботи висвітлив ті обставини, завдяки яким Б. Тимошук прийшов у науку. Важливо, що тут описані перші кроки молодого археолога, тобто мова йде саме про формування наукових поглядів дослідника, дотримуючись яких він і продовжив свої пошуки на Буковині.

Інша робота, опублікована у солідному виданні (до речі, присвячена світлій пам’яті І.П. Русанової та Б.О. Тимощука) І. Винокуром, підводить підсумки наукових пошуків на Буковині та суміжних територіях, проведених Б. Тимощуком [4, с. 13-20]. Автор зазначав, що ще з кінця 40-х рр. ХХ ст. Тимощуку вдалося згуртувати навколо себе ентузіастів, які працювали з ним протягом багатьох років в експедиціях та розвідках. Важливо, що в статті мова торкається питань, пов’язаних із методикою пошуку старожитностей археологом, завдяки чому він навчив своїх послідовників „читати землю” [4, с. 14]. Крім того, І. Винокуром виділено найважливіші пам’ятки, де дослідником проводились розкопки. Серед них і ті, в яких брав участь сам автор, – літописний Василів та Ленковецьке давньоруське городище. Слід відзначити, що в роботі здійснюється загальний аналіз наукової спадщини Б. Тимощука, а також надається перелік друкованих праць дослідника. Ширший аналіз спадщини Б. Тимощука подається у статті, опублікованій в журналі „Краєзнавство” [6, с. 192-195]. В ній, крім описаного життєвого та творчого шляху дослідника, наголошується на вмінні дослідника пропагувати

культурну, зокрема, й археологічну, спадщину за допомогою написаних як одноосібно, так і в співавторстві науково-популярних праць. Проте вершиною наукової творчості археолога І.С. Винокур вважає монографію „Давньоруська Буковина”, яка побачила світ у Києві в 1982 р. Наголошено, що саме вона підсумовує багаторічну роботу науковця на Буковині і завдяки їй була розроблена класифікація археологічних пам’яток регіону [6, с. 193].

У 2000 р. побачив світ перший випуск „Археологічних студій” – спільного видання Інституту археології НАНУ та БЦАД при ЧДУ ім. Ю. Федьковича. Знаковим стало те, що присвячений він двом видатним археологам – подружжю І.П. Русановій та Б.О. Тимощуку. Їхньому життєвому та творчому шляху і була присвячена вміщена в „Студіях...” об’ємна стаття Л. Хорошкевич [67, с. 4-21]. Крім уже відомих сторінок біографії археолога, висвітлені і ті, які до останнього часу не афішувалися у виданнях такого рівня. Зокрема, це стосується „московського” періоду життя Бориса Онисимовича, для якого після захисту в 1982 р. докторської дисертації, здавалось би, були створені ідеальні умови праці. Проте, як зазначає автор, в Інституті археології РСФР (пізніше РФ) зразка другої половини 80-х – поч. 90-х рр. І.П. Русанова та Б.О. Тимошук практично опинилися в ізоляції [67, с. 13]. І пов’язано це було, очевидно, не тільки з епохою „брежнєвського” застою, але і з внутрішніми чварами в колективі співробітників інституту. Та, не зважаючи на це, співпраця подружжя археологів дала свої плоди, які втілилися у спільних наукових та науково-популярних монографіях, окремі положення яких, завдяки глибині аналізу та масштабності висновків, викликали часто суперечливі відгуки в середовищі дослідників слов’янських старожитностей, проте байдужими не залишили нікого. Як влучно відзначено Л. Хорошкевич, „подібно до того, як в інших сферах науки відбувається злиття суміжних (історія та археологія), а іноді і досить віддалених однієї від іншої сфер (біологія і математика, наприклад), так в межах археології відбувся синтез інтуїції і чіткої логіки, скрупульозного аналізу конкретних явищ і широкого узагальнення досягнень світової археологічної науки” [67, с. 13].

Про „московський” період життя значну інформативну базу складає стаття В. Ідзьо, присвячена не тільки аналізу наукових здобутків археолога, але і його діяльності як Голови Вченої ради Українського Університету у Москві [20]. Дана робота свідчить про особу Б. Тимощука не тільки як науковця, але як свідомого громадянина, патріота своєї Батьківщини.

Окремому аспекту діяльності Б. Тимощука – вивченню ним культових об’єктів слов’янського та давньоруського часу, – присвячено кілька робіт Ю.В. Мисько [45, 402-406]. Автор відзначила, що завдяки плідним пошуковим роботам археолога відкрито та обстежено понад 40 пам’яток, які стосуються релігійних вірувань місцевого середньовічного населення. Серед них дослідниця виокремила культові споруди (рештки білокам’яного храму у Василеві, дерев’яної церкви у Мартинівці та ін), городища-святинища (Горбово, Нагоряни, Бабин, Кулішівка), а також могильники (Митків, Дорошівці, Мусорівка, Погорилівка) [45, с. 117-118].

Певні напрацювання щодо постаті Б.О. Тимошука та його наукової спадщини є і в автора даного дослідження [70-73]. Метою даних робіт є висвітлення маловивчених або і повністю не досліджених сторін життя та творчості Б.О. Тимошука. Вони аналізують не тільки наукову спадщину археолога, але і неопубліковані до цього джерела, а також суспільно-громадську діяльність науковця.

Протягом 70-90-рр. ХХ – на поч. ХХІ ст. у світ вийшла велика кількість наукових статей та монографічних досліджень, присвячених старожитностям Чернівецької області. Основна увага в них звернена на слов'яно-руські пам'ятки краю. Практично в усіх дослідженнях тою чи іншою мірою висвітлено внесок Б. Тимошука і вивчення тієї чи іншої проблематики. Так, у 1997 р. вийшла монографія Л.П. Михайлини „Населення Верхнього Попруття VIII-X ст.”, де у вступі автор зазначив, що „початок вивчення слов'янських старожитностей... у басейні Верхнього Пруту припадає на кінець 40-х років ХХ ст. і пов'язаний з ім'ям Б.О. Тимошука” [48, с. 5]. Дослідником був коротко висвітлений процес вивчення Б.О. Тимошуком пам'яток лука-райковецької культури, а також перелічено виявлені останнім пам'ятки.

У 2006 р. побачило світ монографічне дослідження С.В. Пивоварова, присвячене вивченню давньоруського періоду в межиріччі Пруту та Дністра [56] (книга, до речі, була присвячена „пам'яті... Вчителя Бориса Онисимовича Тимошука”). Висвітлюючи історію досліджень та історіографію проблематики, автор детально зупинився на вивченні означених старожитностей Буковини Б. Тимошуком, починаючи від другої пол. 40-х рр. і закінчуючи 80-ми рр. ХХ ст. Аналізуючи внесок археолога, С.В. Пивоваров зазначив, що „ознайомлення з історією досліджень та історіографією за період з 1945 по 1991 р. показує, що за цей час була здійснена велика робота з пошуку, опису, всебічного аналізу, виявлення аналогій для сотень середньовічних пам'яток Буковини. Велетенська заслуга в цьому належить Б.О. Тимошуку, який відкрив більшість із них і ввів знайдені археологічні матеріали в науковий обіг” [56, с. 32].

Значною мірою використав та високо оцінив дослідження Б. Тимошука й І.П. Возний, який у своїй роботі визначив внесок вченого у дослідження таких категорій давньоруських пам'яток, як городища та міста [10, с. 14-18, 112-158].

Велику частину історіографії складають рецензії на наукові та науково-популярні праці дослідника. Після кожного виходу у світ таких монографій на шпальтах місцевої та центральної преси публікувались відгуки науковців і журналістів, де робилася оцінка зробленим відкриттям.

Рецензії на книги археолога вміщувалися як на сторінках періодичної преси [17-19, 21-22, 25-28, 40, 54, 61-64], так і в солідних республіканських виданнях. Зокрема, після виходу у світ монографії «Північна Буковина – земля слов'янська» (1969 р.) в написаній П.П. Толочком рецензії в Українському історичному журналі зазначалося, що тільки із середини ХХ ст. на Буковині розпочинаються активні наукові дослідження, і головна заслуга в цьому – Б.О. Тимошука [64, с. 148-149].

Певною мірою здобутки Б.О. Тимощука як історика та археолога висвітлено в періодичній пресі. На даний час існує близько півтора десятка публікацій, які всебічно характеризують постать Б. Тимощука.

Після захисту у 1968 р. кандидатської дисертації у „Радянській Буковині” з’явилася коротка замітка про присвоєння Б. Тимощуку наукового ступеня кандидата історичних наук. Підкреслювалося, що „останнім часом на території нашого краю за його участю виявлено, обстежено та нанесено на карту до двох з половиною сотень давньоруських пам’яток – поселень, городищ, могильників”, і, головне, науково доведено їхню слов’янську приналежність [42].

Після згаданих заміток публікації обмежилися рецензіями на монографії археолога. Тільки з 90-х рр. на шпальтах місцевої преси спостерігається певна зацікавленість науковою спадщиною та життєвою долею Б. Тимощука. В цей час виходить кілька статей О. Масана і В. Войнаровського, де визначається внесок археолога у вивчення археологічних старожитностей Буковини та суміжних областей, описується його життєвий шлях [13, 36, 38].

У 1999 р. з нагоди святкування 80-літнього ювілею в пресі та наукових виданнях вийшло кілька статей біографічного характеру, де водночас охарактеризовано і наукові здобутки археолога [14, 34, 39, 50].

Окремо в історіографії слід виділили некрологи. Вони опубліковані як у місцевій пресі, так і в археологічних виданнях Росії, де Б. Тимошук працював до 1997 р [14, 53].

У 2007 р. побачило світ друге видання спільної роботи І.П. Русанової та Б.О. Тимощука «Язичницькі святилища давніх слов’ян». Даний факт свідчить, що, не зважаючи на те, що праця була написана ще на початку 90-х рр., актуальність проведеної роботи не втрачено і на даний час. Саме про це йде мова у вступній статті, написаній І.О. Гавритухіним. Автором підкреслено значний вклад археологів у сфері дослідження такого складного явища, як слов’янської духовної культури, втім, і слов’яно-руських старожитностей взагалі. Вихід книги став даниною пам’яті видатним археологам. Водночас пристойний (як для наукових праць на даний час) тираж книги (1000 примірників) зробить її більш доступною як для фахівців, так і для широкого загалу.

Таким чином, можна констатувати, що постать Б.О. Тимощука зацікавила дослідників ще наприкінці 60-х рр. ХХ ст. Проте масштабніші роботи з означеної проблематики виходять вже після 1991 р. і присвячені, здебільшого, важкому життєвому шляху археолога. В цей час учнями і послідовниками Б.О. Тимощука І.С. Винокуром, О.М. Масаном, С.В. Пивоваровим, В.М. Войнаровським, М.А. Філіпчуком, І.П. Возним опубліковано ряд праць, де всебічно розглядається постать знаного археолога. Слід відзначити: наявні роботи дещо неповно висвітлювали аналіз дослідження науковцем окремих археологічних періодів, його теоретичні напрацювання, щодо яких і нині відбуваються гострі дискусії серед дослідників слов’яно-руських старожитностей. Проте дана обставина не применшує їх значимості і водночас дозволяє визначити вектори наступних досліджень.

Джерела та література: **1.** Особова справа №96. Старший науковий робітник музею Тимошук Борис Анисимович. Розпоч. 5 липня 1947 р. // ЧКМ. Відділ кадрів; **2.** Борис Онисимович Тимошук. Бібліографічний покажчик (До 80-річчя від дня народження) // Упорядн. Ю.В. Мисько, О.М. Масан). – Чернівці: Місто, 1999. – 40 с.; **3.** Валігура К. Мандрівка в Подністрів'я // РБ. – 1977. – 29 жовтня; **4.** Винокур И.С. Борис Анисимович Тимошук – выдающийся исследователь археологии Буковины // Stratum plus. Славянские древности / Памяти И.П. Русановой и Б.А. Тимошука. – 2001-2002. – №5. – С. 13-20; **5.** Винокур И.С. Путь в науку // История СССР. – 1969. – №4. – С. 174-176; **6.** Винокур И. Археолог і краєзнавець Б.О. Тимошук // Краєзнавство. – 2003. – 1-4. – С. 192-195; **7.** Винокур И. Археологи И.П. Русанова, Б.О. Тимошук і Житомирщина // Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття. Наук. зб. „Велика Волинь”. Т. 22. - Житомир-Бердичів, 2001. – С. 26-28; **8.** Винокур И. Дослідження тривають // РБ. 1979. 10 червня; **9.** Вишневецький М. Слов'янські гради Північної Буковини // Радянське життя. – 1976. – 17 лютого; **10.** Возний І.П. Поселення X-XIV ст. у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра. Частина 1. Укріплені поселення та давньоруські міста. – Чернівці: Золоті Литаври, 2005; **11.** Возний І., Масан О. Борис Тимошук і проблема давньої історії слов'ян // Постаті української археології // МДАПВ. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 108-110; **12.** Войнаровський В. Видатні дослідники археології римського часу Північної Буковини Ірина Русанова та Борис Тимошук // Постаті української археології. // МДАПВ.– Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 63-65; **13.** Войнаровський В. З глибин віків // МБ. – 1991. – 20 квіт. – С. 3 (альманах «Краєнин»); **14.** Гавритухин І.О., Масан О.Н., Перхавко В.Б. Памяти Бориса Анисимовича Тимошука // РА. – 2003. – №4. – С. 175-177; **15.** Гавритухин І.О., Михайлина Л.П., Перхавко В.Б. К 80-летию Бориса Анисимовича Тимошука // РА. – 1999. – №4. – С. 235-236; **16.** Гев'юк Наталія. Б.О. Тимошук – видатний дослідник-археолог Буковини // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Прут, 2003. – Вип. 5. – С. 19-22; **17.** Дем'ян Г. Земля розкриває таємниці // Прапор Перемоги [Заставна]. – 1974. – 2 листопада; **18.** Драгомирецький А. Дорогами легенд // Нові книги УРСР. – 1968. – № 13. – С. 14-15; **19.** Драгомирецький А. Дорогами літописних предків // РБ. – 1968; **20.** Ідзьо В. Наукова творчість та громадська діяльність Бориса Онисимовича Тимошука як Голови Вченої Ради Українського Університету в Москві (1992-2000 рр.) // Науковий вісник Українського Університету в Москві. – М., 2007. – Т.ХІІІ; **21.** Коваленко Л., Винокур І. У глиб віків // РБ. 1969. 2 грудня; **22.** Комарницький С. Історична Хотинщина. // МБ. – 1972; **23.** Корнієвська О. Тимошук Борис Онисимович // Вчені інститут історії України. Бібліографічний довідник. – 1998. – Вип. 1. – С. 322-333; **24.** Косівчук Ю. Докопався до правди Хотина // МБ. – 2002. – 21 вересня. – №114 (10468); **25.** Кулініченко Л. Дорогами предків // МБ. – 1968. – 17 квітня; **26.** Кулініченко Л. Старожитності Північної Буковини // РБ. – 1971. – 16 травня; **27.** Кухаренко Ю. Слов'яни Північної Буковини // РБ. – 1976. – 2 жовтня; **28.** Кухаренко Ю., Кравець М. Одвічно слов'янська земля

// РБ. – 1974. – 25 червня; **29.** Ляшко С.М. Тимошук Борис Онисимович / Енциклопедія трипільської цивілізації. В 2-х т. – Т.2. - К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – С. 523-524; **30.** Маргуліс М. Путівник по Хотинщині // РБ. – 1972. – 30 квітня; **31.** Масан О. Б.О. Тимошук і дослідження археологічних пам'яток Північної Буковини другої половини I – початку II тис. н. е. // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II половини першого – на початку другого тисячоліть н. е.: Тези доп. та повід. Міжнар. іст.-археол. семінару. - Чернівці, 1994. – С.5-7; **32.** Масан О. Б.О.Тимошук – визначний дослідник археологічних пам'яток Буковини // 3 історичного минулого Буковини: Зб. наук. статей. – Чернівці: ЧДУ, 1996. – С. 237-246; **33.** Масан О. Борис Онисимович Тимошук: життя і наукова діяльність (до 85-річчя від дня народження) // Етнокультура у контексті світової історії. Матеріали VI міжнародного наукового семінару „Черезовські читання”. Чернівці, 20 березня 2004 р. - Чернівці: Прут, 2004. - С 72-87; **34.** Масан О. Борис Тимошук – видатний дослідник давньої історії слов'ян // МБ. – 1999. – 2 квіт. – С. 6; **35.** Масан О. Борис Тимошук – видатний дослідник давньої історії слов'ян. (До 80-річчя від дня народження та 50-річчя наукової діяльності)// БЖ. – 1999. – Ч. 1-2. – С. 74-77; **36.** Масан О. Колумб слов'янських старожитностей // МБ. – 1994. – 9 квіт. – С. 5; **37.** Масан О. Першовідкривач давньоруського Черна // Масан О., Чеховський І. Чернівці: 1408-1998. Нариси з історії міста. – Чернівці, 1998. – С. 141-144; **38.** Масан О. Першовідкривач літописного Черна // Чернівці. – 1994. – 8 квіт. – С.5; 15 квіт. – С. 5; **39.** Масан О. Подвижник слов'яно-руської археології// Чернівці. -1999. – 2 квіт. – С. 7; **40.** Масан О. Подорож крізь тисячоліття// РБ. – 1981. – 11 жов. – С. 3.; **41.** Масан О., Тимошук Т. Видатний український археолог та історик Борис Онисимович Тимошук (1919-2003 рр.) // Нові обрії. Наук. пр. Ін-ту фундам. дослідж. – К.: Логос, 2005. – С. 146-152; **42.** Масляний О. Кандидатська дисертація про Буковину // РБ. – 1968. – 25 лютого; **43.** Мезенцева Г. Якби не прогалини... // Друг читача. – 1981. – 9 квітня; **44.** Мезенцева Г.Г. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. // УДЖ. – 1978. – №7. – С. 149; **45.** Мисько Ю.В. Борис Тимошук і розвиток археологічних досліджень у Чернівецькому університеті в контексті вивчення питань слов'яно-руської духовної культури // МДАПВ. – 2007. – Вип. 11. – С. 402-406; **46.** Мисько Ю.В. Історія дослідження язичницьких і християнських старожитностей Буковини // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 2. – С. 117-121; **47.** Михайлина Л. Екскурс у сиву давнину // РБ. – 1978. – 2 серпня; **48.** Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. – Чернівці: Рута, 1997; **49.** Михайлина Л. Ранньослов'янське населення Подністров'я // РБ. – 1977. – 20 грудня; **50.** Михайлина Л., Пивоваров С. Археолог, який став легендою (до 80-річчя з дня народження Б.О. Тимошука) // Буковинське віче. – 1999. – 21 квітня /Ч. 29 (1960). – С. 4; **51.** Михайлина Л., Пивоваров С. Розвиток археологічної науки в Чернівецькому університеті // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 3. – С. 34-45; **52.** Михайлина П., Романець О. Дослідник слов'янських старожитностей// РБ. – 1979. – 7 квіт. – С.4;

53. Пам'яті Бориса Онисимовича Тимошука // Свобода слова. – 2003. – 28 лютого; 54. Панченко Г. Одвічно слов'янська земля // Друг читача. – 1968. – 23 квітня; 55. Пивоваров С. Меморіальна дошка на честь видатного археолога // Свобода слова. – 2006. – №40; 56. Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 300 с; 57. Пивоваров С., Чеховський І. Копайте сю скалу... (До 83-ліття Б.О. Тимошука) // Час-2000. – 2002. – 26 квітня/Ч. 18 (158); 58. Пивоваров С.В. Дослідження питань середньовічної історії Буковини (XI-перша половина XIII ст.) в працях Б.О. Тимошука // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2005. – 2005. – Т. (19). – С. 100-108; 59. Піддубний І.А. Сторінки щоденника // Археологічні студії / Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому державному університеті імені Юрія Федьковича. – Київ-Чернівці: Прут, 2000. – С. 22-24; 60. Плоскач О. Борис Тимошук: „За селом я збагнув, що нас ведуть розстрілювати” // Доба. – 2001. – 22 червня; 61. Ромашко Т. Зустріч з легендою // Друг читача. – 1974. – 20 лип. – С. 8; 62. Руснак Д. Дорогами рідного краю // Прапор перемоги. – [Заставна], 1968. – 3 вересня; 63. Снігур С. Путівник по Хотинщині // Червона зірка. – 1972. – 1 квітня; 64. Толочко П.П. // УГЖ. – 1970. – №7. – С. 148-149; 65. Томенчук Б. «Давні слов'яни на Дністрі» // МБ. – 1977. – 7 грудня; 66. Филипчук М. Ірина Русанова та Борис Тимошук – дослідники слов'янорусської доби Прикарпаття і Волині // Постаті української археології. //МДАПВ. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 65-68; 67. Хорошкевич Л.А. Судьба – археология. Исследователи раннего славянства – Ирина Петровна Русанова и Борис Анисимович Тимошук // Археологічні студії / Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому державному університеті імені Юрія Федьковича. – Київ-Чернівці: Прут, 2000. – Вип. 1. – С. 4-21; 68. Черезов Г. О контрибуцие импортанте ла студияеря историей цинутулуй // Зорилей Буковиной. – 1976. – 13 октомбріє; 69. Черезов Є. Слов'янські гради // РБ. – 1975. – 1 листопада; 70. Шманько О. Дослідження Б.О. Тимошуком археологічних старожитностей (палеоліт – доба міді-бронзи) на Буковині // Археологічні студії / Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому державному університеті імені Юрія Федьковича. – Київ-Чернівці: Наші Книги, 2008. – Вип. 3. – С. 285-295; 71. Шманько О. Суспільна діяльність видатного українського археолога Б.О. Тимошука // Видатні науковці Чернівецького університету. Р.Ф. Кайндль. Матеріали V міжнародної наукової конференції „Кайндлівські читання”, 16-17 травня 2008 р. Частина 1. – Чернівці: Прут. – 174-176; 72. Шманько О. Формування наукових поглядів Бориса Тимошука // Буковинський журнал. – 2008. – №3. – С. 178-181; 73. Шманько О.В. Дослідження Б.О. Тимошуком старожитностей трипільської культури в межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2008. – Т.1 (25). – С. 293-300; 74. Ягольник А. Книги археолога // Правда України. – 1974. – 7 юнія.

**HISTORY OF THE RESEARCH OF SCIENTIFIC HERITAGE AND
VITAL WAY OF B.O.TYMOSHCHUK**

In article there is a speech about history of research of a scientific heritage and the biography of the known Ukrainian archeologist B.O.Tymoshchuk. B.O.Tymoshchuk during second half of XX-th century has revealed and in a greater measure investigated approximately 1500 archeological monuments in the territory of Bukowyna. That's why his person has drawn attention of many researchers. In the publication the analysis of these works is done and directions of new researches in this respect are specified.

УДК 904(477.84)

Роман МИСЬКА

**ДОСЛІДЖЕННЯ А. КІРКОРА ТА В. ДЕМИТРИКЕВИЧА В
ОКОЛИЦЯХ ТЕРЕБОВЛІ**

(СПРОБА АНАЛІЗУ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МАТЕРІАЛІВ)

Околиці Теробовлі багаті на історичні та археологічні пам'ятки й здавна привертають до себе увагу дослідників. Одними з перших звернули свої погляди на Теробовельщину В. Ільницький та Я. Головацький. Перший, опираючись на письмові джерела, намагався простежити роль Теробовлі та її значення для розвитку Галичини в цілому [2]. Другий поряд із аналізом письмових джерел застосовує археологічні матеріали для висвітлення історичних процесів у княжий період [1, с. 6-8].

Серед археологів перші дослідження на околицях Теробовлі в 1876 році проводив А. Кіркора, а наприкінці ХІХ ст. – В. Демитрикевич. Їхні результати увійшли до багатьох зводів археологічних пам'яток та узагальнюючих праць, проте детальний аналіз першоджерел показує значні неточності та перекручення матеріалів, здобутих дослідниками під час польових робіт. Розвиток археологічної науки дає змогу по-новому оцінити та інтерпретувати результати цих досліджень.

В археологічній літературі широко розповсюджена інформація про досліджені А. Кіркора два курганні могильники княжого часу в околицях сіл Семенів та Підгайчики Теробовлянського р-ну [14, с. 247-249; 8, с. 68-69; 6, с. 10, 116-117; 12, с. 80; то що]. Аналіз першоджерел (статті А. Кіркора, фонди Археологічного музею в Кракові) та розвідки, проведені автором в околицях зазначених сіл, показали, що в обох випадках мова йде про одну й ту саму пам'ятку – курганний могильник в південній околиці с. Семенів.

Після проведення досліджень у 1876 році курганного могильника поблизу с. Семенів А. Кіркора опублікував їхні результати в двох різних виданнях [16; 15]. У першому дослідник подає детальне місцезнаходження пам'ятки та опис кожного з шести поховань. У другій – подає стислий перелік пам'яток, відкритих в околиці сіл Зеленче та Семенів, після чого зазначає, що при

дорозі, яка йде з Підгайчиків до Теребовлі, розкопали п'ять курганів. В чотирьох з них були скелети, а в одному – залишки кремації. Далі по тексту подано опис прикрас, виявлених в першому похованні.

Очевидно, нечітке визначення місцезнаходження пам'ятки та згадка про п'ять, а не шість реально досліджених курганів у другій статті, стало підставою для помилкового твердження Богдана Януша про два різні могильники. [14, s. 247-249]. Звідси ця помилка перекочувала у всі наступні дослідження. Також при описі пам'ятки були допущені деякі помилки та неточності. Тому вважаємо доцільним наново подати опис пам'ятки, посилаючись на першоджерела та новітні обстеження пам'яток, проведені автором.

Курганний могильник розташований за 1 км на південь від с. Семенів у р. Могилки, з правого боку від дороги на Підгайчики, на значному підвищенні, що домінує над місцевістю (Рис. 1). У 1876 р. А. Кіркор розкопав тут 6

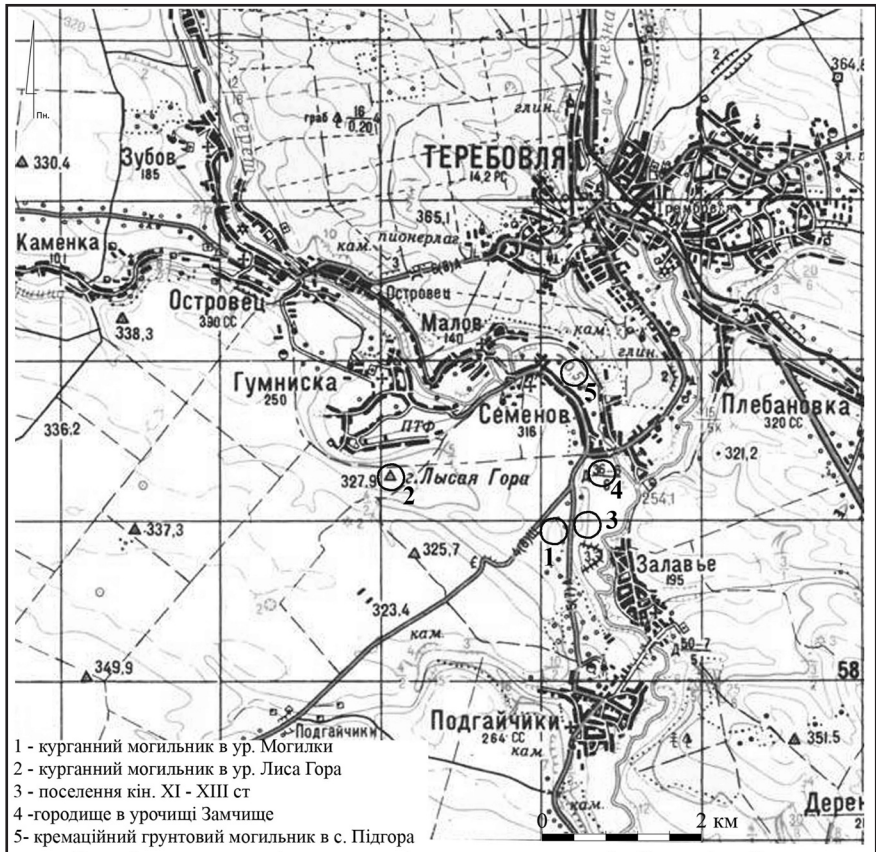

Рис. 1. Схема розміщення пам'яток в околицях сіл Семенів - Зеленче

з 13 виявлених ним курганів. [16, s. 15–16]. Антропологічні дослідження кістяків провів І. Коперницький [17, s. 58–64]. На жаль, у своїх публікаціях автор не подав жодних креслень, котрі б уточнювали скупої словесний опис досліджуваних об'єктів. Спроби автора віднайти польову документацію А. Кіркора не мали успіху, тому низка питань щодо конструктивних особливостей поховальних споруд залишається нез'ясованою, зокрема розміри курганів, наявність ритуальних ровиків, форми поховальних ям тощо.

Кургани на час їхнього дослідження були вже досить пошкоджені та слабо виділялися на місцевості, так що ніхто в Семенові їх за могили не вважав [16, s. 15]. Під час обстежень, проведених автором в зазначеному урочищі, було зафіксовано лише одне невелике курганоподібне підвищення. Мисоподібний край підвищення та його схили поросли травою, на його центральній площадці знаходяться городи місцевих мешканців. Тут було зібрано незначну кількість фрагментів кераміки трипільської і черняхівської культур та княжого часу (XII–XIII ст.) [4, с. 16].

У першому кургані, дослідженому А. Кіркором, виявлено жіночий кістяк, орієнтований головою на захід. Він був спертий на великий камінь, злегка присипаний вапном та обкладений дубовими брусами, укріпленими невеликими каменями, що стирчали з двох боків. На пальці правої руки, що лежала на грудній клітці, покійниця мала бронзовий перстень, а біля скронь – бронзові скроневі кільця. В районі шийних хребців виявлено сердоликову намистину та дві бронзові прикраси зі срібними вставками. В похованні було також 7 цвяхів та уламки посуду. Як показали антропологічні дослідження, на час смерті покійниці виповнилось близько 30 років, її зріст становив 1,68 м. Насип над похованням складався з чорнозему (верхній – 0,40 м), далі, до глибини 1,48 м, знаходився шар дрібних камінців «zwiru» [16, s. 15; 17, s. 58–59]. Решта не зовсім зрозуміло: чи тут був суцільний шар каміння, чи просто ґрунт був насичений камінцями?

Друге поховання знаходилося на глибині 0,85 м, де виявлено скелет, орієнтований головою на захід. І. Коперницький не зміг встановити стать покійника, проте визначив його вік (близько 40 років). Дослідник зазначив, що це – або чоловік середнього зросту, або досить висока жінка (1,68 м). Поряд зі скелетом знайдено шматки дерева, уламки посуду і кілька цвяхів. При антропологічному обстеженні кістяка на черепі виявлено зелені плями від окису бронзового виробу. Самого предмету в похованні не виявлено. Насип над похованням був здійснений з чорнозему [16, s. 15; 17, s. 59–60].

У третьому кургані біля чоловічого кістяка, орієнтованого головою на захід, було виявлено лише уламки посуду. Він знаходився на глибині 0,80 м. Аналізуючи скелет покійника, І. Коперницький зазначив, що це був чоловік зрілого віку, міцної тілобудови, зростом 1,72 м. Насип кургану складався з чорнозему з незначною домішкою дрібного каміння [16, s. 15; 17, s. 63].

У четвертому кургані на глибині 0,40 м від тогочасної вершини було виявлено площадку із сильно втрамбованої глини, на якій знаходилися перепалені кістки, багато вугілля, шматки перепаленого дерева, орнаментовані

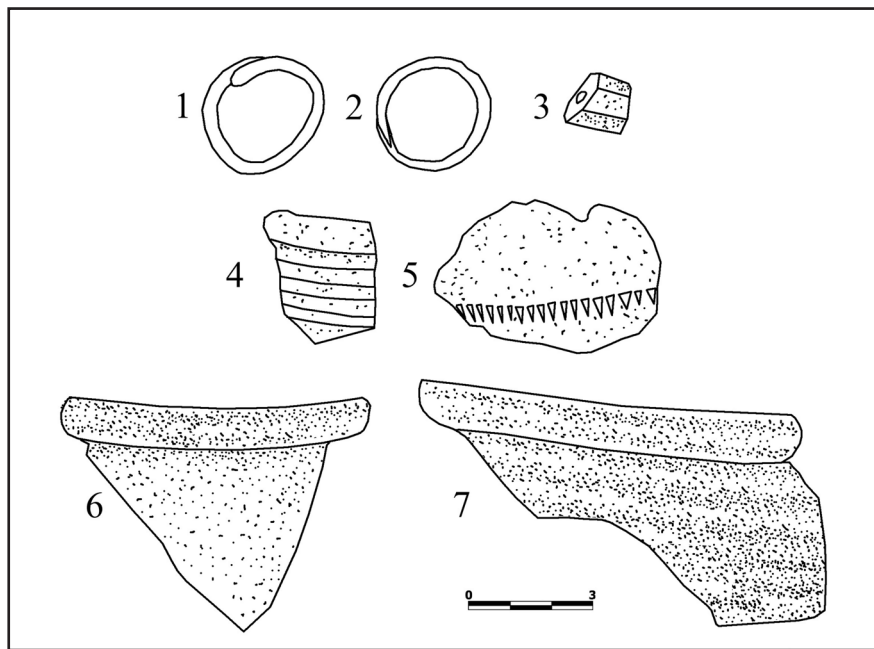

Рис. 2. Артефакти виявлені А. Кіркором а курганах біля с. Семенів (за В. Дмитрикевичем)

уламки посуду та залізні цвяхи. Як зазначає дослідник, глиняна площадка знаходилася не на «рідній землі», а на підсипці, утвореній з дрібних камінців та кількох великих кам'яних плит із домішком вапна. Залягала вона до глибини 1,50 м. Черепки були орнаментовані поперечними тисненими рисками у вигляді видовжених трикутників, а також легко заглиблених рівчачків, нанесених по всьому діаметру посудини (Рис. 2, 4-5) [16 s. 16].

П'яте поховання належало чоловікові, прижиттєвий ріст якого був 1,86 м. Поховання знаходилося на глибині 0,75 м та мало західну орієнтацію. Насип, подібно до інших курганів, складався з чорнозему та дрібного каміння. У похованні виявлено фрагменти битого посуду та цвяхи, і жодного сліду від дерева [16, s. 16; 17, s. 61].

У шостому похованні скелет знаходився на глибині 1,05 м в анатомічному порядку, але без черепа. Довжина скелета в похованні становила 1,69 м. В похованні виявлено фрагменти посуду та залізні цвяхи. Всі інгумаційні поховання були здійснені в ямах, поверх яких споруджувався насип кургану. [16, s. 16]

В археологічній літературі фігурує інформація, що В. Демитрикевич розкопав два кургани з тринадцяти на могильнику, досліджуваному А. Кіркором [8, с. 69]. Проте аналіз статті В. Демитрикевича про дослідження

на Теробовельщині [13, s. 92-125] та фондів Археологічного музею в Кракові (далі – МАК) показують, що ця інформація невірна. В зазначеній статті вчений згадує про курганний могильник, досліджений А. Кіркором, подає короткий опис виявлених знахідок та зображення тих, що зберігалися в МАК [13, s. 118-119, Fig. 22]. Далі автор повідомляє про два кургани, виявлені ним в ур. Лиса Гора на правому березі Серету, за 2,5 км на південний захід від села: “видні здалеку та імпонують своїми розмірами” [13, s. 120]. Вони віддалені один від одного на відстань приблизно 70 м. Один з них знаходиться трішки нижче від іншого, він пошкоджений оранкою, під час якої було знайдено золотий перстень та якусь зброю.

На час дослідження В. Дмитрикевичем другий курган мав висоту 5,5 м та ширину 20 м. В ньому було виявлено два поховання, що знаходились на глибині 2 м і віддалені один від другого на 1 м. Покійники лежали, орієнтовані головами на захід, у дерев’яних домовинах, виготовлених з дубових колод, 0,15 м в діаметрі. В першому похованні біля голови покійника, з правого боку, лежав ліпний полумисок, виготовлений з жовтої глини, слабо випалений. Полумисок орнаментований скісними поперечними тисненими лініями. В придонній частині він розширюється до верху, в плічках звужується до вінчика (Рис. 3). В другому похованні з лівої сторони від голови виявлено пасма ясно-жовтих волокон. Залишків посуду не помічено. Автор розкопок відніс це поховання до слов’янського періоду. [13, s. 120–121] Проте датування В. Дмитрикевича виявилось невірним. Полумисок, знайдений біля першого поховання, належить до епохи бронзи (датування МАК).

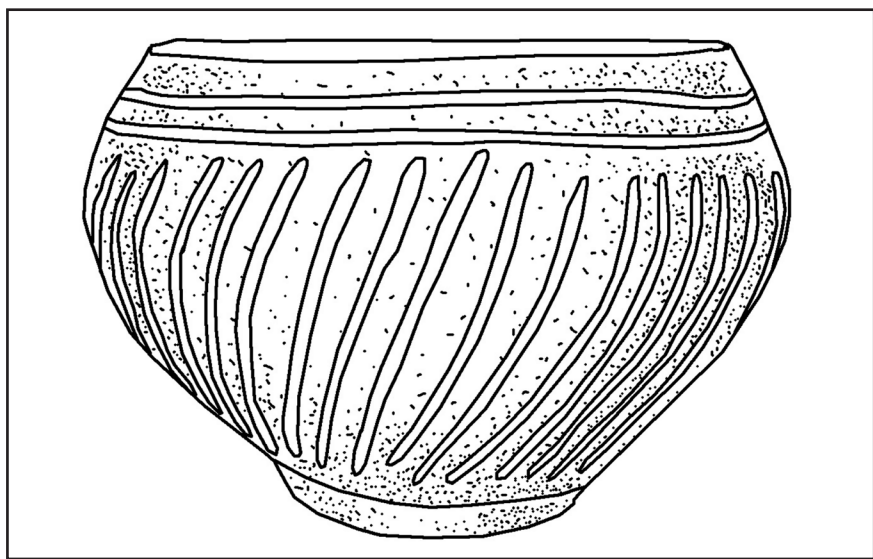

Рис. 3. Полумисок виявлений В. Дмитрикевичем в кургані на Лисій Горі

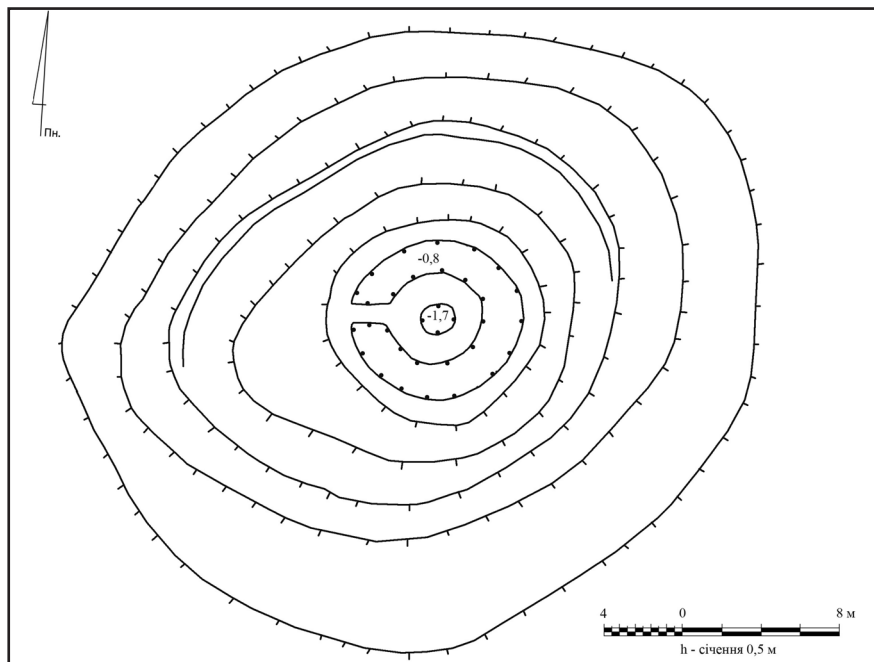

Рис. 4. План кургану в ур. Лиса Гора

На даний час вищий курган збережений на висоту близько 3 м. Периметр його основи – 130 м, витягнутий по лінії захід – схід. На вершині кургану знаходиться яма-шахта діаметром 1 м та глибиною 1,7 м. Вершина кургану оточена ровом глибиною 0,8 м, через який із західного боку залишено прохід шириною 1 м (Рис. 4) [4, с. 16].

Повертаючись до аналізу досліджень А. Кіркора, слід зазначити, що руки покійників (в інгумацийних похованнях), окрім першого поховання, були витягнуті вздовж тіла. Каміння, яке часто використовувалось при спорудженні насипу, на пагорбі біля курганів відсутнє, проте є недалеко від пагорба [16, s. 16].

Знахідки, виявлені в курганах, було передано у фонди МАК. Тут зберігаються два скроневі кільця, намистина та фрагменти посуду – останні попередньо можна віднести до XII–XIII ст. (Рис. 2)¹.

¹ Середньовічні предмети, виявлені на території Західного Поділля, що зберігаються в МАК, зараз опрацьовує науковий співробітник музею Радослав Лівох та готує їх до публікації, тому тут не даємо детального аналізу артефактів, а обмежимося опублікованими зображеннями та описами знахідок. Принагідно висловлюємо щирю подяку адміністрації МАК за надану можливість ознайомитись із зазначеним матеріалом.

У всіх похованнях, крім третього, були виявлені залізні цвяхи. Це може свідчити про те, що покійників хоронили в дерев'яних домовинах. Відсутність дерева в окремих похованнях, очевидно, пов'язана з неоднаковим ступенем збереження різних порід деревини.

Значна кількість прикрас (серед яких – і зі срібними вставками) (Рис. 2, 1-3), виявлена біля жіночого кістяка, свідчить про заможний статус її господині, а наявність каменів та дерев'яних колод у конструкції поховальної камери, за спостереженнями О.П. Моці, дає підстави віднести це поховання до категорії нетипових [6, с. 21]. Його детальніший аналіз вимагає скрупульозного вивчення супровідного матеріалу та пошуку аналогій на інших територіях.

Проте найбільшу увагу привертає до себе четвертий курган. З описаного вище виходить, що для спорудження площадки, на якій відбувалась кремація покійника, була викопана яма глибиною більше, ніж метр. Пізніше вона була заповнена кам'яними плитами та дрібними камінцями із додаванням вапна, зверху обмащена товстим шаром глини.

Окремої уваги заслуговують фрагменти кераміки, виявлені в цьому кургані. При описі знайденого в похованнях інвентарю А. Кіркор лише в цьому кургані наголошує на орнаментативній керамічній посудині. При вивченні артефактів, що зберігаються в МАК, із досліджуваного могильника виявлено лише два орнаментовані фрагменти посудин, які повністю відповідають опису А. Кіркора (Рис. 2, 4-5). Решта фрагментів кераміки не має орнаментики. Попереднє обстеження зазначених фрагментів дозволяє віднести їх до XII–XIII ст.

Поряд з могильником, з другого боку від дороги Теребовля – Підгайчики, на першій та другій терасі правого берега р. Серет, знаходиться поселення княжого часу (кін. XI–XIII ст.). Воно обстежене автором спільно з В. Ільчишиним. Поселення має овальну форму, видовжену по лінії північний захід – південний схід [3, с. 20-21]. А приблизно за 0,5 км на схід від нього знаходиться Семенівське городище. Воно складається з двох частин. Більша – знаходиться на мисі, утвореному правим берегом Гнізни та лівим Серету, на цей час забудоване садибами мешканців с. Зеленче (р. Серет розділяє села Зеленче та Семенів, які в радянський час були об'єднані в одне з назвою Семенів, а після проголошення незалежності знову розділені, через що в літературі пам'ятка фігурує під різними назвами). Менша частина – навпроти нього, на правому березі Серету (ур. Замчисько). Городище пов'язується з торгово-ремісничим посадом та річковою пристанню літописної Теребовлі [11, с. 126].

Обстеження цього городища проводили експедиції під керівництвом І.К. Свешнікова [10, 1-3], П.О. Раппопорта [7, 11-12], І.П. Русанової та Б.О. Тимошука [9, 21-23]. Всі дослідники виявили на поверхні та під час зачистки обривів і скарбошукацьких ям фрагменти керамічного посуду XI-XIII ст. Попри значну увагу дослідників до пам'ятки, археологічних розкопок на ній ніхто не проводив.

Враховуючи останній факт, цінними є дослідження, проведені В. Демитрикевичем на городищі в урочищі Замчисько (правий берег Серету).

В чотирьох шурфах, закладених ним на території городища, на глибині 1-1,5 м зафіксовано культурний шар, насичений гончарною керамікою (зберігається в МАК, датується XII–XIII ст.), вугликами та кістками тварин. На глибині 2 м залягав шар із трипільською керамікою. В шурфі, закладеному на краю (урвища) городища на глибині 1 м, виявлено шар перепаленої глини зі значним вмістом фрагментів кераміки, кісток тварин та обгорілих деревин. Шар спаленини був настільки великий, що дослідник не зміг знайти його країв. Подібна ситуація була і в шурфі, закладеному в іншому місці над урвищем. Цікавим моментом є те, що серед кераміки, поряд з кружальною, виявлено фрагменти ліпних горщиків. Зокрема, дослідник опублікував зображення одного вінчика. Із зображення та опису можна підсумувати таке: ліпні посудини мали поганий випал, слабо профільоване, косо зрізане вінце, прикрашене пальцевим тисненням [13, s. 113-116, Fig. 18, 19]. Аналогічні посудини виявлені автором на Замковій горі в Теробовлі, вони належать до пізнього етапу культури Луки-Райковецької. [5, с. 263]. Як зазначалося вище, в археологічній літературі матеріали цього часу на городищі невідомі.

Наявність предметів, що належать до Луки-Райковецької культури на городищі, вказує на досить раннє заселення зазначеної території. Проте сумнівним видається існування тут укріпленнь у цей час. Топографія місцевості (долина річки, яку з різних сторін оточують значні підвищення) не притаманна для слов'янських городищ. Наявні ж укріплення пов'язуються з існуванням тут річкової пристані, яка, очевидно, з'явилася із набуттям Теробовлею столичного статусу. В більш ранній період, на нашу думку, тут існувало відкрите поселення, яке могло відіграти роль зародка торгово-ремісничого посаду. Проте остаточну відповідь на це питання можуть дати лише польові дослідження, проведені на території городища.

Залишилися поза увагою науковців пізнішого покоління дослідження, проведені В. Демитрикевичем у с. Підгора. Тут, на сільському пасовиську, неподалік від монастиря, за свідченням місцевих жителів, було виявлено ліпні посудини з рештками кальцинованих кісток та вугликів. Дві ліпні урни з цієї місцевості зберігалися в колекції бурмістра Теробовлі Ольчинського. Обидві були червоного кольору та погано випалені. Перша, висотою 40 см, мала легко відхилені вінця, що плавно переходили у високу шийку. Плічка – слабо виражені, розміщені трішки вище центру посудини. Друга, мископодібна, мала довгу шийку та два масивні вушка (Рис. 5) [13, s. 99-100, Fig. 3 с, е].

У зазначеному місці В. Демитрикевич заклав шурф, у якому виявив фрагменти ліпних, слабо випалених, урн червоного та чорного кольору і значну кількість дрібних кальцинованих кісток. Усе це було досить високо під тогочасною поверхнею ґрунту. Жодних інших предметів, які могли служити супровідним матеріалом, в похованнях не виявлено [13, s. 100-101]. Знайдені фрагменти урн зберігаються в МАК. Попереднє обстеження дозволяє зарахувати їх до слов'янських культур другої половини I тис. До цього ж часу належить, очевидно, і більша урна з колекції Ольчинського. Інша, двовушна, на думку автора, належить до епохи бронзи. Тож, якщо наше припущення

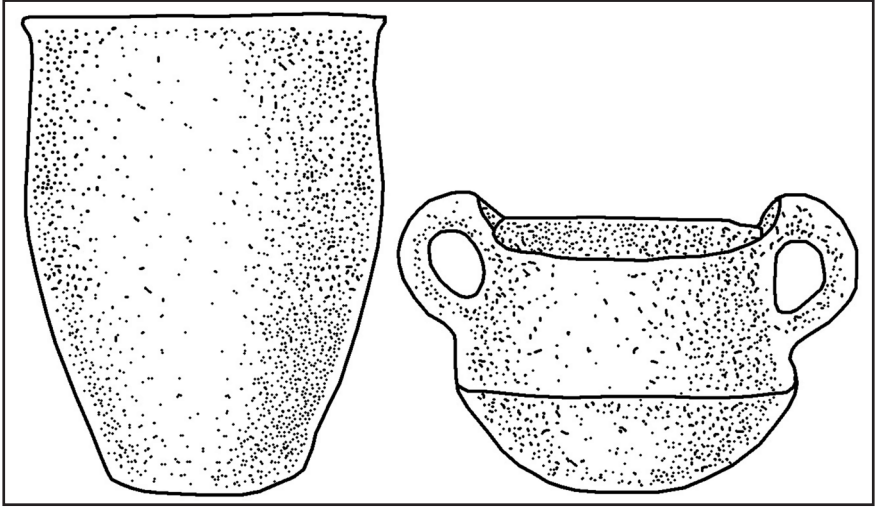

Рис. 5. Ліпні урни з колекції Ольчинського (за Дмитрикевичем)

вірне, то на зазначеній ділянці знаходиться двошаровий кремаційний могильник. Тут слід додати, що під час досліджень вищезгаданого городища в с. Зеленче (лівий берег Серету) П.О. Раппопорт поряд матеріалами княжого часу виявив фрагменти керамічного посуду доби пізньої бронзи та раннього заліза [7, с. 11а].

Таким чином аналіз першоджерел досліджень А. Кіркора та В. Демитрикевича в околицях Теревовлі свідчить про відсутність курганного могильника в околиці с. Підгайчики і, відповідно, неможливість його дослідження в 1876 р. А. Кіркором.

Із шести досліджених А. Кіркором курганів на Семенівському могильнику п'ять були інгумаційними. Покійники знаходились у підкурганних ямах. В п'яти випадках (у тому числі в кремаційному похованні) виявлено залізні цвяхи, що може вказувати на наявність дерев'яних домовин. Руки покійників, окрім першого поховання, були витягнуті вздовж тулуба. В першому похованні рука була зігнута, кисть знаходилась на грудній клітці. Це поховання відрізняється від інших також значною кількістю прикрас та застосуванням каменів і дерев'яних колод в облаштуванні поховальної ями. Окремо виділяється курган із обрядом кремації, здійсненим на місці поховання.

Використовували зазначений могильник мешканці селища, яке знаходиться поряд з ним, та, очевидно, населення торгово-ремісничого поселення літописної Теревовлі.

Дослідження, проведені В. Демитрикевичем на території Семенівського городища (ур. Замчисько), вказують на існування тут поселення пізнього етапу Луки-Райковецької культури.

Джерела та література: 1. Головацький Я. Об исследовании пам'ятников руско старины сохранившихся в Галичине и Буковине. – Москва, 1871. – 24 с. 2. Ільницький В. Стародавня Тербовля. - Львів, 1862. – 36 с. 3. Миська Р.Г., Погоральський Я.В. Звіт про археологічні дослідження в м. Тербовля Тернопільської області у 2005 році. – Львів, 2006, - 77 с. (рукопис); 4. Миська Р.Г., Погоральський Я.В. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біла Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської області у 2006 році. – Тернопіль, 2006, - 117 с. (рукопис); 5. Миська Р.Г., Погоральський Я.В. Археологічні дослідження у Тербовлі// Археологічні дослідження Львівського університету № 9. - С. 249–268; 6. Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. – Киев: Наукова думка, 1990. – 156 с. 7. Раппопорт П.А. Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1963 году (рукопись)/ 1963/15 архів ІА НАН України; 8. Ратич О.О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей України. – Київ, 1957. – 84 с. 9. Русанова І.П. Отче о работе Прикарпатской экспедиции ІА АН СССР в 1984 году (рукопис)/ 1984/97 архів ІА НАН України; 10. Свешников І.К. Отче о работе Тернопольской археологической экспедиции ЛГИМ в 1956г. – Львов, 1957 (рукопись) / 1956/30 архів ІА НАН України; 11. Тимошук Б.О. Тербовль – місто Галицької Русі // Галич і Галицька земля (збірник наукових праць). – Київ - Галич, 1998. – С. 124 – 127; 12. Томенчук Б.П. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. – 328с.; 13. Demetrykiewicz W. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Tręmbowelskim w Galicyi wschodniej// МААЕ. - Krakow, 1900–S. 92–125; 14. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wshodniej. – Lwów, 1918. – 310 s.; 15. Kirkor A.H Wycieczka na Podole Galicyjskie // Kłosy. T. XXIV. – Warszawa, 1877. – S. 338, 355, 356, 367-368; 16. Kirkor A.H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1876 // ZWAK, - Kraków, 1877, - S. 12 – 16; 17. Kopernicki J. O kościach i czaszkach ludzkich z wykopalisk przedhistorycznych na Podolu Galicyjskiem// ZWAK, - Kraków, 1877, S. 19 – 72.

Roman MYS'KA

**THE RESEARCH WORK OF A. KIRKOR AND V. DEMYTREKEYCH
AT THE LOCALITIES OF TEREBOVLA
(THE ATTEMPT TO ANALYZE AND INTERPRET THE MATERIALS)**

The body of the article goes on to discuss the research work of A. Kirkor and V. Demytrekevych on the early medieval monuments at the localities of Pidhaychyky and the research work of V. Demytrekevych of two burial mounds taken from the sepulcher of princely times near the village of Semeniv.

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА КАРФАГЕНСЬКОГО ВІЙСЬКА У ПЕРІОД ДРУГОЇ ПУНІЧНОЇ ВІЙНИ (СПОСОБИ КОМПЛЕКТУВАННЯ ТА ЧИСЕЛЬНІСТЬ)

Однією з найважливіших подій в історії країн та народів Середземноморського басейну була Друга Пунічна війна (218-201 рр. до н. е.). Вона поставила крапку в суперництві двох найвеличніших держав того часу – Римської республіки та Карфагенської плутократії. В історії військового мистецтва цей конфлікт становить цілу епоху, багату на якісно нові зміни в області військової стратегії і тактики. Через це її вплив був досить значним як для загального розвитку способів і методів ведення війни в цілому, так і окремих битв зокрема. Саме в період цього конфлікту впроваджуються новаторські форми організації військ, зразки озброєння, військового мистецтва тощо. Найбільш чітко ці тенденції можна прослідкувати на прикладі такого надзвичайно малодослідженого феномену в розвитку елліністичної військової справи, як армія Карфагена.

Характеризуючи тематичну історіографію, необхідно відзначити, що серед класичних праць з виділеної проблеми слід у першу чергу назвати роботу Г.Дельбрюка [23], погляди якого на більшість тактичних моментів у битвах Другої Пунічної війни й на сьогодні залишаються провідними. О.Мелтцер [48] та Й.Фукс [41;42] описують африканських солдатів карфагенської армії, а К.Леманн [47] та Й.Кромайер [45] торкаються окремих аспектів, пов'язаних з армією Баркідів. Велику увагу вони приділяють особливостям участі цього війська в битвах, залучаючи не лише писемні, а й топографічні дані. У.Кахерштедт [43] та Л.Вінке [50] одні з перших зробили спроби комплексного дослідження джерел з означених питань і піддали їх критичному аналізу.

Серед праць радянських вчених, де знайшли своє відображення способи ведення війни карфагенськими арміями, є робота радянського дослідника І.Шифмана “Ганнібал” [37], яка цікава обширною критикою відомих джерел і спробою аналізу маловідомих битв Другої Пунічної війни. Сучасний російський антикознавець Ю.Циркін у ряді своїх праць [34;35;36] на тлі загальної історії Карфагенської держави та Іберійського півострова аналізує й досягнення їхніх жителів у військовій справі. Білоруський дослідник К.Ревяко зі свого боку намагається дослідити способи комплектування протиборчих армій та взаємовплив економіки і військової справи [30].

На основі детального розбору археологічних даних, реконструкції та їх співставлення з писемними джерелами чимало цікавих теорій щодо тактики пунійських загонів висуває П.Коннолі [24]. Його праця на сьогодні вважається однією з найбільш ґрунтовних по темі. До кардинально протилежних висновків дійшов Д.Хед [40], учений, який першим зробив спробу реконструкції військового спорядження та способів ведення бою

кожного з окремих національних загонів у армії Карфагена. Цікаві, хоча й дещо спірні, реконструкції тактичних доктрин елліністичних армій взагалі і зокрема війська Карфагена розглядає у своїй роботі Дж.Уоррі [28].

М.Ур-Мьєдан у книзі “Карфаген” [29] окремий розділ присвячує контингентам, набраним безпосередньо з пунійців. А.Аррібас [19] проводить аналіз манери бою іберійських та кельтїберійських частин карфагенської армії, значною мірою залучаючи цікавий археологічний та іконографічний матеріал. Кельтських найманців Ганнібала у своїх працях описують К.Ж.Гюйонварх та Ф.Леру [22], а також Г.Біркхан [20], здійснюючи критичний розгляд свідчень античних авторів. Відомості про лігурів і племена трансальпійської Галії подає А.Іссел [39]. Г.Лемб [25], у свою чергу, пропонує низку альтернативних поглядів на армії Баркідів. Це саме, але дотримуючись кардинально протилежної точки зору, робить Б.Ліддел-Харт [33]. Хоча дані праці й відзначаються певною тенденційністю і необ’єктивністю у викладі матеріалу, вони, тим не менш, дають змогу різнобічного дослідження окресленої проблеми.

Не як окреме військове формування, а в контексті ведення бойових дій армію Карфагена розглядають Б.Кавен [38] і Т.Віз [52]. Цікаві теорії щодо впливу елліністичних військових систем на погляди пунійських полководців наводить Дж.Лазенбі [46].

Серед сучасних російських вчених цікавий аналіз і реконструкцію тактики та маневрів ведення бою найманої пунійської кавалерії подає у своїй праці Д.Алексінський [21]. Потрібно також згадати узагальнюючі роботи Є.Родіонова [31] та А.Нікольского [26], в яких вони намагаються на основі комплексного аналізу писемних джерел дослідити особливості тактики карфагенян та способів її пристосування до різних умов. Р.Светлов [32] проводить аналіз військової справи елліністичних країн періоду, що передує виділеному, і подає ґрунтовні дані для порівняння та вивчення еволюції карфагенської військової справи. Разом з тим доречно констатувати, що в сучасній західній історіографії чітко прослідковується тенденція, спрямована на перебільшення ролі варварських контингентів у пунійських арміях. Прикладом цього можуть слугувати праці Дж.Вільямса [51] та Б.Нігеля [49].

Для з’ясування поставленої проблеми існує доволі обмежений і нерівноцінний перелік джерел. На сьогоднішній день ситуація складається таким чином, що не можливо до кінця об’єктивно та повною мірою висвітлити всі її аспекти. Пояснюється це в першу чергу тим, що не збереглося жодного писемного джерела, створеного карфагенянами або авторами, які їм співчували, хоча відомо, що в ті часи вони існували. Крім того, значна частина праць античних авторів, чий свідчення мають першочергове значення, втрачена частково або повністю, і відновити їхню інформацію, на жаль, не має можливості.

Першим серед античних авторів, свідчення яких дійшли до нас, слід назвати Полібія з Мегалополя, котрий у своїй “Загальній історії” [6] дає детальний

опис і аналіз африканських, кельтських та іберійських контингентів війська карфагенян. Цінність свідчень Полібія зумовлена найперше тим, що він, певний час будучи начальником кінноти Ахейського союзу і беручи участь у штурмі Карфагена, особисто був знайомий із сучасною йому військовою справою. Полібій не обмежується простим описом тактики пунійців, а намагається виокремити її сильні та слабкі сторони, провести порівняння з іншими військовими системами. Хоча й прослідковується певна проримська налаштованість цього автора, з усіх наявних джерел “Загальна історія” є однією з найоб’єктивніших.

Іншою ґрунтовною працею, де розглядається дана тематика, виступає “Історія Риму від заснування міста” Тіта Лівія [10]. Її важливість полягає у широкому та детальному описі способів ведення бою народами, які населяли Італію і у великій кількості служили в армії Ганнібала, а також африканських контингентів у пунійському війську. Крім того, античний автор приділяє особливу увагу тактиці військових дій під час облог. Проте, враховуючи виключно проримську налаштованість Тіта Лівія та його необізнаність з військовими діями (яка, однак, в дечому компенсувалася його спілкуванням з найвидатнішими римськими полководцями тієї доби), до його свідчень варто ставитися доволі критично.

Альтернативний опис варварських племен, грецьких та частково італійських загонів, які служили в армії Карфагена, подають Діодор Сіцилійський у своїй праці “Історична бібліотека” [15] та Діон Кассій Коккеан в “Загальній римській історії” [14]. Особливо важливими ці праці робить те, що в їхній основі лежать свідчення прокарфагенськи налаштованих авторів, наприклад Філіна. Ще одним, так само альтернативним, джерелом з окресленої проблеми є “Римська історія” Аппіана Александрійського [1]. При її написанні історик дотримувався територіально-племінного принципу, що дало йому змогу яскраво та колоритно розкрити деякі особливості військової тактики у населення різних середземноморських регіонів. Часто Аппіан наводить свідчення, які кардинально розбігаються з іншими джерелами. Це дає змогу поглянути на спосіб ведення битв у Другу Пунічну війну з додаткового ракурсу.

Важливі свідчення про лівофінікійців, італіків, лігурів дає Плутарх у своїх “Порівняльних життєписах” [8], які, незважаючи на свій наративний характер, містять такі подробиці, котрі не знайшли свого відображення у інших авторів. Гай Саллюстій Крісп в “Югуртинській війні” [2] дає опис манери ведення бою ряду африканських та італійських народів; особливо яскраво в опусі зображені нумідійці. Певні данні щодо теми містяться в “Географії” Страбона [9], який у своїх описах населення Середземномор’я приділяє увагу й військовим аспектам. Павсаній в “Описі Еллади” [5] характеризує військову справу окремих племен, зокрема кельтських, які у великій кількості перебували на пунійській службі. Доповнити свідчення вищезгаданих авторів можуть “Стратегами” Поліена [7], “Стратегами” Фронті на [11] та “Короткий виклад військової справи” Флавія Венеція Рената

[4], які, аналізуючи військові хитрощі та прийоми різних епох, значну увагу приділяють саме збройним силам Карфагена та віртуозному застосуванню їхніх сильних сторін видатними пунійськими полководцями.

Звісно, комплексне дослідження окресленого аспекту неможливе без використання археологічних та епіграфічних даних. Результати аналізу знахідок та відомості про минулі та діючі експедиції містяться на низці ресурсів у мережі Інтернет; barca.fsnet [17], зокрема, присвячений аналізу археологічних даних, пов'язаних з арміями сім'ї Баркідів, xoomer.virgilio.it [18] містить матеріали стосовно військової справи елліністичних народів. Низку свідчень можна також знайти в каталозі музею Lavigerie у Карфагені [13] та описі стел Тунісу [12].

Отже, актуальність даної теми визначається тим, що, незважаючи на величезне значення особливостей організаційної структури, озброєння, стратегії, тактики, манери ведення бою національними загонами пунійських збройних сил, для вивчення ходу бойових дій немає жодної ґрунтовної узагальнюючої праці з даної тематики. Крім того, серед концепцій, висунутих науковцями, які торкаються поставленої проблеми, існує велика кількість дискусійних моментів, що обумовлюють різне її трактування і потребують свого вирішення.

Переходячи до розгляду організаційної структури карфагенського війська в період Другої Пунічної війни, варто відзначити наступне. Нашадки фінікійців – карфагеняни ніколи не рахувалися народом–воїном. Великі мореплавці та прагматичні торгівці, вони не прагнули особисто брати участь у військових походах. Тим не менш, армія Карфагена по праву вважалась однією з найсильніших у Середземномор'ї і була здатна вирішувати будь-які завдання, відомі античному військовому мистецтву. Досягалося це широким використанням найманого способу комплектування військ за національним принципом.

Основну частину пунійських армій даного періоду складали вояки-авантюристи з інших регіонів – ібери, лузитани, кельтібери, балсарці, лігурійці, цизальпійські кельти, греки, македонці, самніти, брутії, але в першу чергу, звичайно, жителі підвладних Карфагену областей Північної Африки – лівофінікійці, лівійці, нумідійці, маврусії, жителі Метагонії. Самі пунійці в період, що розглядається, обіймали в піхоті виключно найвищі командні посади. Саме з причини такої багатонаціональності озброєння піхоти пунів відзначалося надзвичайною строкатістю і різноманітністю.

Як відомо, ядром пунійської армії були загоны, котрі наймалися на території підвладних Карфагену областей північної Африки. Саме ці племена під час Другої Пунічної війни проявили найбільшу стійкість, військову майстерність та різноманітність тактичних прийомів. Протягом усього періоду карфагенської історії елітною частиною збройних сил цього торговельного міста виступали лівофінікійські загоны. Вони постачали в пунійське військо громадян підпорядкованих фінікійських поселень: Утіки, Гіппо Заріта, Гадрумента, Тарсуса, Гадеса, Тунета, Нового Карфагена; за

необхідності “військові кадри” надавав і сам Карфаген. Швидше за все, ці вояки не були найманцями, а воювали на добровільній основі [35,с.428;29, с. 77]. З одного боку, це забезпечувало їм високий бойовий дух та мотивацію, а з іншого, вони, як і будь-яке ополчення, діяли лише поблизу своїх міст, не вирушаючи у тривалі військові походи. Напевне, саме тому під час Другої Пунічної війни лівофінікійці згадуються в джерелах лише під час битв на півночі Африки та півдні Іберії.

Саме з цих загонів походили й пунійські “боетархи” (генерали), яким доручалося верховне командування. Вони обиралися плутократичною радою в самому Карфагені, однак іноді такий вибір підтверджувався народними зборами, без суворо визначеного терміну їх перебування на займаній посаді [34,с.134], що дозволяло мати полководців доволі високого професійного рівня.

Як Полібій [6,III,72] так і Тит Лівій [10,XXI,55,9], згадують у своїх працях важкоозброєну африканську кінноту. Це були вихідці з карфагенських і фінікійських знатних, переважно торгово-ремісничих, сімей, за традицією “присвячені богині Астарті”; тому вони брали участь у бойових діях у якості ритуальної жертви й оснащувались за власний рахунок [35,с.430]. Напевне, саме вони складали офіцерський корпус середньої ланки для армії Карфагена, але за необхідності могли йти на службу й окремими загонами для нанесення потужного удару у вирішальні моменти бою. Загалом, завдяки такій системі набору, пунійські міста в ті часи були здатні виставляти порівняно значні кінні контингенти. Наприклад, для битв при Баграді (255 р. до н. е.) та Тунеті (240 р. до н. е.) карфагенянам вдалося мобілізувати до 4000 вершників [40, р.56]. В єдиній битві Другої Пунічної війни, де можна спостерігати дії лівофінікійської кавалерії, – в битві при Замі (202 р. до н. е.) – її чисельність була значно меншою, ніж зазвичай (близько 1500 кіннотників) [10, XXX,33,3], що може пояснюватися вагомими втратами Карфагена за роки бойових дій.

Лівофінікійська піхота наймалася також в ролі ополчення, на основі загальної мобілізації, переважно з прошарків дрібних ремісників та мешканців приміських районів. Однак, навіть незважаючи на те, що подібні вояки оснащувалися та навчалися за рахунок своїх поселень, їхня кількість ніколи не була надто великою у порівнянні з іншими елліністичними країнами. Зокрема, під час Лівійської війни (241-237 рр. до н. е.), коли саме існування пунійської держави було під загрозою, вдалося мобілізувати лише 10000 лівофінікійських піхотинців [6,I,74], а в битві на Великих рівнинах (204 р. до н. е.), під час наступу римських легіонів на околиці Карфагена, – всього 15000 воїнів [10, XXX,11,2].

Причиною такого явища є практична відсутність серед лівофінікійців суспільної верстви вільних землеробів, котрі працювали на землі поза містом. Саме вони забезпечували більшу частину грецького чи італійського громадянського ополчення. Майже вся земля навколо пунійських портів була організована у величезні садиби, що належали знаті і оброблялися залежними лівійцями. Такі господарства вирощували цінні породи коней, які,

безсумнівно, забезпечили силу й потужність кавалерії Карфагену [29,с.74], проте обмежували можливість набору пішого ополчення. Дещо інакше виглядає ситуація з пунійськими колоніями на Іберійському півострові. Навіть для не надто значних битв вони були спроможні виставити вагомішу кількість піхотинців. У битві при Дертозі (214 р. до н. е.) загін лівофінікійської піхоти нараховував понад 20000 вояків [10, XIV,42,4]. Пояснюється це тим, що структура суспільства напівзалежного від Карфагена державного об'єднання Баркідів відрізнялася від звичної для фінікійців, і прошарок дрібних землевласників у ній був більший.

Лівійські міста, які знаходилися за межами карфагенської хори, також постачали контингенти до війська пунів. Ці загопи являли собою лінійну піхоту, хоча й суттєво відмінну від лівофінікійців. Пунійці, зазвичай, не ставили в лівійських поселеннях своїх намісників і залоги, натомість керували підвладними територіями за допомогою окремих фортець-колоній, що слугували адміністративними центрами територій і сюди водночас стікалися військові контингенти, набрані з місцевого населення. Тубільці повинні були щорічно постачати Карфагену певну кількість молодих чоловіків як своєїрідну “данину” [37,с.115].

Навчання й оснащення цих вояків відбувалося безпосередньо в Карфагені, однак після вступу в діючі армії вони набували статусу найманців і воювали за частку від трофеїв та грошову винагороду, рідше – за земельні наділи [35,с.412]. Армії, які створювалися з лівійської піхоти, були єдиними, котрі служили в Карфагенській державі на постійній основі; з них також формувалися гарнізони фортець та спеціальні загопи для охорони кордонів. В усіх великих поселеннях пунійців будувалися казарми, призначені саме для перебування в них лівійців. Зокрема, Аппіан свідчить, що в Карфагені така споруда могла вмістити до 24000 воїнів, а в Новому Карфагені - до 20000 [1,Ганнібал,50]. Згідно з розповіддю Геродота, у випадку бойових дій суто на африканських територіях лівійці вступали до карфагенського війська цілими арміями добровольців [3,5,42], можливо, навіть з власним озброєнням. Ці дані спростовують припущення деяких сучасних російських дослідників. Наприклад того ж Ю. Циркіна, про підневільне становище африканських племен у складі Карфагенської держави та відсутність у них бажання воювати на боці пунійців [37,с.321]. На користь того, що набір лівійців на військову службу був для них не надто обтяжливим, свідчить також абсолютна відсутність будь-яких хвилювань або невдовольень у цих загонах за весь період Другої Пунічної війни.

Сільські общини лівійців, племена нумідійців, маврусіїв, міста Метагонії (Русікейд, Портус Магнус) постачали до війська Карфагена легку піхоту, котра призначалася для метального бою та прикриття бойових порядків. Кочові нумідійські, мавританські, берберські племена, союзні або підкорені Карфагеном, надавали найкращу на терені усього Середземномор'я легкоозброєну кінноту. Полібій [6,III,16,3] описує їх як надзвичайно витривалих та небезпечних для противника вершників. Нумідійська кіннота

брала участь в усіх без винятку визначних битвах Другої Пунічної війни й часто відігравала в них провідну роль. Саме завдяки цьому військовому формуванню армія Ганнібала отримала змогу протягом тривалого часу діяти на ворожій території.

Хоча традиційно подібні війська, які активно виходять на історичну арену лише з III ст. до н. е., класифікуються як найманці [40,р.56]. Таке твердження є, на наш погляд, хибним. Справа в тому, що нумідійські племена йшли на службу до Карфагена, а згодом і до Риму, в якості союзних загонів, котрі воювали не за платню, а за вагому частку трофеїв. Те, що маври не були найманцями в традиційному значенні цього слова, підтверджує система командування такими військами. Вони обирали зі свого складу не лише офіцерів нижчої та середньої ланки, а й навіть керівника цілого контингенту, що взагалі було не характерно для пунійської військової системи. Приміром, майбутній цар Массініса командував нумідійцями в битвах при Бекулі (206 р. до н. е.) та вже згадуваній Замі [1,Ливия,40], а один з наймогутніших вождів Сіфакс – у битві на тих самих Великих рівнинах [10,XXX,11,2].

Чочові африканські племена, вишколені в чисельних міжусобних сутичках, являли собою відмінно навчені та звичай досвідчені загони воїнів. Можливо, цим пояснюється їхня відносна нечисельність. Ганнібал після подолання Альп мав у своєму розпорядженні лише 4000 одиниць нумідійської кінноти [31,с.167]; в іберійських арміях Карфагену її кількість також не перевищувала цього числа. Коли на основний театр військових дій перетворилися терени північної Африки, то частка маврів у пунійському війську значно зросла. Сіфакс у 204 р. до н. е. зумів зібрати близько 60000 вояків [10,XXX,11,1], однак їх бойові якості за рахунок такого тотального вербування, значно зменшуються.

Характеристика африканських військ пунійських полководців була б неповною, якщо не згадати найбільш колоритну “бойову одиницю” – знаменитих бойових слонів. Саме вони часто виступали ударною силою Карфагена при веденні битв. Незважаючи на те, що більшість сучасних авторів відносять пунійських слонів до карликової породи з гір Атласу, зображення на монетах з Карфагена яскраво демонструють: це були довговухі слони з африканських саван [17]. На сьогодні не знайдено способів приручення цих тварин, проте цілком вірогідно, що пунійці їх знали.

Кількість слонів, що використовувалися в пунійських арміях, могла бути доволі значною. Аппіан говорить про стаїні у Карфагені, розраховані на утримання 300 тварин [1,Ганнібал,50], але стільки слонів ніколи не використовувалося на полі бою. Ганнібал перед переходом Альп мав у своєму розпорядженні усього 40 слонів [10,XXI,21,12], а найбільша їхня кількість серед битв Другої Пунічної війни була використана при Замі й нараховувала 100 тварин [6,XV,11]. Таким чином, можна констатувати, що африканські володіння Карфагена виставляли найбільш навчені та ефективні в бою контингенти військ, які набиралися переважно шляхом проведення загальних вербувань або ж в якості союзницької допомоги. Однак кількість

цих з'єднань була доволі обмеженою, що, зрештою, й обумовило їх домінуючу роль: вони формували кістяк пунійських армій, завдяки котрому карфагеняни й одержали перемогу практично в усіх битвах виділеного періоду.

Фактично одразу ж після появи карфагеня на Іберійському півострові жителі саме цієї території почали складати основну масу воїнів в їх арміях. І хоча ібери вважалися другорядними військами, це пояснюється специфікою їх військової тактики значною мірою пристосованої до ведення “партизанської” боротьби на виснаження, а не для бою в правильному шикуванні.

Серед іспанських племен кельтібери славилися як одні з найкращих важкоозброєних найманців у західному Середземномор'ї. Саме вони склали основну (ударну) силу прориву для карфагенських військ часів Другої Пунічної війни. Оскільки в період Ганнібалової війни кельтібери, котрі мешкали в гірських районах на півночі Піренейського півострова, зберігали свою незалежність та нейтралітет у конфлікті, їхніх піших вояків джерела згадують виключно в ролі найманців. Тому не дивно, що ці загопи були доволі незначні. Найбільшу кількість подібної піхоти використано під час африканської кампанії 204 р. до н. е., де вона нараховувала 4000 воїнів [26,с.4]. Кельтіберійська кавалерія хоч також згадується також у тогочасних джерелах, однак надзвичайно малочисельна й зрідка перевищувала 500 кіннотників. Пояснюється це практичною відсутністю у цих племен знаті й панування в їхньому суспільстві військової демократії [43,с.211]. Жителі півночі Іберійського півострова отримували за свою службу платню срібними злитками або, рідше, монетами. Варто зазначити, що подібні солдати не були надто відданими. Наприклад, у 212 р. до н. е. Газдрубал Баркід зумів перекупити кельтіберів, які перебували на римській службі, внаслідок чого легіони Гнея та Корнелія Сципіонів були повністю знищені [10,ХV,34].

Власне ібери – жорстокі й войовничі мешканці півдня та внутрішніх районів Піренейського півострова – надавали пунійським полководцям у великій кількості середньоозброєних піхотинців, так званих skutatіїв, головною перевагою котрих, за свідченням Плутарха 8,Марцелл,28], була мобільність та багаточисельність. Набір іберійських воїнів у армії Карфагена здійснювався кількома способами. Перш за все, це було загальне вербування племен півдня півострова, території колишнього Тартеського царства. Ібери з цих місцевостей традиційно служили на постійній основі, в залогах та прикордонних військах. Очевидно, що вони повинні були воювати лише на своїх рідних теренах, тому при намаганнях відрядити їх у далекі військові походи обурювалися й були близькими до бунту. Зокрема, ні Ганнібалу в 218 р. до н. е. [6,III,7], ні Газдрубалу в 208 р. до н. е. [10,ХVII,36,7] не вдалося переправити їх до Італії. Загальна кількість набраних на основі усталеної повинності була незначною. Судячи з десятитисячної гарнізонної армії Ганона (одного з відомих карфагенських полководців), завданням якої було захищати іберійські береги, вона складала лише п'яту частину загальноіберійського контингенту [44,с.68].

Найбільше іспанських військ пунійці отримували в якості найманців. Інколи їм платили грошима, наприклад, у разі гарнізонної служби за межами

Піренейського півострова. Саме таку винагороду отримали 10000 іберів, надісланих Ганнібалом для охорони Карфагена та інших африканських міст [31,с.174]. Проте частіше вони воювали за частку від трофеїв і можливість отримати земельні наділи. Взагалі прагнення здобуття землі було превалюючим серед найманців, які походили з найбідніших прошарків своїх племен, й іншої можливості забезпечити собі безбідне життя в них не було. Пунійські полководці неодноразово обіцянками саме такої винагороди попереджали бунти й заколоти в своїх арміях [43,с.198].

Професійно вишколені, витривалі та відносно дешеві контингенти іберійської кавалерії якнайкраще підходили для пунійців. Така кіннота, безсумнівно формувалася з племінної знаті й служила тілоохоронцями для свого вождя. Вони приносили клятву, що не переживуть свого полководця, а приймуть смерть з ним як жертви, якщо той загине. Хоча Плутарх зазначає, що подібні військові почти були досить незначними [8,Марцелл,27], деякі з вождів, скажімо Індібіл в 205 р. до н. е., спробували сформувати загони чисельністю у 5000 воїнів. Однак були випадки, коли почт вождя перевищував і цю кількість [6,ХІ,31]. Принципи набору такої кавалерії карфагенянами були подібні до нумідійської. Пунійці забезпечували керманічам владу над племенами, а ті за власний рахунок в якості союзних зобов'язань надавали їм великі загони кавалеристів, найчастіше особисто командуючи ними в бою [47,р.116]. Ганнібал навіть одружився зі знатною іберійкою Імільке, щоби забезпечити собі підтримку місцевих мешканців.

Одними з найбільш популярних найманців античності, які славилися своїм вмінням використовувати пращу, були жителі островів Західного Середземномор'я – балеарці. Саме вони становили найкращу частину легкої піхоти Карфагена. Їх вирізняла надзвичайна стійкість, що проявлялася під час бою. Група племен, які мешкали на заході Піренейського півострова об'єднана під назвою лузітани, постачала в армію Карфагена легку металюну піхоту, більш відому під назвою цертарії. Такі піхотинці були надзвичайно ефективними, однак воювали виключно як найманці, котрі отримували надзвичайно високу платню за свої послуги срібними злитками або ж рабами [49,р.62]. Тому не дивно, що їхня кількість завжди була мізерною. Наприклад, Ганнібал зумів набрати у свою, майже стотисячну армію, всього лише тисячу балкарців [6,ІІІ,17].

Загалом іберійські війська становили основну масу вояків більшості карфагенських армій у період Другої Пунічної війни. З території Піренейського півострова пунійцям постачалися як найманці, так і союзницькі війська й навіть невелика кількість рекрутів.

Основним театром військових дій під час Другої Пунічної війни була Італія; саме тут відбулися ключові битви та вирішилася доля усього збройного конфлікту. Лише вагома підтримка кельтських та лігурійських племен, громад італіків та грецьких полісів півдня Апеннінського півострова дозволила карфагенським полководцям, а в першу чергу Ганнібалу, 16 років перемагати римлян на їхній землі. Слід відзначити, що народи Італії суттєво

відрізнялися один від одного не лише зовнішнім виглядом й менталітетом, а й тактикою і манерою ведення бою. Разом з тим, всіх їх об'єднувало єдине прагнення – позбутися римської влади. Саме тому вони масово вступали до карфагенської армії, й навіть після завершення Другої Пунічної війни продовжували боротьбу під керівництвом Магона Баркіда [1,Ливія,48].

Кельти Трансальпійської та Цизальпійської Галлії в окремі періоди складали більше половини особового складу пунійських армій, особливо Ганнібалової. Часто до їхніх лав приєднувалася й невелика, проте дуже войовнича група племен південно-західної Італії – вже згадувані лігури. В період, що розглядається, представники галльської знаті вирізнялися прекрасним озброєнням та професіоналізмом, однак вимагали за свої послуги високу платню. Саме вони формували чисельні кавалерійські контингенти, які могли сягати більше 20000 вершників, як, наприклад, у битві при Теламоні (225 р. до н. е.) [6,II,29]. З іншого боку, знатні галли самостійно, за свій рахунок, наймали загони піхотинців, для своєї підтримки. Згідно з Павсанієм, таких піших воїнів наймали для виконання небойових і другорядних функцій: допомога пораненим під час бою, заміна коня, який втомився, на нового й лише у випадку загибелі свого патрона вони повинні були підмінити його в бою [5,XX,20; 16]. Зазвичай, на кожного вершника припадало по два таких бійця.

Піхотне ополчення складалося з бідніших, але вільних галлів, котрі не служили у війську постійно; останні могли виставляти ополчення у випадку критичного положення або з метою грабіжницьких набігів на землі сусідів. Керуючись саме цією мотивацією, кельти масово вступали під прапори пунійських полководців, які обіцяли їм частку від здобичі [37,с.357]. Однак кожне з племен, котре постачало подібних вояків, відмовлялося воювати надто далеко від місць власного проживання, тому битви за їхньої участі в даний період вирували лише в Північній та Середній Італії. Згідно зі свідченнями Полібія, сила об'єданого ополчення цизальпійських галлів могла сягати 200000 вояків [6,II,10], проте в часи Другої Пунічної війни не спостерігалася одночасної мобілізації більш ніж 50000 осіб.

Під час кампанії Ганнібала в Італії у його військо влилося багато воїнів з племен Кампанії, Апулії, Луканії. Потік збройних сил дозволив Пунійцю формувати навіть окремі армії з італіків, наприклад двадцятитисячний загін Ганнона [47,s.211]. Варто відзначити, що італійських піхотинців й вершників Ганнібал завжди використовував у зв'язці, що, напевне, пояснюється стилем війни цих загонів як ополченців та партизан, котрі діяли виключно на добре знайомій для них території, не входячи у рухому пунійську армію.

Той же Полібій визначає мобілізаційні можливості італійських племен у 100000 вояків [6,II,20], проте до карфагенян приєднувалися лише ті з них, чий території були звільнені від римської влади; тому загальна кількість вояків, котрі приєдналися до Ганнібала, не перевищувала 40000 осіб [22,с.112]. Взагалі, хоча цими контингентами й командували переважно пунійські полководці, згідно з відповідними договорами карфагеняни не

могли визначити ні кількість, тих хто йде на службу, ні, тим паче, власноруч займатися вербуванням [26,с.7]. Загалом, контингенти, які набиралися пунійцями на теренах Апеннінського півострова, хоча й були доволі численними та готовими до боротьби з Римом, проте діяли переважно у вигляді ополчення, “прикутого” до своїх власних територій, та окремо від карфагенських армій. Ця специфіка, зрештою, зумовила цілу низку неочікуваних для них самих поразок.

Отже, підсумовуючи викладений матеріал, можна стверджувати наступне. Організаційно військо Карфагена виділеного періоду поділяється на декілька частин. Рекрути, набрані за усталеною повинністю, навчалися за рахунок пунійців і відбували службу на постійній основі. Професійні найманці воювали за платню й вербувалися для окремих військових кампаній. Союзні війська та місцеве ополчення, які постачалися полководцям Карфагена дружніми племенами.

Джерела та література: **1.** Аппиан Александрийский. Римская история. – М.: АСТ, 2002. – 880 с. **2.** Гай Саллюстий Крисп. Сочинения. – М.: Наука, 1991. – 224 с. **3.** Геродот. История. – М.: Олма-пресс инвест, 2004. – 640 с. **4.** Греческие полиоркетики. Флавий Вегеций Ренат. – СПб.: Terra Fantastica, 1996. – 201 с. **5.** Павсаний. Описание Эллады. В 2 т. – М: Ладомир, 2002. – Т. 1. – 491 с. **6.** Полибий. Всеобщая история в 40 книгах. В 2 т. – М: АСТ, 2004. – Т. 1. – 765 с., Т. 2. – 764 с. **7.** Полиэн. Стратегемы. – СПб.: Евразия, 2002. – 608 с. **8.** Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Трактаты. Диалоги. – М.: АСТ, 2004. – 954 с. **9.** Страбон. География. – М.: АСТ, 2002. – 640 с. **10.** Тит Ливий. История Рима от основания Города. В 3-х т. – М: Ладомир, 2002. – Т. 2. – 812 с. **11.** Фронтин Секст Юлий. Военные хитрости (Стратегемы). – СПб.: Алетея, 1996. – 287 с. **12.** Bulletin de la societe archeologique de Sousse. Tunisie, 1993. – 523 p. **13.** Cahier de Byrsa.–Paris: Lavigerie, 1992. – 760 p. **14.** CassiusDio:RomanHistory.//http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio.html. **15.** DiodorusSiculu.Library.//<http://ancientrome.ru/antlitr/diodoros/index.htm>. **16.** army.celtica.ru//<http://www.army.celtica.ru/weapons.html> **17.** barca.fsnet//<http://www.barca.fsnet.co.uk> **18.** xoomer.virgilio.it//<http://xoomer.virgilio.it> **19.** Аррибас А. Иберы. Великие оружейники железного века. – М.: Центрполиграф, 2004. – 190 с. **20.** Биркхам Г. Кельты. История и культура. – М.: Аграф, 2007. – 512 с. **21.** Всадники войны. Кавалерия Европы/ Д. Алексинский, К. Жуков, А. Бутягин, Д. Коровкин. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2005. – 487 с. **22.** Гюйонварх К., Леру Ф. Кельтская цивилизация. – М.: АСТ, 2002. – 810 с. **23.** Дельбрюк Г. История военного искусства. Античный мир. Германцы. – Смоленск.: Русич, 2003. – 480 с. **24.** Конноли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории. – М.: ЭКСМО, 2001. – 320 с. **25.** Лэмб Г. Ганнибал. Один против Рима. – М.: Центрполиграф, 2003. – 443 с. **26.** Никольский А. Карфагенская армия эпохи Пунических войн // Воин, 2005. – № 2. – С. 2-15. **27.** Осипов Р. Вооружение армии Ганнибала.// <http://infantry.kylt.ru>. **28.** Уорри Дж. Военное дело классической античности.

– М.: АСТ, 2000. – 625 с. **29.** Ур-Мьедан М. Карфаген. – М.: Весь мир, 2003. – 144 с. **30.** Ревяко К. Пунические войны. – Минск: Университетское, 1988. – 272 с. **31.** Родионов Е. Пунические войны. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2005. – 626 с. **32.** Светлов Р. Пирр и военная история его времени. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2006. – 355 с. **33.** Харт Л. Сципион Африканский. – М.: Центрполиграф, 2003. – 286 с. **34.** Циркин Ю. Карфаген и его культура. – М.: Наука, 1986. – 287 с. **35.** Циркин Ю. От Ханаана до Карфагена. – М.: АСТ, 2001. – 528 с. **36.** Циркин Ю. Древняя Испания. – М.: РОССПЭН, 2000. – 368 с. **37.** Шифман И. Карфаген. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2006. – 518 с. **38.** Caven B. The punic wars. – New York, 1980. – 645 p. **39.** Issel A. La Liguria e i suoi abitanti nei tempi primordiale. – Genua, 1995. – 250 p. **40.** Head D. Armies of the Macedonian and Punic Wars. – London.: War games Group, 1982. – 325 p. **41.** Fuchs J. Hannibals Alpenübergang. – Wien: Konegen, 1897. – 265 p. **42.** Fuchs J. Der zweite punische Krieg und seine Quellen. – Wïnen: Blumrich, 1894. – 315 p. **43.** Kahrstedt U. Geschichte der Karthager von 218-146. – Berlin, 1913. – 376 p. **44.** Keller L. Der zweite punische Krieg und seine Quellen. – Marburg: Elwert, 1875. – 154 p. **45.** Kromajer J., Veith G. Antike Schlachtfelder in Italien und Africa. – Berlin: Weidmann, 1912. – Т. 1. – 512 p., Т. 2. – 623 p. **46.** Lazenby J. Hannibal's war. – Warminster: Aris and Philips, 1978. – 345 p. **47.** Lehmann K. Die Angriffe der drei Barkiden auf Italien. – Leipzig: Teubner, 1905. – 321 p. **48.** Meltzer O. Geschichte der Karthager. – Berlin, 1896. – 211 p. **49.** Nigell B. The Punic wars 264-146 BC. – Oxford: Osprey Publishing, 2002. – 100 p. **50.** Vincke L. Die zweite punische Krieg und der Kriegsplan der Carthager. – Berlin: Besser, 1841. – 341 p. **51.** Williams J. Beyond the Rubicon: Romans end Gauls in republican Italy. – Oxford: University press, 2007. – 263 p. **52.** Wise T. Armies of the Carthaginian wars. 265 – 146 BC. – London: Osprey publishing, 1982. – 45 p.

Andrij KOZAK

FORGANIZATIOAL STRUCTURE OF A CARTHAGO ARMY IN THE SECOND PUNIC WAR (WAYS OF A COMPLETE SET AND NUMBER)

In article the author considers problems of the organisation of army of Carthago in the Second Punic war. Namely ways of a complete set of an army, number and geography of hiring of its groups, a parity between contingents of mercenaries and home guards, and also kinds of payment for military service.

УДК 94(100)“08/09”:27

Євген НЕСТЕРЕНКО

ІУДЕЙСЬКА ВІЙНА 66 – 73 РР: ПРИЧИНИ, ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ПЕРЕБІГУ ПОДІЙ

У військовій історії євреїв, безумовно, особливе місце займає Перша Іудейська війна 66-73 років. Вплив цих подій на подальший розвиток їхньої національної історії – припинення існування іудейської держави, передпочаток “епохи розселення” (“Талуту”) єврейського народу, поширення однієї зі світових релігій

– християнства, зрештою, падіння Римської імперії – актуалізує доцільність подальшого наукового дослідження виділеної проблематики. Взаємини Іудеї та Риму викладені, щоправда, доволі стисло й уривчасто, у численних працях вчених-антикознавців XIX – початку XX ст. В першу чергу слід виділити “Римську історію” Т. Моммзена [74]. В розділі про Іудею видатний німецький вчений засуджує визвольний рух євреїв проти римського панування і розглядає їх повстання I-II ст. як безглузді бунти проти законної влади. При вивченні історії Іудеї III ст. до н. е. – II ст. н.е. варто також звернути увагу на праці Р. Гретца [46] та С. Дубнова [49], у котрих автори застосовують теологічний принцип висвітлення історичних подій. Подібне ідеалістично-богословське світобачення було, як відомо, характерним для більшості європейських істориків XIX – початку XX ст., які займалися історією Палестини.

По зазначеній темі, доцільно також виділити фундаментальні праці А. Рановича, присвячені історії еллінізму та Римської імперії. Вагомим внеском у історичну науку стали його дослідження, що базуються на глибокому вивченні першоджерел, зокрема, всебічному аналізі біблійних текстів. Одна з його найбільш ґрунтовних монографій – “Східні провінції Римської імперії в I-III ст.” [81], де головна увага приділена соціально-економічним відносинам у державі. Безпосередньо теми статті стосуються дві публікації А. Рановича: “Соціальна революція в Іудеї у 66-73 рр.” [85] та “Іудейська війна 66-73 рр.” [82]. Питанням римської провінційної політики приділена велика увага в монографії А. Бокцаніна “Соціальна криза Римської імперії в I столітті до н. е.” [33]. Особливо детально висвітлена в ній соціально-політична історія Іудеї в I ст. н.е. Крім того заслуговує на увагу його стаття “Іудейські повстання II ст. н.е.” [32].

У радянській історіографії багато досліджень було також присвячено з’ясуванню особливостей внутрішньої та зовнішньої політики Риму, характеристиці соціально-економічного ладу в окремих провінціях Імперії, аналізу рухів серед провінційного населення проти римського панування. Зокрема, окреслені питання піднімаються в роботах М. Єлізарової [50], О. Мєня [71], А. Мішуліна [73], О. Кудрявцева [61, 62], І. Амусіна [21-24], В. Струве [94], А. Козаржевського [59], І. Свенціцької [91], М. Кубланова [60], С. Ковальова [58], Р. Віппера [39], Я. Ленцмана [64, 65], Г. Лівшица [67, 68] та ін. [26, 28, 30, 34-38, 40-44, 48, 51-57, 69, 70, 72, 75-79, 86-90, 102-104]. Серед сучасних фахівців можна виділити праці І. Тантлевського [97,98], Е. Бікермана [29], Т. Раджака [80], Г. Аллона [20], Ф. Меддена [113], Н. Фолкнера [100], Н. Банчика [25], М.Гранта [45], Е. Грінберга [47] та ін. [101, 105, 106, 110].

Основними джерелами по виділеній темі є твори, що відносяться до II-I ст. до н.е. і перших двох сторіч н. е. Серед джерел, присвячених історії Іудеї в епоху еллінізму найважливішими залишаються твори Йосифа Флавія [6-9,19].

Вельми мізерним залишається той історичний матеріал, який можна запозичити у грецьких і римських письменників для висвітлення історії Іудеї та характеристики її взаємин з Римом. Стислі витяги з книг, що дійшли до нас – Діодора Сіцилійського, Страбона, Тацита, Светонія, Аппіана і Діона Кассія [4], а також окремі зауваження у Цицерона [5] та декількох римських поетів,

наприклад згадки у творах Горація і Ювенала [5], – це майже все, що відображено в тогочасній античній літературі стосовно політичного життя Іудеї і становища євреїв у Римській імперії. Окрім текстів, що прямо стосуються історії Іудеї, слід взяти до уваги й джерела з історії Сирії в часи правління династії Селевкідів і панування на її терені римлян, оскільки Палестина в епоху, яка розглядається, тісно пов'язана з подіями, котрі відбувалися на сирійських землях.

У процесі боротьби східних народів з Римом з'являлися й місцеві твори, де висвітлювалися історичні події в аспекті, не вигідному для римлян. Проте такого роду опуси латинянами зазвичай негайно знищувалися після завоювання ними тієї чи іншої країни середземноморського басейну. Зі свого боку завойовники, зрозуміло, поширювали ті твори, які були просякнуті симпатіями до “величного Риму”. З подібних, панегіричного спрямування історичних праць, до нас дійшли чотири твори вже згаданого Йосифа Флавія: “Іудейська війна” [7], “Іудейські старожитності” [8, 9], “Автобіографія” [19, Т.1], “Проти Апіона” [19, Т.8]. У “Іудейській війні” мова йде про боротьбу іудеїв з римлянами і про зруйнування Єрусалиму. Самій історії Великої війни передує стислий нарис подій з моменту захоплення столиці Антіохом Епіфаном до розгрому іудейських військ Цестія Галла, римського намісника (презида) Сирії. Другий твір єврейського історика – “Іудейські старожитності”, охоплює найдревніші періоди історії Палестини і доводить хронологію подій до початку війни проти Риму (66 р. н. е.). Третій твір – “Автобіографія”, був створений в правління імператора Доміціана. В ньому описується діяльність самого Йосифа на посту воєначальника галілейських повстанців протягом 66-67 рр. До цієї головної теми додаються стислі біографічні нотатки на початку і в кінці опусу. “Автобіографія”, таким чином, є своєрідним доповненням до “Іудейських старожитностей”, і не випадково в рукописах вона завжди додавалася до 20-ти книг “Старожитностей” як остання 21-а книга.

Не менш важливу інформацію містять праці Філона Александрійського, головного представника іудейсько-елліністичної релігійної філософії I ст. н.е. У сенсі окресленої вище проблематики цікавість викликає невеликий твір Філона – “Проти Флакка” [16], в якому розповідається про утиски александрійських євреїв з боку місцевого римського адміністратора. В праці також містяться дотичні відомості про господарське, соціальне та політичне життя єгипетських євреїв під римським пануванням.

Одним з видатних римських істориків періоду Імперії був Публій Корнелій Тацит. Значний тематичний інтерес складає головний твір Тацита – “Історія” [14]. За своїм змістом вона є продовженням його ж “Анналів” і у повному вигляді обидва опуси – це єдине ціле. Для виділеної теми особливо вагомим свідченням містяться у п'ятій книзі “Історії” (§§1-13), де Тацит подає огляд подій, що відбулися у Палестині до війни з Титом. Сучасником Тацита був Пліній Молодший (Гай Пліній Цецилій Секунд). Його листи містять доволі об'ємний матеріал для характеристики господарського ладу, соціальної структури, побуту і характеру римського суспільства I ст. н.е. Багатий фактологічний матеріал з культури раннього періоду Імперії налічує знаменитий твір Гая Светонія Транквілла “Життєпис дванадцяти цезарів” [12]. У розпорядженні Светонія знаходилася

велика кількість мемуарів, записів, промов, листів, історичних творів, офіційних актів, пов'язаних з життям та діяльністю цілої низки римських імператорів, у тому числі й Веспасіана, котрі він вдало використав при складанні біографій володарів Риму. Одним з найважливіших джерел по епосі, що розглядається, залишається монументальний твір Діона Кассія, який написав історію Риму від заснування міста до 229 р. н. е. у 80-ти книгах [17]. Для вже згадуваної проблематики значення мають 61 – 69 книги дослідження, які містять цінні дані з ключових моментів історії Іудеї. Розповідь Діона Кассія про Іудейську війну 66 – 73 рр. слугує вагомим доповненням до повідомлень Йосифа Флавія про ті події, оскільки в ній наводяться деякі деталі й уточнення, відсутні у іудейського історика.

Одним з джерел, котре доволі ґрунтовно знайомить з господарством, соціальним ладом, правовими відносинами, традиціями й духовним життям євреїв Палестини, Сирії та Месопотамії, починаючи з I ст. до н. е., є книги Талмуда [15], котрі належать до основних пам'ятників іудейської релігійної та правової літератури. Талмуд складався і редагувався у Палестині та Вавилоні протягом IV ст. до н. е. – VI ст. н. е., і в ньому також збереглися згадки про Велику війну. Дотичний матеріал для вивчення історії Іудеї I ст. н. е. подають і книги Нового Завіту, проте вони можуть бути використані як історичне джерело лише після ретельного критичного аналізу. При вивченні суспільно-економічного становища Палестини в I-II ст. н. е. додаткову інформацію надають дані епіграфіки і нумізматики. На сьогоднішній день вчені мають у своєму розпорядженні численні монети і написи грецькою, латинською та єврейською мовами [107, 112, 114, 117]. Ці артефакти зберігають унікальну інформацію як з історії Іудеї в епоху еллінізму, так і з історії єврейської діаспори. До уваги необхідно брати і написи, що проливають світло не лише на стан римських провінцій, у першу чергу східних, а й на їх взаємини зі столицею Імперії. В огляді джерел не можна не згадати не менш унікальні кумранські сувой [1, 3, 10, 11, 13, 18, 108], що були знайдені у 1947 р. на березі Мертвого моря, і де зафіксовані події, котрі стосуються облоги й падіння Масади [111, 115, 120]. Про політичне значення Іудейської війни для Римської імперії та єврейського народу написано чимало праць, як і про її наслідки у світовій історії релігій; тому мета даної статті – у хронологічній послідовності висвітлити перебіг головних воєнних та політичних подій, а також охарактеризувати методи та засоби ведення цієї війни обома протиборчими таборами.

Початком війни традиційно вважається повстання у самому Єрусалимі (іяр, 66р.), спричинене жорстокістю прокуратора Іудеї Гесія Флора. Оскільки протиріччя, що існували між єврейським населенням Іудеї та римською владою досягли апогею саме за прокуратурства Флора, безпосереднім приводом для повстання стало, як вже підкреслювалося, пограбування храмової скарбниці римськими вояками (з відома того ж Флора). Храм Соломона був символом єднання усієї єврейської нації, тому цей акт святотатства став тим каталізатором, котрий спричинив вибух всенародного невдоволення. Безжалність, з якою прокуратор намагався придушити повстання (пограбування й руйнації військом центральної частини Єрусалиму, страта і побиття батогами багатьох жителів міста), призвела до загострення ситуації [7, II, 15, 1-4].

У свою чергу реальним початком повстання стало зіткнення між місцанами та двома когортами римських солдат з X-го легіону; останні прибули зі столиці провінції – Кесарії [2, с. 106; 37, с. 178]. В результаті Флор утік з міста, залишивши там одну з когорт і поклавши відповідальність за відновлення порядку на міську (муніципальну) владу. Цар Агріппа II, дізнавшись про заворушення, прибув до Єрусалиму і безуспішно намагався схилити народ до покори.

За пропозицією Ел'азара, сина первосвященика Хананії, було скасовано щоденне жертвоприношення за здоров'я імператора – крок, рівнозначний офіційному оголошенню війни [31, с. 161]. В перші ж дні населення міста розмежувалося на дві ворожі групи: прихильників і противників повстання [74, Т. V, с. 520]. Останні звернулися до Агріппи по допомогу (цар відрядив для них три тисячі вершників), захопили Верхнє місто столиці, проте досить швидко були вибиті звідти повстанцями. З метою помститися прихильникам мирної партії повсталі підпалили палаци первосвященика Хананії та сестри Агріппи Береніки, і за декілька днів (ава, 66р.) оволоділи фортецею Антонія [7, II, 17, 1]. Воїни Агріппи, котрі утримували Верхній палац Ірода, невдовзі здали його повстанцям, а солдати Флора сховалися у трьох баштах міської цитаделі. Решту фортифікаційних споруд цитаделі повстанці спалили, після чого знайшли первосвященика Хананію, який ховався від них, й убили його [27, с. 66-67]. Римські війська, оточені в баштах, капітулювали за умови вільного виходу з міста, однак, коли солдати склали зброю, вони були підступно атаковані та знищені [7, II, 17, 10].

Одночасно з цими подіями в містах Іудеї зі змішаним населенням почалися кровопролитні зіткнення. Там, де переважало греко-римське населення, зокрема в Кесарії та Скитополісі (Бет-шеан), були вирізані усі єврейські родини, а в містах, де чисельно переважали євреї, останні так само безжално вирізали греко-римлян [7, II, 18, 1-6]. В результаті у ситуацію втрутився намісник Сирії Цестій Галл. Він вирушив на чолі двох легіонів з Антіохії, пройшов через Акко, Кесарію, Лод і Бет-хорон і став табором за 28 стадіїв від Єрусалиму [121, с. 408]. Відбивши напад повстанців, Цестій підійшов до іудейської столиці й спалив одне з її передмість, проте спроба оволодіти Храмовою горою виявилася невдалою. Прийшовши до висновку, що сил для оволодіння такою могутньою фортецею в його розпорядженні недостатньо, Цестій відступив [121, с. 409]. На зворотному шляху, біля Бет-хорона, римське військо було оточене повсталими і з великими втратами, кинувши обози, врятувалося втечею, втративши 6 тис. вояків [7, II, 19, 2-6].

Ця перемога породила хвилю ентузіазму серед іудеїв, вселивши надію на можливе позбавлення країни від римського володарювання [14, V, 10]. Повстанці, котрих оточували тепер представники аристократії, вище жрецтво і законовчителі, почали готуватися до відбиття неминучого вторгнення в Іудею римського експедиційного корпусу [63, с. 142]. Командування силами повстанців у Єрусалимі було доручене прихильникам поміркованої зовнішньої політики – Йосифу бен Гуріону і первосвященику Ханану [99, с. 135]; у Едом відрядили двох командирів, так само з родин первосвящеників, а оборону Галілеї, яка

першою очікувала вторгнення римлян, доручили Йосифу бен Матті'яху (майбутній історик Йосиф Флавій) [99, с. 137]. Судячи з його розповіді, він укріпив основні міста Іудеї – Циппорі, Тиверію, Гуш-халав, Гаріхею, Іодфат, Гамлу та гору Тавор, і почав формувати військо [7, II, 21, 3]. В ході підготовки до оборони Йосиф Флавій вступив у конфлікт з жителями Галілеї, керманичем яких був Іоханан Гісхальський (з Гуш-халава) [66, с. 385].

Навесні 67 р. імператор Нерон змушений був направити до Іудеї 60-тисячну армію на чолі з Веспасіаном [93, с. 378]. На початку червня військо увійшло в північну частину Іудеї – Галілею, де зіткнулося з іудейськими загонами, очолюваними Йосифом бен Матті'яхом, котрий, як відомо, згодом перейшов на бік римлян. Будучи непогано ознайомлений з тактикою римської армії, безперечно, кращою в ті часи, Йосиф організував свою галілейську армію, яка налічувала близько 65 тис. піших воїнів, за римським взірцем (кінноти у повсталих практично не було) [119, с. 656]. Сили обох армій за чисельністю були приблизно рівні: римляни мали майже 61 тис. легіонерів [74, Т.V, с. 476]. Проте різниця полягала в тому, що римське військо складало досвідчені професійні солдати, тоді як єврейська армія фактично являла собою селянське ополчення; багато воїнів тут уперше взяли зброю до рук [96, с. 49].

В результаті літньої кампанії 67 р., проведеної Веспасіаном, війська повсталих зазнали нищівної поразки: останні діяли розрізнено, не мали ні бойового досвіду, ні умілих командирів. За повідомленням Йосифа, євреї втратили понад 40 тис. воїнів у перших зіткненнях, римляни – лише декілька тисяч [7, VII, 4]. Отже, на момент появи армії Веспасіана під стінами фортеці Іотапати, – головної галілейської цитаделі, – римляни переважали повсталих у шість разів. Чисельність іотапатської залоги не перевищувала 10 тис. воїнів, частину з яких склали поранені у попередніх сутичках. Римські ж легіони мали й допоміжний військовий контингент – арабських і греко-сирійських союзників [109, с. 371]. Крім того, вони постійно поповнювалися підрозділами, які прибували з інших провінцій Імперії. Для штурму Іотапати римляни також підвезли 163 облогові машини [116, с. 354]. Йосиф у свою чергу, з намісника Галілеї перетворився на начальника гарнізону фортеці. При такому співвідношенні сил він не зважився на відкриту битву за стінами міста й наказав готуватися до тривалої облоги [7, III, 1].

Перший штурм римляни здійснили на третій день. До того вони повністю оточили фортецю, щоб позбавити євреїв можливості залишити цитадель або дочекатися підкріплення (втім, чекати його було нізвідки). Веспасіан наказав штурмувати північну стіну Іотапати [116, с. 355]. Йосиф, помітивши ознаки підготовки до штурму, організував вилазку і єврейські воїни зустріли римлян вже на дальніх підступах до міста. Зав'язався жорстокий рукопашний бій, котрий тривав весь день. З настанням темряви Веспасіан наказав відступити. Іудеї повернулися під захист фортеці, окрилені першим успіхом. Римляни продовжували спроби захопити Іотапату штурмом протягом чотирьох днів. Щоразу вміло організовані вилазки захисників міста зривали ці наміри. На п'ятий день Веспасіан прийняв рішення перейти від штурму до облоги [7, III, 4]. Для цього римляни приступили до зведення навколо фортеці земляного

валу. Йосиф у відповідь почав діяти малими групами, які уночі здійснювали зухвалі “наскоки”, вбиваючи працюючих римлян та руйнуючи їхні облогові споруди [116, с. 358]. Веспасіан зі свого боку змушений був підсилити чатові загони. Тоді Йосиф зробив черговий крок – спробував змінити ситуацію на свою користь, піднявши мури фортеці до висоти у сорок метрів з тим, щоб римський земляний вал не досяг рівня фортечних зубців. Цей контрзахід йому вдалося реалізувати лише частково, оскільки римляни здійснили другий загальний штурм фортеці. Веспасіан небезпідставно побоювався, що поки повністю буде готовий вал, оточеним іудеям дійсно вдасться наростити стіни Іотапати.

Коли римляни підкотили тарани, Йосиф розділив свій гарнізон на дві частини: втомлених і немолодих вояків він відправив захищати старі (східні) стіни; на західні мури, котрі зазнали ударів таранів, він поставив найсильніших, на чолі з досвідченими начальниками. Останнім Йосиф наказав контратакувати, тільки-но римляни кинуть “штурмові містки” [7, III, 7, 2]. “У той же час засурмили труби всіх легіонів, військо підняло приголомшливий бойовий клич, і за цим сигналом пролунав з усіх боків залп облогових машин, так що повітря захмарилося” [7, III, 4, 1]. Римляни пішли у наступ, використовуючи свої традиційні прийоми: штурмові групи утворили “черепахи” (воїни змикали підняті вгору прямокутні щити таким чином, що край одного щита заходив за край іншого, подібно риб’ячій лусці). Такий захист дозволяв підібратися до самих стін фортеці майже неушкодженим. Під прикриттям “черепах” легкоозброєні воїни кидали на фортечні стіни спеціальні “штурмові містки” – варіант драбин, верхівки яких увінчувалися важкими зубчастими гаками для зачіпки за край кам’яних мурів. Наступний етап штурму – коли “черепахи” миттєво розсипалися на окремих бійців; атакуючі піднімалися за допомогою містків на стіни і вступали у рукопашний двобій.

В даній ситуації повсталим вдалося перешкодити більшості римлян піднятися на стіни. Йосиф наказав лити на “черепахи” кипляче масло; зрозуміло, що між щитами завжди залишалися шпарини, у які масло й потрапляло. В результаті штурмові загони римлян істотно порідшали на першому ж етапі штурму. Крім того, за наказом Йосифа євреї закидали містки розпареною верблюжою травою, стаючи на яку нападаючі ковзали і зривалися вниз. Використавши ті самі штурмові містки, ледь їх було приставлено римлянами, іудеї черговий раз контратакували; у підсумку легіонерів Веспасіана зупинили й відкинули. Римський полководець знов був змушений дати сигнал до відходу [67, с. 265].

Одночасно оточені розуміли, що навряд чи їм вдасться отримати якусь реальну допомогу: Галілею римляни сплундрували, Єрусалим сам готувався зустріти ворогів. Проте, зовнішній ворог виявився менш страшним, ніж внутрішній. Можливо, якби серед єврейських вождів столиці панувала єдність, вони б зрозуміли: оточена римлянами галілейська цитадель – ключ до Єрусалиму [118, с. 510]. Замість того, щоб вишукувати та винищувати своїх політичних супротивників, замість того, щоб плести інтриги один проти одного, вони мали б спорядити й відправити на допомогу Йосифу бен Матті’яху військо. На початок 67 р. в Єрусалимі політичну перевагу отримав особистий

ворог і конкурент Йосифа – Іоханан з Гуш-халава. У даній ситуації захисникам фортеці залишалося розраховувати лише на власні сили, й не дарма пізніше в іудейському світі поширилася думка, що Другий Храм латиняни зруйнували через внутрішній розбрат євреїв [83, с. 199].

Серед оточених поступово падала дисципліна, почалися хвороби; і ось тут Йосиф, який блискуче зарекомендував себе на початку військової кампанії, впав у відчай. Він не зумів організувати належну оборону на останньому, вирішальному етапі облоги. Певною мірою це можна пояснити і ситуацією в столиці, з якою галілейський полководець був добре знайомий [92, с. 205]. Вся історія оборони Галілеї свідчить: молодий талановитий керманіч іудеїв швидко навчився керувати великими масами людей, спромігся створити достатньо боєздатну армію і попервах зривати одну за одною спроби римлян оволодіти фортецею. В останні ж дні Іотапати Йосиф був уже душевно надломленою людиною, і саме тут зародилася та криза, котра привела колишнього вождя повстання у табір переможців і “здобула” йому репутацію зрадника [67, с. 267].

Тим часом римляни готувалися до вирішального штурму. Веспасіан наказав звести три облогові башти, усередині яких розмістилися штурмові військові групи і багато легких металених знарядь. На сорок сьомий день облоги почався загальний штурм. Римляни врахували, що втома і виснаженість захисників неодмінно позначаться на їх боєздатності; тому головнокомандувач віддав наказ почати штурм удосвіта, коли пильність солдат слабшає і багато чатових напевне спатимуть. На боці римлян була й погода. На світанку стіни фортеці огорнув густий туман, під покривом якого вояки зуміли тихо й непомітно піднятися на стіни фортеці та вбити сплячих вартових; після цього римське військо швидко увірвалося в місто. Не дивлячись на явну поразку, євреї захищалися відчайдушно: про це говорить той факт, що вуличні бої тривали ще три дні. У полон до римлян потрапило лише 1100 захисників, й ті були поранені; решта загинула. Йосиф бен Маттіг’яху добровільно здався переможцям. Римляни вщент зруйнували місто (таммуз, 67р.) [67, с. 268].

З опису Флавія виходить, що втрати обидвох сторін, яких вони зазнали безпосередньо під час боїв за Іотапату, були порівняно невеликі. Так, за його словами, після однієї із сутичок римлян з іудеями, римські втрати склали лише 14 чоловік, хоча залишилося багато поранених. Зрозуміло, що холодною зброєю було важко уразити на смерть людину, тим більше захищену щитом, панцером, шоломом та іншими захисними обладунками. Вчинок Йосифа – показовий для настроїв поміркованої частини повсталих, які повірили у приреченість повстання і злякалися соціального радикалізму іудейського крила “крайніх”: вимога знищення боргових розписок, нещадний терор проти світської і жрецької еліти й т.п. [118, с. 512]; і саме падіння Іотапати можна вважати кінцем першого періоду Іудейської війни, що характеризувався активним веденням бойових дій у Галілеї.

Втрата Галілеї, а також Яффи, – військово-морської бази Іудеї, – викликала розбрід серед повстанців. Вони почали звинувачувати у провалі військової кампанії уряд. Криваві зіткнення взимку 68/69 р. у Єрусалимі, куди стікалися

найбільш радикально налаштовані елементи, закінчилися знищенням “поміркованих” керманічів. Владу в місті захопили лідери-радикали на чолі з Іохананом Гісхальським, вождем зелотів [67, с. 271]. Він повів непримиренну боротьбу з усіма, кого підозрювали в зхильності до компромісу з римлянами. Столична аристократія спробувала звільнити місто від диктатури радикалів. Підбурювані Хананом бен Хананом, ерусалимці оточили зелотів на Храмовій горі й ті, будучи в меншості, прикликали на допомогу ідумеїв під приводом, що інша сторона готує зраду. Значні сили ідумеїв прибули до Єрусалиму і разом із зелотами вчинили у місті різанину, в якій загинули майже всі вожді аристократичної “партії” та багато городян. Після того, як хвиля вбивств і пограбувань спала, ідумеї, переконавшись, що були обдурені зелотами, залишили Єрусалим. Отже зелоти, керовані Іохананом Гісхальським, отримали у столиці всю повноту влади [7, IV, 4, 1-4].

Веспасіан, вирішивши почекати, поки сили повсталих виснажаться у міжусобній боротьбі, відклав облогу Єрусалиму й тимчасово відправив один легіон у Заїордання [116, с. 480]. Навесні 68 р. він захопив Антипатриду, Лод та Ямну і вирушив у Едом; надалі, повернувши на північ і пройшовши через Самарію, досяг Єрихону, де й дізнався про смерть Нерона. 9 червня 68 р. Нерон був скинутий з престола повсталими преторіанцями і наклав на себе руки. Це спровокувало початок чергової громадянської війни у Римі, в результаті якої на троні в 69 р. утвердився Веспасіан [100, с. 423]. Новообраний імператор повернувся у Кесарію в очікуванні розвитку подій. Однак нова хвиля безладу в підкореній Іудеї змусила його діяти: в провінції з’явився Шим’он Бар-гіора, який на чолі доволі великого війська виступив на південь країни. Цього разу Веспасіан встановив свій контроль над усією країною; в руках повстанців залишилися тільки Єрусалим, фортеця Масада і невелика частина Заїордання [7, IV, 2, 1-5].

Тим часом у Єрусалимі відбулися нові події: прагнучи позбутися від терору Іоханана, жителі прикликали на правління Шим’она Бар-гіору, керівника згадуваних ідумеїв (спорідненого євреям етносу); Шим’он увійшов до Єрусалиму в місяці нісан, 69 р. [100, с. 424]. Тим не менш, йому не вдалося зламати опір Іоханана, і міжусобна війна у столиці спалахнула з новою силою. Незабаром до двох ворогуючих в Єрусалимі угруповань додалася третя, очолювана Ел’азаром бен Шим’оном. Боротьба між ними не припинялася і була такою запеклою, що всі вони без вагань знищували запаси продовольства у місті, з метою зашкодити оден одному. Жертвою їх розбрату до початку облоги вже пали десятки тисяч ерусалимців, головним чином – представники єврейської аристократії та купецтва [7, IV, 8, 11].

Другий період Іудейської війни був дещо спокійнішим за попередній: по-перше, ентузіазм, викликаний перемогами на початку війни згас після втрати Галілеї; по-друге, у більшості міст Іудеї почали переважати помірковані настрої й погляди щодо боротьби з Римом; по-третє, основні сили повсталих зосередилися в Єрусалимі та Масаді. Саме це дозволяє виділити наступні етапи: III-й – облога Єрусалиму і IV-й – облога Масади. Веспасіан, ставши імператором Риму, передав командування армією в Іудеї своєму сину Титу.

Прямуючи до Єрусалиму, Тит швидко пройшов через Самарію і провів якийсь час у поселенні Гофна, вже зайнятого до того римськими солдатами під командуванням батька. Звідси його військо вирушило до поселення Гіватшауль, розташованого в тридцяти стадіях від іудейської столиці. Тут, в Терновій лощині, попервах і був розбитий базовий табір римлян [118, с. 516].

У квітні 70 р. римляни оточили Єрусалим, куди відступили основні сили іудеїв [67, с. 282]. Місто мало потрібну лінію кам'яних мурів. Над стінами височили чотирикутні башти. Усередині сьолиця мала дві цитаделі: палац Антонія і Храм Соломона. Останній також був обнесений товстими стінами з чотирьох боків. За твердженням Йосифа Флавія, у Єрусалимі на момент початку облоги зосередилося близько мільйона людей – більшість населення Іудеї. При 10 % мобілізаційній здатності населення, число захисників міста склало б у цьому випадку понад 100 тис. чоловік. Реально Єрусалим захищали всі чоловіки, здатні носити зброю, і за словами Йосифа насправді місто обороняла армія лише в 24 тис. вояків [7, V, 1, 5]. З урахуванням цього твердження, кількість мешканців у оточеному місті можна оцінити у 240 – 250 тис. осіб [7, V, 1, 6].

В озброєнні та вишколі іудейські воїни суттєво поступалися загартованим у боях чотирьом римським легіонам (V-й – *Macedonica*, X-й – *Fretensis*, XII-й – *Fulminata* XV-й – *Apollinaris*,) [67, с. 282] та їх сирійським союзникам, котрі склали всю кавалерію й значну частину легкоозброєної піхоти в 60-ти тисячній армії Тита. У перші ж дні облоги римський полководець виявив бажання особисто оглянути міські стіни. У супроводі кінного загону, чисельністю в 600 вершників, він попрямував до т. зв. Жіночих веж. Йосиф Флавій з цього приводу пише: “Тит був упевнений, що сам факт появи під стінами Єрусалиму великого озброєного загону, при тому, що з усіх боків підтягаються все нові й нові підрозділи, зіграє роль своєрідної психологічної зброї. Іншими словами, євреї злякаються, побачивши римських солдатів і добровільно відкриють ворота. Поки він наближався до Єрусалиму, на стінах не видно було жодної озброєної людини. Але раптово ворота відкрилися і назустріч римлянам вирушив великий загін повсталих. Римський полководець і його загін були миттєво оточені. Євреї швидко прорвалися крізь кінний стрій, відрізавши Тита з жменькою людей. Одночасно вони живим ланцюгом перегородили дорогу, вступивши у жорстокий бій з римською кіннотою, яка поспішила на допомогу командувачу. Кінний загін був знищений майже миттєво” [7, V, 2, 2].

Далі єврейський історик зазначає: “Слід віддати належне: Тит не дарма вважався не лише кращим полководцем свого часу, але й одним з кращих солдат римської армії. У цьому відчайдушному становищі він зумів прорубатися крізь лави супротивника і помчати у напрямку свого табору. Римляни розбили три табори на відстані шести стадіїв (півтора кілометри – С.Н.) від єрусалимських стін: один на горі Скопус – для двох легіонів, другий – трохи далі, в ньому знаходився П'ятий легіон; Десятий легіон отримав наказ від Тита розбити третій табір на Масличній горі. Проміжки між таборами охороняли стрільці і пращники, а також кавалерійські роз'їзди. Розбивши тимчасовий табір, вояки приступили до робіт по зміцненню оборонних споруд” [7, V, 10, 1-3, 12, 3].

Мабуть, легіонери все ще не сприймали серйозно своїх супротивників. Знаючи про те, що сил у євреїв небагато, до того ж вони зайняті внутрішнім розбратом, римські солдати поводитися досить безтурботно: роботи велися вдень і без посиленої охорони. Євреї ж, побачивши будівництво відразу трьох таборів, нарешті зрозуміли, що зовнішній ворог страшніший і небезпечніший, ніж внутрішні чвари. Вперше з початку війни повсталі об'єдналися: Шим'он Бар-гіора, Іоханан Гуш-халаві і Ел'азар бен Шим'он почали діяти разом проти спільного ворога [116, с. 630]. Звичайно, час було втрачено, а жертви – невинуваті. Тепер слід було зробити все, що можливо для захисту столиці. Повсталі вирішили не чекати, поки римляни завершать зведення своїх оборонних споруд і укріплять табори. Найуразливішим, зрозуміло, залишався найближчий до міста табір, зміцнення якого спокійно завершували солдати Десятого легіону. Євреї ухвалили рішення здійснити спільну вилазку саме проти цього “об'єкту” нападників. Якщо вірити Йосифу Флавію, не останню роль зіграло те, що захисники були ще й ображені презирливою безтурботністю римських солдатів [7, V, 6, 5]. Напад застав останніх зненацька. Багато хто навіть не встиг узятися за зброю. Значна частина Десятого легіону була знищена на місці; решта почала ганябно втікати, навіть не думаючи про опір ворогові. У підсумку зав'язався двобій – перша велика сутичка під стінами Єрусалиму. Десятому легіону, який відступав у паніці, поспішили на допомогу свіжі сили римлян, на чолі з самим Титом. Однак і до євреїв приєдналися нові бійці [7, V, 7, 2].

Через декілька годин бою Тит зумів відтіснити євреїв до воріт і висловив своїм воякам невдоволення легкодухістю солдат Десятого легіону [100 с. 417]. Після короткої перерви повсталі знов атакували римлян, якими цього разу полководець командував особисто. Стрімкість і несподіваність нової атаки були такі, що римляни знов кинулися тікати, цього разу посиливши свою ганьбу тим, що кинули Тита з купкою воїнів на пагорбі, в оточенні єрусалимців. Командирам ледь вдалося зупинити солдат і спрямувати їх на порятунок головнокомандувача; останній здавався вже майже приреченим. Проте, через короткий час, легіонери зуміли прорвати кільце євреїв навколо пагорба, на вершині якого, разом з кількома солдатами, мужньо бився римський полководець. Під тиском швидко зростаючих сил римлян (до них підійшов П'ятий легіон) євреї відступили у місто. Таким чином згадані епізоди дозволяють стверджувати, що навіть облога Єрусалима ще не вирішила долю війни. Кожна з цих двох вилазок для римлян могла закінчитися втратою полководця і, внаслідок цього, поразкою.

Сторони обстрілювали одне одного з металевих машин камінням і стрілами. Римляни побудували з колод “підступи” до стін, зверху закидані землею і сирими шкірами (проти вогню) — далекий прообраз сучасних бліндажів. Під самими мурами вони звели чотири облогові башти, де розмістили тарани для руйнування стін. Оточені єрусалимці на противагу обвішували міські мури мішками з вовною, щоб амортизувати таранні удари. Самі тарани іудеї відштовхували від стін за допомогою спеціальних

пристроїв. Під час вилазки їм вдалося спалити одну з башт. У цьому бою був поранений і сам Тит [7, V, 12, 1].

На п'ятнадцятий день облоги римляни врешті пробили одну зі стін і оволоділи нею 17 таммуза. Легіонери спробували захопити й другу стіну, але іудеї обстрілювали нападаючих з усіх боків, і ті не могли розгорнутися на вузьких “присінних” вулицях. В результаті римлянам вдалося утримати лише північну частину другої стіни, після чого вони зробили спробу захопити палац Антонія, який прикривав шлях до Храму і у Верхнє місто. Тит, через Йосифа Флавія, запропонував захисникам Єрусалиму капітулювати, однак іудеї вирішили захищати своє священне місто до кінця [7, V, 12, 2-3]. За сімнадцять днів римляни побудували проти палацу Антонія чотири дерев'яні “вали”, на яких поставили стінобитні машини. Проте оточені зробили підкоп, підперли його дерев'яними стовпами, а потім стовпи підпалили. У провал, що утворився, звалився один з “валів” разом із машинами та воїнами. Через два дні іудеї зробили вилазку проти іншого “валу”, але були відкинуті. В даній ситуації Тит зрозумів, що швидким штурмом Єрусалим не взяти і прийняв рішення повністю блокувати місто. Десятикілометрова лінія земляних валів невдовзі відрізала столицю від зовнішнього світу. Серед оточених почався голод, у місті виникла епідемія [7, V, 12, 4].

Тим часом римляни звели новий “вал” проти палацу Антонія. Іудеї декілька разів намагалися підпалити римські укріплення, але невдало. З “валу” атакуючим вдалося зруйнувати західну стіну палацу, однак захисники спромоглися звести нову укріплену стіну [7, VI, 1, 4]. Захопити цитадель Антонія допоміг випадок. 22 солдати і один сурмач таємно пробралися туди через пролом в стіні й знищили передову варту, після чого сурмач подав сигнал до атаки. Тит, на чолі одного з легіонів, захопив будівлю і почав підземним ходом просуватися до Храму. Проте іудеям вдалося тимчасово відтіснити римлян назад, до палацу, й втримати підступи до Храму [7, VI, 1, 5].

Стіни Храму Соломона, викладені з масивних плит, тарани пробити не могли. Тит наказав розібрати палац Антонія, щоб відкрити дорогу до Храму. Далі почалося будівництво облогових “валів” біля Храму. Врешті-решт римлянам (воякам Десятого легіону) вдалося підпалити храмові ворота. Пожежа швидко поширилася на весь Храм. Іудейська святиня згоріла повністю; це було 10 ава, згідно талмудичної традиції – 9 ава (Та'ан. 4:1). Більшість його захисників зуміли дістатися Верхнього міста, де під керівництвом Іоханана Гісхальського і Шим'она Бар-гіора продовжили боротьбу. За допомогою облогових машин римляни пробили стіни Сіону й увірвалися у Верхнє місто (7 елула), а наступного дня спалили його. Захисники відступили до підземелля, але у підсумку керівників іудеїв полонили, а весь центр Єрусалиму легіонери зруйнували [7, VI, 9].

Столиця Іудеї пала після п'ятимісячної облоги, частина мешканців була вбита, частина – урабівлена; саме місто римляни спалюжили. Йосиф Флавій стверджує, що під час облоги загинуло 110 тис. вояків, а 97 тис. опинилося у полоні й були “продані в рабство” [7, VI, 10]. З урахуванням попередньої

оцінки щодо загальної кількості жителів, котрі перебували в Єрусалимі під час облоги, і припускаючи, що дані Флавія про число полонених близькі до істини, можна припустити, що в місті загинуло до 140 – 150 тис. іудеїв. Лише три вежі столичної цитаделі були залишені завойовниками як свідчення минулої міцї єрусалимських укріплень. На руїнах столиці Тит розквартирував Десятий легіон, на котрий була покладена гарнізонна служба. В ознаменування перемоги Веспасіану і двом його синам у Римі влаштували великий тріумф, на якому у вигляді трофеїв несли священне начиння Єрусалимського Храму. Після тріумфу Шим'он Бар-гіора був страчений а Іоханан Гісхальський ув'язнений до кінця свого життя [7, VII, 11]. Проте повстання не було остаточно придушене після взяття Єрусалиму: в руках повстанців ще залишалось декілька укріплених пунктів, серед них – Геродіон і Масада, яка незабаром перетворилася на останній осередок повстання в Іудеї. Оборonoю Масади керував Ел'азар бен Яїр. У фортеці зосередилося декілька сотень бійців із сім'ями; загальна кількість оточених сягала близько 100 осіб [7, VII, 8]. Коли захисники фортеці зрозуміли, що їх становище безнадійне, вони за порадою Ел'азара вбили своїх дружин та дітей, а потім одне одного. Цитадель перейшла в руки римлян у Песах 73 р., і цією подією завершилася офіційна історія Великого антиримського повстання [7, VII, 9, 1-2, 1, 2].

Протягом усієї війни, за підрахунками античних авторів, було вбито 600 000 чол. [14, XI, 16; 17, XXI, 18]; кількість загиблих від голоду, проданих в рабство, зниклих без вісті неможливо визначити, проте вона була величезною. Римляни так зневажали іудейський народ, що ні Веспасіан (як новий імператор), ні Тит (його син) не захотіли прийняти титул *Judaicus* – “переможець іудеїв” [18, с. 690]. Лише написи на монетах, карбованих на честь перемоги, свідчили про “скорену Іудею” [118, с. 690]. Палестину розділили на “ділянки” і роздали або розпродали новим поселенцям; податки, які іудеї платили в Храм Іегови, вони відтепер повинні були сплачувати новозбудованому храму Юпітера Капітолійського. Управління провінцією римляни відокремили від Сирії, а намісником почав призначатися преторіанський легат імператора [118, с. 691-692].

Таким чином, можна зробити висновок, що Іудейська війна, яка тривала з 66 по 73 рік н.е., поділялася на чотири періоди:

I-й: 66 – 67 рр. – перемога над військами римського префекта Сирії – Гая Цестія Галла (початок війни) і завоювання римлянами Галілеї (облога Йотапати);

II-й: 68 – 70 рр. – руйнування Кумрана, відновлення римського панування у більшості земель Іудеї;

III-й: 70 р. – облога Єрусалиму (руйнація Храму і центральної частини столиці);

IV-й: 70 – 73 рр. – взяття Масади (закінчення війни).

Повстання почалося з блискучої перемоги над римськими легіонами під Єрусалимом, що ще більше посилювало месіанські очікування та політичні ілюзії повстанців. Однак саме вони, очевидно, завадили повсталим об'єктивно оцінити становище (загальну ситуацію) і відповідним чином діяти, зокрема,

спробувати захопити гавані й утруднити римлянам перекидання військ. Замість цього повсталі засіли в деяких фортецях, а більша частина з них – в самому Єрусалимі, сподіваючись на неприступність міста і на допомогу Бога “Його граду і Храму”. Отже, попри декілька вдалих військових епізодів, що зрештою могли б змінити хід подій, відсутність єдиного та кваліфікованого командування і головне – релігійно-політичної єдності в тогочасному єврейському соціумі, обумовили кінцеву нищівну поразку іудеїв. Разом з тим, довга тривалість війни, масовість і мужність захисників столиці дають підстави розглядати її дійсно як національне антиримське повстання, котре переросло у загальний соціально-політичний та релігійний рух населення Палестини проти місцевої римської адміністрації і латинської окупації в цілому.

Джерела та література: **1.** Амусин И. Д. Документы из Вади-Мурабаат, П // ВДИ, 1961. – № 4. – С. 136–147; **2.** Аппиан. Сирийские дела / Перев. С. П. Кондратьева // ВДИ, 1946. – №4(18). – С. 105 – 137; **3.** Волков И. М. Арамейские документы иудейской колонии на Элефантине V века до н. э. – М.: Изд-во В.Б. Прянишникова, 1915. – XV, 207, III с.; **4.** Греческие и римские авторы о евреях и иудаизме / Введ. и коммент. М. Штерна; русск. изд. подгот. Н. В. Брагинской: В 2-х т. – Москва -Иерусалим, 1997-2000. – Т. 2. – Ч. 1. – 315 с; **5.** Греческие и римские авторы о евреях и иудаизме / Введ. и коммент. М. Штерна; русск. изд. подгот. Н. В. Брагинской: В 2-х т. - Москва-Иерусалим, 1997-2000. – Т. 2. – Ч. 2. – 287 с; **6.** Иосиф Флавий. О древности еврейского народа. – Москва-Иерусалим, 1994. – С. 188-372; **7.** Иосиф Флавий. Иудейская война / Перев. с древнегреч. М. Финкельберг и Ф. Вдовиченко; под ред. А. Ковельмана. – Москва-Иерусалим, 1993. – 511 с; **8.** Иосиф Флавий. Иудейские древности / Перев. с древнегреч. Г. Г. Генкеля: В 2-х т. – Москва-Иерусалим, 1997. – Т. 1. – 418 с; **9.** Иосиф Флавий. Иудейские древности / Перев. с древнегреч. Г. Г. Генкеля: В 2-х т. – Москва-Иерусалим, 1997. – Т. 2. – 423 с; **10.** Источники в области самаритянской литературы: Самарянская хроника, изданная Адлером и Зелигсоном / Перев. с франц. и примечания В. Протопопова. – Казань: КазДА, 1913. – 77 с; **11.** Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. - М., 1990. - 479 с; **12.** Светоний Г.Т. Жизнь двенадцати цезарей. – М.: Правда, 1988. – 510 с; **13.** Старкова К. Б. Рукописи из окрестностей Мертвого моря // ВДИ, 1956. – № 1. – С. 34 – 48; **14.** Тацит Корнелий. История // Историки античности: В 2-х т. – М.: правда, 1989. – Т.2. Древний Рим. – С. 187 – 307; **15.** Талмуд: В 6-ти т. – М.-Иерусалим: Гешарим, 2007. – Т.5. – 987 с.; **16.** Филон Александрийский. Против Флакка. О посольстве к Гаю. – Москва-Иерусалим, 1994. - С. 21-185; **17.** Cassii Dionis Socceiani Historiarum Romanorum quae supersunt / Ed. U. Ph. Boissevain: In 5 vol. – Berolini, 1931. – Vol. 5. – 516 p.; **18.** Greek and Latin-Authors on Jews and Judaism / Ed. and trans, by V. Stern: In 3 vol. – Jer., 1974-1984. – Vol. 3. – 702 p.; **19.** Josephus Flavius. Operus / Ed. and trans, by J. Thackeray et al.: In 9 vol. – L.-N.Y., 1926-1965. – Vol. 1-9; **20.** Аллон Г. История евреев Эрец-Исраэль в Талмудическую эпоху. Книги 1-2 / Пер. с англ. Е. Штейнер. – Иерусалим,

1994. – 486 с; **21.** Амусин И. Д. К определению идеологической принадлежности Кумранской общины // ВДИ, 1961. – № 1. – С. 3 – 22; **22.** Амусин И. Д. Кумранская община. – М.: Наука, 1983. – 328 с; **23.** Амусин И. Д. “Учитель праведности” Кумранской общины // Ежегодник Музея истории религии и атеизма. – М.-Л.: АН СССР, 1964. – Т. 8. – С. 253-277; **24.** Амусин И. Народ земли // ВДИ, 1955. – № 2. – С. 14 – 36; **25.** Банчик Н. Єврейські рукописні пам'ятки у ЛНБ НАН [Львівській національній бібліотеці Національної Академії наук] України // Jews and Slavs.- Иерусалим, 1995. Т.5. – С. 169–174; **26.** Бек С., Бранн М. Еврейская история от конца Библейского периода до настоящего времени: В 2-х т. – Одесса: Тип-ия Б. Финкельмана, 1896. – Т. 1. – XXXI, 645, IV с; **27.** Беленсон Е. Призвание Израиля // Путь, 1937. – № 52. – С. 51-68; **28.** Белова Н. Н. Социальные движения в Галлии в I-II вв. // ВДИ, 1952. – № 4. – С. 78 – 90; **29.** Бикерман Э. Дж. Евреи в эпоху эллинизма. – Москва-Иерусалим, 2000. – 322 с; **30.** Богословский М., прот. Священная история Ветхого Завета. – М.: Узд. А. Сабурова, 1910. – VI, 314, XVI с; **31.** Богоявленский Н.И. Значение Иерусалимского Храма в ветхозаветной истории еврейского народа. – СПб.: СПбДА, 1915. – V, 168 с; **32.** Бокщанин А. Г. Иудейские восстания II века н. э. // Учёные записки МГУ, 1950. – Вып. 143. – С. 43-85; **33.** Бокщанин А. Г. Социальный кризис Римской империи в I в. н. э. – М.: Изд-во МГУ, 1954. – 539с.; **34.** Буль Ф. Социальные отношения израильтян / Пер. с нем. А. Глаголева. - СПб.: Тип-ия Т. Шенкеля, 1912. – X, 334 с; **35.** Введенский Д. Патриарх Иосиф и Египет. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1914. – V, 183, II с; **36.** Велльгаузен Ю. Введение в историю Израиля. – СПб.: Тип-ия бр. Свешниковых 1909. – XIII, 377, III с; **37.** Вержболович М. Еврейская история от конца Библейского периода до настоящего времени: В 2-х т. – Одесса: Тип-ия Д. Рафдиловича, 1896. – Т. 1. – XXXI, 645, IV с; **38.** Винников И. Н. Самаритянское Пятикнижие и устная палестинская традиция // Палестинский сборник, 1966. – № 15 (78). – С. 74-90; **39.** Виппер Р. Ю. Рим и раннее христианство. – М.: АН СССР, 1954. – 182с; **40.** Воль А. История евреев от вавилонского плена до времён Магомета. – Вильна: Губ-дя тип-ия, 1882. – VI, 118 с; **41.** Воскресенский А. Иосиф Флавий и его отношение к Библии. – Казань: Каз ДА 1900. – VII, 167 с; **42.** Генкель Г. Флавий Иосиф, его жизнь и творчество: Исторический очерк // Восход, 1899. – Декабрь. – С. 44-75; **43.** Гольдштейн М. История иудейства и иудеев. – Вильна: Губ-дя тип-ия, 1882. – IV, 97 с; **44.** Гольцман О. Падение Иудейского государства. – М.: Тип-ия В. Сагарина, 1899. – XV, 368, III с; **45.** Грант М. История Древнего Израиля. – М.: Терра, 1998. – 336 с; **46.** Гретц Г. История евреев: В 3-х т. – Одесса: Тип-ия Г. Симоновича, 1908-1910. – Т. 2. – XI, 563, II с; **47.** Гринберг Э. История еврейского народа: Эпоха Второго Храма. – Иерусалим, 1995. – 102 с; **48.** Донини А. У истоков христианства (от зарождения до Юстиниана). – М.: Иностранная литература, 1979. – 341с.; **49.** Дубнов С. Всемирная история еврейского народа: В 4-х т. – М.: Терра, 2004. – Т.1. Древнейшая история. – 543 с; **50.** Елизарова М. М. Община терапевтов. Из истории ессейского общественно-религиозного движения I века н. э. – М.:

АН СССР, 1972. – 143 с; **51.** Земля Израиля (Эрец Исраэль): Страна и народ. (Исторический очерк) // Краткая еврейская энциклопедия: В 8-ми т. – М.: Терра, 1992. – Т. 3. – С. 62-150; **52.** Зусман А. Ессеи: Религиозное течение в Палестине во времена Иисуса Христа. – М.: Сфинкс, 1913. – 47 с; **53.** Иваницкий В. Ф. Иудейско-арамейские папирусы с острова Элефантины и их значение для науки Ветхого Завета. – Киев: КДА, 1914. – 95 с; **54.** Иваницкий В.Ф. Филон Александрийский. – Киев: КДА, 1911. – VII, 126, III с; **55.** Кацнельсон И. Фарисеи и саддукеи // Восход, 1897. – № 12. – С. 173-179; **56.** Киттель Р. История еврейского народа. – М.: Изд-во А. Семенова, 1917. – XXVI, 586, VII с; **57.** Клугер Даниель “Великое восстание”. – [http://jhistory.nfurfman.com/code/vosstI .htm](http://jhistory.nfurfman.com/code/vosstI.htm); **58.** Ковалев С. И. Основные вопросы происхождения христианства. – М.-Л.: АН СССР, 1964. – 407с; **59.** Козаржевский А. Ч. Источниковедческие проблемы раннехристианской литературы. – М.: Наука, 1985. – 356с; **60.** Кубланов М. М. Возникновение христианства. Эпоха, идеи, искания. – М.: Мысль, 1974. – 276с; **61.** Кудрявцев О. В. Восточная политика Римской империи при Нероне (история вопроса) // ВДИ. 1948. – № 2. – С. 69 – 80; **62.** Кудрявцев О. В. Римская политика в Армении и Парфии в первой половине правления Нерона // ВДИ, 1948. – № 3. – С. 36 – 45; **63.** Ландау А. Е. Жреческое сословие в Иудее в последние годы ее политического существования // Еврейская библиотека. – СПб.: Слон, 1901. – Т. 9. – С. 135-173; **64.** Ленцман Я. А. Происхождение христианства, М.: АН СССР, 1960. – 386с; **65.** Ленцман Я. А. Сравнивая Евангелия. – М.: Наука, 1967. – 254с; **66.** Лер М. История Израильского народа. – М.: Голгофа, 1902. – XIX, 488, IX с; **67.** Лившиц Г. М. Классовая борьба в Иудее и восстания против Рима: К проблеме социально-экономического строя римских провинций. – Минск: Мин. Гос. Ун-ет, 1957. – 434 с; **68.** Лившиц Г. М. Происхождение христианства в свете рукописей Мертвого моря. – Минск: Мин. Гос. Ун-ет, 1967. – 432с; **69.** Лурье С. Я. К истории эллино-иудейского просвещения в Александрии // Историческое обозрение, 1893. – Т. 6. – С. 97-134; **70.** Машкин Н. А. Эсхатология и мессианизм в последний период Римской республики. – Известия АН СССР. Серия истории и философии, 1946. – Т. III. № 5. – С. 206-317; **71.** Мень А. Первые апостолы. – М.: Центрполиграф, 1998. – 356с; **72.** Мибихов М.Я. История еврейского народа. От Вавилонского пленения до первой эпохи Танаев. – СПб.: Сион, 1901. – 222 с; **73.** Мишулин А. Объявление войны и заключение мира у древних римлян // Исторический журнал, 1944. – № 10-11. – С. 25-40; **74.** Моммзен Т. История Рима. – СПб.: Полигон, 2003. – Т.V. 618 с.; **75.** Никольский Н. Древний Израиль. – М.: Заря, 1922. – VIII, 392, VI с; **76.** Никольский Н. М. Иудея в I веке нашей эры // Научное слово, 1904. – С. 45-54; **77.** Никольский И. М. Иудеи при Маккавеях и Хасмонеях (Перепечатано с российского издания 1901 г.). – Т.-А., 1975. – 47 с; **78.** Пасманик Д. Очерки экономической истории древних евреев // Еврейский мир, 1909. – Август. – С. 56-76; **79.** Пасманик Д. Очерки экономической истории древних евреев // Еврейский мир, 1909. – Сентябрь. – С. 31-42;

80. Раджак Т. Иосиф Флавий. Историк и общество / Перев. с англ. – Москва-Иерусалим, 1993. – 262 с; **81.** Ранович А. Б. Восточные провинции Римской империи в I-III вв. – М.-Л.: АН СССР, 1949. – 264с; **82.** Ранович А. Б. Иудейская война // Исторический журнал, 1938. – №11. – С. 99-109; **83.** Ранович А. Б. Очерк истории древнееврейской религии. – М.: Госиздат, 1937. – 234с; **84.** Ранович А. Б. Первоначальное христианство и его историческая роль // ВДИ, 1939. – № 2. – С.31-46; **85.** Ранович А. Б. Социальная революция в Иудее в 66-73 гг. // ВДИ, 1937. – № 1. – С.126-132; **86.** Ренан Э. История Израильского народа. – М.: УМСА-Пресс. 2001. – XXXIV, 988 с; **87.** Робертсон Д. Первоначальное христианство. – М.: Госиздат, 1930. – 174с; **88.** Робертсон Д. Происхождение христианства. М.: Иностранная литература, 1959. – 207с; **89.** Рожцин В. Раннее христианство в освещении современников. – М.-Л.: Пролетарий, 1926. – 328с; **90.** Рыбинский В. П. Самаряне. Обзор источников для изучения самарянства: История и религия самарян. – Киев: Тип-ия К. Ковальського, 1913. – VI, 617 с; **91.** Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории. – М.: Наука, 1987. – 335с; **92.** Скарданицкий Г.А. Фарисей и саддукеи. – Киев: Тип-ия К. Ковальського, 1905. – VIII, 247 с; **93.** Ходен Г. Палестина и её история. – М.: Тип-ия Б. Сабурова, 1909. – XII, 536, X с; **94.** Струве В. В. Подлинная причина разрушения иудейского Храма на Элефантине в 410 г. до н. э. // ВДИ, 1938. – № 4. – С.36-49; **95.** Сувальский З. Из истории антисемитизма: Александрийский антисемитизм I в. по Р.Х. // Еврейская библиотека, 1903. – Т. X. – С. 339-368; **96.** Сувальский З. С. Римская империя и евреи: Очерк истории евреев “рассеяния” в первые века Империи. – СПб.: Слон, 1903. – 73 с; **97.** Тантлевский И. Р. История и идеология Кумранской общины. – СПб.: Изд. СПбГУ, 1995. – 384 с; **98.** Тантлевский И. Р. История Израиля и Иудеи до разрушения Первого Храма. – СПб.: Изд. СПбГУ, 2005. – 402 с; **99.** Фаррар Ф. В. Ироды, главные представители их династий и подробности жизни каждого из них / Пер. с англ. – СПб.: Тип-ия Ф. Корытина, 1901. – 164с; **100.** Фолкнер Н. Апокалипсис, или Первая Иудейская война. – М.: Вече, 2006. – 480 с.; **101.** Хосроев А. Из истории раннего христианства. – М.: Наука, 1987. – 259 с.; **102.** Шифман И.Ш. Правовое положение рабов в Иудее по данным библейской традиции // ВДИ, 1964. – С. 25-42; **103.** Шпигельберг В. Пребывание Израиля в Египте в свете египетских источников. – СПб.: Слон, 1908. – XI, 205 с; **104.** Шульман Б. Еврейский демос в первые века нашей эры // Еврейская старина, 1928. – № 12. – С. 239-253; **105.** Эттингер Ш. История еврейского народа. – Москва-Иерусалим, 2000. – 714 с; **106.** Aberbach M. Labor, Crafts and Commerce in Ancient Israel. – Jer., 1994. – XII, 294 p.; **107.** Albright W. Archeology and Religion of Israel. – L., 1953. – XXIII, 545 p.; **108.** Brown R. New Testaments Essays. – N.Y., 1965. - 381 p.; **109.** Bright J. A History of Israel. – L., 1947. – IX, 478, IV p.; **110.** Feldman L.H. Studies in Hellenistic Judaism. – Leiden, 1996. – 678 p.; **111.** Gaster Th. The Dead Sea Scriptures. – N.Y., 1956. – XVIII, 295 p.; **112.** Lieberman S. Hellenism in Jewish Palestine: Studies in the Literary Transmission, Beliefs and Manners of Palestine in the I Century B.C.E. - IV

Century C.E. – N.Y., 1962. – XVI, 231 p.; **113.** Madden F.W. History of Jewish Coinage and of Money in the Old and New Testament. – N.Y., 1967. – 58, 350 p.; **114.** Moore G.F. Judaism in the Centuries of the Christian Era: In III vol. – Camb., 1962. – Vol. I. – XXI, 606 p.; **115.** Muller M. Essays. – Br., 1908. – II, 78 p.; **116.** Noth M. The History of Israel. – L., 1972. – 886 p.; **117.** Oesterley W.O. The Jews and Judaism during the Greek Period. – L., 1941. – XIV, 438 p.; **118.** Ricciotti G. The History of Israel. – Bruce, 1955. – 827 p.; **119.** The Jewish People in the First Century: Historical Geography, Political History, Social, Cultural and Religious Life and Institutions / Ed. by S.Safrai and M. Stern: In 2 vol. – Assen-Philadelphia, 1974-1976. – Vol. 2. – XXXII, 1283 p.; **120.** Vermes G. The Dead Sea Scrolls. – L., 1976. – 255 p.; **121.** Vaux R. de. Ancient Israel. – L., 1968. – 638 p.

Yevhen NESTERENKO

JUDAIC WAR OF 66-73: REASONS, PRECONDITIONS AND MAJOR STAGES OF EVENTS

A revolt was begun with signal victory above the Roman legions under Jerusalem, that strengthened messiah expectations and illusions of insurgents yet more. Exactly they, obviously, mixed insurgent right to assess the situation and correctly to operate, for example to make an attempt take harbours and hamper Romans of knocking over of troops. In place of it the insurgent sat in some fortresses, especially in Jerusalem, in a hope on inaccessibility of city and for help of God to his city and temple. Without regard to a few successful episodes which could change the course of events, absence of the unique and skilled command and unity in Jewish society was stipulated defeat of israelites.

Long duration of war, its mass character and courage of defenders, ground to examine it as the AntiRoman revolt which outgrew in mass socio-political and religious motion of population of Palestine.

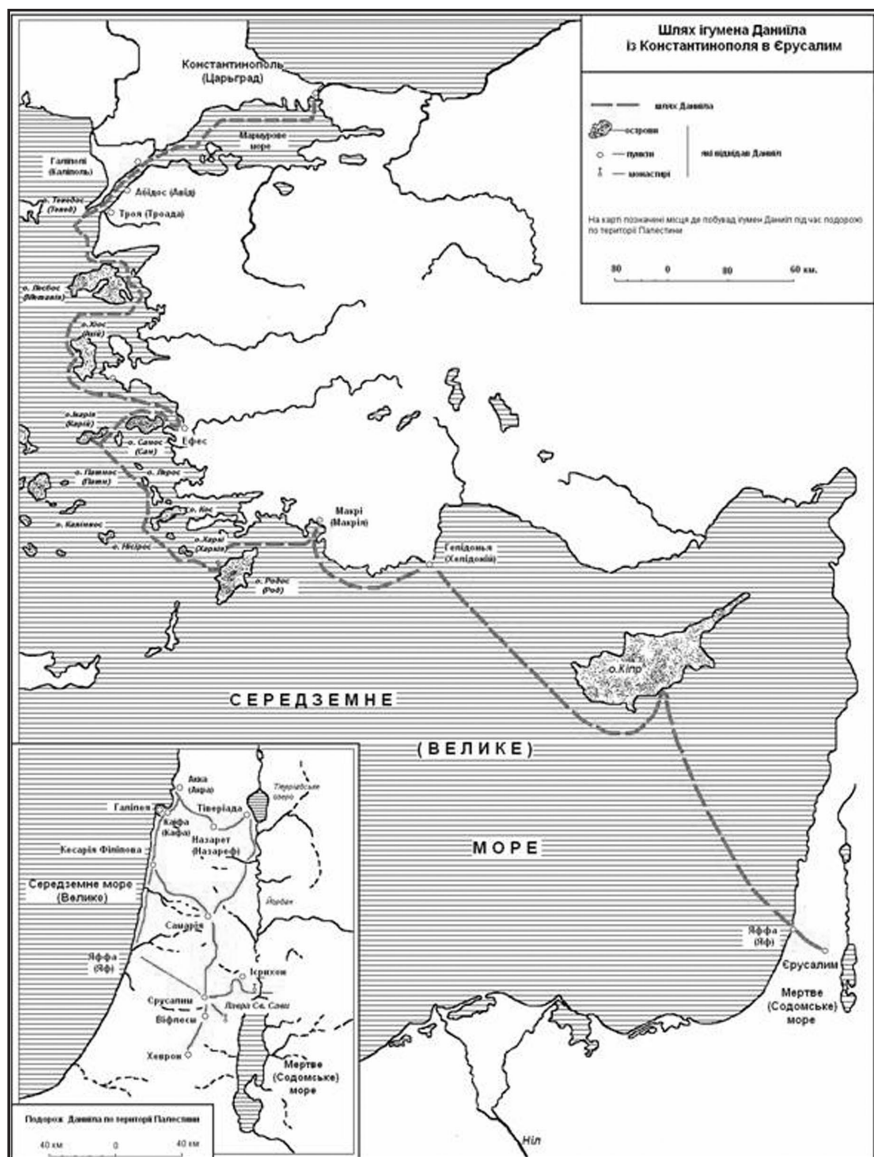
УДК 94(100)“1106/1108”:27-73

Віктор МУДЕРЕВИЧ

“ХОДЖЕННЯ ІГУМЕНА ДАНИЇЛА В СВЯТУ ЗЕМЛЮ” (1106 – 1108 РР.): ПРОБЛЕМА МОТИВАЦІЙНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Питання пов'язані із визначенням напрямком подорожі ігумена Даниїла, а також цілей та завданнями його подорожі були проаналізовані в попередній публікації*. Продовжуючи окреслену тематику необхідно, на основі тексту паломника (див. мал. 2.), розглянути наступні проблеми, що безпосередньо пов'язані із мотиваційними намірами Даниїла під час подорожі-прощі по Палестині (1106 – 1108 рр.)

* Мудеревич В. Подорож ігумена Даниїла в Святу Землю на початку XII ст.: аспекти текстуального аналізу //Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – Том. 1 (23). – С. 182-193.

Мал. 1. Шлях ігумена Даниїла із Константинополя в Єрусалим.

Мал. 2. “Ходження ігумена Даниїла ” літературний пам’ятник XII ст.

В Палестині Даниїл проявив себе як багата та забезпечена людина, адже міг ні в чому собі не відмовляти, оминаючи численні плотські розваги: *“Азь же сподобно ходіх путем сім святим, во всякой лености і слабости і во вьянстве і вся неподобная дела творя”* [7, с. 2]. Він спромоговий був оплатити й послуги проводаря, бо як зазначає: *“Несвозможно без вожжа добра і без язика іспитати і відети всех святых меств. І что імя в руку моею худого моего добиточка, то от того все подавах ведушем добре...”* [7, с. 4]. Подібні речі дозволяли собі лише багаті люди; рядові прочани (каліки), зазвичай, такої змоги не мали, адже здійснювали подорож в якості аскета, забезпечуючи себе необхідним лише через подаяння правовірних.

Приналежність Даниїла до великих земельних вотчинників опосередковано обґрунтовується низкою відповідних моментів: займаючи досить високий соціальний щабель (а такий надалі самий в церковній ієрархії), Даниїл безперечно мав пройти в молоді роки військовий вишкіл, як це було традиційно прийнято на Русі та в Західній Європі серед панівних верств; прийнявши постриг та перебуваючи в Києво-Печерському монастирі йму скоріш за все було передано у відання саме господарські справи. Це припущення логічно випливає з окремих специфічних (непрямих) згадок в тексті “Ходження ігумена Даниїла”. Однак не має прямих посилань або вказівок на дотичні цитати твору не існує.

В паломницькому описі також міститься комплексний краєзнавчий огляд місцевостей та аналіз особливостей занять автохтонного населення Палестини. На основі топографічних, господарських, суспільно-політичних описів ігумена можна відтворити детальну картину соціального, політичного та господарського життя в близькосхідному регіоні на початку XII ст. Означений матеріал підтверджує висунуту гіпотезу про своєрідно дипломатично-розвідувальну місію Даниїла з метою вивчення згадуваних місцевостей, їх етно-релігійної специфіки та закономірностей існування. В даному контексті доречно зазначити, що комплексне вивчення такого характеру було під силу лише, добре освіченій і широко ґрунтованій людині, яка мала хороші знання

у всіх сферах суспільного життя та могла вільно спілкуватися із місцевим населенням. Вирішення поставлених завдань залишалось можливим за умови доброго знання грецької чи латинської мов. Спілкуючись грецькою, ігумен міг вивчати не лише релігійні книги, котрі не були перекладені на руську мову, але й знайомитися з місцевими приповідями та переданнями і використовувати їх для емоційного забарвлення своєї розповіді [29, с. 272]. Руський прочанин спілкувався із місцевим населенням і ченцями монастирів (зокрема обителі Святого Сави), й тому, адаптувавшись до грецької лексики мимоволі використовував її в своєму описі. Загальна кількість вживаних Даниїлом грецьких слів становить за підрахунками В. Данілова – 32 [17, с. 98]. Це до певної міри пояснює припущення П. Заблотського: останньому вдалося відслідкувати в тексті “Ходження” окремі цитати та вислови, які дослівно співпадають з апокрифічним Євангелієм Якова [29, с. 243]. Враховуючи той факт, що згадане Євангеліє на початок XII ст. не було перекладене на слов’янську мову, то знаючи грецьку, Даниїл з легкістю мав змогу ознайомитися з даним богословським твором і використати окремі його моменти у власних есеях. Така думка органічно пов’язується із використанням грецької лексики та самим текстом “Ходження”.

Підводячи проміжний підсумок, слід ще раз з акцентувати увагу на тому, що Даниїл був освіченою, широко ерудованою людиною, знав декілька мов; дана риса не була характерною для основної маси паломників, які стікались на територію Близького Сходу, як із Русі, так і з країн Західної Європи. Це робило ігумена спроможним не лише описати сакральні-містичний зміст релігійної прощі, а й розширити паломницький опис пасажами на мирські теми. В Палестині руський ігумен не був простим (професійним) прочанином, адже згадки про його подорож містяться латинських хроністів цього періоду Екхарда та Вільгельма Тірського [81, с. 360 – 362; 82, с. 384]. Подібні відомості є практично винятковими для західноєвропейської середньовічної хронографії, через те, що хроністи майже не цікавилися руськими пілігримами. Взагалі описи паломництв складали пріоритетну традицію переважно для офіційних духовних осіб Руської Православної Церкви, які в ті чи інші часи виступали в ролі прочан. Цілком зрозуміло, що написання “ходжень” даними особами було можливе, з одного боку, в міру їх освіченості, інтелекту та смиренній цілеспрямованості, з іншого – завдяки майновій і становій спроможності. Каліки (в тому числі убогі, бідні або ж жебрущі люди), яким вдавалося здійснити подорож до Святої Землі, ні “де-юре”, ні “де-факто” такої можливості не мали: отже, поодинокі випадки мандрів серед найнижчих верств населення Русі були вкрай небажаними для кліру, скоріше сенсацією, “виключенням з правил”, ніж усталеною релігійною нормою або сакралізованим звичаєм.

На сьогоднішній день добре відомо, що їх участь у паломництвах (крім окремих випадків, котрі мали конкретні політичні, дипломатичні або представницькі цілі) зазвичай засуджувалась Православною Церквою. Зокрема, Новгородський архієпископ Нифонт стверджував, що такі подорожі

“зубят” землю, привчаючи людей до “*праздності і туніятства*” [50, с. 17]. З огляду на позицію руських церковних ієрархів, прості мандрівники штучно обмежувались в своїх прагненнях до здійснення паломництва, не говорячи вже про розповсюдження письмових описів подорожі (тобто “ходження”). На думку Н. Прокоф'єва “Ці “ходження” були би знищені (за умов участі в них здебільшого простолюдинів) як “богомерзькі”, в яких поширюються помилкові чутки про чужі краї” [55, с. 16].

В тематичній історіографії XIX-XXI ст. вже давно не є сенсаційними припущення стосовно саме дипломатично-розвідувальних завдань ігумена з метою налагодження військово-політичних контактів. Першим, розробку цього питання започаткував В. Данілов. Проводячи текстологічний аналіз “Ходження ігумена Данила” дослідник звернув увагу на те, що прочанин, перебуваючи в Палестині, переслідував не лише релігійні цілі; він також виступав як представник Великого князя Київського Святополка Ізяславича для ведення переговорів із Єрусалимським королем Балдуїном I [17, с. 94]. Погоджуючись з такими припущеннями, потрібно зробити невелике уточнення, що за своїм характером проща Даниїла виходила за рамки сакрально-релігійної сутності християнського паломництва, а ціла низка переконливих фактів надає меті “Ходження” дипломатично-розвідувальних ознак. Представницькі завдання руського ігумена, таким чином, полягали в налагодженні дипломатичних контактів з найвищими чиновниками Єрусалимського королівства та самим королем. Зустрічі Даниїла із Балдуїном I на перший погляд мають випадковий характер проте, детально розглянувши їх контекст, таке припущення видається помилковим.

Вперше ігумен звертається до Балдуїна I коли прямує до Галілеї і Тиверіадського моря. Як відомо, в цей час Єрусалимське військо йшло походом проти сельджукського еміра в Дамаск, що було по дорозі й руським прочанам; тому Даниїл звертається до короля з проханням: **“і аз бих хотел пойти с тобою к Тиверіадському морю, да бих походил святая мтста вся около Тиверіадскаго моря; да Бога деля пойти мя, княже!**”. Вислухавши це, **“князеть с радостию повеле ми пойти с собою і пріяди мя к отрокам своїм”** [7, с. 92, 93]. Військові командири латинських рицарів-хрестоносців до походів на території Палестині старалися не залучати простих прочан. Керуючись досвідом Першого Хрестового походу воєначальники позбавлялися або взагалі не брали людей, які зазвичай лише обтяжували похід та знижували боєздатність і маневреність професійних рицарських загонів. Проте отримавши дозвіл самого короля **“князеть с радостию повеле ми пойти с собою і пріяди мя к отрокам своїм”** [7, с. 93], руська делегація могла приєднатися до хрестоносців.

Поведінка Даниїла в даному випадку не викликає подиву, адже він шукав способів застерегти себе і своїх супутників від можливого нападу сарацин. Тексту “Ходження” неодноразово фіксує побоювання прочан від нападу арабів (останні, як відомо, чинили масові розбої на цих територіях): **“Блізь єсть Аскалонь град, виходять бо остуду сарацині і ізбиваютъ**

страннія на путехъ техъ, да ту єсть боязнь велика, от мѣста того входя в гори” [7, с. 13]; Нижче джерело констатує: *“ногами своїма не можохомъ дотти до Содомскаго мѣста, боязі ради поганихъ”* [7, с. 78]; при описі міста Вісані автор висловлює застереження, що *“єсть місто то страшно і неудообъ проходно: ту бо жиють сраціні сільніи поганихъ і біют на рекахъ техъ на бродяхъ”* [7, с. 97] та інше. Проте, один випадок все ж випадає із загальної закономірності щодо сприйняття руськими паломниками ворога (на рівні архетипної образності): це коли автор, описуючи свою подорож до Лотового Гробу на Сігорі, таки стикається із сарацинами, але залишається неушкодженим та навіть одержує від них необхідну йому допомогу: *“Старейшіна бо стацінскій сам со оружїємъ проводі ні олно до Віфлѣема, і та мехъ мѣсть, поганихъ ради: туда ходять мнози сарацині і разбиваютъ в горахъ техъ”* [7, с. 81].

Це викликає певний подив, бо якщо застереження ігумена не є безпідставними, бо тоді з якою метою вони вжиті в тексті? Окремі дослідники, вивчаючи текст стверджували, що ігумену надавали великі почесті як латиняни, так і мусульмани [33, с. 262]. Наведене твердження на наш погляд певною мірою є хибним, оскільки про напади сарацин згадував не тільки Даниїл; багато аналогій можна знайти і у інших тогочасних хроністів. В даному випадку можна припустити, що Даниїла супроводжували так звані *асасини* або *назарити-ісмаеліти*, котрі виокремилися із шийтської мусульманської гілки ісламу наприкінці XI ст. [19, с. 16]. Після смерті фатимідського халіфа-імама ал-Мусансіра (487/1094 р.) відбулося захоплення влади в халіфаті його молодшим сином ал-Муста’лі Бі’ллахом, в результаті чого ісмаелітське суспільство було поділене на два ворогуючі табори – муста’літів та назаритів. Останні сформували свою державу на півночі Персії, і до Першого Хрестового походу заволоділи частиною Лівану, утвердивши свої позиції на землях між Тріполі й Тартозою [44, с. 90].

За свідченнями західноєвропейських хроністів ними керував мудрий керманіч, якого франки називали старійшиною (*“старейшіна”* – вживає Даниїл) або Володарем гір. В нашому випадку важливий той факт, що вони не відчували ненависті до християн, оскільки, як стверджував видатний французький вчений Г. Мишо, вбачали в них сильну протизагу туркам-сельджукам, і часто надавали корисну допомогу самим латинянам [44, с. 90]. В окремих випадках асасини використовували їх у власній міжусобній боротьбі проти Фатимідів. Разом з тим, доцільно відзначити, що якби руські прочани від самого початку не перейшли під захист загону хрестоносців, то скоріш за все воїни-асасини навряд чи продемонстрували паломникам з далекої Русі свій нейтралітет, доброзичливість і не надали б допомоги. Отже, перебування в таборі хрестоносців оберігало руських прочан від нападу цієї секти. Дане твердження не порушує логіки контексту засвідчуючи, що Даниїл був добре проінформованим щодо внутрішньої політичної ситуації на Близькому Сході. Джерелом такої інформації були скоріш за все самі розповіді хрестоносців, які Даниїл міг почути, перебуваючи в таборі франків.

Мал. 3. Поклоніння Гробу Господньому в Єрусалимі.

Симптоматичну роль (щодо підтвердження версії дипломатично-розвідувальної мети подорожі руського ігумена) в “Ходженні” відіграє один з ключових епізодів пов’язаний із зустріччю Балдуїна з Даниїлом. Будучи гостем самого імператора Єрусалимського королівства ігумен записує наступне: **“І ту в тою месту ста обедати князь Балдвін с вої своїми; ту же ми стахом с німі у самого верха Йорданового...”** [7, с. 100]. Таким чином, як бачимо Даниїл та його почт протягом подорожі досить часто пересікалися із хрестоносцями, що на нашу думку не є випадковістю. Зокрема, в тому ж епізоді, коли ігумен звертається до Балдуїна з проханням: **“повелі мі да бих і азъ поставил своє канділо на Гробе Святєм от вся Руськія зємля”** під час святкування Пасхи, як не дивно, він отримує від короля позитивну відповідь: **“тога же онъ со тицанієм і любовію повеле мі поставіти канділо на Гробъ Господні і посла со мною мужа, своего слугу лучьшаго...”**. (див. мал. 3) Цікавим є і той факт, що Даниїл розмістив свої кадила на самому гробі (кувуклії) – **“і поставіх своїма рукама грешніма в ногах, іде же лежаста прічистеї нозі Господа нашого Ісуса Хріста”** – в той час як – **“фряжская канділа повішана бяху горе”** [7, с. 128-129]. Крім того, ігумен користувався необмеженим доступом до ряду військових укріплень; наприклад, як вже зазначалось без перешкод відвідав цитадель, яку за словами самого ігумена **“блюдут вельмі і не дадут влесті нікому же во нь лап”** [7, с. 25]. Такі факти викликають певний подив, оскільки насправді в оточенні Балдуїна І не було такої патріархальності і простоти. За словами Фульхерія Шартрського, на відміну від свого попередника – рідного брата Готфріда Бульонського (1098-1100), котрий називав себе просто *dux* або **chef-seigneur**, Балдуїн в офіційних актах титулувався як “Божою милістю Перший латинський король Єрусалима”, тому що був коронованим на престол єрусалимським

патріархом Гобеліном (1107-1112 рр.) у соборній Віфлєємській церкві [25, с. 219]. За свідченнями Вільгельма Тірського король постійно знаходився в оточенні охорони та слуг, був величавим та гордовитим [25, с. 218]; тому далеко не кожен рядовий паломник міг добитися аналогічної прихильності з боку Балдуїна, що говорить про особливий, надзвичайний статус Даниїла. Грунтуючись на цих міркуваннях можна стверджувати, ігумен не був простим прочанином, а мав уповноважений офіційний (можливо дипломатичний) статус представника від всієї Руської землі. Такі почесті не могли бути надані звичайному пересічному прочанину, а лише, як підкреслювалось, офіційній особі. Аналізуючи виділений контекст “Ходження ігумена Даниїла” можна також зробити висновок, що Балдуїн був особисто знайомий із Даниїлом; він знав і походження ігумена, оскільки *“познал добре і любдяше вельмі”*.

В історіографії по проблемі вивчення “Ходження ігумена Даниїла” на сьогоднішній день немає консенсусу стосовно конкретних дипломатично-розвідувальних цілей, які переслідували руські прочани. Навряд чи всі вони були духовними особами (яким традиційно, хоча й в окремих випадках, дозволялося здійснювати паломництва), адже Даниїл, згадуючи про них, вживає слово *“дружина”*: *“І вся дружина, русьстїи синове, прївключьїиша тога во ть день новгородї і кіяне: Іздеслав Івановїч, Городїслав Міхайловїч, Каишкіна і ініє мнози”* [7, с. 136]. Дану особливість помітив свого часу М. Тіхоміров, опираючись на висновки якого можна стверджувати, що руська *“дружина”* формувалася з цивільних або військових осіб (зрозуміло, окрім самого Даниїла). В руслі сказаного відома сучасна дослідниця Ю. Глушкова висловила гіпотезу, згідно якої Даниїл прибув до Палестини з офіційним представництвом від Київського князя Святополка Ізяславича з метою налагодження двосторонніх взаємовідносин [11, с. 81]. Ю. Глушкова власне розглядала дипломатичну місію ігумена Даниїла, як *“акцію київського князя у відповідь на заклики Візантії до боротьби проти сельджуків”* [11, с. 84].

Ці думки та припущення проте, резонують із висновками згаданого нами Н. Водовозова, за словами якого Даниїл був відправлений до Палестини Святополком лише для з’ясування військово-політичної ситуації на Близькому Сході. Як вже підкреслювалось, в рамках хрестоносної кампанії на теренах даного регіону сформувався клубок гострих різнопланових протиріч не лише між християнами та мусульманами, а й серед католиків та православних. Дані події отримали неоднозначні відгуки та оцінки в руських землях. Отже, поїздка авторитетної і довіреної особи стала невідкладною необхідністю; така особа повинна була здійснити власне спостереження (зондування) та дати особисту фахову оцінку подіям, що розгортались в близькосхідному регіоні. Не випадково Даниїл розпочинає опис своєї подорожі з Константинополя, звідки лунали наполегливі заклики імператора – Алексія I Комніна (1081-1118 рр.) до боротьби проти невірних, військовий тиск яких не залишав йому іншого виходу, як активно агітувати християнських володарів за організацію сумісної відсічі сарацинам. Н. Карамзін наприклад вважав, що поряд із закликами до боротьби проти сельджуків, візантійський імператор протягом

1090 – 1091 рр. звертався не по допомогу не лише до латинян (які у підсумку і стали головними організаторами хрестоносного руху), а й до руських князів [35, с. 144].

Встановлення дипломатичних контактів з хрестоносцями дало б Київському князю певні дивіденди не лише у зовнішній політиці, але й у вирішенні власних внутрішньополітичних протиріч. Ряд дослідників, паломництво ігумена Даниїла пов'язували із боротьбою чернігівських князів проти Володимира Мономаха. Наприклад, В. Янін акцентуючи увагу на зазначеному характері місії, проігнорував важливий момент: він, зокрема, не врахував той факт, що сам ігумен датує своє паломництво часом правління Святополка Ізяславича (1077-1093 рр.), онука Ярослава Мудрого, а не Володимира Мономаха, який зійшов на Київський великокняжий стіл в 1113 р. Таким чином, дана гіпотеза втрачає реальний ґрунт, залишаючи питання сучасно дипломатично-розвідувальної місії ігумена Даниїла відкритим.

Діаметрально протилежна бачення на проблему запропонував французький історик В. Гултсдофф. На його думку Даниїлу доручили переговори із Балдуїном I стосовно хрестового походу норвезького короля Сігурда Магнусона (1103 – 1130 рр.) [84, с. 526-527]. Деталі даної військової кампанії були обговорені в 1102 р. за посередництва датського короля Еріка III Доброго (1095-1103 рр.), якого з офіційною аудієнцією прийняв у сам Києві князь Святополк Ізяславич. Більше того, в сазі про Еріка Доброго зазначається, що Святополк надає йому військовий супровід до Константинополя, де король провів додаткові переговори стосовно надання нового додаткового підкріплення зі Скандинавії. Протягом всього шляху по території Русі скандинавських прочан зустрічали церковними дзвонами та святковими співами. Проте датський король не зумів реалізувати своїх намірів, оскільки в 1103 загинув на Кіпрі [88, с. 338-339]. Очікувана військова допомога надійшла близько 1108 р., (в той час коли Даниїл повернувся на Русь): зокрема норвезький король прибув до м. Акри на 60-ти кораблях із 10 тис. воїнів [24, 143]. Добре відомо, що Сігурд справді ходив у хрестовий похід протягом 1108 – 1111 рр., за що на батьківщині отримав прізвисько Хрестоносець. Повернувшись в 1111 р. з Палестини Сігурд одружився на дочці Мстислава Володимировича Мальфрід, яка в той час перебувала в Шлезвігу. Остання згадується в норвезьких актових документах як Malfride regina [81, с. 123-124.]. Після смерті Сігурда Мальфрід Мстиславівна вийшла заміж за датського короля Еріка Кмуна (1134-1137 рр.), сина Еріка III. Ще одним додатковим аргументом на користь даної теорії є той факт, що в норвезьких географічних творах того часу шлях до Палестини лежав через Київ. Отже, є цілком логічним є пояснення В. Гултсдоффа про мету та завдання Даниїла під час здійснення паломництва.

Таким чином із впевненістю можна стверджувати, що подорож ігумена Даниїла виходила за рамки традиційного християнського паломництва. На основі ретельного аналізу тексту добре видно, що руський ігумен виступав із дипломатично-розвідувальною місією в Палестині. Більше того, крім

сакральності покаяльних завдань Даниїла здійснював зондування внутрішньої військово-політичної ситуації, яка склалася на території Близького Сходу після закінчення Першого Хрестового походу. Опис середковими доказами цьому є наявність в тексті “Ходження ігумена Даниїла” описи, які належать до мирського пласту. Вони безпосередньо стосуються топографічних, культурних, географічних, господарських, військово-політичних фактів які детально відображали умови, що склалися на території Палестина на початку XII ст.

Джерела та література: 1. Адрианована-Перетц В.П. Из истории русско-украинский литературных связей в XVII век / Исследования и материалы по древнерусской литературе. – М., 1961. – 420 с.; 2. Александров А.В. Старокиївська агіографічна проза XI – першої третини XIII ст. – Одеса, 1999. – 272 с.; 3. Бейкер Д. История географических открытий и исследований. – М., 1950. – 572 с.; 4. Білоус П.В. „Хождење” ігумена Даниїла і паломницька література на Україні у XVI – XVIII ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. – К., 1998. – С. 167-184.; 5. Веневитинов М.А. Хождение игумена Даниила в Святую Землю в начале XII вв. // Летопись занятий археологической комиссии 1876 – 1877 гг. – СПб, 1884. – Вып. 7. – С. 1-138.; 6. Веневитинов М. Заметки к истории „Ходжения” игумена Даниила // ЖМНП, 1883, май. – С. 1-13.; 7. Веневитинов М. Житие и хождение Даниила руския земли игумена 1106 – 1108 гг. // ППС. – СПб., 1883. – Т.1. – С. В. 3. – 36 с.; 8. Водовозов Н.В. “Хождение” Даниила и Первый Крестовый поход // Ученые записки Московского государственного педагогического института имени В.И. Ленина. – М., 1962. – С. 16-35; 9. Галахов А. История русской словесности. – Т. – М., 1894. – 417 с.; 10. Гардзанини М. „Хождение” игумена Даниила в Святую Землю. Литература и богословие на Руси XII века // Славяноведенье. – М., 1995. - №2. – С. 22-37.; 11. Глушакова Ю.П. О путешествии игумена Даниила в Палестину // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. Сборник статей к 70-ти летию М.Н. Тихомирова. – М., 1963. – С. 70 – 92.; 12. Головкин О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К.: Стило, 2006. – 574 с.; 13. Горский В.С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI – начала XII века. – К., 1988. – 213 с.; 14. Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т., 9 кн. – К., 1993. – Т. 2. – 1993. – 458 с.; 15. Гудзий Н.К. История древней русской литературы. – М., 1966. – 544 с.; 16. Давньоруські любомудри / В. Горський, О. Вдовина, Ю. Завгородній, О. Киричок. – К., 2004. – 304 с.; 17. Данилов В.В. К характеристике “Хождение игумена Даниила” // ТОДРЛ. – Т. X. – М. – Л. – 1954 – С. 92-105. 18. Данилов В.В. О жанровых особенностях древнерусских хождений // ТОДРЛ, 1962. – Т. 18. – С. 21 – 37.; 19. Дафтарі Фархад Краткая история исмаилизма: Традиции мусульман ской общины. – М.: АТС, Ладомир, 2004. – 274 с.; 20. Джексон Т.Н. О скандинавских браках Ярослава Мудрого и его потомков /

[http:// www.voc.metromir.ru.](http://www.voc.metromir.ru;); **21.** Джаксон Т. На восток в Хольмград: Балтийско-волховский отрезок пути из Варяг в Греки // Родина, 2002. - № 11 - 12. - С. 27 - 29.; **22.** Древнерусский словарь / [http:// www.voc.metromir.ru.](http://www.voc.metromir.ru;); **23.** Доманин А. Крестовые походы: Под сенью креста. - М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. - 431 с.; **24.** История Норвегии. - М.: Наука, 1980. - 709 с.; **25.** История средних веков: Крестовые походы (1096 - 1291 гг.) / Сост. М.М. Стасюлевич. - М: Полigon, 2001. - 592 с.; **26.** Евсеев Е.С. Паломничество в Святую Землю: история и перспектива // Православный Палестинский сборник. - М., 1992. - Вып. 31 (94). - С. 32-36.; **27.** Евстафьев П.В. Древняя русская литература. - Вып. 2. - М., 1879. - С. 29 - 30.; **28.** Заблотский П. Легендарный и апокрифический элементы в "Хождении игумена Даниила" // Русский филологический вестник, 1899. - № 1-2. - С. 220- 237; № 3 - 4 - С. 237-273.; **29.** Заборов М.А. Известия русских современников о крестовых походах // Византийский временник. - 1971, Т.31. - С. 11-37; **30.** Игумен Даниил. Wallfahrtbericht / Nachdruck der Ausgabe von Venivitinov 1883-85 mit einer Einleitung und bibliographischen Hinweisen von K.D.Seemann. Munchtn, 1970. 140 s; **31.** История русской литературы. - М-Л., 1941. - Т.1. - 612 с.; **32.** Измайлова Л.С. О древнейшем из списков "Хождения игумена Даниила" // Дагестанский государственный университет им. В.Л. Ленина. Сборник работ аспирантов кафедр гуманитарных наук. - Махачкала, 1964. - В. 1. - С. 192-204.; **33.** История России: Россия и Восток / сост. Ю.А. Сандулов. - СПб.: Лексекон, 2002. - 736с.; **34.** Калтуяла В.А. Курс истории русской литературы. - Ч. 1. - СПб., 1906. - 286 с.; **35.** Карамзин История государства Российского. - СПб, 2003. - Кн. 1. - 692 с.; **36.** Караулов Г.Э. Очерки по истории русской литературы. - Т.1. - М., 1870. - 246 с.; **37.** Кирилин В.М. Хождение игумена Даниила / [http:// www.voc.metromir. ru.](http://www.voc.metromir.ru.); **38.** Ключевский В. Древнерусские жития святых как исторический источник - М.: Астрель, 2003. - 395 с.; **39.** Краткая литературная энциклопедия в 9-ти томах, Т.2. - М., 1964. - 713 с.; **40.** Кусков В.В. История древнерусской литературы. - М., 1989. - 303 с.; **41.** Литаврин Г.Г. Русь и Византия в XII веке // Вопросы истории, 1972. - №7. - С. 36-52.; **42.** Маджеска Дж. Русско-византийские отношения в 1200 - 1453 гг.: паломники, купцы, дипломатии // Архив русской истории. - М., 1994. - В. 4. - С. 12 - 21.; **43.** Мишо Г. История крестовых походов. - СПб. - Т. 1., 1841. - 634 с.; **44.** Мишо Г. История крестовых походов. - СПб., Т.2., 1823. - 720 с.; **45.** Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. - М., 2001. - 780 с.; **46.** Незеленов А.И. История русской словесности. - Ч. 1. - М., 1892. - 812 с.; **47.** Орлов М. Курс истории русской литературы. - Т. 1. - М., 1875. - 411 с.; **48.** Патерик киевского Печерского монастыря / под. ред. Д.И. Абрамовича. - СПб., 1911. - 551 с.; **49.** Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. - М., 1968. - 472 с.; **50.** Петухов Е.В. Русская литература. Древний период. - М., 1916 - 496 с.; **51.** Петухов Е.В. Русская литература. Исторический обзор главнейших литературных явлений древнего и нового периода. Древний период. - П., 1916. - 231 с.; **52.** Подскальский Г. Христианство и богословская литература Киевской Руси (988 - 1237 гг.) - СПб., 1996. - 456 с.;

53. Понамарев А. К истории древнерусской церковной письменности. Игумен Даниил и его хождение в святую землю // Странник, 1880. – декабрь. – С. 467 – 492.; 54. Порфирьев И. История русской словесности. – Ч. 1. Древний период. – Казань, 1909. – с.; 55. Прокофьев Н.И. “Хождение” как жанр в древнерусской литературе // Учение записки МГПИ им. В.И. Ленина – М., 1968. - № 288. – С. 3 – 18.; 56. Прокофьев Н.И. О классовой и народной основе хождений игумена Даниила и Афанасия Никитина // Ученые записки МГПИ им. В.И. Ленина. – М., 1970. - № 389. – С. 74-86.; 57. Прокофьев Н.И. Русские хождения XII – XV вв. // Ученые записки МГПИ имени В.И. Ленина. – 1970 – № 363. – С. 3 – 95.; 58. Прокофьев Н.И. Хождения: путешествие и литературный жанр // Книга хождений: Записки русских путешественников XI – XV вв. – М., 1984. – С. 5 – 26.; 59. Прокофьев Н.И., Кусков В.В. История древнерусской литературы. – Л., 1987 – 645 с.; 60. Прохоров Г.М. “Хождение” игумена Даниила. Комментарии // Памятники литературы Древней Руси: X век. – М., 1980 – 897 с.; 61. Путешествия в Святую Землю. Записки русский паломников и путешественников XII – XX вв. – М., 1995. – 255 с.; 62. Путешествия игумена Даниила по святой земле в начале XII в. (1113 – 1115) / Изд. Археогр. ком. под ред. А.С. Норова. – СПб., 1867. – 196 с.; 63. Пыпин А. Паломничество и путешествия для старой письменности // Вестник Европы. – Август, 1896. – Книга 8. – С. 715-722.; 64. Пыпин А.Н. История русской литературы, Т.1. – М., 1898. – 456 с.; 65. Рождественская М.В. Образ Святой Земли в древнерусской литературе // Иерусалим в русской культуре. – М., 1994. – С. 12 – 43; 66. Рузский Н. Сведения о рукописях, содержащих в себе Хождение в Святую Землю в начале века // Чтения общественного института и Древней . России, 1891. – 345 с.; 67. Раппопорт П.А. Военное зодчество Западно-Русских земель X – XIV вв. – Л.: Наука. – 240 с.; 68. Рыбаков Б.А. Древняя Русь: сказания, былины, летописи. – М., 1968. – 712 с.; 69. Сакулин П.Н. Русская литература. – Ч. 1. – М., 1928. – 127 с.; 70. Сахаров И. Путешествие игумена Даниила по святым местам в начале XII века / Путешествия русских людей в чужие земли. – СПб, 1837. – Ч.1. – С. 1-90.; 71. Сипенкова Т.М. Россия и арабский Восток // История России: Россия и Восток / Сост. Ю.А. Сандулов. – СПб.: Лексикон, 2002. – С. 259-267.; 72. Старинные русские паломники в издании Православного палестинского общества // ЖМНП, 1884, июль. – С. 106-131.; 73. Творогов О.В. Даниил // Словарь книжников и книжности Древне Руси – Л, 1987. – Вып.1 (XI – первая половина XIV в.). – 521 с.; 74. Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР. – М., 1962. – 345 с.; 75. Успенский Ф. Единого деда внуки: варяжские связи Рюриковичей // Родина, 2002. - №11 – 12. – С. 143-147.; 76. Хождение Даниила, игумена Русской земли // Книга хождений: Записки русских путешественников XI – XV вв. – М., 1984. – С. 3-79.; 77. Хождение игумена Даниила // Памятники литературы Древней Руси. XII век. – М., 1980. – С. 25-114.; 78. Шевырьов С.П. История русской словесности. – Т.1. – М., 1846. – 345 с.; 79. Янин В.Л. Международные отношения в эпоху Мономаха и Хождение игумена Даниила. – ТОДРЛ. – М. – Л., 1960. – Т. XVI – С. 112-131.;

80. Daniil Egumeno. Intinerario in Terra Santa / Introduzione, traduzione e note a cura di M. Garzaniti. – Roma, 1991. 144 s; **81.** Diplomatarium Danicum. – Bnd. 2. – Kobenhavn, 1963. – 632 s.; **82.** Ekkehardi Vrangiensis abbatis Hierosolymimita. – Tübingen, 1877. – 412 s.; **83.** Guilliame de Tyr. Des choses avenues en la Terre d'outremer. – LXI, ch. IV. Edit. P-Paris, 1879. – T.1. – 384 s.; **84.** Gultzdolff V. Киевская Русь между Скандинавией, Константинополем и латинским Иерусалимским королевством в начале в. //Международный съезд славистов: Резюме докладов и письменных сообщений. – М., 1983. – С. 526-527.; **85.** Orderici Vitalis Angligene coenobii uticensis monachi Historie Ecclesiastice // Patrologiae cursus completes. Series Latina. – T. 188, Paris, 1855. – 1810 Col. – 431 s; **86.** Picchino R. Daniil Egumeno. Intinerario in Terra Santa. Introduzione, tradizione e note a cura di M. Garzaniti. Citta Nuova Editrise. Roma, 1991 // Istituto Universitario Orientale di Napoli. Annali Slavistika.- 1993. - № 1. – S. 1 – 144 ; **87.** Picchino R. The function of biblical clues in the literary code of “Slavia Orthodoxa” //Slavika Hierosolymitana. – 1977, № 1. – S.31; **88.** Saxonis Gesta Danorum. – Hauniae, 1931. – T.1. – 675 s.

Wiktor MUDEREWYTSCH

DIE MISSION DES IGUMENS DANYJIL IN DAS “HEILIGE LAND”: DAS PROBLEM DER MOTIVINTERPRETATION

Die Pilgerfahrt des Igumens Danyjil trug die individuelle, - sakrale, - reue Absicht und war auch die eigenartige diplomatische Schürfexpedition. Dem Inhalt “Chodzenia” gemäß machten ruthenische Pilgers ihre Aufklärung die Innenpolitik der nahostige Territorien nach dem erste Kreuzzug.

УДК 39:316.356.4

Ірина ГУТКОВСЬКА

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ЕТНІЧНОСТІ

Аналіз концепцій етнічності завжди посідав помітне місце у суспільствознавстві. Дотепер немає єдиної загальноприйнятої теорії. Однак визначено ряд шляхів, якими історично відбувалося формування поняття про етнос, націю та етнічність. Дана тема набуває розробки у сучасному суспільстві, де поряд із процесами глобалізації спостерігається зростання інтересу до власного коріння, традицій, складових, які формують самобутність кожного народу, що втілюється у понятті “етнічне”. Особливої актуальності набувають дослідження міждисциплінарного характеру, які дають змогу уникнути однобічності у висвітленні різних аспектів даного питання.

У сучасній науці існують різні підходи до трактування співвідношення понять “етнос” та “нація”. Одні дослідники розуміють націю як позначення етнічної спільноти (нація - етнос), тобто надають нації етнічний зміст. Тішков В. трактує націю у значенні держави як спів громадянство. Політична теорія розглядає націю як політичну спільноту, яка об'єднує всіх громадян держави. Деякі дослідники твердять про те, що “етнос” та “нація” слід розуміти як

пограничні дефініції в системі соціальних наук [11]. Постмодерністські підходи до розуміння нації висловлював Е. Геллнер: нації мають політичне походження, а етноси перетворюються на нації внаслідок політики держави [4]. Нації як сконструйовані уявлені спільноти розглядав Б. Андерсон, схожі міркування висловлював Е.Д. Сміт Питанням теорії нації, її методологічним основам присвячена праця М. Мнацаканяна [16]. Автор підкреслює прагнення сучасних дослідників об'єднати різні теоретичні позиції, інтегрувати наукові знання про нації. Обґрунтування нації як категорії та її визначення дає Г. Касьянов [13].

Спроба соціально-філософського аналізу категорій у контексті гуманітарного знання здійснена дослідниками С. Г. Кагіяном. [11,12], А. В. Дахінім [7], С. Пролесевим [20]. Вони наголошують на необхідності проведення міждисциплінарних досліджень теоретичну основу яких могли б скласти результати “синтезу” конкуруючих між собою теорій різного дисциплінарного типу, проведеного на основі соціально-філософського аналізу з наступним узагальненням.

Вітчизняні суспільствознавці, працюючи на українському історичному і етнографічному матеріалі, піднімали переважно теоретичні питання свого народу (етносу) в контексті потреб національного визволення. Проблеми теорії етносу й етнічності розглядалися лише в контексті нації, завдань національно-культурного розвитку, національного визволення та національного державного будівництва. Саме тому в українському суспільствознавстві надавалася перевага використанню поняття “нація”. При цьому нація завжди характеризувалася етнічним змістом. Вона сприймалася як людська спільнота, яка ідентифікує себе з власною самотньою культурою на своїй споконвічній історичній Батьківщині [26, С. 93].

Терміни “етнос” і “нація” дістали висхідне етимологічне оформлення в епоху античності. “Батько історії” Геродот вживав слово “етнос” майже в тому ж самому розумінні, що й “народ”, “плем’я”, тобто у значенні, близькому до сучасного наукового терміну. Проте чітка регламентація вживання слова “етнос”, як і терміна зі значенням “плем’я”, вперше послідовно була проведена Аристотелем, і саме в такому розумінні він вживався у наступній літературі. Давньогрецьке поняття “ethnikos” – “етнічний”, тобто народний, властивий етносу, в середньовіччі латинізується і набуває форми “ethnicus” (англійське “ethnic” – “етнічний”). Що ж до латинського детермінативу *natio*, то, зустрівши його у творі Тацита “Германія” у значенні “імені цілого народу” (*nationis nomen*), а не локального “плем’я” (*gentis*), К. Маркс писав, що слово “*natio*” в даному тексті повинно означати конфедерацію племен, під ним слід розуміти весь німецький народ, всі племена, разом взяті. Середньовічні коментатори терміна “*natio*” вбачали в ньому позначення спільності, яка походила з одного етногенетичного начала і мала в конкретній історичній ситуації форму територіально-державного утворення [14, С. 16].

З кінця XVIII ст. в літературну мову почав вписуватися з німецької та французької мов термін “нація”, який за своїм соціально-політичним

значенням відтіснив термін народ на другий план. За часів Великої Французької революції слово “нація” означало уродженців країни, державу і народ як єдине ідейне та політичне ціле і протиставлялося поняттю “піддани короля”. Саме дана обставина викликала в той час потребу осмислення подій, що відбувалися, осмислення теорії нації.

Першим систематичним викладом теорії нації (а в якійсь мірі й етносу) вважається прочитана в 1877 р. Е. Ренаном лекція “Що таке нація?” Надаючи терміну “нація” політичного відтінку, він розглядає ознаки, за якими можна визначити націю. Висновок заключався в тому, що нація є вираженням духовного прагнення людей жити разом, зберігаючи спадок, отриманий від попередніх поколінь, прагнути до спільної мети. Погляди Е. Ренана зіграли помітну роль у подальших дослідженнях в даній області.

Перші спроби розробки марксистської теорії нації на основі окремих висловлювань К. Маркса та Ф. Енгельса, що стосувалися даного питання, виявилися досить суперечливими. Це проявилось у роботах одного з лідерів австрійських соціал-демократів О. Бауера та лідера німецької соціал-демократії К. Каутського.

Як з'ясувалося, що з плином багатьох десятиліть радянського періоду ця розробка (теорії нації та етносу) зводилася до коментування суджень Й. В. Сталіна про суть нації. У своєму відомому визначенні він поєднав дві ознаки за К. Каутським (спільність мови і території) з ознаками за О. Бауером (спільність психічного складу або національного характеру) та додав до них спільність економічного життя. Як відмічає В. І. Козлов, ніякої теоретичної і практичної значимості таке догматизоване визначення не мало, його розширене коментування носило схоластичний характер [25, С.36-38].

Інший напрям був виражений у самостійній розробці теорії етносу, де нація фігурувала як один із основних теоретичних типів, на відміну від періоду ХІХ ст. – поч. ХХ ст., коли більшість питань теорії етносу розвивалося в рамках теорії нації, тепер остання почала розвиватися в рамках теорії етносу. У нових визначеннях нації підкреслювали її етнічну основу [25, С. 38].

Вже на поч. 90-х рр. ХХ ст. до наукового трактування нетотожності “етносу” і “нації” прийшов ряд дослідників. Наприклад, В. Б. Євтух відмічає, що нація – це державне утворення, в основі якого лежить об'єднання етнічних спільнот [9, С. 53]. Слово “нація” до ХІХ ст. у західному слововжитку застосовувалося для позначення політичних спільностей, тобто у значенні “нація” – “державна”. У ХХ ст. поступово відбувалося зміщення розуміння слова “нація”, воно почало вживатися для позначення етнічних спільностей, тобто у значенні “нація” – “етнос” [18, С. 53]. За визначенням К.Г.Гуслистою, нація – це етнічна спільність, що формується із зародженням і розвитком капіталістичних відносин [6, С. 3].

Вітчизняні та зарубіжні суспільствознавці демонструють такий плюралізм підходів та точок зору, синтезувати які в одну теоретичну міждисциплінарну модель еволюції “етносів” і “націй” досить проблематично. Різноманітність думок у розумінні ключових дефініцій настільки широка, що деякі дослідники

взагалі засумнівалися у науковості категоріального апарату, який багато років використовувався етнологами, політологами та соціальними філософами. Оскільки він розроблявся не з виключно науковими, а політичними цілями [11, С. 32-33]. Як підкреслює Г.Касьянов, розглядаючи природу терміну нація, еволюція цього терміну врешті-решт призвела до того, що формування якогось синтетичного, універсального й утилітарного його визначення стало не можливим, хоча й бажаним; іншими словами, нація набула вигляду “понятійного хамелеону”, який змінює колір від зовнішніх умов [13, С. 38].

Дослідник Кагіян С.Г. доводить, що витоки сучасної дискусії про те, чи вважати категорії “етнос” та “нація” науковою фікцією, пов’язано зі зміною дослідницької парадигми в середині наукового товариства, що конкуруючі парадигми (підходи) досить життєздатні, а вироблені в середині них категорії не тільки не суперечать, а й в чомусь доповнюють одна одну, будучи “пограничними” дефініціями в системі соціальних наук.

Революційні перетворення в науці пов’язані не тільки з кардинальними змінами на “верхніх поверхах”, але і зі змінами на зрізі її підвалин. Як правило, серйозні зміни починаються у сфері “парадигми” (термін введено Т. Куном) або “категоріальної матриці” – базової нормативної загальної теорії, зрушення в якій визначають якісний стрибок у розвитку тієї чи іншої дисципліни [11, С. 33-35]. Існують науки, які характеризуються наявністю багатоваріантних парадигм. Парадигматичні статуси можуть співпадати з логікою розвитку науки [8, С. 522-523].

Перетворення протікають не моментально, здебільшого, в ситуації конкуренції кількох загальних теорій (підходів), одна з яких потім стає домінуючою (нормативною) у товаристві вчених і визначає вектор подальшої еволюції дисципліни. До числа “пограничних” понять Кагіян С. Г. відносить категорію “нація”, різноманітні трактування якої є науково рівноправними, але, на його думку, слід надати перевагу прагматично (політично) лише одній із них – розумінню нації як співгромадянства [11, С.34-35].

Політична теорія визнає націю як політичну спільноту, що об’єднує всіх громадян держави незалежно від їх етнічного, соціального походження, культурно-мовних та інших особливостей. Важливою особливістю формування нації є об’єктивний процес утворення національної держави у різних формах її політичної організації і міри самостійності. На такій методологічній основі виникла політична теорія нації, яка трактує останню насамперед як політичну спільноту, що має власну державу або прагне реалізувати своє право на самовизначення і змагається за її утворення чи відродження [21, С. 396].

Зміст категорій “етнос” та “нація”, утворених через перелічення атрибутивних ознак, у багатьох аспектах є тотожним. На думку Кагіяна С.Г., не має жодної характерної ознаки, за якою можна було б точно розрізнити етноси та нації. Залишаючись у межах якогось одного – атрибутивного або суб’єктивно-символічного підходу точно позиціонувати поняття “етносу” та “нації” не можливо [11, С.38].

Найбільш послідовно позиція, яка трактує націю як тип етносу, що склався історично (“етносоціальний організм” або “етносоціальна спільнота”), була заявлена у роботах Ю.В. Бромлея. В період 60-80-х рр. він і його колеги розробили власну теорію, значною мірою відмінну від європейської та американської традиції у дослідженні етнічності [25, С. 35].

Ю.В.Бромлей окреслив, що етнос – усталена сукупність людей, яка історично склалася на певній території та має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури й психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), зафіксоване у самоназві (етнонімі) [3, С. 14-15]. Інша концепція, розроблена у працях Л. Н. Гумільова, розглядає етнос в якості природного, біологічного явища [25, С.34]. За його трактуванням, етнос – це явище, яке лежить на межі біосфери та соціосфери і має спеціальне призначення у будові біосфери Землі [5, С.24-31].

У розумінні Р.Ітса, нація – вища форма етнічної спільноти людей, яка історично склалася в епоху капіталізму або соціалізму на базі злиття ранніх форм споріднених або не споріднених етнічних спільнот (племен, народностей), а також підкреслює, що нація є стійкою спільністю людей, яка історично склалася на основі спільності економічного життя, території, мови та психічного складу, що виявляється у спільності культури [10, С. 58].

В кінці 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. її критикували з позиції різних підходів (культурологічного, соціально-психологічного та політологічного), але завжди з одним і тим же висновком: етнологічне розуміння нації як історичного типу існування етнічної спільноти призводить до теоретичної безвиході. В. А. Тішков запропонував відмовитися від терміну “нація” в його етнологічному та соціально-філософському значенні, розуміти “націю” як сукупність громадян однієї держави [11, С. 40].

Базою для постмодерністських концепцій стали підходи, розроблені англійським соціологом Е. Геллнером у 70-90-ті рр. ХХ ст. За його твердженням, нації мають політичне походження, а етноси перетворюються у нації внаслідок політичної дії і є продуктами діяльності самої держави. На його думку, нації мають лише політико-правові ознаки [4]. Розглядаючи нації як уявлені політичні спільноти, Б. Андерсон вважає, що поява “національних держав” – результат свідомого насадження політичними елітами “ідеї нації”. В основі процесу утворення націй лежить процедура ідентифікації людини з тією чи іншою групою. А це означає, що нації існують завдяки суспільній свідомості [11, С. 42-43].

Відмінності між етносом та нацією на рівні особистостей обумовлено різною природою даних феноменів: природною – у етносів і певною мірою штучною природою у нації. Це важливе твердження говорить про паралельне, а не тільки “послідовне” (в історії) співіснування “етносу” та “нації”. Нація виникає як продукт активності інститутів держави і розвивається навколо “каркасу” інститутів держави. Саме тому в процесі націєбудівництва завжди закладена основа для виникнення “принципового

протириччя” між політичним та етнічним структуруванням суспільства в епоху національної держави. Руйнування будь-якого фрагмента історичного тіла етнічності призводило до руйнування етнічних спільнот, тобто перетворення їх на сировину для націєбудівництва. Якщо ж історичне тіло етнічності зберігається, тоді “етнос” може пристосовуватися жити одночасно з “нацією”, продовжувати жити паралельно незалежним від “нації” життям (або мирно співіснує, або конфліктує з нацією-державою). На думку Дахіна А.В., вивчення процесів співіснування етнокультури і націокультури у різних країнах світу підтверджує тезу про те, що “етнос” і “нація” (при тому, що “етнос” історично первісний) можуть існувати паралельно, одночасно [7, С. 14-21]. Процеси глобалізації і локалізації не просто йдуть поряд їх оцінюють як духотомію неминучу. Але це навіть не паралельні, а взаємодіючі курси: кожний крок глобального просування якоюсь формою локалізації і в соціокультурних процесах спостерігається від уніфікації, визнання множинності як принципу організації життя. Найявність дихотомії “глобалізація-локалізація” національна консолідація та культурна поліфонія ще раз підкреслює філософську нерозривність поняття цілого і частки, а також природність концепції мультикультуралізму як фактора локалізації. [2, С. 120]

“Нація” належить до числа міждисциплінарних категорій, розташованих на межі соціальної філософії, загальної соціології, політології, етнології та інших дисциплін, які так чи інакше дане поняття використовують. Розуміння “нації як співгромадянства”, яке спирається на визначальну роль держави у становленні національної самосвідомості та трактування нації в якості “етносоціальної спільноти”, співпрацюють одне з одним. Ефективне рішення так званого національного питання залежить не тільки від політичної волі, але й від ґрунтованого наукового аналізу, результати якого можуть скласти концептуальний каркас національної (етнічної) політики держави [11, С. 44-45].

Можна вирізнити кілька головних вимірів, в яких відбувається (чи конститується) онтологічний вибір нації, шляхом якого лише й виникає власне національне буття. Це – історичний, культурний, правовий, економічний та суспільні виміри. Нація, отже, є феноменом, який конститується в історії і культурі, правопорядку, економіці та суспільному житті, отримуючи в кожному з цих вимірів відповідну форму і разом з тим надаючи відповідних, адекватних природі національного буття форм історії, культурі, праву, економіці, загалом суспільству. На думку С. Пролєєва, націю не можна розуміти лише як певну спільноту. Вона потребує змістовного аналізу, а саме у вигляді особливого буття, сукупності онтологічних та історичних можливостей, які постають перед людьми, котрі самовизначаються як нація. У свою чергу, розуміння нації як буття і світу, що цим буттям створюється, ґрунтується на певних світоглядно-методологічних засадах, загальною репрезентацією яких є категорія культури. Культура становить не лише один із вимірів національного буття. Як форма свідомості, певна метафізична

ідея вона має більш загальне значення для розуміння національного, а саме – загальнотеоретичну установку цього розуміння. Тому звертання до сенсу мислення, яке відштовхується від ідеї культури, стає необхідною складовою осягнення національного буття, пояснення метафізичних засад його розуміння [20, С.154-155.]

Питанням теорії нації, методологічним основам її дослідження присвячено праці М. Мнацаканяна. Автор підкреслює, що в роботах багатьох російських етносоціологів спостерігається прагнення наблизити, об'єднати різні теоретичні позиції, інтегрувати наукові знання про нації. М.Мнацаканяна вважає, що джерела цієї ідеї знаходяться у класичних працях П. Сорокіна [16]. Згідно із Сорокіним, нація є багатоманітною (багатофункціональною), солідарною, організованою, напівзакритою соціальною групою, яка хоча б частково усвідомлює факт свого існування і розвитку. П.А.Сорокін підкреслює, що самі по собі державні, мовні, культурні й територіальні спільноти ще не дають нації. Тільки тоді, коли група індивідів належить до єдиної держави, пов'язана спільною мовою і територією, вона дійсно утворює націю [22, С. 92]. На думку П.Сорокіна, нація є штучною конструкцією, складність і різnorodність якої не дозволяє вбачати у ній суспільної структури, а процес її тимчасового об'єднання відбувається вимушено під впливом сукупної людської діяльності [21, С. 396].

Для багатьох дослідників характерна монодисциплінарність мислення їх авторів, обмеженість якого часто не визнається. Так, наприклад, П. Сорокін, справедливо вказує на методологічну ущербність атрибутивного підходу до визначення поняття “нація” (який веде до безкінечного перелічення ознак) разом з тим фактично відкидає можливість інших, крім власного дисциплінарних підходів, редукуючи проблему конституювання етносів в націю лише до соціологічного аспекту її вивчення. Аналогічно вчинив і Редкліф-Брауну, який виходив зі спірного посилення, що єдиною наукою “культур” може бути тільки “наука про соціальні системи” – тобто його власна структурно-функціоналістська версія соціології. Твердження про те, що не можливі інші наукові підходи, а етноси і нації не можуть бути предметом культурологічних, соціально-психологічних та інших досліджень, є наслідком невідрефлексованості філософських основ цих сучасних концепцій, які якраз і збираються подолати однобічність своїх опонентів. Прикладом цього є “релятивістська концепція” А. Г. Здравомислова. Критикуючи В. А. Тішкова за його відмову визнати поняття “нація” “науковою” дифініцією і підозрюючи його у бажанні відмовити у факті реального існування “російської нації”, Здравомислов стверджує, що у створеній ним релятивістській теорії нації він подолав слабкі сторони концепції В. А. Тішкова і пішов далі у своїх висновках і узагальненнях. Центральною категорією релятивістської концепції націй є поняття національної самосвідомості, тобто усвідомлення народом самого себе як деякої спільноти, яка відрізняється від інших. У філософському розумінні це означає, що народи реально існують тільки в акті їх власної колективної “самосвідомості”. У чому ж тоді принципова

відмінність поглядів В. А. Здравомислова від позицій Андерсона, Еріксена, Тішкова та інших прибічників інструментально-конструктивістського підходу, від “об’єктивно-символічного”? З точки зору філософії – нічим, справа у невідрефлексованості філософських підвалин його концепції. У контексті філософського-методологічного аналізу останнє спостереження має принципове значення. Оскільки від того, якої філософської історії притримуються спеціалісти з етнонаціональної проблематики, залежать результати їх досліджень [12, с 45].

Філософія історії, на думку дослідника Кагіяна С. Г., є таким особливим підходом до історичного матеріалу, коли сам зміст всієї цілісності історичного процесу стає предметом особливого, специфічно філософського погляду і тлумачення. Сама суть філософського знання пов’язана з розглядом у Бутті деякої об’єктивної цілісності. Але цілісності не замкненої у собі, а такої, яка тою чи іншою мірою відкрита для людського пізнання. Специфіка філософування і визначається вказаним парадоксом: буття об’єктивне і незаперечне, але воно не дано нам, крім наших власних зусиль. Пізніше ця інтуїція отримала визначення діалектичної єдності “онтології” і “гносеології”. А у XVIII-XIX ст. зусиллями видатних умів була глибоко пророблена думка про історію як діяльну історичну єдність Буття і Свідомості, де Свідомість (“Розум”) буде тісно пов’язана з соціокультурним середовищем, яке активно бере участь у якісних змінах (“прогресі”) історичного процесу. При цьому сам історичний процес розуміється як соціально і культурно оформлена спільна (матеріальна і духовна) діяльність об’єднаних у групи людей, суспільне буття яких визначає їхню суспільну свідомість: тобто задає “межі” їх пізнання та духовного освоєння природного і соціального світу. Завдяки Марксу такий погляд на історію людства отримав назву “матеріалістичного” розуміння історії. Протилежне розуміння, яке акцентує увагу на “ідеальному” боці людської історії, було відносно протилежне класичному марксизму. Але у своїх ранніх творах Маркс завжди підкреслював діалектичну єдність Буття і Мислення.

З плином часу вже у XX ст. розвиток науки емпірично підтвердив фундаментальну єдність світу, в якому немає “розривів” між біологічною і соціальною формами життя. А це означає недопустимість розриву “буттєвих” (об’єктивних) і “духовних” (суб’єктивних) сторін життя “етносів” та “націй”. У контексті сучасного соціально-філософського підходу вони повинні розумітися як історично еволюціонуючі, взаємопов’язані одне з одним і з природою антропосоціокультурних колективних систем життєдіяльності, джерелом формування і розвитку яких є діалектична єдність “буття” і “свідомості”. Спроби наук “розірвати” єдність “буття – свідомість” розділити їх по різних дисциплінарних “квартирах” призводять до непорозумінь, які можуть бути подолані в ході систематичних міждисциплінарних досліджень [12, С.47].

На думку дослідниці Ярошенко Л.В., етнонаціональна свідомість в якості основного змісту пропонує систему ідей, уявлень, образів, знань не тільки

про свою спільноту, а й про інших з позиції свого етносу. На ранніх етапах розвитку людського суспільства в свідомості колективного суб'єкта діяльності (племін, роду) спостерігається поєднання “внутрішніх” і “зовнішніх”, тобто людських і природних, факторів розвитку. Аналізуючи дослідження національного, пересвідчуємося у суперечливості, неоднозначності його природи і проявів. З одного боку, під національним дослідники вбачають природну, безпосередню, психологічну реальність, а з іншого – культурну, історичну, суспільну буттєвість. Одні визнають цей феномен як етнічний, але концептуально етогенез розглядають або як біосферний процес, або як соціосферний. Інші вбачають національне у сфері суспільної політико-державної реальності. Традиційним є також підхід до поєднання цієї суперечливості в етно-національному. Однак, виходячи з характеру культурної реальності, природно-географічних факторів і їх впливу на типи суспільних зв'язків людини в культурі та типів сприйняття природної і соціальної буттєвості індивідом, варто розділити в історичному контексті етнічне і національне, так само як і підкреслити їх нетотожність, суттєву відмінність у сучасних процесах [27].

На сучасному етапі у корпусі вітчизняних та зарубіжних наук сформувалося чотири основні підходи до вивчення та інтерпретації “етносів” та “націй”: “натуралістичний”, “соціальний”, “суб'єктивно-символічний”, “інструментально-конструктивістський”. Кожен із цих підходів представлений у чисельних авторських варіаціях і у чистому вигляді не існує. Як правило, дослідники дотримуються тієї чи іншої філософії і методології дослідження, вказуючи, що на формування, існування і розвиток етносів та націй впливає багато факторів, але вирішальними є лише деякі із них. Перевага, яка надається тій чи іншій групі факторів і лягла в основу типологій вітчизняних та зарубіжних концепцій.

Основоположники натуралістичних концепцій (Монтеск'є, Гобіно, Чемберлен, Карлейль, Широкогоров, Л. Гумільов, Е. Прічард) провідними факторами в житті і розвитку етносів вбачають їх антропологічні характеристики і вплив “природного середовища” існування.

На противагу їм, прибічники соціального підходу вирішальними для формування і еволюції етносів визнають або соціоекономічні фактори (марксистичні і неомарксистичні), або організуючий вплив “культури” у її широкому трактуванні [12, С.47.]. Те спільне, що філософські і методологічно поєднує концепції “натуралістів” і прибічників соціального підходу, лежить у їх історизмі і матеріалізмі. Це – визнання об'єктивності існування взаємодії і розвитку груп людей, інтегрованих в етнічні чи національні спільноти комплексом природних або суспільних (економічних, політичних, мовних, релігійних, моральних) комунікаційних інститутів [12, с. 48].

На противагу концепції суб'єктивно-символістського, інструменталістського та конструктивістського тлумачення філософії тяжіють до ідеалістичного розуміння історії і, відповідно до нього, трактують етноси та нації як “уявлені” групи, інтегровані у спільноту індивідуальною “етнічною свідомістю” та

“самосвідомістю” у психологічних процедурах “ідентифікації”, за допомогою якої встановлюється ідентичність.

Дифініція “ідентичність” дозволяє не тільки уточнити типологію конкуруючих у науці концепцій, але й пояснити гносеологічні предумови того впливу, якого набули суб’єктивно символічні й інструментально-конструктивістські теорії націй та етносів.

Термін “етнічність” ввійшов у науковий обіг 1960-х і швидко посів одне з провідних місць у категоріальному апараті етнологічних дисциплін. Однак введення у науковий обіг нового терміна не усунуло центрального філософського питання про природу реальності, яку він виражає. Заміна термінів не виявилася у радикальних змінах у характері базових підходів до вивчення “етнічності”. Ці обставини спричинили те, що дослідницький інтерес змінився від вивчення “етній” до вивчення “етнічних груп” з широким використанням соціологічних та соціально-психологічних методів. Поняття “ідентичності” та “ідентифікації” широко використовується у багатьох спеціальних дослідженнях і є базовим для узагальнюючих об’єктивно-символічних теорій [12, с. 49].

Етнічність може бути визначена як особлива характеристика суб’єктивності, що складається з відчуття переживання індивідом приналежності до певної групи або спільноти людей. Мова йде про специфічну форму ідентифікації, що заключається у співвідношенні людиною деяких складових власної визначеності з характеристиками групи, до якої вона належить. Тим самим етнічність як етнічна ідентичність складається з суб’єктивного, символічного або емблематичного використання якого-небудь аспекта культури, щоб відрізнити себе від інших груп. Етнічні групи, що використовують культурні символи таким чином, є суб’єктивно усвідомлюючими себе спільнотами, що встановлюють власні критерії для включення в групу та виключення з неї. З цієї точки зору етнічність виступає як форма самосвідомості групи або суб’єктивної самосвідомості індивіда.

Зрозуміло, ідентичність має різні модальності, а самоідентифікація індивідів може реалізовуватися на різних рівнях та в різних формах, що відрізняються своєю направленістю.

Етнічність як специфічний спосіб ідентифікації базується, перш за все, на свідомості спільноти походження, традицій, цінностей, вірувань, усвідомлення зв’язку між поколіннями та історичної спадкоємності і в цьому розумінні є спрямованою у минуле формою ідентичності, що відрізняє її від класової, професійної, релігійної або політичної.

Таким чином, один з аспектів етнічності – її трактування не тільки як форми міжгрупових соціальних відносин, але й способу ідентифікації на груповому або індивідуальному рівні. “Етнічні” відносини можуть існувати між такими групами або спільнотами, що усвідомлюються як культурно відмінні одне від одного та етнічно ідентифікуючи себе. Етнічність як етнічна ідентифікація є символічною конструкцією, механізми здійснення якої мають психологічну основу.

На відміну від інших форм та видів ідентифікації, що спираються на реальні форми діяльності, ролі, статуси, ієрархії, етнічна ідентичність є комплексом символів, сукупність яких породжує особливу солідарність зі спільнотою, члени якої можуть відрізнятися за різними характеристиками, але при цьому відчувати єдність лише тому, що всі вони “однієї національності”. Навіть такі найважливіші елементи етнокультурного побуту, як мова, релігія, традиції, звичаї тощо, які формують і підтримують етнічну ідентичність, виступають у цьому процесі не в безпосередній “об’єктивній” формі, а у функції символічного маркера [25, С.58-61].

Отже, найважливішою ознакою етносу є те, що прийнято визначати як “етнічна ідентичність” і “етнічна ідентифікація”, якщо ідентичність розуміти як ідеальне ототожнювання індивіда з групою, а ідентифікацію – як механізм ідентичності та її прояв. Проте, саме поняття “ідентифікація” неоднозначне і різнопланове, що підтверджує варіативність її причин і механізмів. Визначення Б.Андерсеном націй як “уявлених співтовариств” цілком застосовне до будь-яких співтовариств, заснованих на етнічній ідентифікації. При такому розумінні зрозуміло, що зміст і орієнтація ідентифікації можуть залежати від політичних, історичних та інших обставин, тобто це явище здатне трансформуватися [23, С. 89].

Під соціальною ідентифікацією розуміють процес визначення себе через членство в соціальній групі [17, С. 75].

Потребу у самоповазі люди реалізують через ототожнювання з групою, яка оцінюється ними позитивно. Якщо група, з якою людина себе ототожнювала, в силу обставин втрачає в її очах позитивні характеристики, вона прагнуче або дистанціюватиметься від групи фізично чи психологічно, або докладе зусиль до відновлення позитивного значення групи [17, С. 76].

Етнічна ідентичність базується на основних положеннях соціальної ідентичності – виділення і віднесення людиною чи групою себе, інших або іншими за певними ознаками (віковими, статевими, класовими тощо) до тих чи інших спільнот. Взаємодіючи одна з одною, ідентичності створюють так звану ієрархію ідентичності, в якій кожна ідентичність посідає своє особливе місце [14, С.35]. Етнічна ідентичність є результатом особистісної та групової самоідентифікації, підґрунтя якої становлять різноманітні психологічні, географічні та соціокультурні ідентитети: традиційні характеристики (стереотипи поведінки, расові, мовні, психічні), а також сучасні (продукти соціалізації і політизації суспільства та його окремих груп) [19, С. 60].

Слід відзначити, що поняття “етнос” та “етнічність” визначається багатьма вітчизняними дослідниками через поняття “групової ідентичності” (Л. Гумільов, З. Сінкевич).

Суб’єктивно-символічні концепції етнічності, створені на основі реляційної теорії етносів та націй, являють собою варіанти концепцій, запозичених із різних шкіл соціальної психології [12, с. 54].

Слід визнати також вплив ідеологічного чинника у формуванні концепцій. Аналізуючи механізм дії ідеологічного чинника у соціальному пізнанні,

доводиться визнати неминучість присутності ціннісно світоглядних ідеологічних установок у філософському і соціогуманітарному знанні. Проте якщо ідеологічний компонент неусувний у пізнанні, то для нейтралізації можливих негативних наслідків його впливу уявляється потрібним виключити домінування ідеології над методологією й концептуальними засобами дослідження соціальної дійсності, як ідеально досягати такої теоретико-пізнавальної ситуації, за якої до змісту наукових концепцій можуть входити лише ті ідеологічні установки, які відповідають головним напрямам розвитку сучасного знання [24, С.61].

Еволюція уявлень про природу етносів і націй у філософській науці призвела до формування у корпусі гуманітарного знання мінімум чотирьох концепцій, які з різних боків і різними способами вивчають проблеми природи, формування і еволюції етносів та націй. Однак ні одна із наведених концепцій не може запропонувати прийнятне для всіх спеціалістів вирішення проблеми, спровоковане монодисциплінарністю мислення і дефіцитом методологічної рефлексії спеціалістів над філософсько-методологічними підвалинами власної роботи, що не дозволяє визнати міждисциплінарний статус понять “нація” та “етнос”. Нація та етнос належать до числа категорій, розташованих на кордонах між соціологією, політологією, етнологією та іншими дисциплінами, які так чи інакше його використовують. Кожна з цих дисциплін, через імманентну предметність наукового знання теоретично виділяє лише один із аспектів таких складних, історично мінливих феноменів, якими є “етноси” та “нації”. Будучи абстрагованими від своєї феноменальної данності та структурованими за допомогою “категоріальної сітки” і системи методів, які використовуються різними науками, вони виявляють себе у формі “теоретичних об’єктів” – структурних елементів тієї чи іншої “онтології”, в межах якої вони існують як елементи особливої “наукової реальності” [12, с. 55].

Синтез – складна логічна операція, реальним результатом якої повинна бути гармонійна цілісність. Синтез існує як результат пошуку взаємовідповідності частин цілого й одночасно між частиною і цілим. Це дві сторони єдиного процесу. На підтвердження цього виступають методологічні дослідження генезу теоретичного знання від окремих теорій до створення фундаментальних теоретичних схем через виділення абстрактних моделей, виділення “парадигматичних зразків”. Такі схеми відкривають шлях до вирішення теоретичних задач, що відповідає послідовному формуванню концепцій [1, с.140].

Отже, у сучасній науці існує плюралізм підходів до означення поняття етнічності. Важливо враховувати те, що об’єкти соціальних наук належать до числа унікальних історично сформованих систем, коректне вивчення яких потребує від дослідників використання ідей та понять, які мають міждисциплінарний статус. Виникає необхідність міждисциплінарних досліджень, теоретичну основу яких могли би складати результати “синтезу” конкуруючих між собою теорій різного дисциплінарного типу, проведеного на основі соціально-філософського аналізу з наступним узагальненням.

Джерела та література: 1. Ахиезер С. А. Рябова М. Э. Социальная философия в усложняющемся мире // Общественные науки и современность. – 2005. – № 3. – С. 137-143; 2. Бадан А. Трансформація української ідентичності в умовах глобалізації // Філософські обрії. – 2004. – № 12 – С. 112-124.; 3. Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы – теория, история, современность. – М.: Наука, 1987. – 334с.; 4. Геллнер Е. Нации и национализм – М.: Прогресс, 1991. – 319 с.; 5. Гумилев Л. Этногенез и биосфера земли. – Ленинград, 1989. – 495с; 6. Гуслистый К. Г. До питання утворення української нації. – К.: Знання, 1967. – 53с.; 7. Дахин А.В. Соотношение этнической и национальной идентичности. // Философские науки. – 2003. – № 9. – С. 5-23.; 8. Энциклопедический социологический словарь / под ред. Г.В.Осипова.- М.: РАН, ин-т соц-полит. Исследований, 1995 – 939с.; 9.Євтух Б.В. Якою має бути політика української нації // Віче.–1992.–№1.–С. 53.; 10. Итс Р. Ф. Введение в этнографию.– Л.: Изд-во Ленинского ун-та, 1974. – 169с.; 11. Кагиян С.Г. Нация: этносоциальная общность или “согражданство” // Философские науки. – 2002. – № 5. – С. 32-45.; 12. Кагиян С. Г. “Нация” и “этнос” как объекты социально-философского исследования // Философские науки. – 2003. – № 8. – С. 36-57.; 13. Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352с.; 14. Лашук Л. П. Историко-соціологічний принцип розрізнення “етнічного” та “національного” // Народна творчість та етнографія. – 1976. – № 6. – С.13-22; 15. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942с.; 16. Мнацаканян М.О. Интегралізм, феноменологія і національний інтерсуб’єктивний мир повсякденності // СоциС.– 2000 .– №3.– С. 84-90; 17. Павленко В.Н., Корж Н.Н. Трансформація соціальної ідентичності в постгалитарному обществe // Психологічний журнал. – 1998. – Т. 19. – № 1 – С. 75-87; 18. Пірен М. Основи етнопсихології. – К, 1998. – 436 с.; 19. Прибиткова І. У пошуках нових ідентичностей України в етнорегіональному вимірі // Соціологія, теорія, методи, маркетинг, 2001.–№ 3.– С. 60-78.; 20. Пролєєв С. Національне буття: тотальність культури та альтернатива побуту // Філософська думка.– 2003.– №1.– С.140-155.; 21. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.; 22. Радугин А. А., Радугин К. А. Соціологія: курс лекцій. – М.: Центр, 1996.– 208 с.; 23. Сівер О. Сутність етнічної ідентифікації як теоретична проблема етнології // Схід. – 2002. – № 6. – С. 88-90.; 24. Синяков С., Сластенко Є. Соціальне пізнання, світогляд, ідеологія // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 11-12. – С. 43-61; 25. Скворцов Н. Г. Проблемы этничности в социальной антропологии. – Спб – Изд-в Санк-Петербургского ун-та, 1997. – 184с.; 26. Тиводар М. К. Етнологія. – Львів: Світ, 2004. – 623с.; 27. Ярошенко Л.В. Соціально-філософський вимір формування етнонаціональної свідомості в Україні: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 /Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2005. — 20 с.

PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING ETHNICITY

The article deals with social and philosophical approach to understanding of ethnicity concept. The article focuses on modern interdisciplinary research of notion "ethnithity".

УДК 391.4:746.1(477.85)

Людмила ЩЕРИЛЯ

**ДОМОТКАНИЙ ПОЯС БУКОВИНЦІВ ЯК ЕЛЕМЕНТ
ТРАДИЦІЙНОГО НАРОДНОГО КОСТЮМА
ТА ОБРЯДОВИЙ АТРИБУТ**

Пояси здавна слугували обов'язковими елементами і водночас прикрасами одягу в українців, росіян, білорусів, а також сусідніх неслов'янських народів. Пояс – східнослов'янський термін, існують ще й інші його назви: опояска, кушак, ремень (у росіян); дяга, ремень (у білорусів); крайка, черес, баюр (в українців). Пояс був суттєвою частиною одягу як чоловіків, так і жінок. Матеріал, техніка виконання, художнє вирішення поясів відзначалися різноманітністю. Перші слов'янські пояси були плетені, згодом ткані з вовни, льону, коноплі, а також виготовлені з шкіри. Пояси виступали своєрідною етнічною та соціальною ознакою людини, виконували важливу естетичну функцію, підкреслювали святковість або буденність того чи іншого комплексу одягу, створювали цілісність його образу. До того ж були вагомими компонентами традиційних обрядів, з ними пов'язувалося чимало повір'їв.

З огляду на те, що пояс є не лише елементом матеріальної культури, але й своєрідним відображенням духовної - через колористику, орнаментику, обрядове призначення, комплексне вивчення його є актуальним. Разом з тим у науковій літературі більшу увагу приділено дослідженню пояса як компонента народного одягу. Так, у праці К. Матейко [18] розглядаються локальні відмінності поясів України, у роботах О.Никорак [22] та С. Сидорович [26] – західноукраїнський пояс як художня тканина. Особливості тканих поясів як доповнюючого елемента традиційного вбрання населення різних етнографічних зон Буковини висвітлено у монографіях Г. Кожолянка [11] та Я. Кожолянко [12]. Характеристику молдавського народного поясу подано у дослідженнях В. Зеленчука [9,10] та О. Постолакі [24]. У роботі Г. Маслової [17] наводяться дані про використання поясу в обрядах східних слов'ян, проте інформація, в основному, стосується росіян.

У даній статті робиться спроба узагальнити традиції виготовлення, особливості орнаментики та варіанти зав'язувань поясів, а також з'ясувати роль пояса у повсякденному житті, його знакову роль як атрибута сімейної, календарної обрядовості окремих етнічних груп Буковини.

Термін „пояс” має східнослов'янське походження, поряд з ним на Буковині зустрічаються й місцеві назви, зокрема, чоловічих поясів -

„окравка”, „крайка”, „байор”, „кінга”, „бав’янка” і жіночих – „байорок”, „баяр”, „попружка” і т. д. [12, с.132].

У народній ноші буковинців кінця ХІХ - першої половини ХХ ст. пояс виконував кілька функцій: ним прикріплювали поясний одяг та охоплювався розпашний верхній одяг; він стягував м’язи середньої частини тіла під час важкої фізичної праці і, нарешті, служив прикрасою одягу. Пояс відігравав визначену роль атрибута в обрядових діях – під час весілля, вечорниць, у ході народних ігор, у похоронній обрядовості.

Ткали пояси з міцних вовняних „волосових” ниток. Прості, поздовжньо-смугасті пояси з двостороннім узорами виготовляли на „ничиничних кросенцях” або на ткацьких верстатах з двома-чотирма підніжками. При створенні поясів із складнішими односторонніми „однолицевими” геометричними узорами застосовували перебір – ручний і з допомогою перебирки („глички” чи „прутика”) [22, с.66].

Ширина чоловічих поясів була більшою від жіночих і коливалась у межах 10-20 см при довжині 2,2-2,5 м, а жіночих – 4-8 см при довжині 2,5-3,5 м. Приміром, чоловічий пояс (з колекції Чернівецького художнього музею) із с. Мілієво Вижницького району має розміри 221×14см [3], жіночий з Путильщини - 288×5, 5 см [4]. Поздовжні кінці всіх видів поясів перетикали гладкими поперечними смужками і завершували декоративною бахромою у вигляді вільно звисаючих ниток основи або різних за довжиною і формою китиць.

У комплексі народного одягу пояс виступав з’єднувальною ланкою між сорочкою та горботкою, надавав настегновому полотнищу форму спідниці. Пояс щільно прилягав до талії, охоплюючи в 2-3 закрутки, будучи, таким чином, надійною опорою для збористого напуску сорочки і стійкості полотнища горботки. Два декоровані кінці пояса, спускаючись по боках, наділяли силуетну лінію костюмного ансамблю виразним акцентом. Існувало кілька способів пов’язування поясів. Пояс обмотували кілька разів навколо стану та зав’язували по боках (зліва чи справа або й з обох боків), спереду або ззаду. Найбільш поширеним було зав’язування пояса з одного боку. Тороки при цьому вільно спадали поверх поясного одягу. В окремих селах рівнинної та передгірської частини краю жінки пов’язували два пояси – широкий та вузький. Перший - зверху сорочки під поясним одягом, другий – поверх поясного одягу. При цьому краї нижнього пояса обов’язково виднілися з-під горботки або ж з-під верхнього вузького пояса. Такий спосіб зав’язування надавав жінці елегантності. У той же час за допомогою широкого пояса краще утримувався на талії поясний одяг, була можливість підтягнути і закріпити сорочку таким чином, щоби виднівся виштий поділ. В окремих випадках жінки зав’язували широкий пояс („байор”, „тіngu”) поверх сарафана-ріклі й додатково закріплювали вгорі шкіряним вузьким ремнем з металевою пряжкою. Регіоном розповсюдження такого способу зав’язування пояса була частина українських та молдавських сіл рівнинної зони [11, с.298].

В українських селах Буковинського Поділля жінки підпоясувалися широким домотканим шерстяним поясом - „крайкою” і вузьким баюром. Характерним

був спосіб зав'язування поясів, коли поверх горбатки одягали широку крайку, на неї пов'язували вузький баюрок, а вже потім - фартух. Молоді жінки, підпоясуючись вузьким „баюром” навколо стану, розміщували його у два чи три яруси таким чином, що нижній край верхнього ряду захоплював верхній край нижнього ряду. Складалося враження наявності кількох вузьких поясів, розміщених паралельно, малюнок яких створював цілісну композицію. Жінки старшого віку в більшості випадків пов'язували „байор” способом перехрещення спереду, ззаду чи збоку в залежності від місця зав'язування кінців пояса. Чоловіки підпоясувалися широким домотканим поясом–„крайкою”.

На Буковинському Прикарпатті при зав'язуванні жіночих поясів зверху горботки, характерним виступає обмотування вузьким поясом кілька разів навколо стану, що створює враження наявності широкого пояса. В цьому регіоні Буковини мали місце так звані „мірян байори” (короткі пояси, що застібувалися на гачки чи зав'язувалися на спині), які прилягали точно до стану жінки. Чоловіки носили, крім домотканих поясів, шкіряні пояси-череси, які були вужчими від гуцульських (застібались на 2-3 ремінці-пряжки) [12, с.202]. У 20-30-их рр. ХХ ст. поширилися забирані пояси, для оздоблення яких під час ткання використовували стилізовані рослинні мотиви.

Гуцулки підпоясувалися вузьким поясом–„баюром” чи попружкою. На відміну від інших регіонів Буковини, пояс в жіночому ансамблі виконував лише утилітарну функцію, тому в комплексі народної ноші йому особливого значення не надавали. Чоловіки підпоясувалися широким поясом–чересом, хоча побутував пояс із тканини („бав'янка”) шириною 8-10 см, що застібався на гачки збоку, його довжина сягала 80-100 см [13, с.158].

Загалом широке побутування чоловічих та жіночих тканих поясів охоплювало весь час - аж до середини ХХ століття.

Орнамент, композиція, колорит поясів завжди узгоджувалися з іншими компонентами одягу. Молодь носила пояси яскравіших кольорів, щедріше орнаментовані, люди похилого віку – значно скромніші. На відміну від інших тканин, візерунки в поясах створювалися застилами тонких міцних, спрядених з відбіркової вовни, „волосових” різнокольорових ниток основи. Для збільшення щільності їх густо пробірали в бердо, а в процесі ткання туго прибивали ним кожну прокидку об'ємніших ниток утка, внаслідок чого отримували площину тканини тугої структури з рельєфно виступаючими поперечними пружками [22, с.66].

Відповідно до призначення поясів, способу носити, форми, орнамент поясів орієнтується, здебільшого, по поздовжній осі і формується прикриттям різнокольорових ниток не піткання, а основи.

За характером композиції малюнка пояси ділилися на поздовжні, поперечні, клітчаті та квіткові.

Найбільш типовим для орнаменту поясів Буковини є композиції, в яких поле пояса заповнюється однорідними або різними щодо ширини безузорними кольоровими смугами. Такий тип орнаменту загальнопоширений на поясах щоденного житку і особливо характерний для поясів, виготовлених технікою плетіння.

Другий, широко побутуючий, тип становлять композиції з поздовжнім тридільним полем. У таких композиціях широке середнє поле пояса - часто монохромне, оживлене тільки фактурним рисунком, бічні ж смуги, що виконують функції кайми, бувають розроблені орнаментально. Їхній орнамент розвивається на спільному або відмінному щодо кольору від середньої смуги фоні [26, с72].

Найпоширенішими варіантами в цій групі є пояси, середнє поле яких заповнюється або дрібними мотивами, укладеними за схемою косої сітки, або великими однорідними мотивами, які чергуються вздовж пояса ланцюгом. Залежно від більшої чи меншої спаяності елементів орнаменту середнього поля, бічні смуги, завдання яких є зв'язувати композицію, виступають у вигляді комплексу безузорних смуг або смуг з дрібними, але щільно пов'язаними мотивами.

На поясах гірських районів Буковини часто зустрічаються композиції з поперечним поділом орнаментального поля на менші ділянки. Кожна така ділянка заповнюється одним мотивом, а відмежовуються вони поперечними безузорними смужками. Довгі сторони пояса замикають смужки зі щільним рядковим орнаментом.

Характерною рисою орнаментики буковинських поясів є їхня поліхромність. Більшість святкових поясів рівнинної частини краю мають поєднання червоного та чорного кольорів візерунку. Буденні пояси налічують кілька кольорів у своїй орнаментіці із перевагою світлих тонів, особливо жовтого кольору. Використання значної кількості різнокольорових ниток характерне для гуцульських поясів як святкових, так і буденних.

Спосіб орнаментіці поясів, де хвилеподібні лінії, ромби та трикутники у певному порядку чергуються по всій довжині пояса, утворюючи геометричний узор, а розетки та хрестики вдало вписуються в таку орнаментальну композицію, зустрічався у багатьох селах рівнинної та передгірської частини Буковини.

Щодо поясів українців передгір'я, то на початку ХХ ст. у них відбулися значні якісні зміни як у розмірах, так і в орнаментіці. Чоловічі та жіночі пояси стали коротшими, їхня ширина майже зрівнялася, зникли китиці. Так в орнаментіці поясів почали широко використовувати стилізовані рослинні мотиви, схожі на килимові малюнки. Іншою особливістю орнаментальної композиції поясів було те, що середня частина виробу (в довжину) мала спрощений смужковий орнамент, а обидва кінці пояса були прикрашені багатим орнаментальним малюнком. Таким чином, впроваджувався у життя тридільний поділ візерунка, але вже у довжину пояса. Такий спосіб орнаментіці був характерним для довгих поясів, за допомогою яких стан людини обперізувався кілька разів, і багатоорнаментовані кінці прикривали спрощений малюнок середньої частини пояса.

Пояс у молдаван мав значення вікового покажчика: його могли одягати лише дорослі хлопці та дівчата. Чоловічі пояси відрізнялися від жіночих своєю шириною, яка доходила до 25 см. Раніше для виміру ширини поясів

користувалися мірою „палме”, яка дорівнювала відстані від великого пальця до мізинця розкритої руки. Довжина молдавської „палме” - 28 см. Найширші пояси вимірювались іншою мірою – „палме домняске” (господарська пядь), яка була більшою від звичайної на 3 см. Довжина чоловічого пояса досягала 2 м [10, с.82-83]. Чоловічі пояси відрізнялися від жіночих і кольором. Найчастіше їх робили однокольоровими – червоними, синіми, зеленими чи білими, інколи урізноманітнювали горизонтальними смужками іншого кольору. Заможні селяни на шерстяний пояс (бриу) надягали вузький шкіряний (кура). Жіночі шерстяні пояси були набагато вужчими від чоловічих. Пояс шириною 10-12 см називали „кінге”. Виготовляли і вужчі („фрингіе”), якими зав’язували спідницю. Широкі пояси одягали під поясным одягом, щоби він краще тримався і надавав жінці елегантності. Зверху на поясному одязі жінки носили вузькі і довгі (3-3,5 м) пояси. Під час їхнього ткання брали за основу тонку зсучену шерстяну фабричну пряжу.

Пояси ткали на горизонтальному ткацькому станку з двома чи чотирма підніжками, на бердечку або вручну без пристосувань. Для основи використовували тонко прядену довговорсу шерстяну пряжу, зсучену вдвоє. Для отримання складних узорів використовували закладну техніку („алес ку фусул”). При цьому замість челнока брали веретено. Орнаменту чоловічих та жіночих поясів можна узагальнено звести до трьох груп: 1) одно- чи багатокольоровий, дрібно- великоузорчатий малюнок, який рівномірно покриває все поле пояса; 2) багатокольоровий малюнок зі складною структурою орнаменту і кількома орнаментальними мотивами; 3) рослинний орнамент, що вкриває весь пояс [19, с.187].

До першої групи відносяться пояси із зображенням дрібних хрестиків, трикутників, ромбів. Інколи це - поєднання вузьких різнокольорових смужок і ліній, ромбів чи трикутників. В інших випадках все поле пояса однокольорове, а в центрі ритмічно повторюються ромбовидні візерунки. Малюнок, який створюється вузькими продовгуватими смужками чорного, рожевого, червоного, зеленого кольору, називається „куркубеу” (райдуга).

Орнаментика другого типу складається з одного мотиву, що повторюється, але інколи зустрічаються і два чи три мотиви, об’єднані спільною композицією. Серед елементів орнаменту виділяються складні ромбовидні фігури, що нагадують відомий у килимарстві та вишивці мотив „коарнеле бербекулуй”. Часто зустрічаються г-подібні меандри такого ж типу, як у вишивках на жіночих сорочках і в тканому орнаменті рушників. Хоча на поясах переважає геометричний узор, проте поширеним також є і рослинний орнамент – на святкових жіночих поясах зображено листя та квіти, гілки дерев з великими листками. У багатьох поясів загальна композиція малюнка нагадує розміщення узорів на килимах і доріжках – малюнок розташований горизонтально, а зверху та знизу – кайма. Малюнок кайми менший від центрального, вони не повторюють один одного, а виступають варіантами однієї теми. Деякі пояси не мають кайми. У такому випадку вони орнаментуються вертикальними лініями, що чергуються.

Своєрідність молдавських поясів полягала у тому, що малюнок кінців одного і того ж пояса вирішувався по-різному, і це давало можливість носити його то одним, то іншим кінцем зверху, демонструючи наявність начебто двох поясів [24, с.109].

Окрім утилітарної функції, пояс виступав неодмінним атрибутом традиційної обрядовості населення Буковини. Мабуть, пояс здавна був сам по собі магічним об'єктом у східних слов'ян. У побуті російських селян він і в XIX ст. вважався оберегом, з чим пов'язано і опоясування новонародженого під час хрещення. Старообрядці Буковини звичаю носити пояс надавали ритуальне значення ще до недавнього часу. Особливо слід відмітити значення першого підпоясування, яке здійснювалося під час обряду хрещення. Новонароджений отримував пояс, а разом з ним і певний захист, яким за народними прикметами володів даний обов'язковий елемент народного костюма. Пояс, вдягнутий при хрещенні на голе тіло, носився до смерті і навіть в бані не знімався. По повір'ях, ходити без пояса було „грешно” („Без пояса ходить грех”), так як і без хреста. Непристойно молитися богу без пояса, обідати, спати. Слід відмітити: обряд підпоясування під час хрещення вийшов з практики православної церкви ще в XIX ст., але продовжував побутувати в старообрядницькому середовищі. Підпоясування деяким чином символізувало початок і кінець шляху, адже було обов'язковим як при хрещенні, так і при відспівуванні [27, с.153]. У деяких сім'ях росіян глава носив пояс з ключами від скрині, де зберігалися гроші, документи. Старша жінка носила пояс з ключами від скрині з одягом, білизною. Коли господар помирав, пояс з ключами переходив до старшого сина [8, с.49].

Значне місце відводилося поясу в родильно-хрестильній обрядовості українців Буковини. На Путильщині вважали, що вагітній не можна переступати через крайку чи шнур, щоби дитині пуповина навколо шиї не обвилася [1. -2001. –Т.31, с.1]; аналогічний звичай зустрічаємо і в євреїв[25, с.103]. В. Шухевич зауважив таку практику серед вагітних: „Деякі веремінні жінки підперізуються широким вовняним поясом, аби не було значно, що вони в тяжі, в тім поясі й сплять; діти таких жінок родять ся дуже маленькі; баба має до такої дитини зараз по родинях сказати: „тепер рости” [28, с.12]. Перед родами в окремих місцевостях було прийнято розстилати червоний пояс, через який породілля мала переступити. Прагнули дістати пояс священика, яким він опоясувався під час богослужіння, ним опоясували породіллю чи клали їй на живіт [17, с.101]. Немовля, коли несли хрестити, огортали чоловічою сорочкою і „сповивали” навхрест червоним поясом; так само робили, коли несли дитину до причастя. У гуцулів дитя несли хрестити, накинувши на неї материну весільну гуглю і підв'язавши червоним поясом до шиї, щоб легше було нести [17, с.101].

Віра в магічне значення пояса була несумнівною і при даруванні поясів під час сватання та весілля. Українці Бессарабії використовували пояс як подарунок, який на знак згоди давала наречена нареченому. Пояс виступав своєрідною заставою, адже у випадку непередбачуваної відмови від весілля

він не повертався. Підтвердженням цього може бути уривок з пісні: „*Шо Івань, то Марійка,/ То собі пара./ Хоть пара, хоть ны пара,/ Мусить бути пара, / Бо Марійка Іванковы/ Поясь засукала*” [21, с.108]. Цікавий весільний звичай з використанням пояса зафіксовано на Хотинщині: на сватанні після згоди нареченої наречений туга перетягував на собі пояс, наречена підходила до нього з „ширинкою” (вишитий рушничок). Гості запитували: „А ну чи годна сніп зав’язати?” – чи вміє вона снопи в’язати на жатві, взагалі, чи хороша робітниця? Наречена намагалася сильним і спритним рухом просунути йому за пояс „ширинку”. Якщо їй це швидко вдавалося – хвалили: „Годна, годна снопи в’язати” [7, с.105].

Разом з іншими предметами одягу, а також подушками, налавниками тощо пояси були неодмінними складовими приданого нареченої.

Традиція передбачала одягання мерців неодмінно у новий одяг, обов’язковим компонентом якого був пояс [16, с.350]. У с.Молодії Чернівецького повіту тіло дівчини одягали у вишиту сорочку, у ріклю або зубон (манта), оберізували поясом, який обв’язували баріжом (зрідка тканина хустина кукурудзяного кольору) чи коланом (бавовняний баур)[5, с.348]. За повідомленням кінця XIX ст., померлому „череву уперізують (опоясують) ремінцем чи светивном, яке може пряхти лише дівчина до 7 років чи вже дуже старенька бабка – пряха, яка, як кажуть, „абы” уже не блудила” [20, с.358]. Помираючу дитину, вважалось, потрібно обов’язково підпоясати. На думку Г. Маслової, у цьому звичаї проявилось наївне релігійне уявлення селян про загробне життя, коли бог на „Спаса” роздаватиме дітям яблука, то потрібно, аби дитина могла заховати яблуко за пазуху [17, с.105].

Пояс використовувався і у ворожіннях. Наприклад, ворожіння на Андрія, зафіксоване Г. Купчанком: „Дівчата трясуть корито, в якому складені пояси дівчат, котрі зібрались. Дівчина, чий пояс випаде першим, першою вийде заміж” [16, с.386]. Також дівчата, щоб завоювати симпатію хлопців, намагалися непомітно заволодіти їхніми поясами й виконати ряд магічних дій над ними.

Існувало повір’я, що чоловічий пояс, подарований чоловікові жінкою, остерігає від лихого ока та чужих жінок. Пояс використовувався і в народній медицині – якщо над ним прочитано заговор, він давався хворому для одужання [9, с.106].

І хоч з часом пояс набув більш утилітарного значення, він продовжував відігравати значну роль у народних гаданнях, обрядах, то в багатьох замовляннях як оберіг.

Вивчення тканих поясів населення Буковини дозволяє зробити висновок: вони були важливим компонентом жіночого та чоловічого комплексів одягу. Крім того, пояси тісно були пов’язані з обрядами, виступаючи у ролі оберігів. У декоративному рішенні поясів значною мірою відобразилися етнічні особливості регіону, для тканих поясів Буковини характерна велика різноманітність композиційних і кольорових рішень.

Джерела та література: **1.** Матеріали етнографічних експедицій Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича; **2.** Чернівецький музей народної архітектури та побуту. КВ-5711/ОДВ-1354; **3.** Чернівецький художній музей. КВ-185/Т-15; **4.** Чернівецький художній музей. КВ-330/Т-60; **5.** Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди // НТШ. Етнографічний збірник. – Львов, 1912. – Т. 31-32. – С. 133-424; **6.** Гордійчук М. Буковинський традиційний костюм (кінець XIX - перша половина XX ст.)// Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції. Том 2. – Чернівці: Книги-XXI, 2006. – С.160-163; **7.** Этнографическое обозрение. - 1907. - №1и 2. –С.200-208; **8.** Этнографическое обозрение. - 1909. - №1. –С.48-49; **9.** Зеленчук В.С. Молдавский национальный костюм. – Кишинев: Тимпул, 1984. – 143с.; **10.** Зеленчук В.С. Основные типы традиционной молдавской народной одежды// Этнография и искусство Молдавии. – Кишинев: Штиинца,1972. –С. 75-93; **11.** Кожолянюк Г.К. Етнографія Буковини. –Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Том I. - 384 с.; **12.** Кожолянюк Я. Буковинський традиційний одяг. – Чернівці – Саскатун, 1994. – 262с.; **13.** Кожолянюк О. Доповнюючі елементи традиційного весільного костюма на Буковині// Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці:Золоті литаври, 2007. – Том 1(23). – С.150-16; **14.** Кожолянюк Я. І. Традиційний народний одяг українців Північної Буковини // НТЕ. – 1988. - №5. – С.46-51; **15.** Кожолянюк Я. Особливості доповнюючих елементів традиційного костюма молдован півночі Молдови та Буковини // Р.Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання”, 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С. 324 -328; **16.** Купчанко Г. Некоторые историко-географические сведения о Буковине// Императорское русское географическое общество. Юго-Западной отдел: Записки. – К.: Типография М.П. Фрица, 1875. – С.289-391; **17.** Маслова Г.С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах 19-нач.20 вв. – М.:Наука, 1984. – 216с.; **18.** Матейко К.І. Український народний одяг. – К.: Наукова думка, 1977. – 224с.; **19.** Молдаване: очерки истории, этнографии, искусствоведения. - Кишинев: Штиинца, 1977. – 459с.; **20.** Наука. -1889. -30 іюня. –С356-359; **21.** Несторовскій П. Матеріали по етнографії бессарабских русинов// Кієвская старина. -1905. –октябрь. –С.73-125; **22.** Никорак О. І. Сучасні художні тканини Українських Карпат. – К.: Наук. думка, 1988. – 224с.; **23.** Ніколаєва Т.О. Історія українського костюма. – К.: Либідь, 1996. – 176 с.; **24.** Постолаки Е.А.Молдавское народное ткачество. – Кишинев: Штиинца, 1987. – 208с.; **25.** Пульнер Й.обряди й повіря, сполучені з вагітною, породілею й народженням у жидів// Етнографічний вісник. – 1929. –кн.8. –С.100-114; **26.** Сидорович С.Й. Художня тканина західних областей УРСР. – К.: Наукова думка, 1979. – 155с.; **27.** Стоянова Г.Н., Троцьк А.Г. Специфика послеродового обрядового цикла у липован // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – Одесса, 2006. – Вып. 3. – С. 151-153; **28.** Шухевич В. Гуцульщина. Ч.3. – Верховина: Гуцульщина,1998.

**WOVEN BELT OF THE BUKOVYNIANS AS THE ELEMENT OF
TRADITIONAL POPULAR CLOTHES AND RITUAL'S ATTRIBUTE**

The article deals with a peculiarity of making, colouring and ornament of woven belts of different ethnic groups of the Bukovyna. Belt is not only part of traditional clothes, but also very important attribute of family's and calendar's rites.

УДК 392.5(477.85),188/191”

Інна ПОБЕРЕЖНИК

**ТРАДИЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ АЛКОГОЛЮ У ВЕСІЛЬНІЙ
ОБРЯДОВІСТІ НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ ТА ХОТИНЩИНИ
(кінець XIX – початок XX ст.)**

Буковина та Хотинщина - досить своєрідні поліетнічні края, на території яких сумісно проживали українці (русини) та низка представників інших національностей, зокрема: гуцули, молдовани, румуни, липовани (росіяни-старообрядці), євреї, цигани, німці, угорці, поляки, вірмени. Часто можна натрапити на повідомлення, в яких описуються різноманітні контакти народностей Буковини та Хотинщини через торгові договори, а також шлюб, в якому поєднувалися дві родини зі своєю специфічною обрядовістю, культурою, побутом тощо. Традиції та звичаї будь-якої обрядовості українців і представників інших національних груп даного регіону часто перепліталися, не втрачаючи при цьому власної специфічної особливості.

Сімейна обрядовість (родинно-хрестильна, весільна, поховально-поминальна) посідала чільне місце в житті українців та представників інших національностей Буковини й Хотинщини. Особлива роль у цій обрядовості відводилося весільній, неодмінними елементами якої виступали алкогольні напої в найрізноманітнішому асортименті. Усі обряди та звичаї, під час яких використовувався алкоголь, несли у собі певне символічне та магічно-ритуальне навантаження і були спрямовані насамперед на забезпечення довгого, благополучного, щасливого подружнього життя.

Актуальність зазначеного питання зумовлено недостатнім рівнем дослідження та лише фрагментарними згадками в літературі кін. XIX – поч. XXI ст. Крім того, практично ніхто з дослідників до цього часу не робив спроби прослідкувати вплив алкогольних напоїв на структуру проведення свят весільної обрядовості, зокрема виявити найперше локальні особливості та показати специфіку використання алкоголю в обрядовості українців й інших етнічних груп Буковини та Хотинщини, що компактно проживають поряд одне з одним.

Питання весільної обрядовості цікавили, цікавлять і продовжують цікавити дослідників духовної культури українців та інших народностей Буковини і Хотинщини. Так, періодика та наукова-дослідницька література кін. XIX ст. містить чимало спорадичних згадок про роль і місце алкоголю

у відзначенні свят весільної обрядовості. На такі, зокрема, можна натрапити в ряді праць Р. Кайндля [8], Г. Купчанка [13, 14], П. Нестеровського [16, 17], Е. Казимира [7], В. Яблоновського [22], Х. Ящуржинського [23], В. Шухевича [21], А. Монастирського [15, 25], С. Маріана [28], Й. Полека [26, 27]. Досить цікавий матеріал міститься в тогочасній газеті „Буковински вѣдомости” [15, 19], де у вигляді повідомлення подається інформація про трагічний випадок, що трапився на весіллі у с. Чагор Чернівецького повіту в кін. XIX ст., який був спричинений надмірним уживанням алкогольних напоїв.

Цікаві матеріали також містять твори буковинських письменників XIX–XX ст., які досить часто для написання своїх повістей, романів, розповідей, оповідань використовували життя та побут тогочасного українського населення, детально описуючи матеріальну та духовну культуру народу та їх основні складові. В їх числі варто згадати твори Ю. Федьковича „Над Дністром” [20], О. Кобилянської „Земля” [9], С. Воробкевича „Амбросій Остапкевич” [5] та інші. Саме в них автори наводять описи використання алкогольних напоїв в побуті та під час святкування сімейних свят, особливо при відзначенні весілля тощо.

Частково зазначену тематику розкрито сучасними дослідниками Г. Кожолянком [10, 11], О. Кожолянком [12] та іншими, котрі у своїх дослідженнях висвітлювали лише фрагментарні аспекти. Так, у другому томі „Етнографії Буковини” Г. Кожолянко на основі значного масиву матеріалів польових експедицій показав роль і місце алкогольних напоїв у сімейній обрядовості українців Буковини, зокрема при відзначенні весільної обрядовості. У наукових статтях О. Кожолянко певно мірою показано традицію використання алкоголю та його магічне навантаження під час проведення весіль. Проте комплексного дослідження щодо вживання спиртних напоїв у весільній обрядовості, їхнього місця та ролі в житті українців Буковини та Хотинщини, що б дало змогу більш чітко прослідкувати корені походження використання алкоголю в тому чи іншому обряді, й, безумовно, його ритуального та символічного навантаження на сьогоднішній день, поки що немає.

Серед сімейних свят, найбільш насичених обрядами, пов’язаними з використанням алкоголю, особливо горілки і вина, було весілля, яке є виробленим і закінченим циклом певних обрядів та пісень, що в поетичній формі відкривають складені століттями погляди народу на шлюб, його основні обрядодії та компоненти, без яких не міг відбутися жодний момент даної обрядовості [23, с. 234]. До даного свята готувалися заздалегідь: уже після повноліття дочки чи сина завбачливі батьки закупаували алкогольні напої у його різноманітному асортименті, готували придане та інші необхідні речі для вдалого проведення весільної церемонії.

В українців Буковини та Хотинщини існує ряд звичаїв та традицій, які передують церковному шлюбу, бо саме вони, на думку селян, були вирішальними й основними в укладанні союзу між обома родинами. Шлюб як таїнство для них мав тільки традиційне значення. Тобто, в церкві виконувався встановлений релігійний обряд, який відігравав роль остаточного скріплення

союзу обох родин, що заключили між собою сторони батьків нареченого та нареченої на сватанні та заручинах. Так, саме сватання для селян України та зазначених регіонів виступала останнім і вирішальним актом утворення союзу родин, а церковний шлюб і весілля були тільки додатковими, а не основними обрядами.

Весільну обрядовість Буковини та Хотинщини умовно можна поділити на три періоди: передвесільна, власне весілля та післявесільна. Досить цікаву періодизацію весільної обрядовості нам пропонує Х. Ящуржинський у праці „Свадьба малорусская, какі религиозно-б[о]говая драма” [23]. Зокрема, автор виділяє кілька періодів весільної обрядовості (сватання, заручини, випікання короваю, дівич-вечір, посад, вінчання, покриття нареченої, перша шлюбна ніч, святкування після благополучного укладання шлюбу) [23, с. 235], які, на думку автора, є окремими складовими і не повторюють одне одного. Кожний з них направлений на певну дію забезпечення, на те, щоби сім’я, яка створюється, прожила довго та щасливо. В селах Хотинського повіту Бессарабської губернії вирізняють три види проведення весіль, про які домовлялися свати заздалегідь під час проведення обряду обручення (який відбувається без священика) та „пиття слова”. Скажімо, виділяють звичайне весілля, яке характеризувалося тим, що весільна церемонія відбувалася окремо як у нареченого, так і в нареченої; другий тип – спільне весілля, яке святкували в когось одного вдома, попередньо про це домовившись; третій – викрадення нареченої. Останній міг відбутися тільки за таємної згоди батьків дівчини, в результаті чого останні не брали участі у весільних розтратах, а гроші, які мали витратити на весілля, виплачували пізніше молодим у вигляді компенсації [7, с. 201]. У русинів Буковини весільна обрядовість розпочиналася зі сватання після якого відразу запивалося “слово”, власне саме святкування весілля відбувалося у середу або суботу, відкривали його дружки та дружки обрядом запрошення гостей на відвідування гостини [29, с. 50], решту 5 весільних днів святкували у взаємних відвідуваннях та гулянках [25, с. 240]. Наприккл, навечір’я напередодні вінчання носило назву “заводині”, другого дня обоє брали “слюбі”, третій день весілля рідні пропивали наречену – “пропій”, а четвертий “сміні”. [13, с. 78]. У карпаторуських гуцулів весілля було прийнято справляти разом вкупі або порізно, яке відбувалося окремо у князя та княгині. Самому весіллю передували обряди обзорин, сватання та заручин, наступний день після вінчання носив назву “пирожини” [21, с. 63], після якого відбувався “пропій весівний” [21, с. 64]; закінчувалося гуцульське весілля колачинами через місяць або трішки пізніше [21, с. 67]. Шлюбні угоди зазвичай укладалися під час м’ясиць, а саме святкування весілля відбувалося після свят Різдва Христового на масляну, а також восени [26, с. 302]; для людей це була весела пора, аби повеселитися і одружитися.

Передвесільний процес розпочинався зі сватання, що відбувалося при горілці, яку починали вживати після того, як приймалося позитивне рішення [1, с. 634]. За певно встановленою традицією на сватання старости (старожили або хтось з рідних) брали з собою могорич – пляшку горілки, розпитям якої

мали закінчити справу сватання. Як правило, сватання відбувалося увечері. В різних місцевостях Буковини та Хотинщини воно мало багато локальних назв, наприклад: пити слово, слово, старости, договір тощо. Зокрема, у селах Хотинського повіту, за повідомленням історика П. А. Нестеровського, після певного традиційного ритуалу обміну словами між батьками нареченої та сватами до хати запрошували нареченого для скріплення договору, який відбувся дещо раніше. У цей час на адресу хлопця лунали жартівливі вигуки від інших сільських юнаків, котрі дізнавшись про сватання, збиралися неподалік оселі дівчини, щоби побачити, чим завершиться сватання – запросять хлопця до хати чи він піде додому з гарбузом: *Один парубок – в кабаці // Інший – “б’є собак” // Третій – “дівку бере!”* [17, с. 103].

У цих вигуках чи не найяскравіше місцеве парубоцтво висловлювало своє захоплення корчмою, горілкою, гуляннями, а намір одружитися характеризувався як свідомий крок переходу зі стану парубоцтва в стан одруженого чоловіка-газди. Після того, як наречений заходив до хати, свати виймали принесені із собою хліб, горілку і пригощали родичів нареченої. Саме з цієї обрядовості, що мала назву “пити слово”, на Хотинщині і розпочиналося власне весілля [17, с. 104]. Досить цікаво описано цей обряд Е. Казимиром, який зазначає, що після того, як усі сідають за стіл, в обов’язки старости входило поцікавитися: “Та на якій то м|счету п|т|будемо? Що с|у того буде? Коли на виселе?” Відповіді на всі ці запитання отримували під час пригощання та частування: детально обговорювали і визначали день весілля та кількість розтрат тощо [7, с. 202].

Дещо схожий обряд сватання відбувався і в буковинських румун. Носило воно назву “пити слово” [28, с. 214], тобто скріпити чаркою певну домовленість, яку давали батьки нареченої майбутнім сватам та нареченому, майбутньому зятеві. В українських селах Буковини після сватання (домовленості) одразу й відбувалася інша зустріч обох родин, котрі в майбутньому мали поріднитися і дати відкриту згоду на це. Така зустріч носила назву оглядини, на ній були присутні: родичі жениха і нареченої, близькі сусіди, які сідали за стіл повечеряти (горілку приносили з боку нареченого, а закуски готували з боку нареченої). Під час цієї зустрічі батьки нареченого та нареченої разом з молодими за столом та при горілці призначали день весілля, домовлялися про кількість запрошених гостей, оглядали майбутній посаг невістки тощо. Частування горілкою, яке відбувалося після кожної домовленості, ніби надавало юридичної сили угоді [17, с. 104].

В українців передгір’я Буковини обряд сватання вважався відразу й заручинами [25, с. 241]. Варто зауважити, що на Буковині існувала прикмета: якщо наречений після гарного і вдалого частування батьком нареченої ненароком перевертав всю їжу й випивку зі столу на долівку, це означало, що за рік будуть справляти хрестини в молодій сім’ї [5, с. 185].

Народні обрядодії сватання характерні і для інших народностей Буковини та Хотинщини. Так, у бессарабських молдован наречений зі сватами після певного діалогу між ними та батьками нареченої сідали до столу вечеряти,

де за чаркою обговорювали майбутній посаг нареченої й інші організаційні моменти стосовно весілля [6, с. 468]. Наприклад, буковинські гуцули про сватання сповіщають двома пострілами біля оселі дівчини. Якщо батьки та дівчина готові прийняти сватів, то відповідають теж пострілом, і тільки після такого встановленого ритуалу обміну пострілами свати можуть зайти до хати і приступати до справи. Обов'язковим є той факт, що свати приходять не з пустими руками, а з пляшкою горілки, за розпиттям якої і вирішують усю справу [29, с. 77]. Угорці та словаки, які компактно проживають на території Буковини, сватання та заручини святкують опівночі між 23.00 та 24.00. Усі події, пов'язані з цим, відбуваються вдома у батьків майбутньої нареченої. В супроводі двох товаришів у певно зазначений час з'являється парубок, який після встановлених слів привітання одразу ж частує батьків вином, пивом або горілкою. Якщо останні приймають з його рук келишок з алкоголем і випивають до дна, це означає усну домовленість про майбутнє весілля та прийняття його в зяті, в протилежному випадку – відмова. Після частування батьків наливали й дівчині, адже саме за нею залишали останнє слово: випита до дна чарка символізувала згоду стати дружиною, не випита – навпаки – відмову [27, с. 318].

Обрядодія сватання у більшості випадків різних народностей Буковини та Хотинщини набувала суто формального вигляду, на якому відбувалося розпиття могоричу з родичами молодого та молоді і тісніше знайомство сватів „за келишком”. За раніше встановленими канонами та традиціями випивку і закуски готували батьки нареченої – це було їхньою основною прерогативою на цьому дійстві, адже саме за якістю горілки та багатством столу і визначали, наскільки заможні батьки нареченої.

У селах Хотинщини за тиждень до весілля батьки нареченої та нареченого йшли до когось із родичів з двома парами калачів і півоком горілки (півкварти або „півлітри”) просити одружену пару виступити у ролі вінчальних батьків (вінчальний батько та вінчальна матка). Якщо останні відповідали згодою, то розпивали принесену батькими горілку, відзначаючи цим самим вдале завершення задуманої справи, а якщо отримували відмову, то йшли до інших [22, с. 209].

Весілля, як правило, розпочиналося в п'ятницю обрядом шиття вінка. У селах Прутсько-Дністровського межиріччя (села Рідківці, Топорівці) цей обряд розпочинався з частування нареченої (нареченого) вином і подякою всім рідним: “Що ви мене ростили, що ви мене вчили, рано будили...” [11, с. 121]. У селах Хотинського повіту Бессарабської губернії (села Малинці, Клішківці, Ширівці, Ставчани), перш ніж почати рвати барвінок, кропили його вином або свяченою водою, посипали житом, цукром. Закінчивши рвати барвінок, наречена (наречений) частували спершу господиню-сусідку, дякуючи за вирощений барвінок, а потім усіх присутніх за кожний листочок барвінку, що зривали для неї [16, с. 124]. Після обряду шиття вінка або квітки наречена (наречений) частувала всіх присутніх горілкою, а дружки разом з друзками співали пісні, приурочені частуванню рідні горілкою. На

Буковині частування починалося по колу з найближчих родичів – батька, матері, сестри, брата, дідуся, бабусі, тітки, дядька та ін. Дружки з дружками, наливаючи і частуючи горілкою, замінювали звернення “нене” у пісні на інше: мамо, сестро, брате тощо, відповідно звертаючись, до особи, яку частували. Наприклад, пісня, призначена для батька, мала такі слова: *То лежали барвін – барвінкової // Стань, нене, перед мене, // Напийся, до мене, - // Сповною, с повнечкою, // З доброю волечкою* [14, с. 193].

Таке прохання у пісні символізувало звернення нареченої (нареченого) до всіх присутніх гостей, щоби чарку горілки випили за благополуччя та щасливе життя молодій сім’ї. Чарка, з якої частували, мала бути наповненою по вінця, і випити її слід було до дна з добрими помислами і чистим серцем: “З доброю волечкою”. При цьому виголошувалися тости на щасливе та довге подружнє життя. Підносячи чарочку горілки, гість говорив: “Дай Боже здоров’я!”, а у відповідь від нареченої (нареченого) отримував: “Пийте здорові!”. Наречена або наречений трішки відпивали з налитого келишка, потім доливали і тоді вже подавали в руки того, кого пригостали. Вважалося, що саме при добрих помислах і щирих побажаннях здійсняться всі слова, виголошені нареченими під час частування [14, с.194].

Досить часто дружки за столом (обов’язковий атрибут вінкоплетіння) після завершення обряду шиття вінка співали різні пісні, в яких оспівували гостинність господарів. Наприклад, на Хотинщині співали: *Які м| виночокі ш|л| // Миді – горивочку п|л|, // Які м| го дош|вал| // По столу розл|вал|* [22, с. 212].

Досить яскраво обряд частування після завершення шиття вінка оспівано у буковинських піснях, в яких також можна впізнати основний асортимент алкоголю, зокрема: *Як ми віночок зачинали, Нам горівку з медом дали. // Нам горівку не давали. З медом та ще й з перцем // Як ми вінок вже кінчали, Від молодій з чистим серцем* [9, с. 119].

Перша половина наступного дня (субота) ознаменувалася таїнством сповіді. Наречені йшли до церкви, де були присутні на богослужінні, а після його закінчення розходилися кожний до свого дому. Зранку цього дня заборонялося їсти, пити горілку, лихословити, сваритися, палити люльку тощо.

У суботу, після сповіді, в селах Хотинського повіту, коли наречена поверталася додому, всі присутні сідали за стіл вечеряти та пити горілку за щастя та здоров’я молодих. Під час згаданого частування з’являлися запрошені “пани-старости” від жениха чи нареченої (дивлячись, в якому домі відбувається святкування) з весільними подарунками. Присутні на вечері гості після її закінчення підходили до столу, де сиділа наречена (наречений) з батьками, і кидали в мисочку гроші, висловлюючи цим самим подяку батькам нареченої (нареченого) за частування та вечерю [1, с. 112].

Цього ж дня на Буковині наречена (наречений) разом з дружками, дружками, котрі створювали весільну церемонію на чолі з “паном-старостою”, що ніс пару калачів і пляшку з горілкою, йшли по селу і запрошували на

весілля гостей. Спершу йшли до двірника та панотця, де залишали калачі та пляшку горілки, а потім вже ходили в інші хати [13, с. 78]. Характерним для сіл Хотинщини є те, що запрошення на весілля розпочиналося в п'ятницю, ще до початку шиття вінка, цілою весільною процесією, яка, перед тим як зайти до хати, співала відповідних пісень. Приміром, перед будинком вінчального батька в селах Малинці, Клішківці, Зарожани, Круглик співали: *Ледом до батька ледом, // У батька горівка з медом* [17, с. 111].

Молдовани Хотинщини на весільну церемонію починали запрошувати у неділю зранку. Запрошення відбувалося у два етапи: зранку запрошували у церкву на вінчання, після обіду – до великого обіднього столу. Цю функцію брали на себе ворничеї (дружби), котрі ходили з плоскою (дерев'яна фляга), наповненою вином, і запрошували кожного господаря з родиною на вінчання, а потім, відповідно, й до столу [6, с.481].

У німецьких колоністів Буковини на весільну гостину запрошував „весільний запрошувач” з певно встановленими ритуальними словами наступного змісту: „Приходьте на краплинку супу, на шматочок м'яса і приправи, на ковток горілки та на танець!” [26, с. 302]. У кожному домі він за свої старання винагороджувався чаркою горілки, а до його палиці як одного з основних атрибутів прив'язували одну стрічку, яка вказувала на те, скільки будинків він вже обійшов.

У багатьох селах Буковини та Хотинщини весільна церемонія завершувалася в неділю, в деяких, навпаки, продовжувалося святкування і наступного тижня. Після вінчання (відбувалося в неділю) всі гості разом з нареченими, які поверталися вже чоловіком та дружиною перед Господом та всією сільською громадою, що засвідчувала цей союз своєю присутністю у церкві, сідали за столи та продовжували частування і гостину. На Хотинщині, зокрема в селі Атаки, було прийнято з церкви спершу зайти в гості до вінчальних батьків на гостину, а вже потім додому - на власну.

Досить цікаве запрошення гостей та вінчального батька до столу зустрічаємо у записх П. Нестеровського із села Керстинці Хотинського повіту: *Батьку честн|й, // Батьку поважн|й! // Повечеряйт| з нам|: пиен|чн|й хлїбї, // Солоткїй мїдї, // Ще й в|но зелене // Дяя батька поставлїне* [16, с. 76-77].

На Хотинщині пригощання, частування за столом чергуються з танцями. Пізно ввечері за стіл сідають вечеряти тільки наречені, старші, рідні та одружені гості. Така вечеря має назву „Великий стіл”. Молодь протягом вечері продовжує танцювати на подвір'ї, після закінчення якої розходитьсь по домівках. Саме тоді і розпочинається наступний обряд – „Вітання”, який вимагає музики, частування горілкою та присутності усіх членів родини, сусідів, родичів близьких і далеких тощо. Мета цього обряду полягає у тому, що наречені частують келишком горілки (є два келишки: один – на тарілці в нареченої, другий – на тарілці в нареченого), за наповненням якого слідкує староста, котрий викликає до частування: „Гдї то здїсь єсть нашї дядя (или брат, отец, кум, сват тощо), називаючи при цьому прїзвище та ім'я, – дайте

ся чут!" . Особа, яку називали, підходить до наречених, бере не голою рукою, а поданим матір'ю нареченої „даром” (хустина або рушник), два повні келишки, з якими танцює круг в центрі хати, підходить до своєї дружини і вручає їй одну з двох чарок з горілкою, після чого вони випивають до дна зі словами: „За здоров'я молодих”. Порожні чарки повертають нареченим на тарілочку разом з якимось даром (найчастіше таким даром виступали гроші або предмети побуту, сільського господарства тощо) [7, с. 206].

Після „Великого столу” та „Вітання” вінчальні батьки запрошували всіх гостей разом з музикантами до себе додому, де і продовжувалося застілля, частування, танці та веселощі. Буковинські німці всю церемонію застілля доручали так званому весільному майстрові (на Роші його називали „базіка”), який слідкував за порядком подачі страв до столу та частуванням. Саме йому після завершення бенкетування доручалося збирання дарів для наречених, яке відбувалося наступним чином: він обходив усіх гостей з тарілкою, на якій стояв келишок з горілкою, замість якого отримував грошові або матеріальні подарунки для наречених [26, с. 302]. Подібний обряд частування та збирання подарунків для молодої пари спостерігаємо і в буковинських гуцулів [29, с. 79].

Асортимент алкоголю на весіллі був обмеженим: вино, горілка, зрідка пиво, вишняк тощо. На Буковині після сватання господар закуповував у місті або в корчмі 10 – 20 літрів горілки (в одному літрі містилося приблизно 30 – 32 чарки) - залежно від кількості гостей та заможності. Часто заможні селяни, які мали пасіку, додавали в горілку меді від цього вона набувала іншого смаку та забарвлення. У селах Хотинського повіту в середньому на одне весілля витрачалося 25-40 відер (1 відро=80 чаркам [18, с. 110]) вина, 5 відер горілки. Цікавим є факт, який вказує на те, що вино закуповувалося заздалегідь перед сезоном весіль спеціальними людьми, які займалися цим промислом в с. Кодрях Аккерманського повіту, що знаходилося за 100 верст. Ціна вина за одне відро коливалася від 70-80 коп. до 1 р. 20 коп. [22, с. 203]. З безалкогольних напоїв на весіллі були компот і настої фруктів, вода тощо.

Споживати алкогольні напої на весіллі було прийнято з однієї чарки (порційки, порції, рюмки), яка передавалася гостями по колу; якщо стіл був великим, то за одне застілля гостю вдавалося випити 1-2 чарки [3, с. 6]. Після частування почергово починали їсти за святковим столом, тобто відповідно до руху чарки від однієї людини до іншої. Досить часто господарі під час трапези припрошували гостей скуштувати тієї чи іншої страви, напою. Іноді це припрошення супроводжувалося плесканням у долоні, танцями родичів наречених. Від уміння припрошувати і частувати залежав і успіх весілля [11, с. 345-347]. Горілку пили до дна, щоби не залишати молодій сім'ї на сльози. Зокрема, селяни Хотинщини вірили, що недопита чарка на столі символізує залишені сльози та негаразди, тому обов'язково на весіллях не залишали недопиту чарку, передавати її іншому.

На весільній гостині, зазвичай, співали пісні, запрошуючи гостей та панів-старостів їсти та пити, не соромитися: *А хто п'є, тому нал'вайте, // Хто не*

пье, тому не давайте, // А я с|жу у куточку, // Попиваю горилочку, // Дайте мені ще! [26, с. 225].

У селах Буковини та Хотинщини пізно ввечері наречений у супроводі друзів приїздив до нареченої додому (забирати дружину до свого дому). На подвір'ї їх першою зустрічала мати нареченої (теща) з чаркою горілки. Випивши її до дна, наречений клав на тарілку гроші, а родичі нареченої в цей час покривали його коня килимом (килимом). При цьому співали відповідних пісень. На цей звичай вказує така пісня: *Шовковий шнурочок стіну гне, // Зять до тещі чолом б'є; // А теща тьма ся не тербує // Війшла на двір – зятя частує* [16, с. 80].

На Буковині та Хотинщині побутує обряд першого сніданку для молодої сім'ї, який наступного дня (у понеділок) привозила мати нареченої. Спершу батько та мати частували молодих горілкою: “Будьте здорові, мої дітки, що ви мене не обезчестили”. Після частування та сніданку наречені поверталися в хату спати, а друзки, дружби, батьки, родичі, сусіди, свашки брали горілку та закуску, йшли через усе село, співали пісні, частували зустрічних, цим самим вихваляючи чесність та поважність їхньої дитини: *Калина, малина! Червоним шовком ніженьки зв'язала, // Чесна в батька дитина Да Хвидорку до понеділку держала!*

У понеділок ввечері відбувається “пропій” у нареченого вдома, де молоду сім'ю благословляють хлібом – сілл'ю на нове сімейне життя. В деяких селах Хотинського повіту гості, що приходили в понеділок, приносили з собою (від кожної пари) ½ ока (поль-ока) горілки, аби облегшити господарям витрати на пригостання [7, с. 203]. Гостей, що приходили на гостину у понеділок, називали „пропійчанами”.

Фактично у понеділок на „пропою” наречену остаточно передавали у нову сім'ю, де вона прилучалася до лона сім'ї свого чоловіка і остаточно прощалася зі своєю сім'єю та рідними, пориваючи з ними будь-який зв'язок. Усе це відбувалося за символічну плату – чарку горілку, з розпиттям якої сім'я остаточно пропивала свою дочку і передавала в іншу сім'ю, під інше заступництво.

Часто в понеділок, у другій половині дня, в нову господу нареченої приходили свашки, які обв'язували подвір'я червоними стрічками та нитками, що символізувало чесність нареченої. При цьому співали весільні жартівливі пісні, які натякали на пригостання: “В нашого свата, світлиця не хата, а сіни з берези, а ми йдемо тверезі”, “Неньо добрий, мамка ні, бо горівки не дає”. Після таких слів свашок обов'язково садили за стіл і частували горілкою.

У понеділок у молдован Хотинщини до оселі молодої сім'ї навідувалися тільки одружені жінки для того, щоб святкувати „кпятокі”. На цій гостині пригосталися винятково вином червоним або білим: червоним - якщо наречена була цнотливою, біле пили тільки у протилежному випадку [6, с. 481-482].

Часто весілля розтягувалося на цілий тиждень. Досить популярним на Хотинщині було відвідування наречених у вівторок „пропійчанами”, які

зранку сходилися для того, щоб принести те, що вчора поперепивали на „пропою” (у понеділок після частування відбувався жартівливий обряд обдаровування (пропивання) наречених). Усіх гостей саджали до столу і частували. Забава продовжувалася аж до вечора, а потім усі гості разом з молодими ішли святкувати до корчми, де пили і гуляли, хто скільки міг і хотів [22, с. 226-227].

Є ряд повідомлень, які вказують на часті та характерні для весілля суперечки та бійки між п'яними гостями. Інколи це мало навіть трагічне завершення [15, с. 3]. Зокрема, газета “Буковинские вѣдомости” за 1895 рік повідомляла, що у одного господаря в с. Чагор Чернівецького повіту відбувалося весілля. Люди там напилися горілки (бо господарі і їхні родичі вміли припрошувати і частувати) до запаморочення і між ними зав'язалася бійка з сокирами. В тій бійці господар з Горючі на ім'я Теодор так був побитий, що вмер на місці [19, с. 5].

Таким чином, весільна обрядовість щент просякнута використанням алкогольних напоїв, що були направлені на забезпечення різних побажань, наприклад – міцних стосунків та довгого щасливого подружнього життя тощо. Існували перестороги та побутування щодо використання алкоголю у відзначенні свят весільної обрядовості. Наприклад, вірили, що розбита чарка з-під горілки на весіллі – на щастя, недопита горілка асоціювалася з побажанням сліз у хаті. Крім позитивних моментів використання алкоголю в обрядовості, варто зазначити і негативні: інколи могли зав'язуватися бійки, які не завжди закінчувалися благополучно; поважні люди могли на святкуванні перебрати зайвого і втратити моральний облік, про що яскраво свідчать слова з пісні: „Ми до свата, як дошки, а від свата, як бочки. Дорогою качалися на нас люди зглядалися”. У передвесільному, весільному та післявесільному процесі алкогольні напої мають важливе ритуальне значення та магічне навантаження усіх обрядів, пов'язаних із вдалим проведенням весільної церемонії та формуванням нового родинного союзу та сім'ї.

Джерела та література: 1. Батьянові. Свадебн|е обряд| ві Бессрабіи // Записки Одесскаго общества истории и древностей. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 633-635.; 2. Берг Л.С. Население Бессарабии. Этнографический состав и численность. – Петроград, 1923. – 59 с.; 3. Боднарюк Ю. Не робіть зла і не сваріть п'яного чоловіка // Молодий Буковинець. – 2003. – № 37. – С. 6.; 4. Бутовичі В.Н. Матеріал| для етнографической карт| Бессарабской губернии. – К., 1916. – 59 с.; 5. Воробкевич С. Амбросій Остапкевич // Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1987. – С. 174 – 191.; 6. Зашукі А. Матеріал| для географіи і статистики Россії, собранн|е офицерами генеральнаго штаба. Бессарабская область. – Спб., 1862. – 552 с.; 7. Казимірі Е.П. Изі свадебн|х|у и родинн|х|у об|чаеві Хотинскаго унзда, Бессарабской губернии // Этнографическое обозрніе. – 1907. – № 1-2. – С. 200-208.; 8. Кайндль Р. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці: Молодий Буковинець, 2000. – 208 с.; 9. Кобилянська О. Земля // Повісті, оповідання, новели. – К.: Наукова

думка, 1988. – С. 26-277.; **10.** Кожолянюк Г. Етнографія Буковини. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 1. – 384 с.; **11.** Кожолянюк Г. Етнографія Буковини. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т.2. – 424 с.; **12.** Кожолянюк О. Обмін дарами між молодими як складова частина дівич-вечора буковинського весілля // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології. – Чернівці: Прут, 2005. – Т. 2 (20). – С. 148-161.; **13.** Купчанко Г. Изі сборника Буковинскихі простонароднїхї пісенї, сказокї, повнїстей, пословицї, суевнїрїй. Сельское веселье на Буковинѣ // Буковинская Зоря. – 1870. – № 10. – С. 78-79; № 11. – С. 86-87; №14. – С. 109-110; №15. – С. 117-118.; **14.** Купчанко Г. Некоторые историко-географические сведения о Буковине. – К.: Типография М.П. Фрица, 1875. – 86 с.; **15.** Манастрський А. Д. Веселье и похоронї // Буковински вїдомости. – 1895. – № 8 (26 лютого (10 марта)). – С. 3.; **16.** Нестеровский П. Материалы по этнографии бессарабских русинов // Киевская Старина. – 1905. – т. ХСІ. – С. 73-125.; **17.** Нестеровський П. А. Бессарабские русины: историко-этнографический очерк. – Варшава: типография Сатурнь, 1905. – 172 с.; **18.** Памятная книжка Бессарабской области на 1862 г. – Кишиневї, 1862. – 272 с.; **19.** Новинки. Смерть на веселью // Буковински вїдомости. – 1895. – № 41-42 (29 октября (10 ноября)). – С. 5.; **20.** Федькович Ю. Надї Днїстромї // Киевская старина. – 1890. – Т. XXX. – С. 105-116.; **21.** Шухевич В. Гуцульщина // Материали до українсько-руської етнології. – Львів: НТШ, 1902. – Т. 5. – 255 с.; **22.** Яблоновський В. Весілля вї с. Отакахї // Киевская старина. – 1905. – Т. LXXXIX. – С. 205-227.; **23.** Ящуржинський Х. Свадьба малорусская, какї религиозно-блговая драма // Киевская старина. – 1896. – Т. LV. – С. 234-273.; **24.** Die Bukowina / Буковина загальне краєзнавство. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – 487 с.; **25.** Manastyrski A. Die Ruthenen // Die Österreichish-Ungarischee Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1898. – S.228–270.; **26.** Polek J. Die Deutschen // Die Österreichish-Ungarischee Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1898. – S. 295–306.; **27.** Polek J. Die Ungarn und Slowaken // Die Österreichish-Ungarischee Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1898. – S. 314–320.; **28.** Sbiera J., Marian S. Die Rumanän // Die Österreichish-Ungarischee Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1898. –S. 191 – 227.; **29.** Simiginowicz-Staufe L.A. Die Völkergruppen der Bukowina. – Czernowitz, 1884. – 203 s.

Inna POBEREJNYK

**LA TRADITION DE L'UTILISATION DE L'ALCOOL AUX RITES
NUPTIAUX DE LA POPULATION DE LA BOUKOVINE ET DE LA
KHOTYNCHTCHYNA**

(la fin du XIX siècle et le commencement du XX siècle)

La Boukovine et la Khotynchtchyna sont les pays polyethniques assez originaux, sur le territoire desquelles vivaient les Ukrainiens et les représentants d'autres nationalités. Les rites familiaux (baptismal, nuptial, funéraire) jouaient un rôle important dans la vie des Ukrainiens et des représentants d'autres nationalités de la Boukovine et de la Khotynchtchyna.

Le rite nuptial occupait une place particulière, les éléments indispensables duquel étaient des boissons alcooliques, dans une gamme étendue: la vodka, le vin, la bière, la liqueur de cerises etc. qui avaient une valeur rituelle importante et une signification magique. Ce rite nuptial était lié avec la cérémonie de noces réussie et la formation de la nouvelle alliance familiale.

РЕЦЕНЗІЇ

Георгій КОЖОЛЯНКО

УКРАЇНСЬКОМУ РОДОВОДУ ТИСЯЧІ РОКІВ: НАУКОВИЙ АНАЛІЗ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

У 2006 році історико-археологічна та етнологічна література поповнилась книгою відомого українського археолога, професора Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського Івана Зайця, дослідника енеолітичної трипільської культури в Україні. (*Зайць І. Витоки духовної культури українців. – К.: Аратта, 2006. – 328 стор.*).

Як зазначає сам автор книги, понад 40 років він присвятив вивченню однієї з найважливіших проблем – витокам духовної культури українського народу, в основі якої відбувався процес становлення трудової діяльності людини. З цією метою на терені Східного Поділля у другій половині ХХ ст. було обстежено значну кількість археологічних пам'яток датуванням від 40 тисяч років до I тис. нашої ери. При цьому особливу увагу було приділено вивченню поселень трипільської культури, яких лише на Поділлі виявлено більше 400. Об'єктами дослідження автора стали трипільські поселення Клішів, Ворошилівка, Шкурівка, Цвіжин, Біликівці, Кароліна, Тростянець, Ладижин, Степанівка, Вінниця та ряд інших, часовий простір функціонування яких охоплює середину V – кінець III тис. до н.е.

Глибокий аналіз конкретних історичних процесів, які відображені у численній літературі, та власні дослідження дали можливість І.Зайцю стверджувати, що одним з найважливіших першоджерел духовної культури українського народу є епоха Трипілья, традиції якої послідовно передавалися носіям наступних історичних епох, включно з періодом Київської Русі і далі до нашого часу.

Автор книги переконаний, що господарські, культурні і соціальні процеси, які проходили з кінця V до кінця III тис. до н.е., та існування у цей час великих протоміст площею 200-400 км² дають підстави говорити, що на терені Західної, Центральної і Південної України існувала справжня цивілізація.

У передмові книги Іван Зайць знайомить читача з початком археологічних досліджень в Україні ще у часи існування Київської Русі (про розкопки городищ і курганів біля Києва та могили Феодосія – засновника Печерського монастиря) і початок проведення систематичних археологічних досліджень у другій половині ХІХ ст. Також подано розроблену ним періодизацію археологічних пам'яток України: кам'яний вік (палеоліт, мезоліт, неоліт); мідно-бронзовий вік (енеоліт, бронзовий вік); ранній залізний вік – скіфо-сарматська епоха і античність (передскіфський період ІХ – VII ст. до н.е.), скіфський період (VII – III ст. до н.е.), сарматський період – III ст. до н.е. – III ст. н.е., антична епоха Причорномор'я; ранньослов'янський час та епоха Великого переселення народів (культури рубежу ер та I тис. н.е.); києво-руський період (ІХ-ХІV ст.); козацька доба (ХV-ХVІІІ ст.).

В цілому така періодизація могла би бути прийнятною, якщо б не враховувати того, що дослідження науковців кінця ХХ – початку ХХІ ст. визначають час існування скіфської цивілізації в Україні від середини ІІ тис. до кінця І тис. до н.е. (В.Даниленко, Я.Пастернак, Ю.Шилов) та значно розширено існування праслов'янського періоду в історії України до середини ІІ тис. до н. е. (Б.О.Рибаков, В.Баран, Д.Козак).

Також не враховано у поданій схемі історичних процесів, що відбувались на теренах України з найдавніших часів і до Київської Русі, існування однієї з перших світових цивілізацій – індоєвропейської Аратти.

Розглядаючи конкретні історичні події, що відбувались на теренах України, автор розпочинає їх аналіз з епохи кам'яного віку, вказуючи у розділі “Україна в епоху палеоліту”, що на терені України нараховується близько тисячі палеолітичних пам'яток, серед яких майже 200 належать до раннього палеоліту (1 млн. – 35 тис. років тому). Наведено приклад досліджень мустьєрського поселення давньої людини з поселення Молодово археологом О.Чернишом щодо наявності у людей цього часу абстрактного мислення.

На мою думку, варто було б автору книги звернути увагу й на те, що на цьому поселенні виявлено сліди найдавнішого штучного житла на землі із застосуванням дерева, хоча на сторінці 21 згадується, що на поселенні виявлено залишки жител, але яких саме, не уточнюється.

Досить фрагментарно подано у книзі дані про характерні риси матеріальної культури пізнього палеоліту за дослідженнями І.Шовкопляса, І.Підоплічка, П.Єфименка, О.Черниша, С.Бібікова (поселення Мізин, Кирилівка, Добраніч, Молодово та ін.) і розвиток найдавнішого мистецтва (стилізовані скульптурки з бивня мамонта, лінійний розпис на кістках, використання бурштину для прикрас, орнаментальні браслети, музичні інструменти тощо). Коротко зупинився автор на мезолітичній епосі, розвитку господарства та основних занять праці періоду ІХ-Х тис. до н.е.: мисливства, рибальства. На прикладі знайдених на мезолітичних поселеннях знаряддя праці та зображеннях на малюнках плит Кам'яної Могили робляться висновки, що мезолітична епоха – це час значних зрушень в економіці давнього населення, час дальшого розвитку кам'яної індустрії, зародження відтворюючого господарства, виникнення великих родових могильників, і що в цей історичний період складається племінна організація суспільства.

Щодо неолітичної епохи, то автор книги зазначає, що новий кам'яний вік ознаменувався значними зрушеннями у розвитку духовної та матеріальної культури стародавнього населення України. Людина переходить від присвоювальної системи ведення господарства до відтворювальної. Основними галузями виробництва стають землеробство та скотарство. Автор погоджується з відомою теорією В.Даниленка, С.Круца, Ю.Шилова про можливе заселення південних районів України у VII-VI тис. до н.е. індоєвропейцями-землеробами з Анатолії. Відповідно, наводить підтверджуючі цю теорію матеріали з розшифрувань написів Кам'яної Могили за А.Кифішиним та Б.Михайловим (Кифішин А.Г. *Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки*

протошумерийського архива XII – III тисячелеття до н.е. – К.: Аратта, 2001. – Т. 1; Михайлов Б. Петроглифы Каменной Могилы (семантика, хронология, интерпретация). – Запорожье, 1999).

Автор книги дає коротку характеристику археологічних культур цього періоду: Буго-Дністровської (за В.Даниленком, М.Товкайлом), Сурсько-Дніпровської, Дніпро-Донецької.

Значна увага приділена у книзі Кам'яній Могилі як визначній пам'ятці писемності, образотворчого мистецтва світового рівня. Автор навіть порівнює цю пам'ятку з відомими світовій науці “сімома чудесами світу” (єгипетські піраміди, “вісячі сади” Семираміди у Вавилоні, храм Артеміди в Ефесі, статуя Зевса у храмі в Олімпії, Мавзолей у Галікарнасі, Колос на о.Родос та маяк на о. Фарос в Олександрії). Перші сліди перебування людини на Кам'яній Могилі належать до пізнього палеоліту. Дослідження Кам'яної Могили було започатковане ще у 1890 році відомим археологом М.І.Веселовським, а у XX ст. продовжене В.Даниленком, О.Бадером, М.Рудинським, В.Гладиліним, Ю.Шіловим, А.Кифішиним, Б.Михайловим. Археологічні обстеження Кам'яної Могили виявили 65 гротів і печер, на стінах і стелях яких нанесено декілька тисяч рідкісних наскельних зображень. Тут наявні малюнки різних історичних епох – палеоліту, мезоліту, неоліту, мідно-бронзового віку і навіть середньовіччя.

І.Заяць наводить приклади малюнків з окремих печер. Для прикладу аналізується петрогліфи з печери “Містерії” (грот 51). На стелі печери стародавні мисливці на мамонтів, носорогів і коней відтворили незвичайну картину, на якій зображено двох мамонтів, коня, носорога, поруч – жінок, які танцюють у колі. Тобто це, на думку автора книги, ритуально-обрядова схема поклоніння тваринам, які були тотемами у тодішньому людському суспільстві.

Інший приклад подано з печери “Коза” (грот 60). Тут на стелі зафіксовано фігури лося, бика, качок. Окремою малюнковою групою у цьому гроті є зображення полювання мисливця на кіз. Тут зображено мисливця та козу, яка знаходиться у загорожі, що, можливо, свідчить про практику загінного полювання або процесу приручення тварин.

Підбиваючи підсумки аналізу матеріалів Кам'яної Могили, автор наголошує, що зразки образотворчого мистецтва пізнього палеоліту, які виявлені у гротах Кам'яної Могили, за своїм складом образів та символічним значенням не відрізняються від подібного мистецтва Західної Європи і Південного Уралу.

У період неоліту відбулись важливі зміни у житті людини, які названі вченими “неолітичною революцією” (винайдення ткацтва, кераміки, корисних для людини властивостей колеса тощо). Зміна епох відбилась і в образотворчому мистецтві Кам'яної Могили. Важливим наслідком дослідження Кам'яної Могили стало відкриття печери №57 “Артеміда”, де виявлено зображення лося, лебедів, бика з місяцеподібними рогами і хоботом та чаклуна у сусідстві з биками, що також може служити прикладом піктографічного письма.

На стінах печер Кам'яної Могили знайшли своє відображення різні міфологічні сюжети, як, наприклад, зображення на карнизах однієї з печер Богині-Матері з великими відвислими грудьми, яка одіта у маску оленя з рогами. Це, можливо, була богиня полювання. Певний інтерес викликає тричленна композиція, в якій образ оленя пов'язаний з вищим світом – Сонцем.

І.Заяць робить висновок, що в цілому неолітичне мистецтво Кам'яної Могили за своїми стилістичними рисами є продовженням мистецтва епохи пізнього палеоліту та мезоліту, але у неоліті відбувається яскравий вибух символізму та умовності.

Далі у книзі аналізуються культурні надбання епохи мідного віку давньоземлеробських культур (трипільської, Азово-Дніпровської, ямної, середньостогівської, Кемі-Обинської, майкопської). Зазначається, що найперше ця сторінка історії України відтворена у пам'ятках Кам'яної Могили (грот “Бика”, “Дракона”, “Риби”) петрогліфами-письменами.

Унікальною подією, як зазначає І.Заяць, стало виявлення у багатьох гротах і печерах “письмен”, які дослідники датують VI-I тис. до н.е., що засвідчує безперервність їх існування і розвиток серед давнього населення Південної України. Йдучи за точкою зору Б.Михайлова, автор книги вважає, що ці письмена мають схожість з писемними знаками Наддунав'я (Болгарія, Румунія), о. Крит, Фінікія та Шумеру. Наводяться слова дослідника письма Кам'яної Могили А.Кифішина: “Кам'яна Могила – грандіозний древній архів, який дасть можливість по-новому побачити історію цивілізації Шумеру. Крім того, вона – залишки іншої, невідомої нам великої культури, зв'язаної як з культурою Передньої Азії, зокрема з Шумером, так і зі світом причорноморсько-приазовських степів (*Кифішин А.Г. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII – III тысячелетия до н.э. – К.: Аратта, 2001. – Т. 1, с. 27*).

Кам'яна Могила була не відособленою, а частиною заселеного регіону, оскільки тут виявлено ряд поселень, які хронологічно пов'язані з часом Кам'яної Могили. Неподальк неї на правому березі річки Молочної виявлено і досліджено В.Даниленком комплекс поселень біля Червоної Гори, які подібно датуванню Кам'яної Могили датуються часом XII-I тис. до н.е.

І.Заяць з посиланнями на книгу В.Даниленка “Кам'яна Могила” (К., 1999) робить висновок: “Не підлягає сумніву, що першопричиною виникнення і розвитку багатьох різночасових поселень біля Червоної Гори, на річці Молочній, було святилище первісної доби – Кам'яна Могила з її печерами і гротами, де відбувалися культові дії з кінця палеоліту, упродовж всього мезоліту і неоліту, а також частково енеоліту і бронзового віку й, безперечно, хоча і спорадично – в часи середньовічних слов'янських культур, які існували в цьому регіоні”. При цьому, як зазначає автор книги “Витоки культури українського народу”, найголовніше історичне значення Кам'яної Могили полягає в тих зображеннях, які зафіксовані в її гротах. Вони є винятково важливим джерелом для розуміння витоків багатьох аспектів

духовної культури населення, яке жило й працювало в різні історичні епохи у причорноморсько-приазовських степах.

Значної уваги надано в книзі мідному віку в Україні та трипільській культурі, яка була характерна для цього періоду історії на більшій частині України. Серед здобутків, які отримало людство у цей час, було опанування першими металами – міддю та золотом. Із самородної міді шляхом кування виготовляли знаряддя, а з самородного золота – прикраси. Удосконалюється керамічне виробництво, поширюється прядіння і ткацтво. Особливого значення набуває житлове будівництво. У цей час виникають великі поселення, які відігравали значну роль як об'єднуючі центри.

У книзі вказано, що у науковій літературі трипільська культура відома як “культурна спільність Трипілля-Кукутені”. Вказано і на те, що розкопки біля Києва у кінці XIX ст. вів український археолог, чех за походженням Вікентій (Честослав) Хвойка (він же дослідив перше поселення черняхівської культури на Київщині), а біля села Кукутені (Ясси, Румунія) – румунський археолог Г.Буцуряну. Відповідно, пам'ятки, які зафіксовані і досліджені у районі Дніпра, Південного Бугу і Дністра аж до Пруту, належать до культури Трипілля, а пам'ятки, що поширені під Східними Карпатами, – до культури Кукутені. Вказано, що зародилась трипільська культура близько 5400 р. до н.е. і тривала до 2250 р. до н.е.

Автор підкреслює, що ця культура не виникла на порожньому місці, а утворилась на основі давніших автохтонних Буго-Дністровської і культури лінійно-стрічкової кераміки та енеолітичних культур Південно-Східної Європи. Зазначається, що в Україні виявлено понад дві тисячі поселень трипільської культури. Населення на всій території поширення культури становило щонайменше один мільйон чоловік. У басейні Південного Бугу та межиріччі Дністра і Пруту виявлено величезні поселення площею до 450 га, які нараховували понад 2000 жител, розташованих концентричними колами (поселення Майданецьке, Тальянки, Веселий Кут, Доброводи та ін.). У цих містах існувала квартальна забудова, частина будинків була двоповерхова. Як зазначає автор книги, на той час – це найбільші у Європі, а можливо, й у світі перші справжні протоміста, в кожному з яких проживало до 25 тис. чоловік.

Характеризуючи духовну культуру населення епохи Трипілля, І.Заяць вказує, що для висвітлення глибинних процесів світосприйняття трипільців важливо розібратись у їх релігійно-космогонічних уявленнях. Відповідно до поширеної в історико-етнологічній літературі (праці В.Даниленка *“Космогонія первісного суспільства”*, 1999 та Б.Рибакова *“Космогонія і міфологія землеробів енеоліту”*, 1965) світогляд трипільців формувався на основі давньоземлеробських, давньоскотарських і мисливсько-рибальських релігійно-космогонічних поглядів та уявлень.

Дослідник простежує зв'язок попередніх археологічних культур з трипільською через наявність певних орнаментальних мотивів на знаряддях праці, кераміці, предметах культового призначення та впливи, що залишили трипільці населенню наступних епох.

Для розуміння світобачення трипільців він врахував цілий ряд складових: природні умови розташування поселень, характер забудови житлових, господарських та культових споруд і поселень, керамічне виробництво, орнаментацию посуду та її мотиви, антропоморфну, зооморфну пластику, культові предмети (біноклеподібні вироби, моделі, конусики), людину і Всесвіт (сонце, земля, місяць, зоряне небо, пори року), поховальну обрядовість. Аналіз такого матеріалу, на думку автора книги, дає можливість визначити етнічну належність населення різних історичних періодів, у тому числі й часу Трипілля. При цьому використано приклади орнаментальних стилів, які мали поширення у культурі лінійно-стрічкової кераміки і Трипіллі (звіриний та килимовий або меандровий стиль орнаментування культових статуеток, знарядь праці, посуду тощо). Людина була переконана і вірила, що завдяки теплу, дощу, добре обробленій землі, наявності певних видів тварин та іншим дарам природи можна забезпечити нормальні умови свого існування. Відповідно, всі найголовніші сили природи (сонце, вода, земля) стояли у центрі світосприймання ранніх землеробів. Тому й сформувалась ідея поклоніння тим силам, що забезпечують життя людині, а разом з нею виробився культ родючості зі складними ритуалами та символікою.

У книзі на прикладі окремих образів (Жінки-Рожениці, бика, святості житла, антропоморфної та зооморфної пластики, дитячих іграшок), що були поширені у культовій культурі трипільців, системі орнаментации керамічних виробів показано зв'язок духовного світу людини з життєвими процесами.

Відповідно до викладеного матеріалу і теоретичних узагальнень зроблено висновок, що в епоху мідного віку (середина V – III тис. до н.е.), коли розвивалися трипільська, середньостогівська та інші культури, населення тогочасної України досягло значного розвитку економіки, культури та соціальних відносин. В соціальній сфері започатковується виникнення сучасних лінгвістичних сімей. А найголовнішим було формування першої на території України трипільської цивілізації. З останнім твердженням автора книги можна дискутувати, оскільки, як було зазначено мною вище, на терені України кілька тисяч років до Трипілля існувала цивілізація Аратти.

Окремі розділи книги присвячені аналізу бронзового та ранньозалізного віків України (кіммерійський час, чорноліська культура, скіфський період, сарматський період, культура античних держав Північного Причорномор'я), давнім слов'янам (аналізується духовна культура, поклоніння силам природи, поховальний обряд), Київській Русі.

У книзі розглядається дуже важливе питання щодо витоків української мови. Автор акцентує увагу на тому, що сучасна українська мова розвинулась з одного джерела – праслов'янської мови, а та, в свою чергу, сформувалась на ґрунті праїндоевропейської, яка дала початок кільком групам мов, що утворюють індоєвропейську мовну сім'ю.

Щодо виникнення і формування давньоукраїнської писемної літературної мови, автор книги дотримується точок зору вчених О.Шахматова та В.Німчука, за якою давньоукраїнська (за О.Шахматовим – давньоруська)

писемно-літературна мова розпочала формуватися в добу, коли відмінності між східнослов'янськими діалектами в звуковій системі ще не були розчумними (кінець X – початок XI ст.), в основу давньоруської мови покладено полянський (старокиївський говір). У зв'язку із зосередженням у Києві носіїв різних діалектів тут сформувалася своєрідна спільна мова – койне, в якій відбилися особливості й інших говорів. І.Заяць вказує, що єдність давньоукраїнської мови – це не кодекс, який не дозволяє варіативності. Особливості фонетики, морфології, синтаксису, словника, фразеології живого мовлення знайшли своє відображення у писемній мові на різних територіях Київської Русі. В міру нагромадження нових специфічних рис діалектів різних регіонів Київської Русі відбувався процес вироблення місцевих варіантів давньоукраїнської писемно-літературної мови. Найяскравішими варіантами були, зокрема, південний, тобто русько-український – київський, та північний – русько-слов'янський, тобто новгородський.

Формування давньоруських орфографічних, граматичних і лексичних норм літературно-мовної системи в Київській Русі простежуються у пам'ятках X–XIII ст. “Остромирове євангеліє” (1057 р.), “Ізборники” (1073, 1076 рр.), в яких зафіксовано автографи в першоствореному вигляді, а також напис на Тмутараканському камені (1068 р.). Давньоукраїнська мова та її орфографія представлена також у графіті Софії Київської. В XI ст. написано “Руську Правду” – зведення законів Київської Русі, яке було доповнене на початку XIII ст. Вважається, що ця пам'ятка написана чистою народною мовою. Щодо церковної сфери (богослужіння), то у XI–XIII ст. панівною була старослов'янська мова, творцями письма якої (863 р.) вважають Кирила та Мефодія.

Характеризуючи писемність та освіту, І.Заяць зазначає, що проблема походження слов'янської писемності остаточно не досліджена, і подає точку зору С.Висоцького щодо двох слов'янських азбук – кирилиці та глаголиці. Погоджуючись з точкою зору С.Висоцького, автор книги не висловлює своєї думки щодо докириличного письма в Україні, хоча з цього приводу є багато досліджень, які вказують на наявність розвиненої писемності в давніх українців задовго до IX ст. (М.Брайчевський, В.Шаян, Г.Лозко, Б.Яценко), в той самий час самі ж Кирило і Мефодій зазначали, що, відвідавши терени Русі, вони бачили в Корсуні письмена, написані по-руськи.

Обминув автор книги і питання про характер письма найдавнішого писемного джерела українців “Велесової книги”, згадка про яку є лише у списку літератури за № 80. Ігнорування такого писемного джерела значно збіднює книгу, не дає можливості повною мірою показати релігійну ситуацію, духовний світ давніх українців, витоки духовної культури.

Досить фрагментарно, у тезовій формі подано у книзі матеріал про право і законодавство, розвиток філософської думки, наукові знання, музику, архітектуру, іконопис, житло та одяг. Такий розмір і форма викладу матеріалу обмежує пізнання і розуміння багатства української матеріальної та духовної культури. Краще було б ці питання взагалі не чіпати у монографії, оскільки

за титульними даними книга претендує на пошуки витоків духовної культури українського народу через численні пам'ятки археології і стародавньої історії України (від палеоліту до Київської Русі) як першоджерела духовної культури народу.

Проте, незважаючи на останнє зауваження, відзначаю велику цінність даної книги для розуміння витоків української культури через призму археологічних знахідок та їх дослідження. Також повністю погоджуюсь і всіляко схвалюю важливі висновки автора, зроблені ним у кінці книги: “А наостанок висловлю своє бачення нашого українського минулого, а конкретніше – походження української нації. Уважне вивчення і аналіз відомих подій в галузі матеріальної та духовної культури, які відбулися на теренах України, глибоко обґрунтовані багатьма вченими різних поколінь, привели до наступних переконань. Незважаючи на складні і різноманітні етнічні та міграційні процеси, які відбувалися на території України упродовж багатьох віків, у нас немає ніякого сумніву, що основи українського родоvodu були закладені в другій половині – наприкінці V тисячоліття до н.е., що дає підстави засвідчити автохтонність певної частини населення того часу, і передусім носіїв Трипільської культури.

Традиції, започатковані трипільцями абсолютно у всіх напрямках господарського і культурного життя, передалися населенню епохи бронзового віку, впершу чергу носіям культур шнурової кераміки (Середньо-Дніпровської, тшинецької та ін.), а в майбутньому населенню ранньослов'янських – зарубинецької, черняхівської та київської культур. І як наслідок, все це та інше стало надбанням народу Київської Русі, а відтак і українського народу, який є прямим спадкоємцем його духовної і матеріальної культури”.

Антоній МОЙСЕЙ

РИТУАЛЬНА ЇЖА: ЗВ'ЯЗОК МІЖ ПРОФАННИМ І САКРАЛЬНИМ

Дунка П., Суйоган Д., Маріш Ш. Їжа між ритуалом і символом. – Бая Марє: Етнолоджіка: Видавництво Північного Університету, 2007. – 232 с.: іл.;

Dunca P., Suiogan D., Mariş Ş. Mâncarea între ritual și simbol. – Baia Mare: Ethnologica: Editura Universităţii de Nord, 2007. – 232 p.: il.

Автори представленої роботи є провідними етнологами та істориками Мараморощини:

Петру Дунка – доктор філософії, проф., декан філологічного факультету Північного університету м. Бая Марє, автор та співавтор понад 4 наукових монографій та 40-ка наукових статей.

Деля Суйоган – доктор філософії, доцент Північного університету м. Бая Марє, автор та співавтор понад 8 наукових праць. Тематика її досліджень охоплює також традиційну культуру українців Мараморощини, румуно-українські взаємозв'язки у регіоні.

Штефан Маріш – директор Марамороського повітового центру зі збереження та пропагування традиційної культури, головний редактор

журналу «Ethnologica», докторант Північного університету м. Бая Маре, співавтор понад 16 наукових видань.

Вступне слово до книги написано відомою на Мараморощині дослідницею Кармен Деребуш доктором філософії, доцентом Північного університету м. Бая Маре, автором понад 4 наукових монографій.

Людина як творець культури у ритуальному використанні продуктів харчування переслідує ціль трансформації природного середовища. І ще явище, на думку авторів монографії, вписується у парадигму культурацивілізація, в якій друге визначення стосується осмислювання й активного продукування елементів культури у процесі еволюційного розвитку.

Як один з основних елементів культури харчові продукти означають не прості декоративні елементи у рамках ритуалів, а сакральні прояви, відіграючи медіативну роль між сакральним і профаним, будучи, таким чином, посередником між масами і божеством через священиків.

Виходячи з цієї ідеї, побудована і структура рецензованої нами праці. Перший розділ під назвою «Техніка підступу до сакрального: ритуальна гастрономія» побудований на думці, що історія харчування ідентифікується в основних своїх етапах і складових з історією людства. У розділі зроблено спробу довести факт взаємозмін людської поведінки залежно від поступового розвитку харчових моделей від збиральництва до рибальства, мисливства і сільського господарства, від використання продуктів у сирому вигляді до приготовлених на вогні страв. Проаналізовано широкий спектр ритуальної гастрономії у різних народів з визначенням їхніх функцій.

Наприклад, у давньоєгипетській цивілізації ретельне нормування забезпечувало рівномірність як у повсякденних обрядодійствах, у річних, в офіційних процесіях, започаткованих фараонами на честь Нилу, так і в діонісових святкуваннях в античній Греції, або в індійських ритуалах. У всіх цих цивілізаціях сакральне перевтілювалося у гедонистських маніфестаціях, завдячуючи перенасиченості вина і рафінованих страв, особливо м'яса і фруктів.

Хліб у сакральних варіантах – калачі, пасха, мученики, різдвяні стільники є найбільш важливим харчовим продуктом ритуальних дійств, який має свої коріння у середземноморській цивілізації. Часто хліб символізує життя.

Другий розділ монографії «Герменевтичний погляд на процес споживання їжі» призваний довести, що харчування входить до низки ритуальних та церемоніальних актів, які несуть у собі потенціал соціальної трансформації, з добре окресленим символічним навантаженням. Споживання їжі як ритуальна дія інтерпретується як «фільтр», посередництвом якого розвивається певний спосіб світосприйняття. Ритуал спільного застілля передбачає в обов'язковому порядку обмеження ритуального простору і часу через певні ритуальні формули та пости: ми присутні на формалізації, зорієнтованій на елементи сакрального. Театралізована складова у цьому контексті є визначною тому, що учасники ритуалу стають соціальними акторами, котрі не лише присутні при відкритті таємниці, але і виконують її знаки.

Для традиційної людини їжа не лише акт задоволення своїх первісних потреб, але, складаючи певний елемент конкретних релігійних уявлень як частина символічного всесвіту є також формою світосприйняття через контакт людського з надлюдським і одним з аспектів природної невербальної мови.

Їжа стає ритуалом шляхом частого повторення, а застілля є складовою як ритуалів переходу: народження, весілля, похорони, так і важливих річних свят: Різдва, Пасхи та ін. Космологізація людини передбачає стан повної гармонії, без конфліктів, а їжа сприяє відновленню порушеного балансу навіть символічним залученням прадідів до традиційних застіль. Отже, історичний час, впевнені автори, трансформується непомітно на час міфічний, а християнські практики переплітаються з язичницькими елементами, як-от жертвування тварин з метою налагодження зв'язку між живими і мертвими.

Фіксоване місце для кожного учасника, якість продуктів на спільних застіллях у відповідності до складності виконаної роботи – всі ці елементи осмислені і посядуть конкретне місце у послідовності ритуальних дій. Деталі ритуалів ідентифікують належність учасників до тієї чи іншої соціальної верстви.

Підрозділ «Моделі харчової поведінки в греко-римському та германському просторі» ґрунтується на ідеї, згідно з якою у харчуванні викарбована складна і жорстка історія відносин між панівними та підпорядкованими класами, демографічна та ментальна еволюція, починаючи з виживання (як біологічна потреба людини) і закінчуючи задоволенням (як результат надлишку). З метою аргументації цієї ідеї авторами пропонуються для дискусії дві моделі харчової поведінки, які характеризують два світи, два культурні простори, порізно визначені печаттю цивілізації. Один світ, в якому людей визначали, згідно з гомерівськими поемами, як «споживачів хліба», маючи на увазі, що цей факт уособлює в собі узагальнений символ цивілізації й інший світ, в якому харчова дикість як антитеза буде означати варварський простір.

На думку авторів монографії, історично відчувається повна перевага середземноморського світу в обробці землі та у виноградарстві. Привнесенні римськими легіонами до германських племен, до цього переважало мисливство, споживання молока і пива. Уніфікація європейського простору відбувається з появою хліба і вина у меню північних народів і м'яса на півдні континенту.

На пізньому етапі середньовіччя ритуальна поведінка сільської громади замінюється при королівських дворах та дворах аристократії кодексом поведінки, формалізованому у соціальних, сусідських, васальних відносинах, а також у застільних звичаях. Гастрономія отримує новий поштовх з появою нових спецій, європейських, а пізніше й екзотичних. Привілейовані класи застосовують у харчуванні добірну кулінарію, тому їжа стає індикатором етнічної та соціальної приналежності. Таким чином, «земляне», символізоване коріннями картоплі та свинєю, призначене для нижчих класів, у той час коли привілейовані верстви населення надавали перевагу фруктам, птиці, тобто

продуктам вищого світу. Столи стають святковими, гарно оздобленими страви рафінованими, столи, застілля часто супроводжується музикою і танцями.

Європейська експансія на інші континенти приносить невідомі інгредієнти на нові продукти: кукурудза, картопля, гострий перець, індичка. З'являється інтерконтинентальний досвід. Середземноморське вино і північне пиво у новий час доповнюються ромом, горілкою і віскі, а чай отримує у конкуренти каву і какао. В цьому розмаїті людина визначається через призму культурної творчості, через інтерпретацію світових символів і в галузі кулінарного мистецтва.

У четвертому розділі «Істи» - між ритуальним і не ритуальним у мармароському селі» проведено аналіз ставлення традиційної людини з Мараморощини до обрядодійств, в процесі яких використовуються харчові продукти. Основні висновки, які автори монографії виносять з цього дослідження: стіл мармароського селянина представляє собою результат нелегкої наполегливої праці, результат його взаємин з навколишнім середовищем і, не в останню чергу, бажання жити в гармонії з Всесвітом.

Грунтуючись на результатах проведених експедиційних досліджень, автори детально вивчили символіку продуктів харчування, їхнього використання для знешкодження впливу злих сил на людину (як, наприклад, використання любистку для знешкодження «ієле», такого універсального апотропеїчного засобу як, часник, фасоль – для захисту від блискавки, васильок – для позбавлення від впливу злих чар); вірування, пов'язані з продуктами харчування (приміром, вірили, що розсипати перець на столі – буде сварка чи бійка); їх використання у ритуальних дійствах (скажімо, для забезпечення врожайності полів кляли яйця у борозну); в релігійних культах.

Окремо міститься інформація про приготування святкового столу (святкових страв) – як, наприклад, «поминальний стіл». Не забули автори описати, на які свята влаштовуються такі столи.

Книга оснащена солідними додатками. Це список респондентів, довідник термінів, пов'язаних з народною кулінарією, серія фотографій, «Книга традиційних страв» зі справжніми рецептами їх виготовлення. Так, довідник містить коротеньку інформацію про значну кількість термінів (у тому числі діалектизмів) стосовно народної кулінарії, характерних для сільського населення Марамороського регіону. Колекція фотографій ілюструє найхарактерніші моменти процесу приготування їжі для проведення ритуальних застіль на Мараморощині, а також види ритуальних та буденних страв: виготовлення кулеші, пасха, обрядові калачі («Ботіза»), весільні калачі, «Стіл Мошів», писанки, галушки. Декілька фотографій присвячені вівчарні, а саме виготовленню буцу та обробці інших молочних продуктів.

У «Книзі традиційних страв» вміщено конкретні методичні поради з виготовлення народних страв. Подані також народні назви страв (діалект). В кінці зазначено дані про респондента: ім'я та прізвище, місцевість збору.

Книга розрахована на етнологів, істориків, мовознавців, працівників музеїв та широке коло читачів, котрі цікавляться історичним минулим.

**НАРОДНИЙ КАЛЕНДАР РУМУНІВ І МОЛДАВАН БУКОВИНИ –
ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ВІЩУВАННЯ ТА МАГІЇ**

Мойсей А.А. Магія і мантіка у народному календарі східнороманського населення Буковини. – Чернівці: ТОВ «Друк Арт», 2008. – 320 с.: іл.

Рецензована праця доцента кафедри етнології, античної та середньовічної історії Антонія Мойсея складає частину результатів досліджень, здійснених автором у процесі підготовки дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Ми знайомі з ним як з автором ще двох монографічних досліджень з даної тематики, а також нарисів з історії рідного краю, методичних розробок для студентів, понад сотні наукових статей. Слід відзначити той факт, що деякі розділи книги (ще до її видання) лягли в основу циклу наукових робіт автора, який науково-технічна рада Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича висунула на здобуття премії Президента України у галузі науки і техніки для молодих учених.

Запропонований А.Мойсеєм матеріал дослідження структурно подається наступним чином: джерельно-історіографічна база народного календаря; магічні обряди у землеробському календарі; календар дівочих ворожінь.

Дане дослідження автора продовжує традицію монографічного вивчення національних меншин України в їхніх зв'язках з титульним етносом, а це – проблема, яка ще недостатньо розроблена в українській історіографії. У цьому контексті хотілося б підкреслити кілька рис, що суттєво відрізняють роботу А.Мойсея від інших монографічних досліджень такого роду. По-перше: тематика дослідження – магічні та мантічні обряди. Так, у центрі уваги автора опинилися магічні обряди землеробського календаря: прикмети, пов'язанні з погодою, повсякденна плювіальна практика, обряди калоян та папаруда, ритуали у виконанні гріндінарів, обряд Дрегайка (пов'язаний з культом рослинності), а також ритуальна практика вгадування (віщування) долі (найбільш детально був досліджений календар дівочих ворожінь). Заслугою автора також є його спроба заглибитися та проаналізувати міфічні уявлення сільського населення Буковини про природу і причину метеорологічних явищ, що пояснюють, за твердженням А.Мойсея, генезис та символіку цілої низки аграрних обрядів. Крім того, у роботі проведено порівняльну характеристику ритуалів та практик румунів і молдаван з відповідними ритуально-обрядовими діями в українців, зробленої на матеріалах, зібраних під час етнографічних експедицій на Буковині. У цьому контексті автор наголошує і на помітний вплив на румунську традиційну культуру звичаєвої обрядовості давніх народів Карпато-Балканського регіону.

По-друге, використання автором широкого комплексу джерельних матеріалів. У роботі використані дані з середньовічних молдавських літописів; подорожні записи іноземних мандрівників, шлях яких пролягав через ці терени у XV – XIX ст.; відомості фондів різноманітних наукових

архів та музеїв як України, так і Румунії та Республіки Молдови (Ясси, Клуж-Напока, Бухарест, Кишинів). У цьому контексті хотілося б підкреслити важливість матеріалів, зібраних під час етнографічних експедицій на території Чернівецької області кишинівськими вченими у 40-х–80-х рр. XX ст., введеними автором вперше в науковий обіг України. Мова йде про польовий матеріал, зібраний провідними кишинівськими фольклористами у понад 28 селах області. Далі джерельні матеріали розподілені автором за тематикою та періодом їх написання: відповіді на анкети, розповсюджені дослідниками або науковими установами наприкінці XIX – до початку XXI ст.; етнографічні антології другої половини XIX – першої половини XX ст.; монографії сіл та роботи, присвячені етнографічним зонам Буковини (XX – початок XXI ст.); фольклорні збірки другої половини XX – початку XXI ст.

Важливе місце в роботі належить польовим етнографічним матеріалам, зібраним під керівництвом автора на території Чернівецької області України та Сучавського повіту Румунії впродовж 1997 – 2007 рр. Як вказує сам автор, за згаданий період був зібраний матеріал з понад 240 румуномовних та україномовних сіл Буковини. Так, А.Мойсеєм розроблена комплексна етнографічна анкета для збору інформації з календарної обрядовості.

По-третє, у дослідженні здійснено детальну типологізацію і вивченню символіку низки мантичних та магічних обрядів, що дало змогу виявити локальні особливості обрядів, дослідити процес їх трансформацій. Отримані автором дані з буковинських сіл дали змогу на високому рівні провести типологізацію матеріалу. Так, були виділені понад сотні видів та підвидів матримоніальних ворожінь, два варіанти проведення та мотиви, що лежать в основі обряду «похорону засухи» тощо. Простежено магічні функції ряду персонажів, за уявленнями населення, могли впливати на хід гідроатмосферних катаклізмів. Крім того, зроблена спроба дослідити зміну символіки досліджених ритуалів внаслідок впливу християнських традицій та цивілізаційних процесів (окремо автор зупиняється на процесі руйнування селянської культури в умовах домінування тоталітарного режиму).

По-четверте, спеціальна увага у монографії була приділена методу етнографічного картографування, який, на жаль, зрідка використовується в сучасній етнологічній літературі стосовно духовної культури. Зокрема, автором було складено 13 етнографічних карт, які суттєво підсилюють висновки роботи. Саме метод картографування дозволив А.Мойсею виділити компактні ареали, які характеризуються цілими наборами етнографічних ознак: 1) передгірську та гірську зони Буковини (Чернівецької області і Сучавського повіту); 2) бессарабська частина Чернівецької області. Автор також відзначив, що значний вплив на їх утворення має факт перебування території Буковини впродовж тривалого часу у складі іноетнічних держав щодо місцевого автохтонного населення.

Варті уваги і додатки роботи. Найбільш цінними виявилися фотознімки реконструкції цілої низки магічних та мантичних обрядів згідно джерельних матеріалів: обряду калоян, папаруда, Дрегайка, дівочих ворожінь тощо.

Вміщені також експедиційні фото людей, котрі були призначені громадою бити у церковні дзвони (Купка Глибоцького району) та залізо (Колінківці Хотинського району) з метою відвернення від населеного пункту гідроатмосферних явищ; фото ритуальних антропоморфних ляльок, використаних в обряді калоян з різних районів Чернівецької області.

На основі вищевказаних аргументів слід відзначити актуальність та новизну дослідження Антонія Мойсея. У першу чергу це обумовлюється недостатнім використанням джерельної бази, історіографічної літератури при дослідженні традиційної культури населення Буковини як складової загальноукраїнської проблематики. Новим словом в українській етнологічній науці є спроба А.Мойсея здійснити картографування, типологізації, дослідження символіки таких обрядів, як калоян, папаруда, ритуалів у виконанні гріндінарів, календар дівочих ворожінь східнороманського населення Буковини. Інформація, узагальнення та висновки, вміщені у монографії, можуть бути використані для написання конкретних теоретичних праць з магії і ритуалістики у народному календарі, узагальнювальних з етнології України й локальної історії краю, а також навчально-методичних посібників, створення музейних експозицій, у краєзнавчій роботі тощо.

Олександр МАСАН

ЧИ СЛІД ШУКАТИ ПОЧАТКИ МОСКОВІЇ В ПІЗНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ?

Славянская энциклопедия. Киевская Русь – Московия: в 2 т. / Авт.-сост. В.В. Богуславский. – М.: Олма-Пресс, 2002. – Т. 1 – 784 с.; Т. 2. – 816 с.

Запитання, винесене в заголовок рецензії, лише на перший погляд звучить риторично. Адже після ознайомлення зі змістом енциклопедії В. Богуславського виникає надто багато запитань стосовно археологічних сюжетів, які в хронологічному і змістовному сенсах не вміщуються в жодні рамки. Справді, в довідковому виданні, покликаному відобразити сучасний рівень знань з історії й археології слов'ян, Київської Русі та Московії, вміщено безліч статей про палеолітичні й мезолітичні стоянки та культури, скіфські та сарматські могильники, різні племена (наприклад, згаданих Геродотом будинів) та міста, які не мають жодного, нерідко навіть територіального відношення до проблематики енциклопедії.

З огляду на це важко вловити принципи, за яким автор подає ті чи інші статті з археології. Непослідовність і безсистемність виявляються вже в тому, що в енциклопедії вміщено статтю про мадленську культуру (т. 1, с. 685), але немає статей про ашельську і мустьєрську. До речі, там, де мала б бути стаття про мустьє, красується стаття „Муха” (з наголосом на першому складі). Це – „прізвисько керівника селянського повстання в 1490-1492 рр. на півночі Молдавії (в Покутті), в Галицькій землі і в Подолії проти молдавських бояр, польської і української шляхти” (т. 1, с. 779). Перед „багатовекторним” Мухою вміщено статтю про Мустафу-алі Кайбуловича – астраханського царевича на

російській службі з роду Тукатімуридів (друга половина XVI ст.), а після Мухи – про Мухаммеда – кримського улана, який напав на Московію в 1558 р.

Щоправда, ашель згадано в статті „Лука Врублевецька”, в якій сказано, що поблизу цього села „були знайдені кременні знаряддя ашельської культури раннього палеоліту і виявлені рештки поселення 3-го тис. до н.е.”, які відносяться до трипільської культури. Далі досить детально описано знахідки з цього поселення (т. 1, с. 674-675).

В енциклопедії є порівняно велика стаття „Костенки”, в якій згадано й солютрейську культуру (т. 1, с. 605), але відсутні відомості про Молодове. Натомість вміщено велику статтю про Молодинську битву, яка відбулася „між росіянами, татарами і ногайцями” 1-2 серпня 1572 р. поблизу с. Молодь за 50 верст від Москви (т. 1, с. 745-746). Зі статті „Добранічевка” можна дізнатися про „верхньопалеолітичне селище (в оригіналі – „посёлок”. – *О.М.*)”, де було виявлено „знаряддя праці, зроблені з кремня (*sic!* – *О.М.*) і димчастого топазу, маються янтарні вироби, серед яких антропоморфна статуетка” (т. 1, с. 365).

В. Богуславський не забув і мезоліт. Так, у статті „Тарденуазька культура” йдеться про археологічну культуру, названу за стоянкою, виявленою поблизу м. Фер-ан-Тарденуа на півночі Франції. Далі буквально сказано: „Поселення (*sic!* – *О.М.*) Т.к. розташовувалися зазвичай по берегах рік та озер, на схилах піщаних горбів, інколи в невеликих гротах. Більша частина їх датується часом бл. 7-5 тис. до н.е. і, на відміну від палеолітичних поселень (*sic!* – *О.М.*), відноситься до геологічної і кліматичної сучасності (голоцену)”. Що стосується клімату, то бореальний період був значно холодніший від сучасного. І все ж, на якій підставі в „Слов’янську енциклопедію” включено відомості про цю культуру? Можливо, через те, що „тарденуазькі поховання вивчені (...) в печерах Мурзак-Коба і Фатьма-Коба в Криму”, хоча трохи вище зазначено, що в Криму відомі „схожі пам’ятки мезолітичного часу” (т. 2, с. 463-464). Справді, переважна більшість мезолітичних культур схожі між собою, але на півострові було виділено низку локальних культур: кримську, кукрецьку та ін. Тому немає підстави писати про „тарденуазькі поховання” в Криму.

З низки неолітичних культур згадано й буго-дністровську, для якої були характерні „житла наземні, з кам’яними вогнищами і ямами для покидьків (в оригіналі – „отбросов”. – *О.М.*). У середньому періоді культури буго-дністровці користувалися не лише плоскодонними посудинами з невеликим дном і ребристими мисками, але й флягами (т. 1, с. 117).

Стаття „Трипільська культура” на диво стисла й написана „телеграфним” стилем. Тому вона й не містить явних огріхів і неточностей, якщо не рахувати пізнотрипільських жіночих статуєток зі схематизованою голівкою і „злитими ногами”, а також якісь „жилля” у поховальному інвентарі пізніх трипільців (т. 2, с. 518). Звісно, в енциклопедії немає і не могло бути згадок про трипільське поселення у Шипинцях.

В іншому випадку В. Богуславському не вистачило б місця для статті „Таркинський могильник” – про могильник давнього населення Дагестану,

розташований поблизу сучасного м. Тарки, біля Махачкали. „Найдавніші поховання Т.м. сягають каякентсько-хорочоевської культури 1-ї пол. 1-го тис. до н.е. Більшість поховань відноситься до I-III ст. н.е. і відображає вплив сарматської культури” (т. 2, с. 464). Слов’янами, як кажуть, і не пахне.

Енциклопедія не містить відомостей і про Шипинську землю, зате в ній розповідається про Шиповські кургани I-IV ст., розташовані на захід від м. Уральськ. Йдеться про курганну групу із сарматськими та двома багатими аланськими похованнями (т. 2, с. 685). Звісно, ці кургани не мали жодного відношення до слов’ян. Таких прикладів можна було б навести сотнями.

З іншого боку, серйозні зауваження викликає зміст статей, які прямо чи опосередковано стосуються слов’ян. Незважаючи на зовні наукоподібний виклад, деякі з них мають наскрізь спекулятивний і суб’єктивний характер. Їх надто багато, тому варто зупинитися лише на окремих.

Милоградська культура – це „праслов’янська культура VII-III ст. до н.е., яку багато дослідників пов’язують з неврами Геродота. М.к. лише своєю південною половиною (на південь від р. Прип’ять) знаходилася на території слов’янської прабатьківщини, а її північно-східна окраїна була результатом колонізаційного просуння в глиб пралитовських, „балтських” культур. Рівень лісових неврів був значно нижчий, ніж лісостепових скототів (...); тоді вже давався взник той контраст, який яскраво описав Нестор, оповідаючи про „мудрих і тямущих полян” (для скіфської епохи – скототів-орачів) і про їхніх північних сусідів, „живущих в лесе, яко же всякий зверь”, в яких слід вбачати неврів”. Наприкінці зазначено, що розташування милоградської культури в „найбільш болотистій частині Східної Європи – в Прип’ятських болотах” відбилося на назвах племен, які там мешкали. Сусіди дали їм збірну назву „дреговичів”, тобто „болотників”, яка походить від білоруського „драгва” – багніста, болотиста місцевість (т. 1, с. 716).

Зміст статті є яскравим прикладом нехтування принципами історизму і науковості та легковажного підходу автора до низки складних проблем. У ній навіть не вказано, звідки походить назва милоградської культури. Замість визначення її характерних рис і типологічних особливостей В. Богуславський вдався до нічим не виправданих гадок і порівнянь, які абсолютно нічого не говорять про саму культуру. Визначення її як праслов’янської ні на чому не ґрунтується, крім авторських фантазій. Ю. Кухаренко, зазначав, що милоградські старожитності становили єдину культурно-історичну спільність з розташованими північніше пам’ятками культури штрихованої кераміки і „належали стародавнім балтійським племенам” [5, с. 13-15]. Він та інші фахівці вказували на типологічну близькість милоградських пам’яток до культури, „відомої за західнобалтійськими курганами” [3, с. 180]. Справді, ранні пам’ятки західних балтів типологічно і хронологічно дуже близькі до пам’яток милоградської культури, ліпна кераміка якої, за виразом М. Артамонова, „цілком несподівано для залізного віку виявляється кулястою або яйцеподібною форми із заокругленим дном і невисокою, злегка відігнутою шийкою, звичайно орнаментована рідко розташованими

ямками” [2, с. 44]. Таким чином, згідно з археологічними матеріалами, носіями цієї культури були давні балти.

Проблема походження етноніма „дреговичі” теж не така проста, як думає В. Богуславський. Зрозуміло, що літописні дреговичі мали до милоградської культури тільки те відношення, що місця їхнього проживання розташовувалися там само, де за тисячу з лишком років до них існувала ця культура. Проте назва дреговичів походить не з білоруської мови, а від балтського **dregŭv-ā*, пор. литов. *dreg-nas* ‘вологий’. На думку відомого лінгвіста Г. Хабургаєва, дреговичі – це назва слов’янізованих нащадків балтомовної *dreg-uv*-и, яка замешкувала Прип’ятьське лівобережжя. Ця назва органічно включається у ряд назв давньобалтських (дослов’янських) племінних об’єднань лісової зони Дніпровського правобережжя: **krievā*, *lietuvā*, **dreguvā* тощо [7, с. 196-197].

Варто ще додати, що в українській археології за милоградською культурою утвердилася назва підгірцівсько-милоградської, адже першу її пам’ятку – відкрите поселення – виявив і дослідив ще 1950 року В. Даниленко поблизу с. Підгірці на південь від Києва [2, с. 177].

Зовсім по-іншому написано статтю про вельбарську культуру. В ній подано детальні відомості про походження назви, хронологію, фази існування, поховальний обряд, форми та орнаментацию посуду тощо. Наприкінці зазначено, що „В.к. має вузлове значення для історії Центральної і Східної Європи, тому що вона пов’язана з готською проблемою. Просуваючись на південний схід, В.к. досягла території Західного Полісся і Волині, де її пам’ятки відносяться в основному до пізньої, цецельської, фази розвитку” (т. 1, с. 165-166). Власне, цими реченнями і завершується стаття. Але хіба це секрет Полішинеля, що носіями вельбарської культури були готи? Слід було згадати й про пам’ятки типу Дитиничів, що „мають найближчі аналогії у прибалтійських комплексах III-IV ст. н.е., поширених у районах нижньої Вісли та на схід від неї” [4, с. 77]. А що означає глибокодумна фраза про „вузлове значення” вельбарської культури для центрально-східноєвропейської історії? Її, цю фразу, просто вирвано з якогось іншого контексту. Зрештою, детально виписана стаття має всі ознаки наукоподібності, проте вона мало що дає пересічному читачеві.

Стаття „Тиверці” містить цікаву новацію, яка полягає у тому, що „грецьке місто Тіра стало центром тиверсько-улицької округи й одержало руське ім’я Білгорода (Дністровського)”. Дивно лише, що воно не стало Тиргородом або Тиверградом. До XII ст. під ударами печенігів і половців тиверці „відійшли на північ, де поступово злилися із сусідніми слов’янськими племенами” (т. 2, с. 490). Цікаво, які ж це „племена” збереглися до XII ст. на північ від тиверців?

До речі, там існувало Тербовльське князівство – „княжіння (? – О.М.) Галицької землі на території Південно-Східної Галичини, Буковини і Поділля, яке складалося з власне м. Тербовль і декількох сіл (в оригіналі – „несколькох сѣл и деревень”. – О.М.) навколо нього, виділене зі складу Київської Русі

бл. 1085 р. в уділ сину тмутараканського князя Ростислава Володимировича Васильку. Після його смерті Т.к. володів син Василька Іван, який помер бездітним”. Незабаром воно втратило статус уділу і „в 1199 р. увійшло до складу Галицько-Волинського князівства” (т. 2, с. 489). Залишаємо це без коментарів, тому що мова може йти про рівень знань середини XIX ст.

Ні в цій статті, ні в інших місцях енциклопедії не згадано про літописний Василів як один з важливих центрів Тербовольського князівства. Вже саме його розташування – на злитті рік Серет, який протікав повз Тербовль, і Дністер, який протікав поблизу Галича, – свідчить про ключове значення Василева. Щоправда, енциклопедія містить згадку про однойменне місто в Київській землі, на р. Стugna, тобто теперішній Васильків (т. 1, с. 133).

Тут варто згадати цікаву гіпотезу С. Пивоварова й І. Чеховського стосовно посмертної долі останнього тербовельського князя Івана Васильковича. Згідно з літописом, 1141 року він „преставився в [городі] Галичі (...) і взяв волость його Володимирко Володаревич” [1, с. 193]. До речі, про останнього нелегко розшукати статтю в енциклопедії В. Богуславського, тому що цей князь значиться у ній як Владимирко Володаревич (т. 1, с. 201-202). С. Пивоваров й І. Чеховський припустили, що в саркофазі, виявленому Б. Тимощуком під північним муром білокам'яного храму у Василеві, лежали останки саме Івана. На думку дослідників, Володимирко, з яким Іван ворогував за життя, „розпорядився перепоховати свого попередника подалі від очей його колишніх соратників” [6, с. 122]. Опосередкованим, але переконливим доказом слушності цієї концепції послужила розшифровка знаків Рюриковичів на верхній плиті саркофага.

По декількох роках після публікації статті С. Пивоварова й І. Чеховського до автора цієї рецензії звернувся нині покійний Павло Максимов (1946-1997). Він оглянув кришку василівського саркофага і знайшов на ній напис глаголицею (під титлом) „Іоан”. Під час розмови вияснилося, що дослідник не знав про статтю С. Пивоварова й І. Чеховського. На жаль, П. Максимов не встиг опублікувати свого останнього відкриття, але його спостереження підтвердило гіпотезу стосовно того, що у василівському саркофазі лежали останки Івана. Отже, слід погодитися з думкою С. Пивоварова й І. Чеховського, що це було поховання Івана-Ігоря Васильковича.

Рамки рецензії не дозволяють висловити всі критичні зауваження стосовно змісту археологічних статей в енциклопедії В. Богуславського. Вони дуже різні, тому що автор „творчо запозичував” їх з багатьох видань. Яскраво виражений русофіл, він, мабуть, забув слова російського класика, що висловлюватися слід „с чувством, с тактом, с расстановкой”. Одначе почуття не спонукали його ні до такту, ні, тим паче, до „расстановки”, навпаки, завели у нетрі верхнього палеоліту і навіть торденуаза. Тому й важко відповісти на запитання, де в енциклопедії починаються і де закінчуються хронологічні, територіальні і змістовні межі історії слов'ян, Київської Русі та Московії. Мабуть, головним для В. Богуславського було видати, як кажуть росіяни, „пухлюю” енциклопедію. А мета, як відомо, виправдовує засоби.

Джерела та література: 1. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI, 591 с.; 2. Артамонов М.И. Вопросы расселения восточных славян и советская археология // Проблемы всеобщей истории: Историкографический сборник. – Л., 1967. – С. 29-69; 3. Археологія Української РСР: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 2. – 504 с.; 4. Археологія Української РСР: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1975. – Т. 3. – 502 с.; 5. Кухаренко Ю.В. Древнее Полесье. (По материалам археологических исследований): Автореф. дис. ... доктора ист. наук. – М., 1965. – 30 с.; 6. Пивоваров С., Чеховський І. Знаки Рюриковичів з Василева // Буковинський журнал. – 1992. – №. 1. – С. 116-122; 7. Хабургаев Г.А. Этнонимия „Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 232 с.

Олександр МАСАН, Юлія МИСЬКО, Андрій ФЕДУК
СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ НОВГОРОД
У СУЧАСНІЙ І ЦІКАВІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Янин В.Л. Очерки истории средневекового Новгорода. – М.: Языки слав. культур, 2008. – 400 с.

6 лютого 2009 р. видатний російський археолог й історик, академік РАН В.Л. Янін відзначає 80-річчя. Він є легендарним ученим завдяки дослідженням у Великому Новгороді, в розкопках якого брав участь з 1947 р. ще як студент, а з 1962 р. очолював Новгородську експедицію. Нова книга нарисів є своєрідним підсумком 60-річної діяльності науковця з вивчення археології та історії Новгорода – унікального центру Північно-Західної Русі.

В.Л. Янін приділив головну увагу політичній історії міста і Новгородської республіки, ґрунтуючи вивчення цієї проблематики на методі комплексного дослідження літописних, археологічних, нумізматичних, сфрагістичних, генеалогічних, історико-географічних та інших джерел. Завдяки такому підходу вчений глибоко й аргументовано висвітлив політичну еволюцію Новгорода, наповнивши її динамічністю і, можна сказати, людськістю, чого так часто не вистачає компендіумам з політичної історії. Крім того, в праці В.Л. Яніна повною мірою відобразилися новітні погляди на історію середньовічної Русі, які суттєво відрізняються від концепцій, що побутували в східноєвропейській історіографії ще якихось два десятиліття тому.

Зокрема, науковець підтримує погляд, що перші слов'янські переселенці з'явилися на нинішньому російському Північному Заході в VI-VII ст. Вони були вихідцями з областей, розташованих у басейнах рік Вісли та Одера, а не Середнього Подніпров'я, як вважалося раніше. Мирно розселившись серед аборигенних фінно-угрів, слов'яни утворили дві племенні групи – кривичів (культура довгих курганів) та словен (культура сопок).

Головною подією ранньої історії північно-західного регіону Русі було тимчасове підкорення його скандинавами. Це призвело до солідарного виступу слов'ян та фінно-угрів проти варягів, після вигнання яких почалися

міжплеменні конфлікти в тріаді словен, кривичів і фінно-угрів. Згідно з літописними відомостями, вихід з цього становища було знайдено в запрошенні князя Рюрика в 859 або 863 р. В.Л. Янін слушно зазначив, що йшлося про Рюрика Ютландського, з діяльністю якого слід пов'язувати виникнення укріпленого поселення на Городищі (за 3 км на південь від Новгороду), де до кінця XV ст. розташовувалася резиденція новгородських князів. Її формування розпочалося саме в середині IX ст., а знахідки з цього часу „наглядно демонструють як елітарність комплексу, так і наявність в ньому переважаючого норманського елементу”. Щоправда, вчений вважає міфом ті повідомлення літописів, в яких ідеться про братів Рюрика, заснування ним Новгороду тощо.

Перші три поселення на місці майбутнього центру виникли на рубежі IX-X ст. На їхній основі незабаром сформувалися головні адміністративні одиниці Новгороду – кінці: Славенський (Славно, Холм), Неревський і Людин. Їхні назви свідчать про те, що ці поселення належали, відповідно, словенам, фінно-угорській „норомі”, або „нереві”, та слов'янським „людям”, можливо, кривичам. (Інші кінці – Плотницький і Загородський – конституювалися не раніше XII-XIII ст.). У середині X ст. відбулося „перетворення цієї рихлої доміської структури в місто”, а незабаром виник суспільний центр цього утворення – Дитинець (кремль), який спочатку й називався „Новим городом” стосовно трьох старих поселень і, можливо, стосовно Городища.

Найбільш драматичною подією у суспільно-політичному житті раннього Новгороду було хрещення його жителів 990 р. Яскравий опис цього містив Якимівський літопис XVI ст., який не зберігся, але уривки з нього використав В.М. Татищев. Згідно з ним, новгородці вчинили запеклий опір загонам київських воєвод Добрині та Путяти. В ході конфлікту вигоріла частина Неревського і Людиного кінців, язичники спалили Преображенську церкву і будинки християн довкола неї. Матеріали розкопок підтвердили правдивість літописної розповіді: у шарі кінця X ст. було виявлено сліди потужної пожежі. Відновлена кам'яна церква Преображення теж стояла на великому згарищі. Під ним знайдено натільні хрестики, які засвідчили існування християнської громади ще до офіційного хрещення міста. Всі ці матеріали мають значну джерелознавчу вагу, адже підтверджують достовірність повідомлень В.М. Татищева, в чому багато істориків досі сумніваються.

Важливою проблемою у вивченні новгородської державності В.Л. Янін вважає питання про час виникнення тих обмежень князівської влади, які фіксувалися у пізніших умовах запрошення князя в Новгород. До нашого часу дійшли тексти угод („рядів”), починаючи з 60-х років XIII ст. Головне обмеження полягало в забороні князю збирати державні прибутки на землях Новгороду. Це право належало самим новгородцям, які із зібраних сум виплачували князю „дар” – винагороду за виконання ним його обов'язків.

У цьому зв'язку В.Л. Янін зазначає, в шарах кінця X – першої чверті XII ст. у Новгороді був знайдений 51 дерев'яний „замок” для скріплення горловин мішків з хутром. Ці пристрої мали написи, які вказували приналежність

вмісту мішка князю чи податківцям (мечникам). У ряді випадків в одному шарі знайдено „замки” і берестяні грамоти, адресовані особам, імена яких були написані на „замках”. В.Л. Янін навів приклад, пов’язаний з мечником на ім’я „Хотен”. Це прочитання пов’язане з літерою „ять” в останньому складі. Фахівці відносять заміну „ять” на „и” в говорі новгородців лише до кінця XIII – початку XIV ст., хоча в писемності Новгороду є „поодинокі спірні випадки” такої заміни у пам’ятках XI ст. Їх трактують „або як описки, або як показник того, що відповідна пам’ятка не є чисто новгородська” [4, с. 80-81]. Ім’я Хотин виявлено також у двох граффіто XI-XII ст. Софійського собору Новгороду [2, с. 101-102].

На одній із садиб Людиного кінця було знайдено два „замки” з іменем Хотина, а також берестяна грамота № 902 з таким текстом (у перекладі): „Од Домагостя к Хотину. В Єзьську розверстали сорок п’ять гривень. Та я от тут сиджу, а в Волчине пішли іншого чоловіка”. В.Л. Янін пояснює, що Домагость – це помічник Хотина, його „отрок” – судовий виконавець. Хотин направив його для збору мит у два податкових округи – Єзьськ і на р. Волчину. Розверставши 45 гривень по платниках у Єзьську, Домагость надовго застряг там в очікуванні збору цієї суми, про що й повідомляв Хотина, рекомендуючи йому послати на Волчину іншого збирача.

В.Л. Янін вважає звичай застосування дерев’яних „замків” норманським за походженням, адже, крім Новгороду, їх знайдено в шарах X ст. польського Воїна та ірландського Дубліна. На думку вченого, „обмеження князівської влади в такій важливій галузі як збір державних прибутків (...) сягає, скоріш за все, прецедентного договору з Рюриком, укладеного в момент його запрошення союзом північно-західних племен”. Цим можна пояснити причини відходу з Новгороду у 882 р., всього лише через три роки після смерті Рюрика, його наступника Олега із сином Рюрика – Ігорем. Влада Олега в Києві ґрунтувалася не на договорі, а на праві завойовника, яке не обмежувало його діяльність. Там він особисто на чолі дружини збирав прибутки з підвладних йому земель („полюддя”). Після вокняжіння у Києві Олег встановив данину, яку повинні платити словени, кривичі та меря варягам „від Новгороду – триста гривень на рік заради миру, що до смерті Ярославової давали варягам” [1, с. 13].

В більшості нарисів В.Л. Янін демонструє такі ж нестандартні підходи до низки кардинальних питань історії як середньовічного Новгороду, так і Русі в цілому. Деякі сюжети книги нагадують детективні розслідування, як, наприклад, виявлення причин, чому військо Батия, не дійшовши до Новгороду якихось 100 верст, на початку березня 1238 р. повернуло назад. Традиційно це пояснювали весняним бездоріжжям і втратами загарбників у попередніх битвах. В.Л. Янін вказує на інші причини, зокрема, на нестачу фуражу через недорід 1237 р. і вичерпання його станом на березень 1238 р. Татари опинилися перед загрозою втрати коней – головного засобу пересування їхнього війська.

Ще один майже детективний сюжет пов’язаний з історією князівських поховань у Георгієвському соборі Юрієвого монастиря. Цю визначну пам’ятку

архітектури середньовічного Новгороду досліджував упродовж 1931-1935 рр. М.К. Каргер, який виявив під давньою підлогою 9 поховань. Під південною стіною собору були знайдені два саркофаги – з останками княгині Феодосії-Євфросинії, дружини великого князя Ярослава Всеволодовича, та останками їхнього сина Федора – старшого брата Олександра Невського. Федір помер 10 червня 1233 р. у віці 14-ти років. Однак ще М.К. Каргер звернув увагу на неприродне дублювання останків князя Федора Ярославовича, „нетлінні моці” якого з 1616 р. зберігалися у Софійському соборі. Вони потрапили туди під час шведської окупації Новгороду, коли ворожі солдати в пошуках князівських прикрас розібрали підлогу в Георгієвському соборі й повідкривали гробниці. В одній з них мародери „обрили человека цела и неразрушена, в княжеском одеянии, и, вынув из гробницы, яко жива, поставили у церковной стень”. На прохання тодішнього новгородського митрополита Ісидора шведський генерал Я.П. Деллагарді дозволив перенести ці останки в Софійський собор.

Антропологічне вивчення „мощей” у 1930-х роках дало несподіваний результат – вони належали 40-літньому чоловіку. Цей факт змусив В.Л. Яніна вияснити, якого ще князя поховали в Георгієвському соборі. В липні 1453 р. там було поховано Дмитра Юрійовича Шемяку, який помер у віці близько 45-ти років. Тодішні літописи повідомляли, що його було отруєно, він захворів і помер на 12-й день. Експертизу, проведеною восени 1987 р., встановлено, що причиною смерті могло стати отруєння миш’яком. При такому отруєнні організм різко обезводнюється і приблизно через два тижні людина вмирає. Саме обезводнення і стає причиною муміфікації тканин. В.Л. Янін дійшов висновку, що „нетлінні моці” є останками Дмитра Шемяки. Цікаво те, що церковний собор 1448 р. наклав на нього прокляття за осліплення великого князя Василя Васильовича (Темного) і захоплення московського столу. „Скандальність помилки 1616 р.” В.Л. Янін вбачає в тому, що під іменем князя Федора Ярославовича „упродовж наступних століть шанувалися і шануються останки однієї із самих одіозних особистостей середньовічної російської історії – людини, відлученої від церкви і проклятої багатьма поколіннями”.

В.Л. Янін не лише визначний дослідник, але й прекрасний стиліст, який пише гарною літературною мовою і дуже вдало цитує джерельні матеріали, чітко і ясно описує знахідки, пам’ятки мистецтва й архітектури, що прославили Новгород на увесь світ. Однак у цьому зв’язку варто звернути увагу на один суттєвий недогляд автора й видавців – відсутність кольорової фотоклейки, на яку в тексті дається посилання (рис. 60). Мова йде про зображення дубових колон споруди, збудованої „в XI ст., а може бути ще в X столітті (...). На них в оточенні (...) різьби опинилися зображення кентавра і грифона – двійники володимирських. Однак новгородські зображення на 150-200 років старші за володимирські” (с. 356-357). Справді, відсутність цієї фотографії викликає лише жаль, тому що дерев’яні архітектурні деталі споруд X-XI ст. становлять виключний інтерес для широкого кола науковців.

Адже новгородські артефакти дозволяють скласти уявлення про архітектуру і мистецтво інших регіонів Русі, в яких дерево не зберігається.

Крім того, В.Л. Янін вмістив наприкінці книги нарис своєї дружини О.О. Рибіної про міжнародні зв'язки Новгорода, який тематично випадає з контексту політичної історії. Дослідниця є відомим фахівцем з новгородської торгівлі, але не займалася міжнародними відносинами в широкому контексті. Відповідно, й у цьому нарисі йдеться виключно про торгівлю і знахідки імпортованих речей. В окремих випадках О.О. Рибіна припускається неточностей, наприклад, стверджуючи, що „загальноміський союз німецьких міст” Ганза остаточно оформився в 1370 р. (с. 366 і те саме на с. 367). У фаховій літературі здавна утвердилася думка, що процес перетворення Ганзи із союзу купців у союз міст завершився у 1356 р. [3, с. 43]. Втім, і цей нарис додає важливі штрихи до загальної картини розвитку феномену середньовічного Великого Новгороду.

Джерела та література: 1. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – XVI, 591 с.; 2. Медынцева А.А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора. XI-XIV века. – М.: Наука, 1978. – 286 с.; 3. Подалак Н.Г. Ганза: Мир торговли и политики в столетиях. – К.: б.в., 1998. – 202 с.; 4. Русинов Н.Д. Древнерусский язык: Учебное пособие. – М.: Высш. школа, 1977. – 207 с.

Олександр МАСАН, Сергій ПИВОВАРОВ

ВАГОМА ПРАЦЯ З ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПОДІЛЛЯ

Білецька О. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса: Астропринт, 2004. – 416 с.

На суд медієвістів представлено монографію з історії Поділля у другій половині XIV – першій половині XV ст., яка вже отримала схвальні рецензії з боку поділлезнаців [11, с. 107]. Справді, книга О. Білецької заслуговує на поважне ставлення, адже йдеться про вдумливе дослідження, виконане на основі численних джерел, картографічних і нумізматичних матеріалів, значної історіографічної спадщини, починаючи від А. Нарушевича і закінчуючи працями сучасних науковців. Огляду історіографії та джерел у книзі присвячено розділ І. О. Білецька проаналізувала відомості з „Нової хроніки, або Історії Флоренції” Д. Віллані та „Хроніки” Яноша з Кюкюллея про походи угорського короля Лайоша I в „королівство Прославію” і його боротьбу з татарами в середині XIV ст. Дослідниця використала й прибалтійські джерела, зокрема „Хроніку Лівонії” Германа з Вартберге та „Хроніку країни Прусії” Йоганна з Позильге, написані в другій половині XIV – на початку XV ст.

У розділі II – „Поділля як історико-географічний та історико-етнографічний регіон” О. Білецька розглянула передусім датування найдавніших згадок про цей макротопонім. Взв'язавши до уваги той факт, що в документальних джерелах

похідні слова від „Podolia” зустрічаються з 1366 р., вона датує появу назви Поділля 50-60-ми роками XIV ст.

Край сформувався на основі субрегіонів, що існували ще в давньоруський час або виділилися наприкінці середньовіччя. До перших належали Болохівська земля і Пониззя, до других – Браสลавщина та причорноморські землі, розташовані між нижніми течіями Дніпра і Дністра. О. Білецька перерахувала міста, які існували в цих субрегіонах у домонгольський чи литовсько-польський час. Дослідниця слушно зазначила, що в давньоруських літописах немає згадок про нинішній Кам’янець-Подільський, хоча він й існував за доби Київської Русі. Зате приналежність літописного Кучелмина до Пониззя проблематична з огляду на його розташування на правому березі Дністра. Нині це місто надійно ідентифікується з комплексом укріплених і не укріплених поселень, розташованих між селами Непоротове, Галиця та Ломачинці Сокирянського р-ну Чернівецької обл.[9, с. 56-64]. Давній Микулин – це нинішнє смт Микулинці, розташоване між Тернополем і Тербовлею (с. 95, прим. 8).

Розглядаючи поселенську структуру Поділля, О. Білецька проаналізувала відомості джерел щодо головних населених пунктів, які склали „серцевину” краю, і слушно зазначила, що його межі постійно розширювалися. Слід підтримати дослідницю в тому, що межі Поділля на сході доходили до Дніпра і що Звенигород та Черкаси перебували в його складі принаймні з 90-х років XIV ст. Крім актів, про це свідчить список „градів руських”, який дійшов у редакції кінця XV ст., але був складений у середині 90-х років XIV ст. [8]. Щоправда, М. Брайчевський не без підстав уважав, що цей список відображав більш давнє політичне становище – таке, що склалося близько середини XIV ст. [2].

О. Білецька з належною увагою розглянула проблему південних меж Поділля. На відміну від деяких авторів, які зловживають припущеннями, дослідниця послідовно оперує лише джерельною інформацією. Щоправда, в окремих випадках й О. Білецькій слід уважніше ставитися до тексту джерел. Адже, коли йдеться про будівництво великим князем литовським Вітовтом замку в нижній течії Дніпра в 1398 р., то мова повинна йти саме про замок, а не „Місто Святого Івана” (с. 81). Пишучи про його будівництво, пруський хроніст Йоганн з Позільге вживав слово *das hus*, а його назву передав як *Sente Johannesburg*. В орденсько-пруському сленгу *das hus* було синонімом слова *die burg*, тобто замок. О. Білецькій не вдалося локалізувати цей пункт. Але в тексті хроніки Йоганна з Позільге міститься інформація, яка може допомогти визначити місце спорудження замку св. Івана. Хроніст вказав, що військо Вітовта просунулося „у Татари добрих 200 миль з того боку Вільни”, де й збудувало „замок на ріці Дніпрі”. Давня пруська миля становила трохи більше 7,5 км, отже, військо пройшло близько 1,5 тис. км від Вільнюса до нижньої течії Дніпра. Мабуть, воно рухалося через Київ уздовж ріки і дійшло до місцевості, де нині розташовується м. Херсон. О. Білецькій варто проконсультуватися з херсонськими археологами стосовно

укріпленого пункту кінця XIV ст. зі знахідками арбалетних „болтів”, які є надійним індикатором присутності „західних” військ на півдні України.

Слід віддати належне дослідниці за її намагання визначити ті чи інші населені пункти, які існували на півдні й заході Поділля. Відомості й аргументи, наведені О. Білецькою, засвідчують велику ерудицію дослідниці, проте їй слід звертати увагу й на другорядні факти. Дністер природно розділяв Поділля і Молдавію, а не „утворював щось на зразок природної межі з Молдовською землею” (с. 82). Ян Ольбрахт мав титул лише короля Польщі, але не великого князя литовського (с. 83). Як це Качибей був перевалочним пунктом „з певним морським трафіком” (с. 84)? І хіба фламандський „лицар” Жільбер де Ланнуа так гарно володів російською мовою XIX ст. (с. 84-85, 89)?

В останньому параграфі розділу Поділля розглянуто як „історико-етнографічний край” і висвітлено його етноконфесійний склад. О. Білецька розкрила цю проблематику на задовільному рівні, хоча відчувається, що дослідниця не ставила за мету надто заглиблюватися у неї. Тому й відбулася підміна понять у самій назві параграфу, в якому йдеться не про етнографію, а про етнічний склад населення. Мабуть, тому вона навила лише окремі „прикладні”, з яких відтак зробила певні узагальнення. Це не вельми продуктивний прийом, особливо щодо „процесу формування української мови” (с. 91). Цитата з грамоти Федька Несвизького 1434 р. і жива мова – це, як кажуть в Одесі, де „мешкає” (улюблене слово авторки) О. Білецька, дві великі різниці. Звісно, мову грамоти „в цей час ще не можна вважати українською”, але це ще не означає, що так розмовляли подоляни. Адже грамоту писав „грамотний” писар-дяк, якого буками привчили до азів церковнослов'янщини.

О. Білецька як сумлінна дослідниця визнала, що не знайшла в джерелах згадок про євреїв на Поділлі в другій половині XIV – першій половині XV ст. Слід звернутися до методу ретроспекції, тобто прослідкувати, чи були євреї в тому ж Кам'янці в XVI-XVII ст. Адже, як і в випадку з топонімами, згадки про євреїв у документах дуже часто „запізнювалися” порівняно з їхньою появою у певному населеному пункті. Лише випадкова інформація джерел може пролити світло на цю проблему, наприклад, згадка про синагогу чи єврейське кладовище. Зрозуміло, що такі об'єкти не могли виникнути „вчора”.

Варто пильніше придивитися до присутності на Поділлі молдаван. На схід від Кам'янця розташовані сусідні села Крушанівка, Рункошів та Чабанівка. Всі ці назви є молдавського походження, на що вказують їхні корені. Та коли вони виникли? Досить архаїчно звучить назва Рункошева, тому що *runsoş* – це той, хто вирубував ліс під пасовище. Чабан пас там овець, а крушан (крушеван) – кожум'яка – вичиняв шкіру тварин. Ці назви етимологічно вказують на молдаван, які в середньовіччі були передусім вівчарами.

Присутність угрів на Поділлі – це непорозуміння. Увагу Л. Войтовича й О. Білецької до Закарпаття у зв'язку з пригодами князя Федора Коріятовича можна зрозуміти, але це не означає, що закарпатські терени в середньовіччі були етнічно угорськими і що мадяри проживали ще й на Поділлі.

Коли йдеться про етноконфесійний склад населення середньовічного Поділля, історики згадують привілеї двох католицьких монастирів і єпископа. Приналежність корінних жителів до православної церкви декларується априорно. Те саме й у рецензованій книзі: „Русини, очевидно, сповідували православ'я” (с. 90). І все. Етноконфесійна історія корінних подолян вклася в чотири слова. А кого Коріятовичі застали в Бакоті, коли прибули на Поділля? Там у скельному монастирі проживали православні ченці.

Назву розділу III – „Поділля в політиці східноєвропейських володарів” – варто уточнити, бо Угорщина й Польща належать до центральноєвропейських держав. У першому параграфі О. Білецька слушно спростовує твердження деяких науковців стосовно можливості вважати початком історії Поділля 1340 рік. І загалом, дослідниця переконливо висвітлює перебіг подій, які відбувалися у середині XIV ст., але в примітках припускається окремих неточностей. На с. 105 вона згадує секлерів і в посиланні 12 (с. 167) пояснює слово „siculi” так: „Загальновідомо, що воно перекладається як «сицилійські»”. Секлери, або секеї, як зазначається в енциклопедіях чи компендіумах з історії Угорщини, – це „етнографічна група угорців у Трансільванії”, „етнічна група мадярів, яка мала ряд привілеїв взамін за несення військової служби” [5, с. 26], „вільні стрільці”, „гайдуки, загони яких будуть вважатися починаючи з XVI ст. самостійними політичними і навіть етнічними утвореннями в складі населення Трансільванії” [4, с. 136]. Справді, це були угорські „козаки”.

У другому параграфі („Подільська земля в 1363-1393 pp.”) О. Білецька аргументовано довела, що Синьоводська битва відбулася восени 1363 р., з якою вона пов’язує початок правління Коріятовичів на Поділлі. Дослідниця вважає старшим з них князя Юрія, який, мабуть, і став першим подільським правителем. Вона наводить деякі докази на користь того, що згодом його співправителем став Олександр Коріятович, адже в 1374 р. вони спільно надали Кам’янцю право самоврядування. Власне, весь виклад історії краю в зазначені роки ґрунтується на вагомих аргументах. Можна зробити лише декілька зауважень, які знадобляться О. Білецькій у подальшій роботі. Так, на с. 112 вона згадала про повідомлення „пруського хроніста Германа з Вартберга” стосовно участі Олександра Коріятовича в поході князів Кейстути й Ольгерда на „Шавельську землю” в 1365 р. Однак Герман був лівонським хроністом і не писав про цей факт у такому контексті. Про Олександра як учасника події повідомляв Віганд з Марбурга, до речі, саме на тій сторінці збірки творів пруських авторів, на яку посилається О. Білецька [1, с. 549]. Вторгнення відбулося у Скаловію, яку німецькі джерела називали Шалауен. Висвітлюючи напад великого князя Вітовта на Поділля 1393 р. (с. 117-118), авторка дещо сумнівається, чи „наймані контингенти з волохів”, які захищали подільські замки, були молдованами. Так, саме молдавські воїни захищали Подільську землю, але не як васали угорського короля, а як союзники князя Федора [див.: 7, с. 36]. Забігаючи наперед, зазначимо, що Червоногородський повіт не міг мати кордону „з Валахією” (с. 217), яку польські дипломати називали Мультянами.

Цілком слушно авторка з недовірою поставилася до поглядів П. Параски на проблему перебування і можливої смерті Юрія Коріятовича в Молдавії в 1374 р. Однак не варто вважати, що грамота цього князя, видана в Бирладі, була підроблена „Б. Хаджеу” (с. 171, 383). По-перше, мова повинна йти про Б. Петрічейку-Хашдеу і, по-друге, ніхто зі скептиків так і не пояснив мотивацію „підробки” цієї грамоти. На останню обставину звертає увагу польська дослідниця І. Чаманська, яка вказує на існування ще й у XVI ст. певної традиції стосовно смерті Юрія Коріятовича на півдні Молдавії [12, с. 49].

У третьому параграфі („Поділля: 1393-1430 pp.”) О. Білецька в деталях висвітлює політичну боротьбу чи тяганину, яку вели Ягайло і Вітовт довкола краю, внаслідок чого західноподільські землі впродовж майже двох десятиріч перебували під зверхністю короля Польщі. Проте останній поступився великому князю з огляду на необхідність об’єднання сил задля розгрому держави Німецького ордену в Пруссії. Згідно з думками провідних польських істориків, умова про передачу західної частини Поділля Вітовту була досягнута під час таємної наради короля і великого князя в Бересті в перших числах грудня 1409 р. [13, с. 281-282]. Посилання О. Білецької на лист „швенського” комтура до верховного магістра Німецького ордену від 2 червня 1410 р. стосовно Поділля (с. 137, 179, 312) не викликає суттєвих заперечень, однак у тодішній Пруссії не було комтурії під назвою „Швенсія”. Мова повинна йти про комтурію Шветц (нині м. Швече у Польщі), яка розташовувалася на лівому березі Вісли. В 1407-1410 pp. її очолював комтур Генріх Ройс фон Плауен, який після Грюнвальдської битви очолив оборону Марієнбурга і став верховним магістром. Наприкінці параграфу міститься неточність, мовляв, Ядвіга „походила від королівської династії П’ястів” (с. 143). Але ж її батьками були Людовик Анжуйський та Єлизавета Боснійська [6, с. 1119].

У четвертому параграфі („Поділля: 1430-1452 pp.”) висвітлено боротьбу за Поділля, яка спалахнула після смерті Вітовта і призвела до остаточного поділу краю на західну (польську) і східну (литовську) частини. Загалом, О. Білецька переконливо розкрила перебіг подій і зробила ґрунтовні висновки.

І все ж дослідниця інколи неухважно ставиться до історичної термінології. Наприклад, вона калькує латинський термін „advocatus” (с. 155), хоча це слово реально означало війта, тобто голову міського самоврядування, призначуваного правителем держави. А чи існувала різниця між „старостою Кам’янецького замку” (с. 156) і „подільським старостою” (с. 157, 159)? Не можна кримських татарів називати кримчаками, тому що це різні народності. Кримчаки (кримчах) становили і нині становлять окрему етнорелігійну спільноту, близьку до юдеїв, але відмінну від них [3, с. 33-35].

О. Білецька пише про „великого магістра Ливонського ордену” (с. 151, 158), повторюючи застаріле історіографічне непорозуміння. У Лівонії (а не Ливонії) існувало відділення Німецького (Тевтонського) ордену, яке очолював крайовий магістр (der Landmeister). На чолі пруського відділення стояв сам верховний магістр, який водночас був керівником всього ордену.

Крім того, існувало імперське відділення, очолюване „німецьким” магістром (der Deutschmeister) на правах крайового магістра. В ряді випадків неточно передаються імена достойників Німецького ордену: „Павло де Русдорф” (треба Пауль фон Русдорф), „Чиз де Рутемберг” (?) (с. 151), „маршалок Тевтонського ордену Генрик Голт” (має бути маршал Генріх Гольц, Heinrich Holt) (с. 148, 317-318). Нікколо Макіавеллі не „жив значно пізніше”, тому що народився 1469 р., тобто майже в той час, про який йдеться на с. 162-163 рецензованої праці.

Розділ IV – „Соціально-економічний розвиток Поділля” – аж занадто „радянський” за назвою, хоча написаний у кращих наукових традиціях. О. Білецька висвітлила в деталях адміністративно-територіальний устрій середньовічного Поділля, соціальний склад „подільського суспільства” (спірно), суть відносин різних груп населення у краї та „економіку” краю (чому не господарство?). Все ж, висловимо низку зауважень, які згодяться О. Білецькій у подальшій роботі. Це стосується окремих висловів і перекладів, а не загальної концепції. Авторці слід подумати над значенням слова „віно”, яке вжито цілком не адекватно (с. 226), а також над висловами „значні міські агломерації” (с.232), „агломерації напіваграрного типу”, „порівняльний аналіз руських та подільських латиномовних документів” (с. 233) тощо. У розділі трапляються неточності у перекладах з латини. Так, вираз „*veru piscium*” слід перекласти як „вертел риби”, „*cirotoca*” (*chiroteca*) – рукавиці (с. 234). „Подільські полугрошки” вже не належать до нумізматичних загадок, тому що нині відомі принаймні три монети, карбовані князем Костянтином Коріятовичем у Смотричі, мабуть, на початку 80-х років XIV ст. [10].

Заперечення викликають імена деяких „поляків” у додатку Б: Василь і Гриць Андрониковичі, Іван і Микола з Боришковець, Івашко Гинкович, Юрко Свирчкович (с. 284). У додатку В значаться подільські села Горошівці та Дяківці, локалізовані чомусь у Чернівецькій області (с. 286), хоча в конкретних документах зазначено, що вони належали до Кам’янецького повіту (с. 71, 217, 281, 282). Нарешті, в тексті трапляються русизми й інша „імпортна” лексика: являвся, метався, дійсно (може, справді?), фон (може, тло?), мали місце, „казус Спитка”, „значний сегмент Східної Європи”, „стартова самобутність”, „татарська реконкіста” тощо.

Насамкінець, варто уточнити й назву монографії. О. Білецька розпочинає розгляд проблеми з формування регіону в середині XIV ст., роблячи необхідні екскурси в добу Галицько-Волинського князівства, і простежує політичну, суспільну й господарську еволюцію Поділля до середини XV ст. Отже, „злам” у назві книги є очевидним недоглядом і авторки, і наукового редактора.

Ретельна, об’єктивна й доброзичлива критика зовсім не означає заперечення праці, навпаки, вдумливо написана книга викликає лише повагу і підтримку. Сподіваємося, що О. Білецька врахує висловлені зауваження при перевиданні монографії, яка вийшла тиражем лише 300 примірників. Для України – це крапля в морі!

Джерела та література: **1.** Die Chronik Wigands von Marburg // *Scriptores rerum Prussicarum: Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft* / Hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen und E. Strehlke. – Leipzig, 1863. – Bd. 2. – S. 453-662; **2.** Брайчевський М.Ю. Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до „Слова о полку Ігоревім”) // *Галич і Галицька земля: Збір. наук. праць.* – К.-Галич, 1998. – С. 24-28; **3.** Етнічні спільноти України: Довідник. – К, 2001; **4.** Контлер Л. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / Пер. с англ.. – М., 2002; **5.** Краткая история Венгрии: С древнейших времен до наших дней. – М., 1991; **6.** Крикун М. Ядвіга // *Довідник з історії України: А-Я.* – Вид. 2-е, доопр. і доп. – К., 2001. – С. 1119-1120; **7.** Масан О.М. Буковина як об’єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. // *Буковина в контексті європейських міжнародних відносин. (З давніх часів до середини ХХ ст.).* – Чернівці, 2005. – С. 9-168; **8.** Наумов В.Л. К истории летописного „Списка русских городов дальних и ближних” // *Летописи и хроники 1973 г.* – М., 1974. – С. 150-163; **9.** Пивоваров С., Чеховський І. На Дністрі, на „Оукраинѣ Галичской”. – Чернівці, 2000; **10.** Погорілець О., Саввов Р. Карбування монети на Поділлі в другій половині XIV ст. // *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність: Мат-ли між нар. наук. конф.* – Львів, 2005. – С. 145-153; **11.** Трубчанінов С. Рец. на кн.: Білецька О. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса: Астропринт, 2004. – 416 с. // *Хмельниччина: Дивокрай: Науково-краєзнавче видання.* – Кам’янець-Подільський, 2004; **12.** Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. – Poznań, 1996; **13.** Kuczyński S.M. Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409-1411. – Wyd. 5-e, popr. – Warszawa, 1987.

ПЕРЕРАВНИЙ ПОЛІТ

(до роковини з дня передчасної смерті І.Г.Чеховського)

Минув рік, як пішов із життя відомий журналіст, історик, нумізмат, краєзнавець, член Національної спілки журналістів України, член редколегії журналу «Нумізматика і фалеристика», кандидат історичних наук, доцент кафедри релігієзнавства та теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича **Ігор Григорович Чеховський (1960–2007 рр.)**.

Усі хто був знайомий із цією прекрасною людиною, сумують за ширим другом, доброзичливим порадиником, мудрим учителем і наставником. За своє недовге життя Ігор Григорович встиг зробити досить багато. Він написав сотні наукових і науково-популярних статей, розвідок, інтерв'ю, нарисів, близько десятка монографій і підручник. Аналіз, наукове осмислення його життєвого шляху та творчої спадщини вимагає спеціального дослідження і певного часу й це буде зроблено в майбутньому.

Так сталося, що Ігор Григорович не встиг відсвяткувати гучних ювілеїв із вітальними біографічними статтями і детальним описом життєвих віх, на що, безперечно, заслуговував. Не залишив він по собі й розгорнутих автобіографій і праць мемуарного характеру. Тому основним джерелом наших знань про його життя й діяльність, крім сухих даних офіційних документів і некрологів [2, 3, 4, 5], бібліографічного опису багатьох праць [1] і власне самих публікацій (монографії, наукові, науково-популярні статті, нариси, замальовки, розвідки тощо) [6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14], залишаються спогади близьких, родичів, друзів, всіх тих, із ким він спілкувався.

І.Г. Чеховський народився 21 жовтня 1960 року в м. Коломиї Івано-Франківської обл. в сім'ї Григорія та Надії Чеховських. Його батько Григорій Іванович (1929–2001 рр.) був за фахом інженером лісового господарства, мати Надія Миколаївна (1932–2007 рр.) працювала лікарем. Ігор був старшим сином у сім'ї, пізніше народився брат Тарас. Рід Чеховських походив зі Снятинщини. Відомо, що чимало його представників у ХІХ – на початку ХХ ст. мали духовний сан і були священиками в Галичині й на Буковині. Родина по матері проживала в Старому Косові. Батько матері М.Ф.Андрусяк брав участь у Визвольних змаганнях 1918 р. у складі Української Галицької армії. Чимало членів родини Андрусяків, зокрема старша сестра матері, були активними учасниками руху ОУН–УПА і зазнали репресій.

Шкільні роки І.Г. Чеховського пройшли в містах Коломия та Чернівці. Вже тоді у нього проявився хист до друкованого слова, прагнення до вираження своїх думок і мрій у віршах та прозі. Учень сьомого класу Коломийської школи №2 (1974 р.) Ігор Чеховський друкується у коломийській газеті “Червоний прапор” і незабаром стає позаштатним кореспондентом часопису. Аттестат зрілості отримує в Чернівецькій СШ № 9 (нині – гімназія № 4), де навчається у 1977–1978 рр.

Під час навчання у школі юнак починає серйозно вивчати історію, захоплюється колекціонуванням монет, а також продовжує літературні студії. Тривалий час він вагається у виборі майбутньої сфери діяльності. Перед ним постає питання, якій галузі науки себе присвятити – літературі чи історії? Та зваживши всі за і проти, Ігор вирішує зупинити свій вибір на українській філології й складає вступні іспити на філологічний факультет Чернівецького державного Ордена Трудового Червоного прапора університету.

Протягом 1978 - 1983 рр. Чеховський навчався на філологічному факультеті ЧДУ, опановуючи тонкощі української мови та літератури. Був відмінником, брав активну участь у громадському житті факультету, працював над студентською науковою роботою. За свідченням однокурсників Ігор помітно вирізнявся серед одногрупників своєю начитаністю, знаннями античної міфології, творів світової літератури. Його перші наукові розвідки стосувалися актуальних питань літератури, зокрема проблем критики

творів українських письменників ХХ ст. Саме цьому була присвячена стаття Чеховського у республіканському журналі „Всесвіт”, де на той час надрукуватися було надзвичайно складно навіть маститому літератору. До того ж він жваво цікавився розвитком європейської культури, про що свідчить його виступ „Мімікрія модернізму” на студентській науковій конференції в 1982 р., яка стосувалася напрямків розвитку тогочасного європейського мистецтва.

Навчання у вузі завершилося успішним захистом дипломної роботи „Творчість Юрія Івакіна. Питання традиції. Новаторство”. Щодо літературної діяльності модернового на той час українського критика Ю.Івакіна й підготовлена під керівництвом к.ф.н., доц. В.Т.Косяченка. Ігор Чеховський надзвичайно відповідально поставився до написання роботи і не тільки досконало проаналізував усі праці критика, а й особисто зустрівся з ним, ведучи тривалі дискусії.

Закінчивши із відзнакою філологічний факультет ЧДУ, молодий спеціаліст приходить на роботу до редакції чернівецької обласної газети „Молодий буковинець”, де працює протягом 1983 – 1989 рр. спочатку кореспондентом, потім – старшим кореспондентом, а згодом - заввідділом. На шпальтах цієї молодіжної газети відбувся його творчий журналістський злет як публіциста, краєзнавця та історика-дослідника.

Робота журналіста обласної газети в ті часи, коли основним завданням засобів масової інформації було прославлення будівника комунізму і його трудових здобутків, була справою непростю. Такій творчій натурі, як Ігор Чеховський досить складно було писати про досягнення, перевиконання, високі темпи і небачені висоти, які щодня змушені „підкоряти і здобувати” молоді буковинці. Але подаючи матеріал про чергові „звершення”, журналіст прагнув яскраво охарактеризувати героїв своїх сюжетів і хоча б у назвах статей піднятися вище звичайної рутинності. Серед його газетних статей переважна більшість мають оригінальні назви, наприклад „Брусницький диптих”, „Сталь найвищого гарту”, „Володар чарівної кельми”, „Буковинські мелодії над Сеною”, „Невмируще слово солов'я” тощо.

Талановитого журналіста швидко помітили, й 1985 р. він стає членом „Союзу журналістів СРСР”, що було вагомим, по тих часах, визнанням досягнень молодого співробітника провінційної газети. У виданому з цієї нагоди посвідченні тоді ж був вказаний його літературний псевдонім „І.Андрусин”, пізніше він також підписувався й як „І.Орестич”.

У період роботи в газеті „Молодий буковинець” І.Г.Чеховський активно включається у суспільно-політичне життя буковинської столиці. Бере безпосередню участь у національно-культурному відродженні краю кінця 80-х - початку 90-х років і стає одним із організаторів першої на Буковині незалежної громадської організації – культурологічного Товариства “Оберіг”. Його члени організували перший фестиваль фільмів пам'яті Івана Миколайчука, заснували премію ім. Володимира Івасюка для присудження українським піснярам, виконавцям і фольклористам, сприяли поверненню й увіковіченню на меморіальних дошках та назвах вулиць міста десятків замовчуваних раніше імен видатних земляків.

У 1990 р. І.Г.Чеховський переходить на роботу редактора відділу чернівецької міської газети “Чернівці”, де працює до 2000 р. У цей час всебічно розкривається його творчий потенціал як журналіста і публіциста. Основною тематикою його публікацій стають питання відродження національної культури і традицій, буковинська історія, еволюція національних меншин

Буковини, політика. Цій проблематиці він присвячує сотні різних статей та розвідок. Окремі із них вражають своїм розмахом та довершеністю. На особливу увагу заслуговують розвідки, приурочені минулому Чернівців й характеристики феномену буковинської багатокультурності. Цій проблематиці було присвячено кілька десятків статей та нарисів. Особливий інтерес у читачів викликали його публікації: „Коли й де народилася Садгора”, „Шіфа” усе ще тримає курс, або Штрихи до феномену багатокультурної Буковини”, „На Швабівці вже ніхто не живе”, „Розриті могили”, „Про „Гарячого Урбана”, що пас „чорні вівці” на „Красногоровці” та інші етимологічні байки про Чернівці”, „Загадки чернівецьких підземель” та багато інших. За низку нарисів про архітектурні шедеври м.Чернівців Ігор Чеховський у 1997 р. удостоєний чернівецької міської премії ім. Йозефа Главки (за пропаганду збереження пам'яток архітектури).

Працюючи у газеті „Чернівці”, Ігор Григорович розпочинає співпрацю з рідною альма-матер. Із 1991 р. він викладає у Чернівецькому національному університеті: спершу на кафедрі історії та культури української мови філологічного факультету, а з 1996 р. – на кафедрі етнології, античної і середньовічної історії історичного факультету. Викладацька робота у вузі супроводжується активною науковою діяльністю. Під керівництвом доктора філологічних наук Д.Г.Бучка звертається до наукового дослідження питань мікротопонімії Буковини. Він розробляє спеціальну методику збору

мікротопонімічних назв регіону, створює кадастр (словник) назв народних географічних термінів і публікує низку новаторських статей. З-поміж них своєю ґрунтовністю та широтою охопленого матеріалу вирізняються праці „„Буковинські мікротопоніми як джерело вивчення історії краю”, „Народні географічні терміни як базові назви мікротопонімії Буковини”, „Принципи лексико-семантичної типології народної географічної термінології Буковини”, „Спільнослов’янські й карпатські паралелі народних географічних назв форм підвищеного рельєфу Буковини” тощо. Вивчаючи буковинську мікротопонімію, Ігор Григорович не обмежується лише фіксацією місцевих географічних апелятивів і їхньою інтерпретацією, а йде значно далі. Особливу увагу приділяє значенню мікротопонімів як важливого джерела з етнічної історії Буковини, з’ясує хронологічні аспекти появи певних народних назв географічних об’єктів, простежує їх поширення на землях України та сусідніх держав. Так, дослідник встановив, що переважна більшість мікротопонімів має слов’янське походження, а тому є ще одним вагомим доказом автохтонності слов’янського населення регіону. Висновки, до яких прийшов науковець, були значно ширшими за рамки філологічного дослідження і в той же час давали якісно новий джерельний матеріал для висвітлення минулого Буковини в добу середньовіччя, новий та новітній час. Скориставшись порадами тоді ще к.і.н., доцента (тепер д.і.н., професора) О.В.Добржанського і проф. Ю.І.Макара, Ігор Григорович розширює свою роботу і у червні 1996 р. успішно захищає кандидатську дисертацію “Мікротопонімія Чернівецької області в історичному аспекті (утворення на базі народної географічної термінології)” по спеціальності «історія України» [7].

З цього часу розпочинається новий етап у його житті. Красзнавець Ігор Григорович плідно працює над розробкою ряду наукових проблем пов'язаних з минулим Буковини, Чернівців і Прикарпаття. Основною сферою його заінтересованості стають питання щодо етнокультурних процесів у регіоні. Зокрема, ним досліджуються різні аспекти традиційних вірувань і магічної практики українців Карпат і Прикарпаття, українсько-східнороманські культово-обрядові паралелі, етногенез українців регіону та вивчаються етнорелігійні громади краю. Дослідник вступає до докторнатури Львівського національного університету імені Івана Франка, яку успішно завершує в 2000 р. Плідним результатом його діяльності стає новаторська монографія з народної демонології „Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону (Синкретизм і традиція в культурі населення Українських Карпат і Середнього Подністров'я)” [11], яка вийшла у світ в 2001 р. Цю працю гідно оцінили вітчизняні та зарубіжні фахівці, відзначивши її високий теоретико-методологічний рівень і критичний підхід до фактів. Дане дослідження Ігоря Григоровича стало основою його докторської дисертації, але вона не була подана до захисту через низку суб'єктивних причин.

У подальшому Чеховський творчо поєднував наукову і викладацьку роботу в університеті з журналістикою, працюючи з 2000 р. оглядачем чернівецьких газет “Час-2000”, “Свобода слова” та київською “День”. Із вересня 2002 р. Ігор Григорович переходить працювати на кафедру релігієзнавства і теології філософсько-теологічного факультету ЧНУ. Спочатку асистентом, а з листопада цього ж року – доцентом. Тут він читав лекції і проводив практичні заняття з курсів “Релігієзнавство”, “Етнологія релігії”, “Політологія релігії”, “Історія богословської та релігієзнавчої думки в Україні”. керував дипломними, бакалаврськими і курсовими роботами та релігієзнавчо-дослідницькою практикою студентів філософсько-теологічного факультету. В цей період науковець особливо плідно працює над тематикою етнорелігійності й багатоконфесійності населення Чернівців і Буковини. Він видає монографію „Чернівці–ковчег під вітрилами толерантності: Історичні студії багатокультурного етнорелігійного феномену в центрі Європи” [13], в якій детально аналізує суспільно-політичне, релігійне і мистецьке життя буковинської столиці на зламі тисячоліть.

Історик й далі продовжує займатися дослідженнями з минулого Чернівців і видає прекрасний путівник „Прогулянка Чернівцями та Буковиною” [14], присвячений 600-річчю першої писемної згадки про місто над Прутом (вийшли україномовна та російськомовна версії книги). Ця книга фактично стала продовженням роботи Р.Ф.Кайндля з історії м. Чернівців, у ній знайшли відображення зміни й реалії із житті столиці Буковинського краю у ХХ – на початку ХХІ ст. Влітку 2007 р. київське видавництво «Балтія-друк» презентувало це видання у присутності вже важкохворого автора журналістам провідних мас-медіа України: УНІАН, радіо „Свобода”, газет „Урядовий кур'єр”, „Україна молода”, „Аргументи і факти в Україні”,

а також впливовим туристичним фірмам. На презентації Ігор Григорович наголосив на тому, що Чернівці й Буковина загалом не є Terra incognita для західноєвропейського мандрівника, а от туристи з центральних й особливо південно-східних регіонів нашої країни знають про Буковину і її столицю мало. Тому „Прогулянка Чернівцями та Буковиною” відкріє місто й край багатьох культур і традицій передусім для співвітчизників [5]. Блискуче підготовлений і оформлений путівник, синтез краєзнавства, культурології, нумізматики, філокартії, боністики, оздоблений десятками листівок та монет, оригінальними маловідомими фотографіями, написаний, мов лебедина пісня, де кожную фразу відшліфовано до блиску, став заповітом талановитого науковця і краєзнавця своїм землякам й зразком для наслідування.

15 вересня 2007 р. догорів, не здолавши важку хворобу, яку він боров декілька років, і полишивши недописані книги та незавершені плани. Проте пам'ять про талановитого дослідника збереглася в його працях, у серцях рідних і друзів. А його багатющу творчу спадщину будуть вивчати й досліджувати покоління науковців прийдешніх часів.

Джерела та література: **1.** Буковинський центр археологічних досліджень: тематичний покажчик публікацій. – Чернівці, 2003; **2.** Гусар Ю. Важка поминальна і пекуча сльоза // Вечірні Чернівці. – 2007. – 20 вересня. - №38(102); **3.** Воронюк Л. Рік тому пішов з життя талановитий історик, дослідник, журналіст Ігор Чеховський // Перед фактом. – 2008. – Вип. 22; **4.** Пам'яті журналіста // Час. – 2007. – 20 вересня. – Ч.38 (4266); **5.** Скорейко Г. Ігор Чеховський: життя як спалах // Перед фактом. – 2007. – Вип. 14; **6.** Чеховський І.Г. Вітання з Чернівців: Чернівці: Час, 1994 (у співавторстві з Білеком В., Масаном О., Кворучко О.); **7.** Чеховський І.Г. Мікропонімія Чернівецької області в історичному аспекті (утворення на базі народної географічної термінології). – Чернівці, 1996; **8.** Чеховський І.Г. Топоніми як джерело і пам'ятки історії (на матеріалах Новоселицького району Чернівецької області). – Чернівці: Місто, 1998 X у співавторстві з Ільчук Н.Ф., Ільчук В.Б.); **9.** Чеховський І.Г. Чернівці: 1408-1998: Нариси з історії міста. - Чернівці: Місто, 1998 (у співавторстві з О.Масаном,); **10.** Чеховський І.Г. На Дністрі, на “Оукраинь Галичьскои” (матеріали та дослідження Дністровської комплексної археологічно-етнографічної експедиції ЧДУ в селі Галиця Сокирянського р-ну Чернівецької обл.). - Чернівці: Місто, 2000 (у співавторстві з С.Пивоваровим); **11.** Чеховський І.Г. Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону. - Чернівці: Зелена Буковина, 2001; **12.** Чеховський І.Г. Стопами богів Долини Куллу. - Чернівці: Зелена Буковина, 2002; **13.** Чеховський І.Г. Чернівці – ковчег під вітрилами толерантності: Історичні студії багатокультурного етнорелігійного феномену в центрі Європи”. - Чернівці: Рута, 2004; **14.** Чеховський І.Г. Прогулянка Чернівцями та Буковиною. – К.: Балтія-Друк, 2007.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Боднарюк Богдан – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Волошук Ірина – старший лаборант, асистент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Ганус Сергій – старший викладач кафедри нової і новітньої історії та історіографії Ужгородського національного університету.

Грябан Вікторія – кандидат історичних наук, викладач кафедри гуманітарних дисциплін Економіко-правничого інституту м. Чернівці.

Гутковська Ірина – аспірант кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Звагельський Віктор – кандидат філологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник Сумського державного університету.

Льків Микола – аспірант кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Кожолянко Георгій – доктор історичних наук, професор кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, голова Буковинського етнографічного товариства.

Кожолянко Олена – кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Козак Андрій – аспірант кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Костючок Петро – кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Нестеренко Євген – викладач історії, м Моршин.

Масан Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Мишук Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Мисько Юлія – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Миська Роман – старший науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника “Густань”.

Мойсей Антоній – кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Мудеревич Віктор – аспірант кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Огуй Олександр – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри іноземних мов для гуманітарних факультетів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Пивоваров Сергій – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, директор Буковинського центру археологічних досліджень при ЧНУ.

Побережник Інна – аспірант кафедри етнології, античної та середньовічної історії факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Ореховський Вадим – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри економічної теорії Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Рідуш Богдан – кандидат історичних наук, доцент кафедри фізичної географії та раціонального природокористування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Сайко Михайло – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Буковинської державної фінансової академії.

Сандуляк Іван – завідувач етнографічного музею факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Федорук Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Чеховський Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри релігієзнавства та теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Чучко Михайло – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Шестаков Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Шманько Олег – здобувач кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Щерія Людмила – асистент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Яновський Ярослав – студент 4 курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.